РУФ'ӘТ ГУЛИЈЕВ

СОСИОЛОКИЈА:

нәзәријјә вә тәдгигат методолокијасы

8908

Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији тәрәфиндән
али мәктәб тәләбәләри үчүн
сосиолокија фәнни үзрә
дәрс вәсаити кими
тәсдиг едилмишдир

Elm və Təhsil Mərkəzi
„Təfəkkür" Universiteti
Kitabxana

"Siyasət" нәшријјаты
Бакы — 1995

ББК 87.3(2) Аз
Г82

Бу монографија Бакы Сосиал Идарәетмә вә Политоло Институту Елми Шурасынын гәрары (протокол №3 21.VII.1994) әсасында нәшр едилир. Азәрбајҹан Республ сы Тәһсил Назиринин әмри (№ 668, 25. XI. 1994) илә а али мәктәбләр үчүн сосиолокија фәнни үзрә дәрс вәса кими тәсдиг едилмишдир.

Елми редактор

Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ — М. Ә. Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Ун ситетинин Фәлсәфә вә Сосиолокија кафедрасынын мудири, фә елмләри доктору, профессор.

Ресензентләр

Р. З. АБДИКЕЈЕВ — Азәрбајҹан Иншаат Мүһәндисләри Ун ситетинин Политолокија вә Сосиолокија кафедрасынын профе сосиолокија елмләри доктору;

Ф. Т. МӘММӘДОВ — Бакы Сосиал Идарәетмә вә Полито Институтунун Мәдәнијјәт кафедрасынын мудири, тарих елмләри док

Г82

ГУЛИЈЕВ Р. М. Сосиолокија: нәзәријјә вә тәдгигат м долокијасы (Монографија). Бакы, BSIPI, "Siyasət" нәшр ты, 1995, с. 424.

Монографијада сосиолокија үзрә мүасир дүнја нәзәријјәси әсасын өлкәмиздә илк дәфә сосиолокијә елминин фундаментал вә татби әсаслары комплекс систем шәклиндә тәдгиг едилмишдир. Китаб а мәктәб мүәллимләри вә тәләбәләри, елми ишчиләр, аспирантлар һабелә сосиолокија илә марагланан кениш охучу тәбәгәләри үчү нәзәрдә тутулмушдур.

ISBN 5-7225-0012-7

Г82 $\frac{4702060104}{М\text{-}023\ (07)\text{-}95\text{-}16}$ е'лансыз

© "Siyasət" нәшријјаты, Бакы, 1

ӨН СӨЗ

Доғма Азәрбајчаны азад вә мүстәгил көрдүјү үчүн бим нәсл өзүнү хошбәхт саја биләр. Азәрбајчан халгынын јаты, мәдәнијјәти, ичтимаи гурулушунун бүтүн мәсәләлә-нин онун әвәзинә империја тәрәфиндән һәлл едилдији, нсы әгидәјә гуллуг етмәли, һансы идеалларын архасынча тмәли, һансы чәмијјәти гурмалы олдугунун онун әвәзинә багчадан мүәјјән едилдији вахтлар архада галды.

Инди халгымыз азад вә мүстәгилдир, өз талејини өзү лл едә вә өз кәләчәјини өзү гура биләр. Бу кәләчәк, бир рәфдән, бәнзәрсиз олараг, халгымызын мә'нәви мәдәниј-гинин хүсусијјәтләрини әкс етдирмәли, дикәр тәрәфдән ә ән јүксәк дәрәчәдә камил вә дүнја сивилизасијасынын түн наилијјәтләринин мәнимсәнилмәсинә әсасланараг гу-лмалыдыр.

Бу гәдәр вачиб вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн бизә нја чәмијјәтшүнаслыг елмләри хәзинәсинә јијәләнмәк ла-мдыр. Бу елмләрдән бири дә сосиолокијадыр.

Дүнјанын бүтүн инкишаф етмиш өлкәләриндә сосиоло-ја елми кениш јајылмыш вә ичтимаи һәјатын өјрәнилмә-ндә, тәкмилләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Бу чүр ролу сосиолокија Азәрбајчанда да ојнамалыдыр.

Һазырда өлкәнин али мәктәбләриндә сосиолокија үзрә дрларын һазырланмасы иши башланмышдыр. Лакин бу иш ли чәтин кедир, чүнки сосиолокијанын бүтүн дүнјада инки-ф сәвијјәсини әкс етдирән елми сосиоложи әдәбијјатын ышмазлығы кәскин сурәтдә өзүнү көстәрир. Бу чүр әдә-јјатын олмамасы республикада баш верән ичтимаи просес-рин сосиоложи тәдгигини кенишләндирмәјә имкан вермир.

Охучулара тәгдим етдијимиз бу китаб һәмин бошлугу дан галдырмалыдыр. Әсәр сосиолокија елми проблемлә-нин монографик тәдгигинә вә систематик шәрһинә һәср лмышдир. Бурада мүәллиф дүнја сосиолокија елминин ссикләри — О. Контун, Һ. Спенсерин, М. Веберин, Е. ркһејмин вә дикәр апарычы сосиологлар — Т. Парсон-

сун, Р. Мертонун, П. Сорокинин, К. Зиммелин, Ч. Тер
рин, И. Конун нәзәри көрүшләринин тәһлили вә тәнг
дәрки әсасында өзүнүн сосиолокија елми, онун нәзәриј
вә методолокијасы консепсијасыны ирәли сүрүр.

Бу консепсија әсасән, сосиолокијанын ән мүһүм пр
леми ичтимаи һәјатын инсанлар вә онларын топлулары
гаршылыглы тә'сир формасы кими тәдгиг едилмәсин
ибарәтдир. Һәмин гаршылыглы тә'сир просесиндә сос
јә'ни инсани әлагәләр вә мүнасибәтләр јараныр ки, м
онларын тәдгиги шәхсијјәтин, сосиал топлуларын (сос
групларын, бирликләрин, синифләрин, глобал чәмијјәт
сосиал тә'сисатларын, тәшкилатларын вә дикәр ичтимаи
румларын тәһлилинә сосиоложи јанашманын әсасыны т
кил етмәлидир.

Бу чүр јанашма, ичтимаи структурларын игтисади ә
вә мүнасибәтләрә әсасланан игтисади тәһлилиндән, си
әлагә вә мүнасибәтләрә әсасланан сијаси тәһлилиндә
с.-дән көклү сурәтдә фәргләнмәлидир. Сосиолокија өз
гәтини сосиал әлагә вә мүнасибәтләрин өјрәнилмәси
риндә чәмләшдирәрәк, чохөлчүлү ичтимаи мәкан тәдги
дә өз аспектини дәгиг мүәјјән етмәк имканына маликди

Сосиолокијанын проблемләри монографијада бу ел
структурунун мүәјјән анламындан чыхыш едәрәк шәрһ
нур. Биз сосиолокијада мүчәррәд нәзәријјәләр саһәсин
хүсуси сосиолокијанын мүхтәлиф бөлмәләрини ајыры
онларын типолокијасыны веририк.

Әсәр бизим әдәбијјатда гојулмуш вә мүзакирә едилә
сиоложи проблемләр даирәсини хејли кенишләндирир. М
лән, китабда ишыгландырылан сосиал әлагәләрин типоло
сы проблеми, сосиал нәзарәт проблеми, сосиал топлула
сосиал групларын типолокијасы тамамилә јенидир. Ичт
һәјатын тәбии әсасларынын тәһлили илә әлагәдар ирәли
дүјүмүз сосиал еколокијанын бә'зи проблемләри дә һәмч
сосиоложи әдәбијјатымыз үчүн јенидир.

Бир сыра проблемләрин нәзәрдән кечирилмә
принсипчә јени јанашма бизи елмә илк дәфә дахил ед
бә'зи јени анлајыш вә ислаһатлар јаратмаға вадар етмиш
Бундан башга биз, мәзмуну адәтән онларын идеоложи
ник вә ја ади мә'насы илә ејниләшдирән ислаһатларын
чәррәд-сосиоложи изаһыны вермәјә чәһд көстәрмишик

Бу вә ја дикәр проблемләри ачаркән, биз һәмин п
лемләрә мүхтәлиф елмләрдә мөвчуд олан мүнасибәт
мөвгеләри көстәрмәјә чалышмышыг. Мәсәлән, шәхс

роблемини шәрһ едәркән, биз онун сосиоложи, фәлсәфи, сихоложи, етноложи вә физиоложи аспектләрини костәрәји зәрури һесаб етмишик.

Китабда мухтәлиф мүәллифләрин бир чох мәсәләләр зрә көрүшләри, бә'зән бир-биринә зидд олан бахышлары әгдим олунмушдур. Онлара принсипиал гијмәт верәрәк, из ејни заманда, өз мөвгејимизи охучуја зорла гәбул етирмәјә чалышмамышыг. Охучуја ону даһа чох әсасландыылмыш бахышы сечмәк имканы верилмишдир. Биз буну ох вачиб һесаб едирик, чүнки бу заман охучу јалныз сосиолокијанын әсас проблемләри даирәсинә дахил олмаг иманыны деји, һәм дә онларла чохтәрәфли, бә'зән зиддијәтли, онларын гојулушу вә һәллинә мухтәлиф јанашмалаын мөвчудлуғуна јол верән проблемләр кими таныш олмаг мканыны газаныр.

Охучулара тәгдим олунан әсәрин структуру тәдгигатын әм сосиолокија елминин нәзәријјәсини, һәм дә сосиоложи әдгигат методолокијасыны ачыгламаг мәгсәдиндән ирәли әлир. Биринчи бөлмәдә сосиолокијанын елм кими маһијјә тәһлил едилир, сосиоложи идракын әсас нәзәри моделәри костәрилир, ичтимаи һәјатын ганунаујгунлуглары, соиал топлуларын, бирликләрин вә тә'сисатларын онда тутду јерләри ачыгланыр.

Икинчи бөлмәдә емпирик тәдгигатын сосиоложи идракакы јери вә ролу арашдырылыр, сосиоложи информасијаын топланмасы, ишләнмәси вә тәһлил едилмәси методлары остәрилир, сосиоложи елмин вә тәдгигатларын тәшкил унмасы мәсәләләри нәзәрдән кечирилир.

Әсәр мүәллифин узун илләр боју апардығы елми-тәдгит ишләринин јекун нәтичәсидир. Китабда мүәллифин Ба Сосиал Идарәетмә вә Политолокија Институтунун тәләәләри үчүн охудуғу мүһазирәләрин бир чох муддәалары өз ксини тапмышдыр.

Бу әсәрин һазырланмасында көмәји олан бүтүн пешә јолшларыма өз сәмими миннәтдарлығымы билдирмәји өзүм үн хош бир борч сајырам. Профессорлар Р.Ј. Зејналова, Т. Әһмәдлијә, Ә.З. Абдуллајевә, Ш.А. Гасымлыја дәјәрли јдләри, мәсләһәт вә төвсијәләри үчүн, Р.И. Маһмудова китаын чапынын тәшкилиндә костәрдији көмәјә көрә хүсуси тәәккүрүму билдирирәм.

Үмидварам ки, бу китаб алимләр, аспирантлар вә үмумијтлә сосиолокија елми илә мараглананлар үчүн хејирли мән, тәләбәләр үчүн исә фајдалы дәрс вәсаити олачагдыр.

БИРИНЧИ ҺИССӘ

I фәсил

СОСИОЛОКИЈА ЕЛМ КИМИ

1. Сосиолокијанын предмети вә тәдгигат саһәси

Сосиолокија анлајышы XIX әсрин 30-чу илләр
франсыз философу Окүст Конт тәрәфиндән елмә д
едилмишдир. Сосиолокијанын бир елм кими јаранмас
да адәтән формал олараг онун ады илә бағлајырлар.

Бунунла бәрабәр сосиоложи проблемләр бәшәријјә
рандығы вахтдан бәри мөвчуддур. Буна көрә дә һеч д
әччүблү дејилдир ки, гәдим дүнјанын көркәмли филосо
ры Сократын, Платонун, Аристотелин әсәрләриндә дә,
әср мүтәфәккири Ибн Хәлдунун јазыларында да, даһа
ракы дөврләрин алимләри Монтенин, Паскалын, Лароі
конун, Һобссун вә дикәрләринин китабларында да биз
сиоложи мәзмун дашыјан дәјәрли идеја вә фикирләрә
кәлирик.

"Сосиолокија" истилаһынын өзү латынча "Soci
(чәмијјәт) вә јунанча "λογοζ" (сөз, тә'лим) сөзләриндән
лә кәлмиш вә һәрфән чәмијјәт һаггында тә'лим демәк
Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, сосиолокија чәм
һаггында јеканә вә һәр шеји әһатә едән елмдир.

Мә'лум олдуғу кими бир сыра ичтимаи елмләр вар
Онларын һәр бири өз предметинә мүвафиг олараг чәм
тин јалныз мүәјјән тәрәфини тәдгиг едир, ону өз бахы
дан өјрәнир.

Сосиолокијанын предметини сосиал мүнасибәтләр
ни инсанларын бир-биринә онларын һәјат фәалијјәти
раити вә амилләри илә, чәмијјәтдәки мөвге вә ролларь
шәртләндирилмиш мүнасибәтләри тәшкил едир.

Мәһз бу мүнасибәтләр мөвгејиндән сосиолокија со
топлулары, о чүмләдән сосиал груплары, тәбәгәләри
нифләри, әрази вә етник бирликләри, бүтөвлүкдә чәм

...јашајыш формаларыны
әдгигат објекти кими нәзәрдән кечирир.

Еjни илә, сосиолокијанын мүһүм тәдгигат објектләрин-
ән бири олан шәхсијјәт дә һәмчинин сосиал мүнасибәтләр
өвгејиндән нәзәрдән кечирилир.

Сосиал топлуларын дахилиндә вә онларын арасында
үхтәлиф нөв әлагәләр јараныр, чүрбәчүр һадисә вә про-
есләр (игтисади, сосиал, сијаси, идеоложи, психоложи вә
.) баш верир. Онларын арасында сосиолокијаны һәр шеј-
ән әввәл инсани мүнасибәтләр вә асылылыглар комплек-
индән ибарәт олан сосиал әлагәләр, сосиал структурларда
нсанларын гаршылыглы тә'сири әсасында баш верән соси-
л һадисә вә просесләр марагландырыр.

Сосиолокијанын мәркәзи проблемләриндән бири ичти-
аи һәјатын, јә'ни мүәјјән мәһдуд мәканда јерләшән фәрд-
әр вә онларын топлуларынын гаршылыглы тә'сириндән ја-
анан һадисәләр комплексинин тәдгигидир.

Беләликлә, сосиолокија сосиал мүнасибәтләр вә онла-
ын шәртләндирдији инсанларын мүхтәлиф ичтимаи һәјат
ормаларында баш верән сосиал әлагәләр вә просесләр
аггында елмдир.

Сосиолокија елминин структурунда *умуми сосиолокијаны*
 мүхтәлиф *хүсуси сосиоложи нәзәријјәләри* ајырырлар.

Үмуми сосиолокија ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләри
үн әһәмијјәти олан биликләрин топланмасы вә синтези,
сиал әлагәләр, һадисә вә просесләр һаггында нәзәријјә-
әрин јарадылмасы илә мәшгул олур.

Хүсуси сосиоложи нәзәријјәләр сосиал әлагә, һадисә вә
росесләрин ичтимаи һәјатын ајры-ајры саһәләриндә (игти-
дијјат, сијасәт, мәдәнијјәт вә идеолокијанын сосиолокија-
ы), сосиал тә'сисатларда (аилә, тәһсил, елм, динин вә с. со-
олокијасы), сосиал топлуларда (синифләр, пешә категори-
лары, кәнчләр, әрази бирликләринин вә с. сосиолокија-
), күтләви коммуникасија васитәләриндә (мәтбуат, теле-
зија, кинонун вә с. сосиолокијасы) һәјата кечирилмәси-
ин спесификасыны, өзкүнлүјүнү өјрәнир. Бундан башга ич-
маи интизамын позулмасы һадисәләри вә просесләрини
инајәткарлыг, алкоголизм, наркоманија вә с.), миграсија
әчмә) вә сосиал мобиллији (мүтәһәррикилији), ирги, мил-
 вә дикәр демографик мүнасибәтләри өјрәнән хүсуси со-
ололожи нәзәријјәләр дә вардыр.

Шәхсијјәтин сосиал маһијјәтини, онун тәшәккүлүнүн
сиал механизмләрини, чәмијјәтдәки јери вә ролуну өјрә-

зəријјəлəр сырасына аид етмəк олар.

Сосиолокијанын бөлмəлəринин бу чүр мүхтəсəр тə ри артыг ону көстəрир ки, сосиолокија дикəр ичтима һуманитар елмлəрлə сых əлагəлəр сахламалы вə əмək лыг етмəлидир. Сосиолог үчүн үмуми психолокијаны мəк зəруридир, сосиал психолокија исə онун үчүн хүсу вачибдир. Сон онилликлəрдə фəрд вə групларын со давранышынын тəдгиги саһəсиндə чалышан сосиоло психоанализ вə психиатријанын бə'зи бөлмəлəри саһə дəки араштырмалардан мүəјјəн гəдəр фајдаланмышлар. сиолокија игтисадијјат елми илə дə сых əлагəлəрлə ба дыр, чүнки бу саһəлəрин хејли тəмас нөгтəлəри вар Нəһајəт, сосиолог үчүн ганунверичилији вə һүгугшүнас да билмəк вачибдир. Һəгигəтəн, сосиолокија спонтан су дə (өз-өзүнə) јаранан сосиал процеслəр һаггында елм инкишаф етмиш вə буна көрə дə сосиологлар арасынд мишə һүгугшүнаслыға мүəјјəн гəдəр е'тинасызлыг ол дур. Норматив актларын тəнзимедичи гүввəсинə кув һүгугшүнаслар да, өз нөвбəлəриндə, сосиологларын т гатларына е'тинасызлыға мејлли олмушлар. Лакин һа зырда мөвчуд сосиал процеслəрин там тəсвир вə изаһ масы һəр ики бахышын бирлəшдирилмəсини тəлəб е үчүн, бу ики саһə бир-бири илə јахынлашыр. Бундан б сосиолокија етнологларын, етнографларын, тарихчил вə хүсусилə мəдəнијјəт тарихчилəринин араштырмал нын нəтичəлəри илə марагланмалыдыр.

Демəли XIX əср сосиолокијасынын јарадычылар кениш һуманитар тəһсилли адамлар олмасы һеч дə тə фи дејилмиш вə сосиоложи тəдгигатларын һүдудлар хејли кенишлəндирилмəси һеч дə хүлјадан јаранмамыш Дүздүр, сонралар сосиологлар өзлəринин тəдгигат саһ һүдудларыны даһа дəгиг мүəјјəнлəшдирмəјə чалышара чүр "империализмдəн" гəти сурəтдə имтина етдилəр. бу һеч дə о демəк дејилдир ки, мүхтəлиф елмлəрин би ринə гаршылыглы нүфуз едəрəк вə бир-бирини гаршыл сурəтдə тамамлајараг тəмасда олдугу саһəлəр өз əһə тини итирмишлəр. Əксинə, јалныз ичтимаи елмлəрин үмумијјəтлə елмин тарихи көстəрир ки, əн мараглы в мəрəли нəзəријјəлəр məһз елмлəрин кəсишдији саһə мејдана чыхыр.

Сосиолокијаны дикəр һуманитар вə ичтимаи елмл фəргләндирəн, мəһз онун үчүн сəчијјəви олан, инс

һәсиндә баш верән һадисә вә просесләрин ахтарышы, чә мијјәтин тәркиб һиссәләринин гаршылыглы тә'сир ганунла рынын тәдгигидир.

Јарандығы андан е'тибарән сосиолокија һәмишә чәми јәтин һәјатындан алынмыш фактик мә'луматлара әсаслан мышдыр. Бу сәбәбдән бә'зи алимләр сосиолокијаны емпи рик елм адландырырлар.

Бунунла разылашмаг олмаз. Ахы бүтүн елмләр, о чүм ләдән, сосиолокија да фактлардан чыхыш едир. Фактларын мүшаһидәси, өјрәнилмәси, тәдгиги бүтүн бу елмләрин ме тодларынын ән мүһүм елементидир. Бу, һәмин елмләрин јүксәк дәрәчәдә нәзәрилијинә нәинки мане олмур, әксинә көмәк едир.

Сосиолокија да емпирик фактлардан кениш истифадә едәрәк онларын маһијјәтини ачыр вә сосиал ганун вә гану наујғунлуглар шәклиндә мүчәррәд үмумиләшдирмәләрә на ил олур. Емпирик фактлар нәзәри елм кими сосиолокија нын јалныз зәрури зәмини кими чыхыш едир.

Сосиолокијанын ичтимаи вәзифәси әсасән онун јеринә јетирдији функсијаларла мүәјјән едилир. Онларын арасында ән мүһүмләри мүхтәлиф сосиал һадисә вә просесләрин дә јишмә тәмајүлләринин, сосиал инкишаф ганунаујғунлугла рынын өјрәнилмәси илә бағлы олан идрак функсијасы, со сиолокијанын мүхтәлиф сосиал просесләрин идарә олунма сынын сәмәрәлилијини артырмаг үзрә әмәли төвсијә вә тәклифләрин һазырланмасында нә дәрәчәдә иштирак етмә си илә мүәјјәнләшдирилән практики функсија вә нәһајәт сосиолокијанын идеоложи фәалијјәтдә иштиракы илә шәрт ләндирилән идеоложи функсијадыр.

Чәмијјәтин сосиал инкишафынын ганунаујғунлуглары вә перспективләринин ачылмасында сосиолокијанын чох мүһүм ролу вардыр. Сосиоложи нәзәријјә заманәмизин актуал проб лемләринә елми чаваблар верир, дүнјанын сосиал дәјишди рилмәсинин реал јоллары вә методларыны көстәрир.

2. Сосиал ганунлар вә категоријалар

Сосиал топлуларын фәалијјәти просесиндә сонсуз сај да мүхтәлиф сосиал әлагәләр јараныр. Илк бахышдан онлар чох вахт нә исә мүвәггәти, епизодик, тәсадүфи бир шеј ки ми гәбул едилир. Лакин мәчму һалда онлар бу вә ја дикәр системә хас олан ичтимаи ганун вә ганунаујғунлугларла де-

шәртләр дахилиндә үмумилијә, зәрурилијә вә тәкрарлы
малик олан чох мүһүм әлагә вә ја мүнасибәт баша дүшүл
Сосиал ганун сосиал һадисә вә просесләрин мүһүм зәру
әлагәләринин, һәр шејдән әввәл инсанларын сосиал фәал
јәтләри вә ја онларын һәрәкәтләри әлагәләринин ифадәс
дир. Сосиал ганунлар мүхтәлиф фәрдләр вә сосиал топл
лар арасында мүнасибәтләри мүәјјән едәрәк онларын фә
лијјәтиндә ифадә олунур. Бу, халглар, милләтләр, сини
ләр, сосиал-демографик вә сосиал-пешә груплары, шәһ
вә кәнд, һәмчинин чәмијјәт вә сосиал тәшкилат, чәмијјәт
әмәк коллективи, чәмијјәт вә аилә, чәмијјәт вә шәхсиј
арасында олан мүнасибәтләрдир.

Сосиал ганунлара ујғун олараг инсанлар өз һәјат фәал
јәтләринин шәраити вә шәртләрини јарадыр вә өз нөвбәсин
өзләринин јаратдығы шәраит вә шәртләрин тә'сири алтын
һәмин ганунлары тәтбиг едирләр. Тәкрарлыг мүһүм әлам
кими ганунда һәр бир ајрыча вәзијјәтин спесифик характер
нә көрә (тарихи һадисәләрин тәкраролунмазлығы вә надир
ји), әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмиш шәрт вә шәраитдә
аллашыр. Ејни бир сосиал ганунун тә'сири ејни типли вәз
јәтләрдә өзүнү мүхтәлиф дәрәчәли интенсивликлә көстәр
бу исә һәмин тә'сири сабит кәмијјәт кими дејил, һәр бир к
крет һалда бу вә ја дикәр дәрәчәли еһтималла өлчүлән тә
јүл кими нәзәрдән кечирмәјә имкан верир.

Тәбиәт ганунлары кими, сосиал ганунлар да һадисә
рин тәбии инкишафы кедишиндә тәшәккүл тапыр. Онл
бир чох фәрдләрин сосиал вәзијјәтләрдә вә бу вәзијјәт
рин мүхтәлиф аспект вә елементләри арасындакы објек
әлагәләр (сәбәб-нәтичә, функсионал вә с. әлагәләр) да
линдә етдији мәгсәдјөнлү ардычыл һәрәкәтләринин вә ф
лијјәтләринин нәтичәсидир. Һадисәләрин бу ганунауј
силсиләси бир чох мүхтәлиф истигамәтли һәрәкәтләрин
тичәси олараг, өз нөвбәсиндә инсанларын ирадә вә шүу
ну, сосиал гаршылыглы тә'сир вә фәалијјәтләринин сәчи
вә мәзмунуну, истигамәт вә мәгсәдләрини мүәјјән едир.

Сосиал ганун вә ганунаујғунлуглары тәдгиг етмәк со
ал саһәнин мүхтәлиф елементләри арасында мүһүм вә зә
ри әлагәләри мејдана чыхартмаг демәкдир. Бу исә бу вә
дикәр һадисә вә ја просесин сосиал кенезисинин (һади
вә ја просесләр арасында сосиал шәртләндирилмәнин) о
сосиал саһәнин, үмумијјәтлә ичтимаи һәјатын инкишафы

фәалијјәтиндә ролу вә јеринин үзә чыхарылмасыны нәзәрдә тутур.

Ганунлар өзүнүн тә'сир мүддәтинә көрә үмуми вә спесифик ганунлара бөлүнүрләр. Үмуми ганунлар бүтүн ичтимаи системләрдә фәалијјәт көстәрир (мәсәлән, дәјәр вә әмтәә-пул мүнасибәтләри гануну). Спесифик ганунларын тә'сири исә бир вә ја бир нечә ичтимаи системләрлә мәһдудлашыр (мәсәлән, чәмијјәтин бир типиндән дикәринә кечидлә баглы олан ганунлар вә ја илкин капитал јығымы дөврүнүн ганунлары).

Сосиал ганунлар, һәмчинин, үмумиләшдирмә дәрәчәсинә көрә фәргләнирләр. Сосиал саһәнин инкишафыны үмумијјәтлә бүтөвлүкдә сәчијјәләндирән ганунлар вә сосиал саһәнин ајры-ајры елементләринин (синифләрин, групларын, милләтләрин вә с.) инкишафыны мүәјјәнләшдирән ганунлар да мөвчуддур. Ифадә олунма үсулуна көрә ганунлары динамик вә статик ганунлара бөлмәк олар. Бунларын биринчиси сосиал дәјишикликләрин истигамәтини, амилләри вә формаларыны мүәјјәнләшдирир, конкрет шәраитдә һадисәләрин ардычыллыгы арасында гәти вә бирмә'налы әлагәни көстәрир. Динамик ганунлардан фәргли олараг, статик ганунлар сосиал һадисәләри сәрт детерминасија етмәјиб сосиал тамын сабитлијинин сахланылмасы шәрти дахилиндә дәјишикликләрин әсас истигамәтләрини, онларын тәмајүлләрини әкс етдирир. Башга сөзләрлә, бу ганунлар сосиал керчәклијин һадисә вә просесләринин әлагәләрини гәти сурәтдә дејил, мүәјјән еһтимал дәрәчәси илә шәртләндирир. Әкәр динамик ганунаујғунлуглар конкрет шәраитдә мүәјјән синфин һадисәләринә аид олурса, статик еһтимали ганунаујғунлуг јалныз динамик ганунун мүәјјәнләшдирдији һәрәкәт хәттиндән фәрди јајынмалары көстәрир. Статик ганунаујғунлуглар тәдгиг едилән һадисәләрдә һәр бир објектин давранышыны дејил, үмумијјәтлә бүтөвлүкдә објектләрә хас олан мүәјјән хассә вә ја әламәтләри сәчијјәләндирир. Статик ганунлар мүәјјән објектләр синфинин она дахил олан објектләрин үмуми хассә вә әламәтләринә ујгун олараг давраныш тәмајүлүнү мејдана чыхарыр.

Динамик ганунлар сәбәбијјәт вә функсионал ганунлара бөлүнүр. Сәбәбијјәт динамик ганунлары сосиал һадисәләрин инкишафынын сәрт детерминасија олунмуш әлагәләрини көстәрир (мәсәлән, бир сосиал-игтисади формасијадан дикәринә кечмә заманы истеһсал үсулунун ролуну). Функсионал динамик ганунлара кәлдикдә исә, онлар сосиал һадисәләр арасын-

дакы емпирик сурәтдә мүшаһидә вә чидди сурәтдә тәкр
олунан гаршылыглы асылылыглар әкс етдирир.

Статик ганунларын мүхтәлиф нөвләри кими һәм инк
шаф ганунларыны (мәсәлән, әһалинин мадди вә мәдәни тәл
батларынын, өзүнү идарәетмәнин инкишафы), һәм дә фәал
јәт (функсионал) ганунларыны (мәсәлән, әмәк коллективин
формал вә гејри-формал структурларынын вәһдәти, аилә
рол функсијаларынын пајланмасы) көстәрмәк олар.

Сосиоложи тәдгигатлар тәчрүбәсиндә типолокијала
дырманын бөјүк әһәмијјәти вардыр, онун көмәји илә соси
ганунлар әлагәнин формасына көрә фәргләндирилир.
һалда сосиал ганунлары беш категоријаја ајырмаг олар.

Биринчиси, *сосиал вә ја онларла бағлы һадисәләрин*
вариант (дәјишмәјән) *биркә мөвчудлуғуну әкс етдирән*
нунлар. Бу ганунлара әсасән, әкәр *А* һадисәси мөвчуддур
онда мүтләг *Б* һадисәси дә олмалыдыр. Мәсәлән, тоталит
идарә системинә әсасланан һәр бир чәмијјәтдә латент (к
ли) мүхалифәт мөвчуддур.

Икинчиси, *инкишаф тәмајүлләрини әкс етдирән ган*
лар. Онлар сосиал објектин структуру динамикасыны,
гаршылыглы мүнасибәт гајдасындан дикәринә кечиди ша
ләндирир. Бу вә ја дикәр системин структурунда елемент
рин вә онларын гајдаја салынмыш әлагә үсулларынын зам
әрзиндә дәјишмәси габагча олан вәзијјәтлә шәртләндирил
Структурун әввәлки вәзијјәтинин сонракы һалына бу ша
ләндиричи тә'сири инкишаф гануну характерини дашыј
Инкишаф јалныз о заман баш верир ки, ејни бир објек
ики ардычыл сурәтдә көтүрүлмүш һалы бәрпа олунмаз мүһ
дәјишикликләрә уграмыш олсун, јә'ни бир кејфијјәтли стр
турдан дикәр кејфијјәтли структура кечид баш вермиш олс
Мәсәлән, зијалылар арасында кејфијјәт дәјишмәләри он
рын бүтүн сосиал мүнасибәтләрә тә'сиринин артмасы
шәртләндирир, чәмијјәтдәки ролуну гүввәтләндирир.

Үчүнчүсү, *сосиал һадисәләр арасында функсионал а*
лылығы (вә ја ковариасијаны) *муәјјәнләшдирән ганунл*
Инкишаф ганунларындан фәргли олараг фәалијјәт (фу
сионал) ганунлары бу вә ја дикәр сосиал системин ни
таразлыг һалында сахланылмасыны тә'мин едирләр. Ејни
манда онлар системин елементләринин онун структуру
әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишмәсинә кәтириб чыхармајан
тәһәрриклијини сәчијјәләндирирләр. Мәһз бу типли ган
лар системин вариабеллијини (дәјишкәнлијини), мүхтә
вәзијјәтләр, һаллар гәбул етмәк имканыны сәчијјәләндир

Әкәр инкишаф ганунлары сосиал објектин бир кејфиј јәтиндән дикәринә кечмәни шәртләндирирсә, фәалијјә (функсионал) ганунлары бу кечмә үчүн илкин шәраит вә зә мин јарадыр. Функсионал асылылыг ашағыдакы мисалларда кифајәт гәдәр әјани сурәтдә ифадә олунур: инсанлар сијаси практикада, чәмијјәт ишләринин идарәсиндә нә гәдәр фәал иштирак етсәләр, онларын сијаси мәдәнијјәти нәтичә е'тибарилә бир о гәдәр јүксәк олар, коллективдә тәрбијә иши нә гәдәр кејфијјәтли тәшкил олунарса, мә'нәви психоложи мүһит бир о гәдәр сағлам олар вә с.

Дөрдүнчүсү, *сосиал һадисәләр арасында сәбәбијјәт әлагәсини мүәјјән едән ганунлар.* "Функсионал" вә "сәбәбијјәт" әлагәләрини мүәјјән едән ганунларын фәргләнмәси һеч дә о демәк дејилдир ки, функсионаллыг сәбәбијјәтин нөвү ола билмәз. Функсионал әлагә сәбәбијјәти ифадә едә биләр, етмәјә дә биләр. Бу анлајышлар бир-биринә јалныз гисмән ујғун кәлир. Функсионал асылылыгын мөвчудлуғу һәлә мүһүм сәбәбијјәт әлағәләринә дәлаләт етмир. Мәсәлән, сосиал интеграсијанын ән мүһүм вә зәрури шәрти ичтимаи вә шәхси марагларын расионал, сәмәрәли сурәтдә бир-биринә ујғун кәлмәсидир.

Бешинчиси, *сосиал һадисәләр арасында әлагә еһтималыны мүәјјән едән ганунлар.* Мәсәлән, кәнд кәнчләри арасында ганунун позулмасы еһтималы онларын шәһәрә миграсијасы (көчмәси) илә әлагәдар олараг артыр; гадынларын игтисади мүстәгиллијинин артмасы бошанма еһтималыны артырыр вә с.

Сосиал ганун үмумијјәтлә дејил, конкрет формада инсанларын фәалијјәтиндә һәјата кечир вә реаллашыр. Һәр бир адам өз фәалијјәтини чәмијјәтин конкрет шәраити дахилиндә гурур, мүәјјән сосиал вәзијјәт (статус) тутур; өз фәалијјәти просесиндә ајдын ифадә олунмуш сосиал рол вә функсијалары јеринә јетирир; бир сыра фәрди характеристикалара (чинс, јаш, миллијјәт, аилә вәзијјәти вә с.) малик олур; өз фәалијјәт шәраитинә, статусу вә ролуна, фәрди характеристикаларына хүсуси мүнасибәти олур (мәсәлән, спесифик информасија маараглары вар вә с.). Лакин сосиолокијаны ајры-ајры фәрдләр дејил, онларын топлусу, бу вә ја дикәр кејфијјәт вә әламәтә көрә груплашмалары (мәсәлән, 18 јашындан 25 јашына гәдәр кәнчләр, гурашдырычы фәһләләр, физик-алимләр, али тәһсили олмајан гуллугчулар вә с.) мараглaндырыр. Демәли, сосиолокијанын објектини мүәјјән шәраит, статус, роллар вә фәрди характеристикаларла

сәчијјәләндирилән фәрдләр групу (вә ја сосиал груп) тә[...]
кил едир.

Фәалијјәт просесиндә инсанлар бир-бириндән өз сос[...]
ал кејфијјәтләринә көрә фәргләндијиндән, онларын фәали[...]
јәти исә мүхтәлиф сосиал бирликләрдә, һәјат шәраитин[...]
јеринә јетириллдијиндән ганунларын һәјата там, мүтләг һал[...]
кечирилмәси әкс тә'сир көстәрән сәбәбләр үзүндән кечи[...]
дирилир, ләнкијир вә зәифләјир. Өз характеринә көрә мү[...]
ләг олан, јә'ни мүәјјән сосиал-игтисади формасија үчүн һ[...]
дисә вә просесләрин зәрури әлагәсини ифадә едән соси[...]
ганунлар өз конкрет тәзаһүрүндә ганун-тәмајүл кими ч[...]
хыш едирләр.

Тәмајүл (тенденсија) сосиал објектин һәрәкәтинин ко[...]
крет амил вә шәртләрин әкс тә'сириндән јаранмыш јајынм[...]
тәрәддүд вә саирәнин мөвчудлугу шәраитиндә мүәјјән б[...]
конкрет вәзијјәтә, һала тәрәф истигамәтлилијини ифа[...]
едир. Иш ондадыр ки, објектив сосиал ганунларын тә'си[...]
билаваситә инсанларын фәрди хүсусијјәтләри вә һәјат ш[...]
раитиндән асылыдыр. Һәр бир фәрдин мүәјјән сосиал си[...]
темдә давранышы мә'лум дәрәчәдә тәсадүфи, гејри-мүәјј[...]
дир, лакин тәсадүфи амилләрин гаршылыглы таразлашма[...]
һесабына системдә сосиал статик ганунларла ифадә олун[...]
хүсуси систем кејфијјәтләри мејдана чыхыр.

Ганун-тәмајүлү билмәк һәр һансы сосиал групун давран[...]
шынын һансыса сосиал гануну мүтләг тәләбиндән јајынма [...]
рәчәсини мүәјјән етмәјә вә онун мигдарыны көстәрмәјә, [...]
мин јајынманын механизмини үзә чыхартмаға, јә'ни гану[...]
конкрет сосиал групун фәалијјәтиндә сәрбәст сурәтдә тә[...]
һүрү үчүн ән әлверишли шәраит јаратмаға имкан верир.

Спесификасы онлары јеринә јетирән адамларын фәр[...]
хүсусијјәтләри вә һәјат шәраити илә шәртләндирилән со[...]
ал һәрәкәтләр тәсадүфи кәмијјәтлә сәчијјәләндирилир. [...]
тәсадүфи кәмијјәтләр биркә, мәчму һалда мүәјјән ор[...]
әвәзләјичи кәмијјәти тәшкил едир. Һәмин әвәзләјичи [...]
мијјәт тәсадүфи кәмијјәтләрин — үмуми әсас әламәтлә[...]
малик шәхсләрин фәрди сосиал һәрәкәтләринин чәми [...]
мүәјјән едилир вә сосиал ганунун тәзаһүр формасы ки[...]
чыхыш едәрәк онларын фәрди вә чәмијјәтин сосиал м[...]
сәдләри арасында ујғунлуг (ујғунсузлуг) мүнасибәтләрин[...]
мүәјјән дәрәчәсини ифадә едир. Һәр бир "фәрди кәмијј[...]
орта әвәзләјичи кәмијјәтә дахил олур вә өз-өзлүјүндә [...]
тә'сир көстәрир. Ејни заманда о, орта әвәзләјичидән "ја[...]

нып", орта әвәзләјичи исә, өз нөвбәсиндә, мүәјјән сосиал ганунун мүтләг тәләбләриндән узаглашыр.

Сосиал фәалијјәт саһәсиндә бу вә ја дикәр фәрд өз сосиал кејфијјәтләринә көрә орта адам дејилән адамдан фәргләнир. Бу чүр фәрди јајынмалар бизи марагландыран сосиал кејфијјәтләрә малик олан адамларын конкрет групунун тәһлили заманы арадан галдырылыр. Бундан башга, бу фәрди јајынмалар нисбәтән дар һүдудлу олур вә онлар мүнтәзәм олараг таразлашдырылыр. Беләликлә, сосиал ганун мүхтәлиф тәсадүфи һадисәләри тәнзим едәрәк онларын васитәсилә өзүнә јол ачыр, јә'ни јалныз һәмин тәсадүфләр бөјүк күтләләрдә әһатә едилән заман көрүнән олур.

Мәһз буна көрә дә сосиал һадисәнин објектив инкишаф тәмајүлләрини вә онларын ганунун мүтләг тәләбләринә ујғунлуг дәрәчәсини јалныз ејни нөвлү мүхтәлиф фәрди кәмијјәтләр топлусуну нәзәрдән кечирәрәк ашкар етмәк олар.

Әкәр сосиал ганунун тә'сирини дүз хәтт шәклиндә тәсвир етсәк, онда ејни нөвдән олан мүхтәлиф фәрди кәмијјәтләрин орта әвәзләјичиләри бу дүз хәтдән мүхтәлиф тәрәфләрә јајынан хәтләр арасындакы мәсафәдән ибарәт олачагдыр. Башга сөзләрлә, сосиал ганунлар билаваситә керчәкликдә дејил, јалныз тәхмини, тәмајүллү, орта һесаблы реаллыға малик олур. Сосиолокија да сосиал ганунларын тәзаһүрүнүн бу хүсусијјәтинә диггәт јетирир вә көстәрир ки, сосиал ганунаујғунлуг јалныз орта һесаблы, күтләви, ичтимаи ганунаујғунлуг кими, бу вә ја дикәр тәрәфә фәрди јајынмаларын гаршылыглы таразлашдырылмасы шәраитиндә тәзаһүр едә биләр.

Һәр бир орта әвәзләјичи кәмијјәтин мүәјјән сосиал ганунун мүтләг тәләбләриндән јајынмасы үмуми сосиал мәгсәдә чатмаг үчүн лазым олан ичтимаи фајдалы вахта мүтәнасибдир. Јајынмалар (узаглашмалар) нә гәдәр чох оларса, кәмијјәтә гаршысында дуран мәгсәдләрә чатмаг үчүн, бир о гәдәр чох вахт лазым олар. Демәли, вахтын мигдары шәхсин емпирик сәвијјәдә дәрк едилә билән фәрди һәрәкәтләриндән асылыдыр.

Адамларын һәрәкәтләринин характери вә шәраитинин елми идракы һәјат фәалијјәти шәраитини дәјишдирмәк јолу илә һәмин һәрәкәтләрә дүзәлишләр етмәјә, бунунла да кәмијјәтин гаршысында дуран мәгсәдләрә чатмаг үчүн лазым олан вахты азалтмаға имкан верир. Ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишдирилмәси, јахшылашдырылмасы, әлбәттә мүмкүндүр, лакин бу јалныз о заман мүмкүндүр ки, бунлар һә-

мин јахшылашдырылан, дәјишдирилән ичтимаи мүнасибә
ләрин иштиракчыларынын өзләри тәрәфиндән һәјата кеч
рилсин. Инсанлар өз ичтимаи мүнасибәтләрини сосиал г
нунларын дәрк едилмәси әсасында, һәмин мүнасибәтлә
ичтимаи инкишафын објектив ганунаујғунлуглары илә а
чох там ујғунлуға кәтирәрәк дәјишдирирләр.

Сосиал инкишаф ганунлары илә функсионал (фәал
јәт) ганунларын тәзаһүр формаларыны бир-бириндән фә
ләндирмәк лазымдыр. Инкишаф ганунлары өзүнү просесл
рин, вәзијјәтләрин дәјишмәсинин сәбәбијјәт шәртләри к
ми көстәрир. Функсионал ганунларын ифадә формасы һад
сәнин өз функсијасыны јеринә јетирмәсинин, һәмин һад
сәнин тә'сир көстәрдији сосиал системин мүһафизәси
хидмәт едән нәтичәсидир. Мәсәлән, јүксәк ихтисаслы кад
ларын һазырланмасы тәһсил системинин фәалијјәтинин н
тичәсидир. Бу нәтичәни тәкмилләшдирмәк кадрларын һ
зырланмасында хидмәт едән сосиал системләрин нәин
мүһафизәси, һәм дә мөһкәмләндирилмәси демәкдир. Баш
сөзләрлә, фәалијјәт көстәрән (мүәјјән функсијаны јери
јетирән) систем елә системдир ки, онда һеч олмаса бир х
сусијјәт онунла сәбәбијјәт әлагәсиндә олан дикәр хассә
рин дәјишмәләриндән асылы олмајараг таразлыг вәзијјәт
дә сахланылыр. Системин өз функсијаларыны јеринә јет
мәси мүәјјән мәгсәдин һәјата кечирилмәсинә јөнәлдиј
дән, онун функсијалары һәмин мәгсәдә мүвафиг сурә
тәшәккүл едир.

Тәзаһүр формасы олараг, фәрдләрин сосиал һәрәк
ләринин орта әвәзләјичиси сосиал мүнасибәтләр систе
нин сосиал ганунун тәләбләриндән јајынмасы көстәричи
кими мүвафиг сосиал просесин спесификасы вә мәзмуну
ачмыр. Бу спесификаны јалныз сосиал ганунларын тә'
көстәрмә механизмини тәдгиг етмәклә, јә'ни фәрдлә
конкрет имкан вә заман шәртләри дахилиндә бир-бир
нисбәтән олдуглары сосиал мүнасибәт вә әлагәләр систе
нин гурулмасы принсипини көстәрмәклә ачмаг олар. М
буна көрә сосиал мүнасибәтләрин тәдгигинә елми јана
ичтимаи вә дөвләт формалары чәрчивәсиндә јаранан, јал
мүәјјән вахтда вә мүәјјән халгларда мөвчуд вә тәбиәт
көрә кечичи олан асылылыгларын ајдынлашдырылмасын
ибарәтдир.

Фәрдләрин һәјат фәалијјәти просесиндә инкишаф е
сосиал әлагәләр системинин тәһлили онларын мараглары
мејлләриндән (ориентасијаларындан), һабелә сосиал һ

кәтләриндән вә башга адамларла, бирликләрлә вә с. илә гаршылыглы тә'сирләриндән кәнар мүмкүн дејил. Сосиал әлагә ики вә ја бир нечә сосиал һадисә вә бу һадисәләрин әламәтләри арасындакы билаваситә асылылығы ифадә едә биләр. Бу асылылығын васитәләндиричи елементләри кими һәм ситуасијалы (шәраитлә бағлы) амилләр, һәм дә фәрдләрин шәхси хүсусијјәтләри, һабелә адамларын сосиал һәрәкәтләри вә гаршылыглы тә'сирләринин характери үзәринә мүәјјән мәһдудијјәтләр гојан сосиал нормалар вә сосиал нәзарәт васитәләринин чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш системи чыхыш едә биләр. Буна көрә дә орта әвәзләјичини вә онун бу вә ја дикәр сосиал ганунун (вә ја сосиал мәгсәдин) тәләбләриндән "јајынма" дәрәчәсини ашкар етмәк үчүн ашағыдакылары мүәјјән етмәк лазымдыр: а) охшар инсан групларынын ејни шәраитдә јеринә јетирдикләри һәрәкәтләрин истигамәтини; б) һүдудлары илә һәмин фәалијјәти шәртләндирән сосиал әлагәләр системини; в) мүәјјән сосиал фәалијјәт системи шәраитиндә адамларын групларынын сосиал һәрәкәтләри вә гаршылыглы тә'сирләринин тәкрарлыг вә сабитлик дәрәчәсини.

Сосиал ганунларын тә'сири алтында адамларын сосиал кејфијјәтләри формалашыр. Һәмин кејфијјәтләр инсанларын мүнасибәтләри васитәси илә чәмијјәтдә мөвчуд олан һәјат тәрзиндә ифадә олунур. Әкәр адамларын сосиал мүнасибәтләринин орта әвәзләјичи кәмијјәти бу вә ја дикәр ганунун тәләбләринә сабит јахынлашма тәмајүлү гәбул едирсә, бу онун (ганунун) тә'сир механизминин сосиал сәмәрәлилијинә шәһадәт едир. Шәхсијјәтин сосиал мүнасибәтләринин орта әвәзләјичи кәмијјәтинин сосиал ганунун тәләбләриндән јајынмасы сосиал механизмдә дисфунксија јаранмасына сәбәб олур вә ја онун мә'нәви көһнәлмәсинә кәтириб чыхарыр. Сннифләрин, сосиал тәбәгәләрин, групларын, шәхсләрин мүнаснбәтләринин сосиоложи тәдгиги сосиал ганунларын чәмнјјәтин һәјат фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләриндә тәзаһүр формаларыны, сосиал механизмдә дисфунксионал елементләри нәинки ашкар етмәјә, һәтта һәмин елементләри арадан галдырмаға имкан верир.

Сосиоложи идрак, сосиал керчәклијин маһијјәтини дәрк етмәк просеси јалныз сосиал ганунларын үзә чыхарылмасыны дејил, һәм дә објектив керчәклијин сосиал хассә вә мүнасибәтләрини ән үмуми вә јығчам формада әкс етдирән сосиал категорнјаларын мүәјјәнләшдирилмәсини тәләб едир.

Сосиал категорнјалар сосиолокијанын әсас вә ән ўму објектив керчәклији ўмумиләшдирилмиш һалда, ону тәш күл, инкишаф вә бәргәрар олма просесиндә көтүрәрәк етдирән анлајышларыдыр. Сосиал категоријалар сосиал чәклијин дәрк едилмәси пилләләри, сосиолокија елминин сосиоложи биликләрин тәмәл дашлары, сосиал керчәк һагда дүшүнүш просесинин әсасы кими чыхыш едир. Ел нәзәри бүнөврәси категоријаларын тутуму вә ишләнмәси ринлијиндән асылыдыр. Әкәр сосиоложи тәдгигатлар кат риал апарата әсасланмырса, онлары апармаг мүмкүн дејил апаратын тутуму вә мәзмуну алимин тәфәккүрүнүн нәзәри дәрәчәсини, онун дилинин, јаратдығы мәтнин пешәкарлыг вијјәсини әһәмијјәтли дәрәчәдә мүәјјән едир.

Сосиал категоријаларын мүәјјән спесификасы вар **Биринчиси**, онлар чәмијјәти бүтөвлүкдә дејил, онун сос функсионал-структур истигамәтләнмәсинин конкрет ком нентләрини (тәркиб һиссәләрини) әкс етдирир. **Икинч** онлар фәлсәфи категоријаларын олдуғу кими ән ўмуми јил, спесифик, јалныз сосиолокијада ишләјән категор лардыр. **Үчүнчүсү**, сосиал категоријалар еһтијатынын кинләшмәси сосиолокијада емпирик тәдгигатларын әсаслы апарылмасына көмәк едир, чүнки бу, сосиал чәклијин јени һадисәләринин өлчмә имканларыны артыр анлајышларын әмәлијјатлашдырылмасынын һәјата даһа ниш сурәтдә кечирилмәсинә имкан верир.

Сосиал категоријалары сосиолокија елминин сәвијј нә көрә (нәзәри вә емпирик сосиолокијанын категориј ры), сосиал керчәклијин әкс етдирилмәси һәчминә (ўмуми сосиолокијанын вә хүсуси сосиоложи нәзәријј рин категоријалары) тәсниф етмәк олар.

Сосиал категорнјалары шәрти олараг *методоложи просецур категоријаларына* бөлмәк олар. Биринчиләр сында **дөрд груп** фәргләндирилир: 1) сосиал әлагәләри категоријалар (сосиал факт, сосиал контакт (тәмас), со һәрәкәтләр, сосиал мүнасибәтләр, сосиал нәзарәт, со тәшкилатлар, сосиал тә'сисатлар, ичтимаи һәјат вә с.); 2 сиал топлулары ачан категоријалар (сосиал бирлик, гл чәмијјәт, синиф, сосиал гат, милләт, сосиал груп, шәхс вә б.); 3) сосиал просесләри әкс етдирән категоријалар сиал јердәјишмәләр, сосиал фәаллыг, тәһсил, јарыш в 4) сосиал инкишафы ачан категоријалар (сосиал дәји лик, башгалашма, деградасија, артма, һәрәкәт вә с.).

Проседур категоријаларына әсасән саһра ишләри вә информасијанын ишләнилмәси заманы фәалијјәт көстәрән категоријалар аиддир: бир чох нөвү олан тәдгигат техникасы, мүхтәлиф үсуллары олан сосиоложи өлчмә, анлајышларын емпирик тәфсилаты, анкетләшдирмә, интервју алма, сорғу, мәнтиги програм вә с.

Категоријаларын һәрәси сосиал керчәклијин ајрыча бир тәрәфини әкс етдирир. Буна көрә дә сосиал просес, тә'сисат, систем, сосиал фәалијјәт һагда дүзкүн тәсәввүрү ајры-ајры категоријалар дејил, онларын әлагәси, диалектик вәһдәти јарадыр.

Објектив сосиоложи керчәклик инкишаф етдикчә вә сосиоложи биликләр дәринләшдикчә ајры-ајры категоријаларын ролу, јери дәјишир, онларын јенилери јараныр. Бунунла бәрабәр, артыг тәшәккүл тапмыш категоријаларын инкишафы давам едир. Сосиолокијанын бир елм кими категориал апаратынын әсас елементләринин ајдынлашдырылмасы онун инкишафы вә анлајышлар системинин ганунаујғун дәјишмәси мәнтигини ачмаға имкан верир.

Сосиал категорнјаларын бир-бири илә мүәјјән әлагәси вардыр вә онлар тарихи илә мәнтигинин диалектикасы әсасында гурулмуш систем тәшкил едирләр. Һәр бир сосиал категорија јалныз бүтүн сосиал категоријалар системинин елементи кими дәрк едилә биләр. Сосиолокијанын мүһүм вәзифәси сосиал категоријаларын елә системини гурмагдан ибарәтдир ки, бу систем сосиоложи билијин категориал структурунун формалашмасы вә инкишафыны әкс етдирмиш олсун.

II фәсил

СОСИОЛОЖИ ИДРАКЫН НӘЗӘРИ-МЕТОДОЛОЖИ МОДЕЛЛӘРИ

Мүасир сосиолокија парадигма* анлајышы алтында бирләшдирилән бир чох нәзәријјә вә методоложи консепсијаларла тәмсил едилмиш олдугча мүрәккәб бир төрәмәдир. Сосиоложи билијин инкишафы парадигмаларын јаранмасы

* "Парадигма" истилаһы елмдә илк дәфә америка алими Т. Кун тәрәфиндән ишләдилмишдир вә проблемләрин гојулушу вә һәллинин елми ичтимаијјәт тәрәфиндән танынмыш моделини билдирир. (бах: Кун Т. Структура научных революций. М. 1977, с.82).

вә әвәз олунмасы просесиндән ибарәтдир. Тәбии елмл
тәдгигат парадигмасына зидд олан фактларын топланма
ону нүфуздан салыр, өз араларында рәгабәт вә лидерл
уғрунда мүбаризә апаран јени нәзәријјәләрин ирәли сүр
мәсини стимуллашдырыр.

Сосиолокија бир дејил, бир нечә парадигмасы о
мултипарадигматик фәнләр сырасына аиддир. Амер
тәдгигатчысы Ч. Ритсер **сосиолокијанын үч әсас парадиг
сыны** көстәрир: *фактуалист парадигма* (бураја струк
функсионализм вә сосиал мүнагишә консепсијалары дах
дир); *дефисионист парадигма* (символик интераксиони
феноменоложи сосиолокија, етнометодолокија) вә *сос
биһевиоризм парадигмасы* (сосиал мүбадилә консепсиј
вә биһевиорист сосиолокија)*.

Бир чох парадигманын ејни заманда фәалијјәт көст
мәси вә инкишафы сосиолокија елминдә плүралистлик
раит јарадыр, мөвчуд методоложи консепсијаларын һеч
рини мүтләгләшдирмәјә гојмур, әсл елми јарадычылыг ах
рышлары үчүн там сәрбәстлик верир.

Адлары чәкилмиш парадигмаларын һәр бирини вә он
ра дахил олан нәзәри-методоложи консепсијалары нәз
дән кечирәк.

1. Фактуалист парадигма

Сосиолокијада фактуалист парадигманы тәшкил е
әсас методоложи консепсијалардан бири *функсионализмди*

Бу методоложи консепсија һәлә XIX әсрин әввәли
ән јүксәк зирвәсини Ч. Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси
тәшкил етдији биолокија елмләриндәки ингилаби кәшф
рин тә'сири алтында јаранмышдыр. Сосиолокијанын бан
О. Конт чәмијјәтин мөвчуд олма сәбәбини вә үслубуну
етмәјә чалышараг чәмијјәтин "организмик" адланан изә
ны вермишдир. О. Конт чәмијјәти биоложи структур
функсија консепсијалары нөгтеји-нәзәрилә бахылмалы
организм нөвү кими тәсәввүр едирди.

О. Контун, сонралар исә Һ. Спенсер вә Е. Дүркһеј
организми артыг XX әсрдә адлары илкин функсионал
консепсијасы илә бағлы олан ики антрополог Б. Малин

---

* Ritzer G. Sociology. A multiple paradigm science. Boston. 1
p.271.

и вә А. Р. Радклиф-Браунун јарадычылығына тә'сир көс-әрмишдир.

Бу консепсијаја әсасән, сосиал аләм бир-бирилә гарылыглы әлагәдә олан һиссәләрдән ибарәт системдир. Система вә онун һиссәләринин тәһлили бу һиссләрин систем таын тәләбләрини нечә өдәдијини вә демәли, системин норал һалыны вә ја таразлығыны нечә сахладығыны өјрәнмәкән ибарәт иди. Функсија дедикдә бу вә ја дикәр һадисәләин системин бүтөвлүјүнүн сахланылмасындакы ролу баша үшүлүрдү.

Илкин функсионализм консепсијасынын зәиф јери ғеји функсионал һадисәләрин диггәт даирәсиндән кәнарда алмасы вә тавтолокијанын гачылмазлығы иди: функсионал лан бүтүн һәр шеј она көрә мөвчуддур ки, мөвчуд олан әр бир шеј функсионалдыр.

Илкин функсионализмин чатышмазлыгларынын арадан алдырылмасында вә бу нәзәри-методоложи консепсијанын онракы тәкмилләшдирилмәсиндә Америка сосиологлары Төлкотт Парсонс вә Роберт Мертон мүһүм рол ојнамышлар. Онларын елми фәалијјәтиннн нәтичәсиндә конкрет емпирик әдгигатлар үчүн мөһкәм әсас олан бүтөв сосиоложи нәзәијјәдән ибарәт структур-функсионал тәһлил чәрәјаны јарадылмышдыр.

Бу чәрәјанын тәрәфдарлары сосиал һәјатын ајры-ајры үсусијјәт вә деталларыны дејил, бүтөвлүкдә чәмијјәти тәһил етмәјә чалышырлар. Бу заман онларда структур, функија вә систем анлајышлары әсас категоријалар кими чыыш едир.

Онлар бәшәр чәмијјәтини мүәјјән гурулуша вә ја труктура малик олан систем кими нәзәрдән кечирирләр.

Парсонсун көрүшләринин чыхыш нөгтәси "сосиал һәәкәт системи" анлајышыдыр. Онун фикринчә, фәрдләрин аршылыглы тә'сири елә тәрздә баш верир ки, бу просеси истем кими нәзәрдән кечирмәк вә башга елмләрдә мүхтәиф тип системләрә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилән нәзәри әһлилә ујғунлашдырмаг олар.

Парсонса көрә, һәр бир сосиал системин елементи әалијјәт көстәрән шәхс вә ја әсас хүсусијјәти мүәјјән әгсәдләрә наил олмаға чалышмагдан, әтраф објект вә һаисәләрә емоснонал әкс тә'сир көстәрмәкдән ибарәт олан ә "бир маһијјәт" кими чыхыш едән инсан фәрдидир.

Парсонсун вердији тә'рифә әсасән, структур, фәалијәт көстәрән фәрдләрин нисбәтән сабит, стандартлашды-

рәкәт системләринин вә сосиал структурларын фәргләнд
ричи чәһәти, Парсонсун дедијинә көрә, ондан ибарәтд
ки, фәалијјәт көстәрән шәхс әксәр мүнасибәтләриндә "т
маһијјәт" кими иштирак етмир, о, мүәјјән сосиал ролу ј
ныз гисмән јеринә јетирир. Буна көрә дә, Парсонсун фи
ринчә сосиал структур һәр һансы рол ифа едән вә бир
фәалијјәт көстәрән фәрдләрин стандартлашдырылмыш м
насибәтләри системидир. Рол анлајышы фәалијјәт көстәр
шәхси психоложи ваһид кими мүәјјән сосиал структур и
бирләшдирилир.

Парсонса көрә, бәшәр чәмијјәти өз еһтијатлары һе
бына фәалијјәт көстәрән мүстәгил системдир. Дикәр
рәфдән инсан чәмијјәтини Парсонс һәр биринин нисби м
тәгиллијә малик милли чәмијјәтләрдән ибарәт олдуғуну к
тәрир.

Парсонсун фикринә көрә, мүасир чәмијјәтләрин ваһ
бир системи мөвчуддур ки, бу чәмијјәтләр үчүн онлара х
олан дәјәрләрин интеграсијасы әсасында бирләшмәјә м
сәчијјәвидир. Бурада Парсонсун гәрб сосиолокијасы
дәбдә олан әкс ичтимаи-игтисади системләрин јахынлаш
вә бирләшмәси, конверкенсијасы һаггындакы консепси
сынын тә'сиринә мә'руз галмасы һисс олунур.

Парсонс һәр бир сосиал системин **дөрд** тәшкил един
сәвијјәсини көстәрмишдир: 1) елементләринин билаваси
гаршылыглы тә'сиринин сәчијјәви олдуғу илкин вә ја тех
ки сәвијјә; 2) илкин сәвијјәдәки елементләрин гаршылы
тә'сирини тәнзимләјән идарә сәвијјәси; 3) сәрәнчамы
даһа јүксәк гәбилә аид мәсәләләрин (мәсәлән, инһис
бирликләриндә директорлар шурасы) олдуғу "тә'сисат
вијјәси" вә нәһајәт, 4) али сијаси даирәләрә аид олан сә
јә. Сосиал систем бу чүр тәшкил олундугда јухары сәви
ашағы сәвијјәјә нисбәтән јохлама, нәзарәт етмә вә тәнз
ләмә функсијаларыны јеринә јетирир.

Бурада биз структур-функсионал тәһлилин әсас пр
лемләриндән биринә — "*функсија*" анлајышына кәлиб
хырыг. Бу чәрәјанын нүмајәндәләринин фикринчә, чәми
фәалијјәт көстәрән, мүәјјән функсијалары јеринә јети
системдир. Бәс бу һалда функсија дедикдә нә баша ду
лур? Структур-функсионал тәһлил чәрәјаны нүмајәндә
риндә биз бу мәсәләдә там ајдынлыг көрмүрүк. Онлар
өзләри е'тираф едирләр ки, бу анлајыш сон дәрәчә геј
мүәјјәндир. Вә бу һеч дә тәәччүблү дејилдир. Иш ондад

а анлајышларыны бирләшдирмәјә чалышырлар. Бу чүр јанашма әлбәттә, әсассыздыр. Чәмијјәт биоложи дејил, сосиал организмдир, о, кејфијјәтчә хүсуси ганунлары үзрә инкишаф едир вә бу ганунлары материјанын һәрәкәтинин ашағы формалары ганунлары кими изаһ етмәк олмаз.

Структур-функсионал тәһлил тәрәфдарлары вә хүсусилә Мертон, "функсија" анлајышы илә јанашы "дисфунксија" мәфһумуну да ишләдир: *Дисфунксија* функсијанын позулмасы демәкдир. Бу чәрәјанын тәрәфдарлары һәр чүр "тәхрибатчылыг һәрәкәтләрини", о чүмләдән тә'тил, нүмајиш, ирги иғтишашлары, һабелә чинајәткарлығы, алкоголизми, бир сөзлә, ичтимаи системин таразлығыны вә сабитлијини позан һәр бир шеји дисфунксијалар сырасына аид едирләр. Бир чох структур-функсионал тәһлил нүмајәндәләри дини, чәмијјәтин ваһидлијини вә бүтөвлүјүнү тә'мин едән ән мүһүм функсија һесаб едир вә буна мүвафиг олараг, атеизми системин тамамлығыны позан дисфунксија кими дамғалајырлар.

Ријази функсија вә функсионал асылылыг анлајышларына кәлдикдә исә, бурада мәсәлә даһа да мүрәккәбдир. Мә'лум олдуғу кими, ријазијјатда функсија биринчиси, дәјишән кәмијјәтләр арасындакы ујғунлуға, икинчиси исә, асылы дәјишән кәмијјәтә дејилир. Әкәр X сәрбәст дәјишәнин (аргументин) нәзәрдән кечирилән һәр бир гијмәти Y дәјишәнинин мүәјјән бир гијмәтини тә'јин едирсә, сонунчуја әввәлинчинин функсијасы дејилир вә бу $Y=f(X)$ дүстуру илә ишарә едилир.

Мүасир ријази анализдә функсија анлајышы әсас мәфһумлардан биридир, онун васитәси илә бир чох тәбиәт гануну ујғунлугларынын кәмијјәт тәрәфини ифадә етмәк олар. Структур-функсионал тәһлил тәрәфдарлары ријази васитәләри, о чүмләдән функсија анлајышыны да ичтимаи һадисәләрин тәдгигиндә тәтбиг едирләр.

Дүз ишләјән сосиал организмин фәалијјәтдә олан һиссәләри бүтүн системин таразлығыны сахлајыр. Лакин сосиал организмин ајры-ајры һиссәләринин дүз ишләјиб-ишләмәдијини нечә мүәјјән етмәли? Көрүнүр, елә бир норма вә дәјәрләр мәчмусу олмалыдыр ки, о тәкчә бүтүн сосиал организмин фәалијјәтинин дүзкүнлүјүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн ме'јар дејил, һәм дә Парсонсун дедији кими, "јахшы вәтәндашларын" давранышы үчүн сәмтләшдиричи олсун.

Инсанларын hәрәкәтләриндә ... норма вә ја дәјәрләр системиндән hәр чүр кәнара чых... hаллары, бу нәзәријјә тәрәфдарларынын фикринә кө... "дисфунксијанын" тә'сирини төрәдир.

Структур-функсионал тәhлил чәрәјанынын әсас кате...ријаларындан бири *дәјәр* (сәрвәт) *категоријасыдыр.* П...сонса көрә, сосиал hәрәкәтләрин мотив вә мәгсәдләри ...јәрләр вә ја hамы тәрәфиндән гәбул едилмиш норма вә ...далар системинә әмәл едән "актјорларын" психолокиј... илә мүәјјән едилир. Дәјәрләрә мүтләг вә әбәди өрнәк м...насы верилсә дә, әслиндә, сөhбәт hүгуг вә әхлаг ганун...рындан, hабелә дини "дәјәрләрдән" кедир. Хүсуси мүлк...јәт ән мүhүм дәјәрләр адландырылыр. Мертонун јазды... кими, "Америка мәдәнијјәти пулун вә hакимијјәтин чәми...тин бүтүн үзвләри үчүн ганүни "мүвәффәгијјәтин" ме'ј... кими әhәмијјәтә малик олдуғуну hәр васитә илә гејд ед... Пул вә hакимијјәт, фәалијјәтин hеч дә бизим мәдәнијјә... күддүјү јеканә мәгсәдләр олмајараг, бунунла беләә ән мүh... дәјәрләр олараг галыр"*.

Структур-функсионал тәhлил тәрәфдарларынын ... гәрб сосиологларынын әксәријјәтинин фикринчә, мәhз... "дәјәрләр" шәхсијјәтин ваhидлији вә бүтөвлүјүнү тә'... едир, бүтүн чәмијјәти вә она дахил олан сосиал групл... бирләшдирир.

Структур-функсионал тәhлил чәрәјанынын илк мето...ложи чыхыш нөгтәләрини дәрк етмәк үчүн онун истиф... етдији даhа бир елементи дә — инсан давранышынын ...шеји әhатә едән нәзәријјәси ролуну ојнамаг иддиасы... олан "сосиал hәрәкәт нәзәријјәсини" нәзәрдән кечир... лазымдыр.

Т.Парсонс јазыр: "Структурун өзүлүндә сосиал сис... физики әhатәдә фәалијјәт көстәрән физики организм к... чыхыш едән инсан фәрдинә әсасланыр. Бу фәрд шәхси... кими гаршылыглы сосиал тә'сир просесләриндә өзү... мүхтәлиф ролллары васитәси илә иштирак едир"**. Рол... коллектив јаратмаг үчүн тәшкил едилир вә бирләшдири... коллективләр исә өз нөвбәсиндә кет-кедә даhа јүксәк... билдән олан норма вә ја дәјәрләрә мүвафиг сурәтдә ид... олунур. Системин зирвәсиндә ваhид сијаси коллектив...

---

* Бах: Беккер Г. и Босков А. Современная социологическая ...рия в ее преемственности и изменении. М., 1961, с.140.

** Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии. — ...циология сегодня : проблемы и перспективы". М.,1965, с.30.

ында тәшкил олунмуш вә фәрдләрин өз һәрәкәтләриндә ујғунлашдыглары ваһид норма вә ја дәјәрләр системинә малик олан бүтөв, там бир систем кими чәмијјәт дурур.

Парсонсун тәсәввүрүндә, бүтөв сосиал систем кими чәмијјәт нәтичә е'тибары илә, сосиал мүһитин тә'сиринә чаваб олараг һәрәкәт едән милјонларла бир-бириндән тәчрид олунмуш фәрдләрдән ибарәтдир. Парсонсун "актјор" адландырдығы фәрддән башга, мәгсәдә чатмаға јөнәлдилмиш "шәраит" вә "актјорун давранышы", һабелә фәрдин әмәл етдији норма вә ја дәјәрләрин дә олмасы лазымдыр. "Сосиал һәрәкәт" јалныз бүтүн бу елементләр олдугда јараныр.

"*Сосиал һәрәкәт*", Парсонсун фикринчә, бүтүн сосиал системин елементар һүчејрәси вә ја әсас ваһидидир. Бу анлајышы о, өз нәзәријјәсинин әсасы кими көтүрмүшдүр. Бир һалда ки, нәтичә е'тибары илә чәмијјәт "сосиал һәрәкәт" көстәрән фәрдләрдән ибарәтдир, онда, Парсонсун иддиа етдији кими, бу һәрәкәтләрин механизмини ачмагла, биз һәр бир ичтимаи һадисәнин изаһы үчүн васитә тапа биләрик.

Структур-функсионал тәһлил нәзәријјәси чәмијјәтин сабитлијинин зәрурилијини әсасландырыр, онун ән јахшы фәалијјәт көстәрмәси үчүн лазыми шәртләри ишләјиб һазырламаға чалышыр. Ән башлыча дәјәри истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин олдуғу норма вә дәјәрләр системинә малик базар игтисадијјаты чәмијјәтинин әсасларына гаршы јөнәлмиш һәр чүр деструктив һәрәкәти структур-функсионал тәһлил тәрәфдарлары ичтимаи организмин сағламлығы үчүн тәһлүкә јарадан аномалија сајырлар.

Мәһз бу чәһәт функсионал јанашманын сосиолокијада кәскин тәнгидинә сәбәб олур. Тәнгид едәнләр арасында сосиолокијада мөвчуд олан, сосиал-мүнагишә консепсијасы тәрәфдарлары хүсусилә фәргләнирләр. Онларын фикринчә, структур функсионализм сосиал һәјатын мүнагишәли тәбиәтинин үстүнү пәрдәләјәрәк чәмијјәтин ујдурма, фантастик мәнзәрәсини јарадыр.

Һалбуки, сосиал мүнагишә консепсијасы нүмајәндәләринин һесаб етдији кими, чәмијјәтдә елә механизмләр вардыр ки, онлар мүнагишәләри гачылмаз вә гаршысыалынмаз едирләр. Мәсәлән, һакимијјәтин бөлүшдүрүлмәсиндәки фәргләринә көрә бир чох груплар башгаларыны истисмар едир вә бу сәбәбдән сосиал системләрдә кәркинлик вә мүнагишә мәнбәләри јараныр. Бундан башга, чәмијјәтдә еһтијатларын чатышмамасы зәрури олараг онларын бөлүшдүрүл-

олдуғу үчүн мүхтәлиф ичтимаи групларын мүхтәлиф мә
сәдләр күдмәси вә демәли бир-бири илә рәгабәт апарма-
онлар арасында мүнагишәјә кәтириб чыхарыр.

Көрүнүр, *сосиал системләр тәдгиг едилдикдә ичт
маиләшмәнин вә сосиал нәзарәтин структур-функсион
механизмләри илә јанашы мүнагишәдә иштирак едән вә б
ләликлә, сосиал иғтишаш механизминә гошулмуш гуввәл
дә ејни дәрәҹәдә тәһлил едилмәлидир.*

Сосиолокијада мүнагишәләрин өјрәнилмәси илә баг
чәрәјан өз мәнбәјини ики алман алими — Карл Маркс
Кеорг Зиммелин ишләриндән алыр.

Маркс ингилаби синфи мүнагишә вә сосиал дәјиши
лик моделини инкишаф етдирәрәк мүасир сосиоложи нә
ријјәјә әһәмијјәтли дәрәҹәдә тә'сир көстәрән сосиал гу
лушун сурәтини јаратмышдыр. О, садә бир фәрзијјәд
башлајыр: игтисади гурулуш, хүсусилә мүлкијјәт, ҹәмијјә
бүтүн галан гурулушуну мүәјјән едир. Синфи гурулуш
тә'сисат гуруму, сосиал системләрдә мөвҹуд олан мәдә
сәрвәтләр, мәсләкләр, дини еһкамлар вә дикәр идеја
кими, нәтиҹә е'тибары илә ҹәмијјәтин игтисади базисин
ин'икасыдыр. Бундан сонра Маркс әлавә бир фәрзијјә ир
ли сүрүр: сонунҹу коммунизм ҹәмијјәти истисна олмаг
һәр бир ҹәмијјәтин игтисади гурулушуна елә гүввәләр х
дыр ки, онлар зәрури сурәтдә ингилаби синфи мүнаги
төрәдир. Белә һесаб едилир ки, бу ҹүр ингилаби синфи
нагишәләр, диалектик сәҹијјә дашыјыр вә мүәјјән дөврл
дә баш верир, һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бир-би
ни әвәз едән игтисади гурулуш базисләри өзләриндә
нифләрин гүтбләшмәси вә сонрадан һөкмран синфин м
лум синиф тәрәфиндән деврилмәси сајәсиндә дағылмала
нын рүшејмләрини дашыјыр. Бурадан үчүнҹү фәрзијјә и
ли кәлир: мүнагишәнин ики гүтбү вар, мүәјјән игтисади
раитдә тәшәккүл тапмыш истисмар олунан синиф өзү
әсл "марагларыны" баша дүшмәјә башлајыр вә әввәл-ах
һөкмран, мүлкијјәтә саһиб олан синфә гаршы чыхыш е
ингилаби сијаси тәшкилатыны јарадыр.

Марксын әсәрләриндә функсионализмә аид еди
мүддәалара мејдан охујан бир сыра фәрзијјә ирәли кә
вә сосиолокијада алтернатив мүнагишә нәзәријјәсинин и
ли сүрүлмәси үчүн интеллектуал истинад нөгтәси вәзифә
ни көрүр:

1. Сосиал мүнасибәтләр өзләринин систем кејфијјәтләрини көстәрмәсинә бахмајараг, онларда һәлә дә мүнагишә мејлләри чохдур.

2. Бу һал она шәһадәт едир ки, сосиал систем мүнтәәм олараг мүнагишәләр төрәдир.

3. Демәли, мүнагишә сосиал системләрин зәрури вә олугча кениш јајылмыш кејфијјәтидир.

4. Бу чүр мүнагишәләрин мәнафеләринин тамамнлә идд олмасында тәзаһүр етмәк мејли вардыр.

5. Мүнагишәләр даһа чох вәсаитләрин, хүсуси илә һаимијјәтин кифајәт гәдәр олмамасы үзүндән баш верир.

6. Мүнагишә сосиал системләрин дәјишмәсинин әсас әнбәјидир. Көрүнүр ки, мүасир мүнагишә нәзәријјәсинин нкишафына бу фәрзијјәләрдән әлавә, Марксын сәбәбијјәт агдакы тәсәввүрләринин форма вә мәзмуну да ејни тә'сири өстәрмишдир. Үмумијјәтлә, бу тәсәввүрләр, белә бир фәријјә формасыны алыр: конфликт-сосиал системләрдә зәрури ә гаршысыалынмаз сурәтдә тә'сир көстәрән вә бә'зи өзкүн әртләр дахилиндә фәаллашан гүввәдир. Белә һесаб едилир и, бу шәртләрдән бә'зиләри оларса латент синфи мәнафеләр јанлыш шүур" һалында олан) ачыг синфи мәнафеләрә чеврир ("синфи шүур") бу исә өз нөвбәсиндә, мүәјјән әлавә әртләр дахилиндә чәмијјәтин бир-бири илә ингилаби мүнагиәдә олан ики синфә гүтбләшмәсинә кәтириб чыхарыр. Беләиклә, Маркса көрә, синфи мәнафеләрин лабүд олараг ингиаби синфи мүнагишәјә чеврилмәсини сүр'әтләндирән вә ја әнкидән бир сыра шәртләр мөвчуддур.

К. Маркс кими дикәр алман сосиологу Кеорг Зиммел ә белә һесаб едир ки, чәмијјәтдә мүнагишә лабүд вә гаршыыалынмаздыр. Лакин сосиал керчәклијә органзмик нөгтејиәзәрин тәрәфдары олараг Зиммел мүнагишәнин сосиал коннуумун дәјишмәсинә дејил, онун сахланылмасына кәтириб ыхаран нәтичәләрини ахтарыб тапмага чалышырды.

Онун фикринчә, мүнагишә һеч дә јалныз мәнафеләрин дәчә тоггушмасыны ифадә етмир, о, һәмчинин чәмијјәтдә ан әдавәт инстинктләринин нәтичәсидир. Бунунла јанашы, авәт импулслары Зиммел тәрәфиндән зиддијјәт вә ја үзви мы ичәрисиндән дағыдан хәрчәнкдән чох, сосиал органзин сахланылмасыны тә'мин едән чохсајлы просесләрдән ри кими нәзәрдән кечирилирди.

Беләликлә, Зиммел тамамилә бирләшдирилмиш, һармок интеграсијалашдырылмыш чәмијјәтин "һеч бир һәјат әалијјәти просесләрини" бүрузә вермәјәчәјини е'тираф

етсә дә, буна бахмајараг, мүнагишәнин тәһлилиндә дигг
әсасән, мүнагишәнин мүтәшәккиллијә вә унификасијала
маға һансы јол илә көмәк етдијинә јөнәлдилмишдир.

Зиммелин мүнагишәјә һәср едилмиш әсәрләриндә м
бу аспектин сајәсиндә чәмијјәтин Марксын исрар етд
мәнзәрәдән принсипиал сурәтдә фәргләнән гурулушу
сурәти әмәлә кәлир:

1. Сосиал мүнасибәтләр јалныз ассосиасија вә дис
сиасија просесләринин гаршылыглы үзви әлагәсинин тәч
сүмү олдугу системлик контекстиндә тәшәккүл тапыр.

2. Бу чүр просесләр ејни заманда һәм "актјорларын" и
тинктив импулсларынын, һәм дә мүхтәлиф тип сосиал мүна
бәтләрин гәбул етдирдији гәти тәләбләрин ифадәсидир.

3. Демәли, мүнагишә просесләри сосиал системлә
олдугча кениш јајылмыш чәһәтидир, лакин онлар һеч дә
бүдлүклә вә бүтүн һалларда системин дагылмасына вә ја
сиал дәјишикликләрә кәтириб чыхартмыр.

4. Һәгигәтән, мүнагишә сосиал тамын вә ја онун б
тәркиб һиссәләринин сахланылмасына хидмәт едән
просесләрдән биридир.

Һәм Марксын, һәм дә Зиммелин мүнагишәни со
системләрин кениш јајылмыш вә зәрури хассәси сајды
рына бахмајараг, онларын чәмијјәтин маһијјәти һаггында
бул етдикләри фәрзијјәләр бир-бириндән әсаслы сур
фәргләнир: Маркс мүнагишәләрин анатагонист тәбиәт
Зиммел исә онларын интегратив нәтичәләрини нәзәрә ч
дырырды. Бу фәрг өзүнү Маркс вә Зиммелин тамам
мүхтәлиф мүлаһизә типләринә үстүнлүк верилмәсиндә
тәрир, һәм дә Маркс мүнагишәни һәлл едә биләчәк шә
рә мурачиәт едир, Зиммели исә мүнагишәнин кәскин
нин һансы шәртләр дахилиндә дәјишә билмәси мараглан
рыр. Бундан башга, Марксы мүнагишәнин сосиал-стру
сәбәбләри һәјати мәсәлә гәдәр марагландырдыгы һ
Зиммел диггәтини јеничә башланмыш мүнагишәнин фо
сы вә нәтичәләри үзәриндә чәмләшдирмәјә чалыша
"инстинктләр мүбаризәсинә" гејри-мүәјјән истинадларл
фајәтләнир.

Марксы вә Зиммели мүгајисә едәркән биз онлары
әјјән едилә билән гәдәр бүтүн мүлаһизәләринин бир-б
нә зидд олмасы һалына ејни дәрәчәдә мараг дујуруг. М
лән, Зиммел бир тәрәфдән сүбут едирди ки, мүнагишә
тиракчыларынын күддүјү мәгсәдләр нә гәдәр ајдын ола
мүнагишәләрин садәчә олараг мәгсәдләрә чатмаг үчүн

ә олдуғуну бир о гәдәр јүксәк еһтималлы һесаб етмәк
олар. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, кәскин вә зоракы мүнаги-
шәләрин баһасына баша кәлдији бөјүк гурбанлара јол вер-
мәмәк үчүн мүнагишәдә һәр ики груп компромис вә дикәр
алтернатив васитәләр ахтармаға мәчбур олачагдыр. Дикәр
тәрәфдән, Маркс, елә ки, сосиал синиф өзүнүн әсл мәна-
фејини дәрк едир (вә демәли, өз мәгсәдләри һаггында ај-
дын тәсәввүр әлдә едир), бу һалда зоракы мүнагишә еһти-
малы сон дәрәчәдә артыр, — дедикдә, Зиммелин фикирлә-
ринә тамамилә зидд оланы сүбут едир. Көрүнүр ки, бу мү-
лаһизәләрин зиддијјәти мүәллифләрин етдикләри фәрзлә-
рин фәргләнмәсиндән ирәли кәлир, чүнки Маркс кәскин
мүнагишәнин сосиал системләрин вә онларын дәјишмәси-
нин лабүд вә гаршысыалынмаз хүсусијјәти олдуғуну фәрз
етдији һалда, Зиммел мүнагишәнин садәчә олараг өз кәс-
кинлијини дәјишән вә бу вә ја дикәр сосиал тамда мүхтә-
лиф нәтичәләр верән ејни бир просес олдуғуну куман едир.

Мүасир мүнагишә нәзәријјәси һәм Марксын, һәм дә Зиммелин схемләринин чох шеј вә'д едән хүсусијјәтләрини мүәјјән дәрәчәдә бирләшдирмәјә чәһд көстәрмишдир. Лакин бу һәтта јеринә јетирилдикдән сонра белә, мүасир нәзәријјәчиләр даһа бөјүк шөвглә бу мүтәфәккирләрдән ја биринин, ја да дикәринин фәрзијјәләрини вә мүлаһизәләрини гәбул етмәјә чан атырдылар. Бу чүр сечичилик мүасир сосиолокијада ја Марксдан, ја да Зиммелдән илһамланан ики әсас истигамәтин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр: 1) *диалектик мүнагишә нәзәријјәси* вә 2) *мүнагишә функсионализми.*

Һал һазырда елә мәһз бу истигамәтләр функсионал сосиоложи нәзәријјәнин әсас алтернативләрини тә'мин едир вә онларла бирликдә сосиолокијада фактуалист парадигманы тәшкил едир.

2. Дефисионист парадигма

Јухарыда артыг гејд етдијимиз кими, мүасир сосиолокијада дикәр кениш јајылмыш парадигмаларын бири дә *дефисионист парадигмадыр.* Бу парадигманы тәшкил едән чәрәјанлардан бири *символик интераксинизмдир* (истилаһ инкилис дилиндәки interaction — гаршылыглы тә'сир сөзүндән әмәлә кәлмишдир).

Символик интекрасионизм мүасир сосиолокијанын әсасән символик мәзмуну тәрәфиндән нәзәрдән кечирилән

гаршылыглы сосиал тә'сирләрин тәһлили үзәриндә чәмә-
дирилмиш нәзәри-методоложи чәрәјаныдыр. Бурада гарш-
лыглы тә'сирин әсас символик ифадәси вә тәһлилинә ху-
си диггәт јетирилән дил һесаб едилир.

Символик интераксионизми даһа чох зәнкинләшди-
Чорч Һилберт Мидин јарадычылығы олмушдур. Инсан ш-
рунун, сосиал "Мәнин" вә сосиал структурун јаранмас-
гаршылыглы тә'сир просесиндә биркә әлагәләндирән ар-
чыл нәзәри системин јарадылмасында хидмәт мәһз она м-
сусдур.

Мидин фикринчә инсан зәкасы 1) әтраф мүһит објект-
рини ишарә етмәк үчүн символлардан истифадә етмәкдән
өз дахилиндә һәмин објектләрә даир алтернатив һәрәкә-
рин вариантларыны һазырламагдан вә 3) һәрәкәтләрин
күн олмајан истигамәтләрини рәдд етмәк вә дүзкүн, ачыг
рәкәтләр хәттини сечмәкдән ибарәт олан надир игтидара
ликдир. Мид символларын вә ја дилин бу, дахили истиф-
едилмәси просесини "тәхәјјүлдә мәшг" адландырыр.

Бу о демәкдир ки, онун консепсијасында зәка струк-
дејил, просес кими чыхыш едир. Бундан башга, Мидин ф-
ринә көрә, чәмијјәтин мөвчудлуғу вә сабитлији вә ја т-
кил едилмиш груплар чәрчивәсиндә әмәкдашлыг, инса-
рын бир-биринә нисбәтән һәрәкәт хәтләрини "тәхәјј-
мәшг" етмәк вә беләликлә, әмәкдашлығы вә ујғунлашм-
асанлашдыран давраныш моделләрини сечмәк габилијјә-
дән асылыдыр.

Һамы үчүн үмуми мә'на дашыјан жестләри Мид "к-
венсионал жестләр" истилаһы илә ишарә едир. Жестл-
гаврајаркән вә изаһ едәркән инсан "башгасынын ролуну
бул етмәк" бачарығыны реаллашдырыр, чүнки инди о,
галмаг үчүн әмәкдашлыг етмәли олдуғу адамларын перс-
тивиндә (мејл, тәләб, тәләбатлар вә фәалијјәтә һәвәс)
тирак едә биләр.

Конвенсионал жестләрин дахилән "охунушуну" вә
һыны јеринә јетирәркән фәрдләр онларын бир-биринә
ғунлашмасыны асанлашдыран алтернатив һәрәкәтләр в-
антларыны "тәхәјјүлдә мәшг" едирләр. Демәли, өзүнү б-
гасынын јеринә гојмаг вә ја Мидин тә'бdevринчә, "баш-
ролуну гәбул етмәк" бачарығы һәрәкәтин дахилән
едилмәсинин сәмәрәлилијини артырыр, чүнки "актјор-
өз һәрәкәтләринин башгалары үчүн верә биләчәји нәт-
ләри даһа јахшы гијмәтләндирә вә демәли гаршылыглы
сир нәтичәсиндә әмәкдашлығын еһтималыны артыра бил-

Мидин фикринә көрә, инсан јалныз онда 1) конвенсиал жестләри баша дүшәркән, 2) башгаларынын ролуну гәбул етмәк үчүн бу жестләрдән истифадә едәркән вә 3) алтернатив һәрәкәтләр вариантларыны тәхәјјүлдә мәшг етмәк бачарығы инкишаф етдирәркән зәкаја малик олур.

Инсанларда онлары әһатә едән аләмдә башга "актјорлары" символик ишарә едә билмәк бачарығы вардыр. Ејни илә онлар өзләрини дә објект шәклиндә символик тәсәввүр едә билирләр. Бу һалда жестләрин изаһы инсани әмәкдашлығы исанлашдырмагла бәрабәр инсанын өзү-өзүнә гијмәт вермәсинин, өзү һаггында мүлаһизә јүрүтмәсинин әсасыны тәшкил едир. Мидин фикринә көрә, бу просесин мүһүм чәһәти ондан ибарәтдир ки, јаша долдугча өтүб кечән вә һәр бир конкрет гаршылыглы тә'сир шәраитиндә башга шәхсләрдән алынмыш "өз Мәнинин образлары" әввәл-ахыр мүәјјән објект кими нәзәрдән кечирилән "өз Мәнинин консепсијасына" — аз-чох сабит консепсијасына чеврилир. Мид һесаб едир ки, өз "Мән"ләри һаггында бу чүр консепсијаларын јаранмасы илә фәрдләрин һәрәкәтләри ардычыл характер кәсб етмәјә башлајыр, чүнки инди онлар мүәјјән шәхсијјәт типи кими өзләринә аид әлис вә сабит јөнәлишликләр, нијјәтләр вә ја дәјәрләр комплекси илә васитәләндирилмишдир.

"Мән"ин инкишафында Мид үч мәрһәләни ајырмағы зәрури сајыр. Һәр бир сәвијјәнин өзүнә фәрдин рол гәбул етмәси нәтичәсиндә јарана билән өз "Мән"инин кечичи образлар типиндә дәјишкәнликләрдән башга өз "мәни" һаггындакы консепсијаларын артан тәшәккүлү вә сабитләшмәси хасдыр. Ролун гәбул едилмәсинин өз "Мән"инин образларынын јарандығы башланғыч мәрһәләсини Мид "ојун" (play) адландырыр. Бу ојун просесиндә ушаглар ојунун јалныз мәһдуд сајда олан, әввәлчә бир вә ја ики, дикәр иштиракчылары перспективини мәнимсәмәјә гадирдирләр. Сонрадан биоложи јеткинләшмә вә ролун гәбул едилмәсиндәки вәрдишләр нәтичәсиндә инсан һәр һансы бир мүтәшәккил фәалијјәтдә иштирак едән бир нечә шәхсләрин ролларыны гәбул етмәк бачарығына јијәләнир. Бу мәрһәләни Мид "коллектив ојун" (game) истилаһы илә ишарә едир. Һәмин истилаһда фәрдләрин мүәјјән нөв ујғунлашдырылмыш фәалнјјәтлә мәшғул олан фәрдләр групу илә әмәкдашлыг етмәк вә онлардан бир сыра Мән-образлар мәнимсәмәк габилијјәти нәзәрдә тутулур. "Мән"ин инкишафынын сон мәрһәләсиндә фәрд "үмумиләшдирилмиш башгасы"нын ролуну гәбул едир вә ја, башга сөзләрлә, чәмијјәтин һәјатында ајдын шәкилдә

тәзапүр едән "јөнәлишликләр бирлијини" мәнимсәјир. Мидин тәсәввүрүндә, бу мәрһәләдә фәрдләр бирлијин үм перспективини вә ја онларын иштирак етдији мүхтәлиф шылыглы тә'сир саһәләринә хас олан үмуми әгидәләр, јәрләр вә нормалары гаврамаға гадирдирләр. Бу һәм ин нын өзүнүн гаршылыглы тә'сирдә олачағы дикәр шәхсл лазыми реаксија көстәрмәк габилијјәтини артырмасы һәм дә гијмәтләндиричи "өз Мән"инин образларынын тыг бир нечә башга конкрет шәхсин дејил, даһа кениш б лијин експектасијасы әсасында јаранмасыны көстәрир. ләликлә, "Мән"ин һәр һансы бир сонракы инкишаф мә ләсинә кечдикчә сајча кет-кедә артан "башгаларынын" луну гәбул етмәк бачарығы гүввәтләнир.

Мидә көрә, "чәмијјәт" вә ја, онун адәтән дедији к "тә'сисатлар" мүхтәлиф фәрдләрин мүтәшәккил вә фо лашдырылмыш гаршылыглы тә'сиридир. О, чәмијјәти тә едилмиш вә бир-биринә ујғунлашмаға чалышан фәрдләр сындакы гаршылыглы тә'сирин јаратдығы феномен кими зәрдән кечирир; өз-өзлүјүндә чәмијјәт "зәка" вә "мән" һумлары илә ифадә едилмиш просесләрин кедишиндә дә дирилә вә ја јенидән гурула биләр. Мид чәмијјәти әлагәлә рилмиш фәалијјәтин "актјорлар" арасында вә онларын линдә гаршылыглы рәмзи тә'сир нәтичәсиндә сабит гала ја дәјишән тә'сис едилмиш формалары кими нәзәрдән к рир. Демәли, чәмијјәт зәкада вә ја "Мән"дә баш верән сесләрин кедишиндә сабит галыр вә ја дәјишир.

Елми чәһәтдән кифајәт гәдәр дәриндән ишләнмә бахмајараг Мидин консепсијасы бә'зи мүһүм нәзәри мә ләри чавабсыз гојур. Мәсәлән, Миддә ичтимаи гурулушу биәтинә вә чәмијјәтлә фәрдләрин тәмас нөгтәләринә олан анлајышларда лазыми ајдынлыг јохдур. Онун нәзәри дәјишән сосиал гурулуш типләри илә "Мән" вә зәканын шән хүсусијјәтләринин бир-биринә нечә гаршылыглы т көстәрдији барәдә фикир сөјләмәјә имкан вермир.

Ч.Һ. Мидин елми ирси символик интераксионизмд зәри тәдгигатларын давам етдирилмәсинә тәкан верд чәрәјан дахилиндә һал-һазырда ики мәктәб мөвчуддур каго мәктәби (Һ. Блумер, А. Стросс, Т. Шибутани бу м бин ән көркәмли нүмајәндәләридир) вә Ајова мәктәб Кун, М. Партленд). Бунлардан биринчиси үчүн гаршыл тә'сирин просесуал аспектинә, сосиал шеј вә һадисә тәшәккүлү анына мараг, икинчисинә исә сабит симв структурларын өјрәнилмәсини вурғуламаг сәчијјәвидир.

Бизим фикримизчә, символик интераксионизмин маһиј-
тини Һ. Блумер кифајәт гәдәр дәгиг ифадә едир: "Инсан-
ар... мә'на ифадә едән објектләр аләминдә јашајырлар... Бу
ләм бүтүнлүклә сосиал мәншәјә маликдир, чүнки мә'налар
осиал гаршылыглы тә'сир просесиндә јараныр. Мүхтәлиф
руплар мүхтәлиф аләмләр јарадыр вә бу аләмләр, онлары
әшкил едән објектләр өз мә'насыны дәјишдикдә дәји-
ир"*.

Символик интераксионизм тәрәфдарлары инсан шәх-
ијјәтинин инкишаф структуру вә динамикасынын тәдгиги-
и, сосиал гаршылыглы тә'сир микропросесләринин өјрә-
илмәсини зәнкинләшдирдикләринә бахмајараг, онлар әсас-
ы сосиал просес нәзәријјәсини јаратмага мүвәффәг олма-
ышлар. Бу, символик интераксионизм нәзәријјәчиләринин
әмијјәт һәјатынын мадди амилләринин, һәмчинин сосиал
аһијјәт вә мә'налары шәртләндирән ири мигјаслы сосиал
труктурларын тәһлилиндән имтина етмәси илә баглыдыр.

Өзүнүн бә'зи вариантларында символик интераксио-
изм дефисионист парадигмаја дахил олан дикәр консепси-
аларла *феноменоложи сосиолокија* вә *етнометодолокија*
лә јахынлашыр.

Феноменоложи сосиолокија сосиолокијада чәмијјәти
әрдләр арасындакы гаршылыглы тә'сирдән јаранмыш вә
аим јарадылан һадисә кими нәзәрдән кечирән нәзәри-ме-
одоложи чәрәјандыр. Һуссерлин, Шелерин, Мерло-Понти-
ин феноменоложи фәлсәфи идејалары сосиолокијанын бу
әрәјанынын фәлсәфи әсасыны тәшкил етмишдир. Феноме-
оложи сосиолокијанын баниси, идејалары XX әсрин 60-
0-чи илләрдә кениш јајылмыш Шүтс олмушдур.

Феномоложи сосиолокијанын тәрәфдарлары позити-
изм вә натурализми сосиал һадисәләри өзкәнинләшдир-
әкдә, објективләшдирмәкдә, маддиләшдирмәкдә күнаһлан-
ыраг, сосиал аләми даһа чох бәшәри варлыг кими, әмәли
әалијјәт көстәрән сосиал фәрдләрин тәсәввүрләри, идеја-
ары, мәгсәдләри вә мотивләри илә әлагәләндирилмиш шә-
илдә нәзәри чәһәтдән дәрк етмәјә чалышырлар.

Феноменоложи сосиолокијанын тәсвир етдији сосиал
әјат објектив характерини итирир вә чәмијјәт һаггында тә-
әввүрләрә вә онларын фәрдләрин шүурунда гаршылыглы
'сири вә әлагәсинә кәтириб чыхарылыр.

---

* Blumer H. Sociological implications of the thought of G.H. Mead.
nerican Journal of Sociology. 1966, Y. 71, N 5, p. 540.

Феноменоложи сосиолокијанын бир чох нүмајәндә...
фәрдләрин тәсәввүрләринин гаршылыглы тә'сиринин тә...
риндә әсл усталыға наил олур (хүсусилә ади сәвијјәдә)...
исә үнсијјәтә објектив јанашмада тәдгигатчыларын ди...
тиндән јајынан формал структурларынын ашкар едилмәс...
кәтириб чыхарыр.

60-чы илләрин сонундан е'тибарән феноменоложи...
сиолокијанын әсас инкишаф тәмајүлү бир чох тәдгигатч...
рын марағынын (А. Сикурел, П. Саднау, П. Мак-Һју...
Блам вә б.) етнолокијаја, психолокијаја вә лингвисти...
кечмәсиндән ибарәт олур.

Фәалијјәтин сосиал детерминантларынын өјрәнилм...
гаршылыглы тә'сирин кедишиндәки информасија просе...
ринин өјрәнилмәси илә әвәз едилдикчә, сосиоложи тә...
гат феноменоложи сосиолокија чәрчивәси дахилиндә...
холожи, психо вә сосиолингвистик тәдгигата чеврилир...
тәдгигатлар дилин ичтимаиләшмәси, семантик диферен...
сија, екстралингвистик коммуникасија проблемләри с...
синдә мүәјјән нәтичәләр верир.

Феноменоложи сосиолокијанын дикәр инкишаф т...
јүлү Шүтсүн ән'әнәви билијин сосиолокијасына хас...
мәгсәдләр үчүн ишләјиб һазырладығы нәзәри апаратын...
тифадә едилмәсиндән ибарәтдир.

Өз инкишафы кедишиндә феноменоложи сосиоло...
дүнјакөрүшү мүәјјәнлијини итирәрәк ән'әнәви сосиол...
мәктәб вә чәрәјанлара бирләшир вә өз нөвбәсиндә он...
микросәвијјәдә гаршылыглы тә'сирләрин тәһлили вәрд...
ләри вә феноменолокијаја әзәлдән хас олан објектив с...
ал просесләрин субјектив амилләрини гаврамаг вә кон...
туаллашдырмаг бачарығы илә зәнкинләшдирир.

Америка сосиолокијасынын етнографија вә сосиал ан...
полокија методларыны сосиал елмләрин үмуми методолок...
сына чевирән нәзәри вә методоложи чәрәјаны олан *етн...
тодолокија* феноменоложи сосиолокијаја чох јахындыр.

Етнометодолокијанын баниси 1967-чи илдә АБШ...
"Етнометодолокија үзрә тәдгигатлар" китабыны нәшр...
дирмиш Г. Гарфинкелдир.

*Етнометодолокијанын идеја гајнагларыны екзистен...
лизм, феноменоложи сосиолокија, мәдәни антрополоки...
сосиал антрополокија тәшкил едир.* Етнометодолокија...
тропологларын ибтидаи мәдәнијјәт вә ичмалары тәдги...
истифадә етдикләри методлары сосиал вә мәдәни һадис...
рин өјрәнилмәси үсулларына чевирмәјә чалышыр. Бун...

ы етнометодолокија етнографија методларыны вә инсанла-
ын ибтидаи мәдәнијјәтләрдә күндәлик һәјат фәалијјәтинин
әшкили үсулларыны универсаллашдырыр вә мүасир сосиал
әјатын сосиоложи тәһлилинин әсасларыны онларда тапмаг
стәјир.

Етнометодолокијанын предметинин изаһы үсуллары, нсанлар арасында сосиал комуникасијанын кизли, дәрк лунмајан, рефлексијаја мә'руз галмамыш механизмләри әшкил едир. Сосиал комуникасијанын бүтүн формалары тнометодолокијада нитги үнсијјәт, күндәлик нитг кими гә-әмә верилир. Күндәлик үнсијјәтин һәр бир һалынын на-ирлијини гејд едәрәк, етнометодолокија идрак механизми-ин фәалијјәтиндә рефлексија механизмләринә чох јер ајы-ыр. Бурада рефлексија әслиндә мүхтәлиф сәвијјәли когни-ив (идраки) структурлары — һәм сосиал керчәклик һагғын-а күндәлик тәсәввүрләри, һәм дә ади тәсәввүрләрин зәми-индә јаранан сосиоложи нәзәријјәләри формалашдырыр.

Етнометодолокија мүәјјән нәзәри фәрзијјәләрә әсасла-ыр. Бунлара 1) сосиал гаршылыглы әлагәләрин нитги үн-ијјәтлә ејниләшдирилмәси; 2) тәдгигатын башгасынын — үсаһибин һәрәкәт вә нитгинин јозулмасы вә изаһы илә еј-иләшдирилмәси; 3) изаһда ики гатын — дәркин вә даны-ыгын ајрылмасы; 4) данышыгын структурча тәшкилинин үндәлик данышыгын синтаксиси илә ејниләшдирилмәси ддир.

Етнометодолокијанын нүмајәндәләринә көрә сосиал ерчәклијин објектив характеристикалары јохдур. Сосиал ерчәклик онлары нитги комуникасија кедишиндә фикирлә-имизин мә'насынын бизим тәрәфимиздән објектив кејфиј-тләр шәклиндә өз-өзлүјүндә мөвчуд олан керчәклијә аид дијимиз објектив әламәтләрин истилаһларында тәгдим унудуғу үчүн газаныр.

Сосиал керчәклик нитги комуникасија (үнсијјәт), суб-ктив маһијјәт вә мә'наларын онтоложиләшдирилмәси ке-ишиндә јарадылыр.

Сосиал-мәдәни керчәклик етнометодолокијада тәкрар-илмәз, надир һалларын ахыны кими нәзәрдән кечирилир. бјектив ифадәләрин көмәји илә биз сосиал керчәклијин уникаллығыны, надирлијини арадан галдырыр, бизим тәч-бәмиздән үзә чыхан маһијјәт вә мә'налары она аид еди-к. Бунунла биз өз тәсвиримизи гејри-һәгиги синиф вә гej-һәгиги категоријалар кими објективләшдирәрәк сосиал рчәклији унификасијалашдырырыг, ваһид шәклә салырыг.

Етнометодолокија әсасән, елми билик елә мәнз... декс ифадәләринин објективләшдирилмәси вә онтоло... ләшдирилмәси демәкдир, јә'ни күндәлик тәчрүбәдән, ... дәлик үнсијјәтдән төрәмәдир.

Тәдгигатын субјекти илә објектини бир-бириндән м... јән мәсафәдә сахламагдан имтина едәрәк, нәзәри констр... сијалары, гурумлары нәтичә е'тибары илә сағлам тәфәк... лә ејниләшдирәрәк, етнометодолокија сосиолокијаны н... бир "параелмә" (пара — јунанча "јанында", "јахын" дем... дир), "халг" мүдриклијинә чевирир, чүнки јалныз сос... кија дејил, үмумијјәтлә елм бүтөвлүкдә јалныз сағлам ... фәккүрү нәзәријјә дилинә чевирир, күндәлик тәчрүбә... тематикләшмәси вә ајдынлашдырылмасыны тә'мин едир.

3. Сосиал биһевиоризм парадигмасы

Гејд едилдији кими, мүасир сосиолокијада кениш ја... мыш парадигмалардан бири *сосиал биһевиоризм паради... сыдыр.* Бу чәрәјанын әсасыны *сосиал мубадилә консеп... сы* тәшкил едир. Һәмин консепсија тәрәфдарлары олан ... сиологлар фәалијјәтин мүхтәлиф типләринин мүбадиләс... ичтимаи мүнасибәтләрин фундаментал әсасы кими бах... лар ки, бунун да үзәриндә мүхтәлиф структур гурумлар ... кимијјәт, статус, нүфуз, конформизм вә б.) јараныр.

Сосиал мүбадилә консепсијасынын интеллектуал ә... лары өз башланғычыны классик буржуа сијаси игтисады... утилитарист ән'әнәсиндән алыр. Бу ән'әнәнин банил... (Бентам, Смит вә б.) мәнфәәтә вә сәрфәјә чан атмағы ин... фәалијјәтинин һәрәкәтверичи мотиви һесаб едирдиләр. ... кәр мәнбәни сосиал антрополокијанын ибтидаи халгла... һәјатында мүбадилә сөвдәләринин бөјүк рол ојнадығ... мүәјјән етмиш көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләри т... кил едир.

Сосиал мүбадилә нәзәријјәсинин мүхтәлиф вариан... ры үчүн үмуми олан ики илкин башланғыч мүддәа мөв... дур. Бунлардан биринчиси белә бир фәрзијјәдән чых... едир ки, инсанын давранышында ону пул, әмтәә, хид... ләр, нүфуз, һөрмәт, тәгдир, мүвәффәгијјәт, достлуг, мә... бәт вә с. кими "мәнфәәт" газанмаға тәһрик едән расио... башланғыч үстүнлүк тәшкил едир. "Мәнфәәтин" мүхтә... типләри мүхтәлиф чүр консептуаллашдырылыр — псих... кијада "мөһкәмләтмә", сосиолокијада "дәјәр, сәрвәт", и... садијјатда "мәнфәәт", сосиал психолокијада "мүкаф...

нәтичә, "әвәз". Икинчи фәрзијјә һәмин консепсијанын адынын маһијјәтини ачыр: сосиал гаршылыглы тә'сир просеси инсанлар арасында мүхтәлиф "мәнфәәтләрин" даими мүбадиләси кими изаһ едилир. "Мүбадилә сөвдәләри" ичтимаи һәјатын әсас сәвијјәләрини тәшкил едән елементар ктлар кими нәзәрдән кечирилир, бүтүн даһа мүрәккәб структур төрәмәләр исә (сосиал тә'сисатлар вә тәшкилатлар) мүбадилә мүнасибәтләриндән әмәлә кәлмәси кими изаһ едилир.

Сосиал мүбадилә консепсијасынын Һоманс, Блау вә мерсон тәрәфиндән мүдафиә олунун сосиоложи вариантында исә сосиал һәрәкәт консепсијасынын давранышын субјектив-психоложи аспектләрини нәзәрә алмајан натуралист методолокија јөнүмүндә ишләнилмәси иддиа едилир.

Сосиал мүбадилә нәзәријјәси тәрәфдарлары үчүн сосиал керчәклијин микро вә макросәвијјәләринин гаршылыглы әлагәси проблеми ән мүһүм проблемдир.

Сосиал структур вә тә'сисатларын кејфијјәт өзкүнлүјүнү инкар едәрәк Һоманс сосиал мүнасибәтләрин дәјәр-норматив сәвијјәсини (нормалар, роллар, статус вә с.) "мүкафатларла" гаршылыглы мүбадиләнин психоложи принсипләри кими изаһ едир.

Һомансын редуксионизмини јумшалтмаға чалышараг, онун ардычыллары (Блау вә Емерсон) микро вә макросәвијјәләр арасындакы ујгунсузлуғу арадан галдырмаг үчүн даһа чевик консептуал васитәләр јаратмаға чалышырлар. Бу мәсәләнин һәллини Блау сосиал мүбадилә принсипләринин макрососиоложи консепсијалар (структур функсионализм вә мүнагишә нәзәријјәсинин) мәфһумлары илә синтези јолларында көрүр. Сосиал мүбадилә консепсијасынын дикәр тәрәфдарларындан фәргли олараг о, ири мигјаслы сосиал просесләри изаһ етмәк үчүн әсас диггәти мүбадилә просесләринин норматив-дәјәр тәрәфинә јөнәлдир, лакин бу заман мүхтәлиф нәзәријјәләрин анлајыш вә принсипләрини еклектик сурәтдә гарышыг салыр.

Емерсонун инкишаф етдирдији сосиал мүбадилә консепсијасы даһа ардычыл сајыла биләр. Кичик групларда диадактик мүнасибәтләрдән даһа кениш структур әлагәләрә кечмәјә имкан верән "сосиал мүбадилә шәбәкәләри" вә "сәмәрәли мүбадилә" анлајышларыны дахил едәрәк, Емерсон бу консепсијанын консептуал базасыны кенишләндирдир.

Сосиал мүбадилә нәзәријјәләринин ашкар нөгсанла
на бахмајараг (инсан davранышынын изаһында субјект
психоложи аспектләрин нәзәрә алынмамасы, психоло
редуксионизм, бир сыра әсас башлангыч анлајышларын
һында тавтолокија вә б.), онлар сосиал керчәклијин ми
вә макросәвијјәләри арасында кечид һиссәләрини тап
чәһдләри илә davранышын мүшаһидә олунан вә тәчрүби
ла гәти мүәјјән едилән фактларына сәмтләшмәси илә тә
гатчыларын дпггәтини чәлб едир.

Бу сәмтләшмә сосиал мүбадилә консепсијасына ем
рик сосиолокијанын дикәр методоложи консепсијалары
- сосиал шәбәкәләрин тәһлили, роллар нәзәријјәсн, фор
- мәнтиги јанашма вә с. илә конверкенсија етмәјә, јах
лашмаға имкан верир.

Сосиал биһевиоризм парадигмасына *сосиал мубад*
консепсијасы илә јанашы *биһевиорист сосиолокија* деји
чәрәјан да дахилдир.

Бу чәрәјанын ады инкилис дилиндә "davраныш" мә
сыны билдирән "behaviour" сөзүндән әмәлә кәлмишдир.
һевиорист сосиолокијанын әсасында инсан davранышы
әтраф мүһитин тә'биринә (стимуллара) вердији һәрәки
вабларла онлара чеврилән вербал чавабларын (реаксиј
рын) чәминдән ибарәт олмасы фикри тәшкил едир.

Радикал формада биһевиоризм бүтүн ичтимаи һад
вә просесләри инсан организминә тә'сир көстәрән стим
ларла (мүвафиг олараг, стимуллар комплексләри илә) һә
организмин реаксијалары арасындакы гаршылыглы тә'
кими изаһ едир.

Инсанын чавабларыны васитәләндирән һәр һансы да
ли психоложи просесләрин е'тирафындан имтина етмәк
davранышын изаһыны бирмә'налы, донуг "стимул-реакс
схеминә чевирмәк биһевиоризм үчүн принсипиал олан м
дәаларды.

Биһевиоризм нүмајәндәләри сосиолокијаны тәбиәт е
ләринә охшар һалда гурмаг тәклифини ирәли сүрмүш, "ач
јә'ни билавасите мүшаһидә олунан davранышын өјрәнилмә
нин вә мәзмуну билавасите емпирик сурәтдә јохланыла б
мәдијиндән дахили психоложи һалларын тәдгигиндән имт
едилмәсинин зәрури олдуғуну тә'кид етмишләр.

Биһевиорист консепсијалар експериментал психоло
јанын, онун, хүсусилә нүмајәндәләринин (Б. Скиннер вә
инсан вә һејванларын davранышыны кејфијјәтчә бир-бир

ән фәргләндирмәдији радикал голунун мүддәаларына әсасанырдылар.

Мүасир биһевиоризм үчүн үмумијјәтлә микроһадисәләин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәк сәчијјәвидир. Онун тәрәфдарлары шәхсләрарасы вә груп давранышынын әјәр-норматив аспектләринин формалашмасы механизмләини тәчрүби јолла мүәјјән етмәјә чалышырлар.

Онларын фикринчә, инсанын вә ја групун давранышы осиал тә'сисатларла дејил, психоложи "мөһкәмләтмә" сисеми вә нәтичә е'тибары илә инсан организминин психобиоожи хүсусијјәтләри илә шәртләндирилир. Буна көрә дә соиал ганунларын психоложи ганунаујгунлуглардан јарандыыны сүбут етмәјә јөнәлмиш чохсајлы чәһдләр бу ганунлаын биһевиоризмә хас олан садәләшдирилмиш изаһыны әф едә билмәмишдир.

Лакин биһевиоризмин инсанын сосиал мүһитә ујғунашма васитәси кими баша душүлән сосиал давранышын өјәнилмәсини, сосиал "стимулларла" онлара билаваситә "рексија" олан инсан һәрәкәтләри арасындакы әлагәләрин әһлилини зәнкинләшдирдијини, анаданкәлмә рефлексләин сосиал вәрдишләрин вә давраныш стереотипләринин ормалашмасына тә'сирини инкар етмәк олмаз.

Сырф нәзәри сосиолокијанын дикәр чәрәјанларындан әргли олараг сосиал биһевиоризмә өзүнү әјани шәкилдә үхтәлиф "давраныш модификасијасы" програмларында әстәрән тәтбиги сәмтләшмә хасдыр.

Мүасир сосиоложи нәзәријјәләрин даирәси нәзәрдән ечирдијимиз парадигмалар вә онлара дахил олан консепси вә методоложи јанашмаларла мәһдудлашмыр. Чәмијјәт инкишаф етдикчә, елм тәкмилләшдикчә јанашмалар шәкли дәјишир, јени консепсијалар мејдана чыхыр ки, онларын онгиди сурәтдә арашдырылмасы вә тәһлили сосиолокија амини зәнкинләшдирир, ичтимаи просес вә һадисәләрин аһијјәтини даһа дәриндән дәрк етмәјә имкан верир.

ИЧТИМАИ ҺӘЈАТЫН ӘСАСЛАРЫ

Инсан топлуларыны, сосиал әлагәләри, һадисә вә г
сесләри нәзәрдән кечирмәмишдән әввәл, ичтимаи һәја
һансы әсас шәртләр дахилиндә тәшәккүл тапмасы үзәри
дајанаг. Онларын арасында ичтимаи һәјатын тәбии шәрт
ри (шәраити), ичтимаи һәјатын игтисади әсаслары вә мә
нијјәт хүсусилә сечилир.

1. Ичтимаи һәјатын тәбии шәртләри

Сосиал һәјатын тәбии шәртләринин тәдгиг едилмә
нин әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, ону сәчијјәләнди
һадисә вә просесләр јалныз адамлар үчүн дејил, һәм
битки вә һејванлар аләми үчүн дә типикдир. Битки вә
ванларын биркә һәјатынын тәдгиги белә бир фикри ир
сүрмәјә имкан верир ки, инсанларын һәјатында мүшаһ
олунан бир сыра һадисә вә просесләрә һејванларын һ
тында да раст кәлмәк олур. Даһа сонра, һәмин һадисәлә
мүгајисәли тәдгиги тәбии просесләрин инсан чәмијјәти
мүшаһидә олунан һадисәләрә тә'сиринин мигјасы бар
мүәјјән нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Гејд етдијимиз кими, ичтимаи һәјат мүәјјән мәһдуд
дырылмыш мәканда јерләшән фәрдләрин вә онларын то
ларынын гаршылыглы тә'сириндән әмәлә кәлән һадисә
комплексиндән ибарәтдир. Бу анлајыш һәм дә аз-чох ке
саһәләрдә биркә битән биткиләр арасында вә һәмчи
һејван сүрүләриндә мүшаһидә олунан һаллары да ә
едир.

Битки груплары бир-биринин һәјати просесләринә
шылыглы сурәтдә көстәрдикләри тә'сирлә вә онлар ү
үмуми олан мүһитә көстәрдикләри тә'сирлә баглы олан
ганизмләр топлусудур.

Бу тә'сир мәкан јахынлығы фактындан әмәлә кәлир
бир-биринин јанында битән битки организмләри бир-б
үчүн мүһитин бир һиссәсини тәшкил едир, ејни торпаг,
һава вә ишыг еһтијатларындан истифадә едир. Бурадан
киләр вә ја нөвләр арасында рәгабәт мүнасибәтләри,
лылыг (бир битки вә ја нөвүн јаранмасы башгаларынын
ранмасы үчүн зәрури шәрт олдугда) вә ја паразитизм

битки паразитлик едәрәк башга организмләр һесабына инкишаф едәркән) мүнасибәтләри мејдана чыхыр.

Беләликлә, битки групларында нөв хүсусијјәтләриндән (бој, инкишаф дөврү вә с.), јә'ни мүһитә вә онда үстүнлүк тәшкил едән шәраитә мүнасибәтдән асылы олан мүрәккәб мүнасибәтләр системи әмәлә кәлир.

Битки групларынын һәјати просесләрини мүәјјән едән мүһитин шәртләрини **үч јерә** бөлмәк олар: а) *иглим шәраити* (атмосферин тәркиби, күләкләр, јағынты, температур, ишыг). Бу шәртләр ајры-ајры групларын бөјүмәси вә инкишафына мүһүм тә'сир көстәрән характерик микроиглим јарадыр; б) *кеофизики шәраит* (торпағын структуру, торпагалты гат, гуллуг етмә, су балансы вә с.); в) *биотик шәраит* (бураја организмләрин бир-бири илә гаршылыглы тә'сиринин нәтичәләри аид едилир). Биотик шәраит јалныз биткләрин дејил, һәмчинин бактеријаларын, һәшәратларын вә мүхтәлиф нөв һејванларын да гаршылыглы тә'сири нәтичәләрини әһатә едир.

Битки групларынын өјрәнилмәси инсанларын ичтимаи һәјатынын тәдгигиндә хүсуси саһәнин, јә'ни сосиал еколокијанын јаранмасына кәтириб чыхартмышдыр.

Һејван групларынын тәдгиги сосиолокија үчүн даһа чох мараглыдыр, чүнки һејванларда да инсанларда раст кәлинән импулсив әлагәләрә әсасланмыш сабит төрәмәләри көрмәк олар. Һејванларда мүшаһидә олунан бу фәрдләрарасы әлагәләр һәр һансы бир игтисади вә мәдәни амилләрлә мүәјјән едилмәдији үчүн онларын тимсалында физиоложи вә ја бир гәдәр мүчәррәд десәк, биоложи амилләрин ичтимаи һәјата тә'сир саһәсини тә'јин етмәк олар.

Һејванларда, мәсәлән, онургалыларда, әлагәләндирилмиш сурәтдә һәрәкәт едән вә әмәк бөлкүсүнә гадир олан кечичи характер дашыјан елементар бирликләрә, компакт (јығчам) вә даими груплара (чәмијјәтләрә) раст кәлә биләрик. Һејван групларында (чәмијјәтләриндә) функсијаларын, вәзифәләрин хүсусиләшмәси, ајрылмасы вә бөлүшдүрүлмәси, иерархија, каста, ајры-ајры фәрдләрин давранышынын ичтимаи тәнзим едилмәси, кастаја мәнсубијјәтиндән асылы олараг фәргли гидаланма, әмәк бөлкүсү, "көләлик" һаллары мүшаһидә олунур. Онурғалылар чәмијјәтиндә мүәјјән әразинин тутулмасы вә онун башга сүрүләрдән мүдафиә едилмәси, әразидән асылы олараг ичтимаи һәјатын өзкүн тәшкили, өз әразисинин "гурулмасы" вә онун "ишарә едилмәси", ичтимаи иерархија вә һакимијјәт, һимајәчилик вә тәрбијә етмәк", "әр-арвадлыг сәдагәти" вә с. бу кими һаллара раст кәлинир.

Һејванларын ичтимаи һәјатынын өјрәнилмәси зоолојаја аид саһәдир, лакин бунун нәтичәләри инсанларын ичтимаи һәјатынын өјрәнилмәси үчүн дә фајдалыдыр. Инсанларын ичтимаи һәјатында олан бир чох һаллар һејванларын биркә һәјатында мүшаһидә олунур, чүнки онларын әсасы бүтүн һејван организмләри үчүн үмуми олан бәдән гурулушунда, физиоложи просесләрдә, импулсларда вә биоложи тәләбатларда јерләшир.

Бунлары гејд едәрәк, биз ону да вурғуламалыјыг ки, ичтимаи һәјатын јалныз инсан үчүн сәчијјәви олан тәбии амилләрин дикәр спесифик елементләри дә вардыр.

Бу амилләрә һәр шејдән әввәл, инсан организминин биоложи хүсусијјәтләри, онда баш верән физиоложи просесләрин, ирсијјәт механизмләринин өзкүнлүјү вә онлара бағлы олан импулслар, мејлләр вә тәләбатлар аиддир.

Инсан организминин ичтимаи һәјата тә'сир көстәрән ашағыдакы ирси вә биоложи хусусијјәтләрини көстәрмәк олар: а) инсана әтраф мүһити өз нәзәрләри илә даһа асанлыгла сүзмәк имканыны верән, һәрәкәт едән заман әлләрини сәрбәст сахламаға вә онлары раһат истифадә етмәјә имкан јарадан анатомик хүсусијјәт олан дикјеримә; б) мүрәккәб вә инчә әмәлијјатлары јеринә јетирмәјә имкан верән мүтәһәррик, чевик бармаглары вә онлара гаршы гојулмуш баш бармағы олан гүввәтли әлләр; в) һәчмли көрмәни, мәканда өз мөвгејини даһа јахшы тә'јин етмәји мүмкүнләшдирән габаға јөнәлмиш бахыш; г) интеллектин вә психи һәјатын јүксәк инкишафына имкан јарадан бөјүк бејин вә мүрәккәб әсәб системи; ғ) нитгин инкишафына көмәк едән сәс телләринин мүрәккәб механизми, удлағын вә додагларын структуру; д) ушагларын валидејнләриндән узун мүддәт асылы олмасы вә бөјүкләрин узун мүддәт һимајәчилик етмәси, биоложи јеткинлијин сүр'әтинин аз олмасы вә бундан ирәли кәлән узун мүддәт давам едән тә'лим вә ичтимаиләшдирилмә; е) ирси стимул вә тәләбатларын дәјишкәнлији, башга нөвләрдә олан инстинктләрин донуг механизми, тәләбатларын онлары өдәмәк васитәләринә ујғунлашмасы — бүтүн бунлар мүрәккәб давраныш нүмунәләрини инкишаф етдирмәјә вә мүхтәлиф мүһит шәраитинә ујғунлашмаға имкан верир; ә) анлә формаларына вә мүхтәлиф сосиал һадисәләрә тә'сир көстәрән чинси мејлләрин сабитлији*.

---

* Бах: Rose A.M. Sociology. New York, 1986, p.96.

Организмин јухарыда көстәрилмиш (вә бир чох дикәр хүсусијјәтләри инсан фәалијјәтинин, онун әмәјинин вә мәдәни јарадычылығынын мөвчудлуғуну мүмкүн едир.

Лакин организмин хүсусијјәтләри арасында бә'зи сабит фәргләр дә мүшаһидә олунур ки, бунлар да иргләрә бөлүнмәнин әсасыны тәшкил едир. Кечмишдә сосиолокијада бу фәргләри ичтимаи һәјатын һадисә вә просесләрини изаһ едән әсас амил сајан мүхтәлиф антроположи чәрәјанлар чыхыш едирди. Бу чәрәјанларын әсас тезисинә көрә инсанлар јалныз бәдән гурулушуна, дәриләринин рәнкинә вә с. көрә фәргләнмир, бу фәрг һәм дә психики хүсусијјәтләрдә, зәкада вә габилијјәтләрдә сабит фәргләрин олмасына кәтириб чыхарыр, онлар исә, өз нөвбәсиндә, ичтимаи һәјаты мүәјјән едир. Бу нәзәријјәјә көрә, биоложи хүсусијјәтләр ајры-ајры иргләрин игтисади просесләрини, мәдәни јарадычылығыны, онларын ичтимаи вә сијаси һәјатыны мүәјјәнләшдирән әсас амилдир. Иргчилик нәзәријјәси биоложи хүсусијјәтләри вә сосиал просесләри мүәјјәнләшдирән әсас амил е'лан едирди. Бу нәзәријјә ирги хүсусијјәтләрин психоложи хүсусијјәтләрә билаваситә тә'сир көстәрмәдијини, ејни бир мәдәни мүһитдә тәрбијә олунмуш мүхтәлиф иргдән олан адамларда ејни, охшар корүшләрин, мејлләрин, дүшүнүш үсулунун вә һәрәкәт тәрзинин инкишаф етдијини сүбута јетирән емпирик тәдгигатларла инкар едилмишдир.

Ичтимаи һәјатын тәбии шәртләрини тәшкил едән дикәр амилләр комплекси чоғрафи вә ја даһа кениш көтүрсәк, кеофизики шәртләрдән (шәраитдән) ибарәтдир.

Инсан зооложи нөвдүр. О, јер үзәриндә јашајыр вә буна көрә дә јер сәтһинин гурулушу (релјеф), иглим, битки вә һејванат аләми, дашгынлар, торпаг нөвләри, чајлар, минерал сәрвәтләр вә с. онун һәјатына, тәләбатларынын формалашмасы вә өдәнилмәсинә мүһүм тә'сир көстәрир. Инсан јашамаг үчүн өзүнүн әсас биоложи тәләбатларыны өдәмәлидир: гидаланмалы, әтраф мүһитин мәһведичи тә'сириндән (содан, рүтубәтдән, шүаланмадан вә с.) өзүнү палтар вә јашајыш јерләри васитәсилә горумалы, дүшмәнләрин, һејванларын һүчумларындан өзүнү горумалы, артыб-чохалмалы вә өз нәслини тәрбијә етмәлидир вә с.о, тәләбатларын өдәнилмәсинә хидмәт едән васитәләри ону әһатә едән чоғрафи мүһитдә тапдығындан, билаваситә әһатәсиндәки она зәрури олан хаммал вә әшјалардан һазырлајыр. Ибтидаи инсан өз тәләбатларыны өдәмәк үчүн ону билаваситә әһатә едән зәрури васитәләр типиндән хүсусилә асылы иди. Онун гида-

сы, паҹтары, јашадығы јер, силаһ вә әмәк васитәләри ону б
лаваситә әһатә едән әтраф мүһитдәки шејләрдән һазырланы
ды. Ајдындыр ки, сәһрада јашајан адам чөлләрдә, субтроп
мешәләрдә вә узаг шималда јашајан адамлардан фәргли о
раг, тамамилә башга чүр гидаланыр, кејинир, јашамаг үчүн
һазырлајыр, ишләјир вә өзүнүн биркә јашајышыны тәшк
едир. Беләликлә, инсаны билаваситә әһатә едән мүһит игти
дијјатын инкишафына, инсанларын нәјин һесабына — овчу
гунму, һејвандарлығынмы вә ја әкинчилијинми һесабына ја
масына, сәнајенин инкишафы үчүн зәрури олан хаммалын
пылыб-тапылмамасына, тәбии коммуникасија јолларын
олуб-олмамасына вә с. тә'сир көстәрир.

Иглим инсанын фәаллығына тә'сир көстәрир: һәддинд
чох исти иглим онун енержисини азалдыр, һәддиндән чох
јут иглим һәмин енержинин бир һиссәсинин һәјатын горун
сахланмасы үчүн апарылан мүбаризәјә сәрф едилмәсі
сәбәб олур мүлајим иглим исә фәаллығы даһа чох артырыр

Чоғрафи шәраит адамларын Јер күрәси үзәриндә ј
ләшмәсинә (әһалинин сыхлығыны, јағынтыларын мигдары
көстәрән кәмијјәтлә мүгајисә етмәк кифајәтдир), онлар
сәһһәтинә (бә'зи хәстәликләрин јајылмасына, доғум саj
вә с.) тә'сир едир, бу исә, өз нөвбәсиндә, ичтимаи һәјат
һадисә вә просесләринә тә'сир көстәрир.

Нәһајәт, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, чоғрафи
раит, һәм дә мүдафиә амили ола биләр: адамлары әһ
едән дәнизләр, даглар, кечилмәз сәһралар дөвләтин јар
масына вә онларда бу вә ја дикәр идарәетмә системлә
нин мөвчуд олмасына тә'сир көстәрир.

Сосиолокијада *"чоғрафи детерминизм"* консепсиј
вардыр вә бу консепсијаја көрә инсанын сосиал һәјаты
мамилә мүһитдән асылыдыр вә јалныз онунла мүәјјәнл
дирилир.

Бу консепсија илә разылашмаг мүмкүн дејил. Инсан м
чуд әтраф мүһити өз тәләбатларына ујғун олараг дәјишдир
јә вә тәбии шәраитдән асылы олмајан өз мүһитини јарат
имкан верән јарадычылыг габилијјәтләринә маликдир. Елм
техниканын инкишафы фәрдин вә групун билаваситә чоғр
мүһитдән асылылығыны хејли дәрәчәдә азалдыр. Ибтидаи
ма гурулушу дөврүндә бариз ифадә олунмуш бу асылылы
кишаф етмиш техники сивилизасијада шәклини хејли дәр
дә дәјишир. Чоғрафи мүһит ичтимаи һәјатын јалныз тә
әсасларындан бирини тәшкил едир, лакин онун кедиш
һеч дә бирмә'налы мүәјјән етмир.

Ичтимаи һәјатын *биоложи әсасларындан* данышаркән, биз фәрдләрин организмләриндә баш верән, онларын психики вә сосиал просесләрини мүәјјән едән биоложи просесләрини нәзәрдә тутурдут. Инди исә бүтүн әһалини бүтөвлүкдә, фәрдләр күтләләрини әһатә едән просесләрин мүһүмлүјүнә фикир верәк. Доғум сајы, тәбии артым, әһалинин сыхлығынын артмасы, әһалинин тәркибиндә мүәјјән јашда олан адамларын хүсуси чәкиси (мәсәлән, ушагларын, кәнчләрин, гочаларын нечә фаиз тәшкил етмәси) бүтүн бунлар игтисади вә сосиал просес вә һадисәләрә, истеһсала, һәјат сәвијјәсинә, ишчи гүввәсинин әрз олунмасына вә пешә структуруна тә'сир көстәрир, миграсија (мүһачирәт, көчмә) јарадыр вә с.*

"Демографик партлајыш" мүһарибә доғуран амилләрдән бири сајылыр. Һәр һансы бир әразидәки әһалинин сыхлығы торпағы бечәрмәјин вә тәбии сәрвәтләрин чыхарылмасы формаларыны мүәјјән едир (Буну АБШ-нын әввәлчә һинду овчуларынын, сонра исә отураг һәјат сүрән әкинчиләринин мәскән салдығы вә нәһајәт јүксәк инкишаф етмиш сәнајенин јерләшдији саһәләрә чеврилмиш бә'зи әразиләринин тимсалында көрмәк олар).

Әһалинин сыхлығы рәгабәт јарадыр, фәрдләр, груплар арасындакы контактларын сајыны артырыр, беләликлә, идејаларын даһа сүр'әтлә дөвран етмәсинә көмәк көстәрир, ихтирачылығын интенсивлијини, сәмәрәлилијини јүксәлдир вә демәли, мәдәни инкишаф амилинә чеврилир. Дикәр тәрәфдән, мә'лум олур ки, әһалинин һәддән јүксәк артымы тәсәррүфатда керилијин сахланылмасына сәбәб олур, һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәсини чәтинләшдирир, ачлыға сәбәб, сосиал игтишашлар вә е'тиразлара исә бәһанә олур. Әһалинин һәддән чох сүр'әтлә артымы бүтүн Јер күрәси үчүн проблем јарадыр вә бу проблем мәхсусән јарадылмыш бејнәлхалг тәшкилатлар тәрәфиндән өјрәнилир.

Чоғрафи шәраити нәзәрдән кечирәркән гејд етмәк лазымдыр ки, демографик просесләр ичтимаи һадисә вә просесләр үчүн мүһүм "чәрчивәдир", лакин мүстәгил "чоғрафи детерминизмдән" данышмаг олмаз; чүнки бу, ичтимаи һәјаты башга амилләрлә бирликдә мүәјјән едән амилләрдән биридир.

Беләликлә, биз гејд етдик ки, организмин биоложи хүсусијјәтләри вә онда баш верән просесләр, чоғрафи шәраит вә демографик дәјишикликләр инсанларын ичтимаи һәјаты-

---

* Бах. Sorokin Pitirim. Contemporary Sociological Theories. N.-Y. 1988, p. 357-432.

ның зәрури әсасыдыр, онун [...] вә һүдудларыны мүәјјән едир, лакин онун просесләри бирмә'налы вә лабүд сурәтдә тә'јин етмир. Ејни ирси тә[...] јүлләри олан вә ејни чоғрафи мүһитдә јашајан адамлар [...] тимаи һәјатын мүхтәлиф формаларыны јарада, мүхтәл[...] структурлу груплар вә бирликләр тәшкил едә, мүхтәл[...] мәдәнијјәти, игтисадијјаты вә сијаси системләри инкиш[...] етдирә биләрләр. Демәли, тәбиәтин инсан үчүн мүәјјәнл[...] дирдији чәрчивә, һүдудлар дахилиндә davranышынын м[...] тәлифлијн, фәалијјәт, тәшәббүс вә јарадычылыг үчүн олд[...] ча бөјүк имканлар вардыр. Ичтимаи һәјатын сон форма[...] тәбиәт һадисә вә просесләринин јалныз бир елемент т[...] кил етдији мүрәккәб гүввәләр комплекси тәрәфиндән ј[...] дылыр. Тәбиәтин јаратдығы шәраит әсасында дикәр гү[...] вә амилләр мејдана чыхыр.

2. Ичтимаи һәјатын игтисади әсаслары

Биоложи организм кими инсан тәбиәтин бир һиссә[...] дир. Лакин тәбии аләмә мәнсуб олмаг инсанын фәалијј[...] ни вә ичтимаи һәјатыны там мүәјјән едән шәрт дејил. Ин[...] она тәбиәтин тә'сириндән асылы олмамаға, мүәјјән шәра[...] нәинки ујғунлашмаға, һәтта ону әмәк просесиндә дәјишд[...] мәјә имкан верән хүсусијјәтләрә маликдир.

Истеһсал просеси адланан бу просес инсанын елә [...] сәдјөнлү фәалијјәтинә дејилир ки, онун кедишиндә ин[...] тәбии мүһитин мөвчуд елементләрини өз тәләбатлар[...] өдәмәк үчүн лазым олан васитәләрә, һәјат үчүн зәр[...] олан мадди не'мәтләрә чевирир. Мадди не'мәтләр истe[...] лы ичтимаи һәјатын даим, сабит вә зәрури әсасыдыр. [...] теһсал олмадан инсан чәмијјәти мөвчуд ола билмәзди. [...] көрә дә мадди не'мәтләр истеһсалы вә онунла бағлы һад[...] вә просесләр ичтимаи һәјатын әсас просесләрини биол[...] һадисәләрлә мүгајисәдә даһа чох, олдугча јүксәк дәрәч[...] шәртләндирир. "Инсан тәбиәт маддәсини өз јашајышы [...] јарарлы олан бир шәкилдә мәнимсәмәк мәгсәдилә өз б[...] ниндәки тәбии гүввәләри: әл вә ајагларыны, башыны[...] бармагларыны һәрәкәтә кәтирир. Бу һәрәкәт васитә[...] харичи тәбиәтә тә'сир едән инсан ону дәјишдирмәклә б[...] бәр өз тәбиәтини дә дәјишдирир".*

---

* Маркс К. Капитал. I ч., I китаб, Б., 1949, с.129.

Һејванларын әввәлки параграфда һаггында данышдығымыз әмәји мәгсәдјөнлү фәалијјәт дејил, чүнки онларда әмәк просесләриндән әввәл јарадылачаг предмет һаггында тәсәввүр мөвчуд олмур. Бу әмәк һејван нөвүнүн бүтүн фәрдләри тәрәфиндән һәмишә ејни бир үсулла јеринә јетирилир, о мүәјјән бир планын һәјата кечирилмәси дејил вә онун ишини тәкмилләшдирән рефлексија мүшајиәт етмир. Инсан әмәји өз мәгсәдләринә наил олмағын зәрури шәрти кими истеһсал аләтләринин јарадылмасыны вә истифадә олунмасыны нәзәрдә тутур. Әмәк ону јеринә јетирән әмәкчи адамын өзүнү дә дәјишдирир.

Буна көрә дә *истеһсал просесинә үч әсас елемент дахилдир*: а) инсанын мәгсәдјөнлү фәалијјәти вә ја әмәјин өзү; б) инсанын әмәк васитәсилә дәјишдирдији, башга шәклә салдығы предмет; в) онун әмәк просесиндә истифадә етдији аләтләр.

Әмәк аләтләринин һазырланмасы вә истифадә олунмасынын хүсуси әһәмијјәтә малик олдуғуну гејд етмәк лазымдыр. Истеһсал аләтләри елә предмет вә ја предметләр комплексинә дејилир ки, онларын васитәсилә тәбиәтдә олан материаллар инсанларын онлара тә'сири просесиндә тәләбатлары өдәјән не'мәтләрә чеврилир. Маркс механикләшдирилмиш әмәк васитәләринин әһәмијјәтини хүсуси гејд едирди, чүнки онларын инкишафы әмәк просесиндә вә нәтичә е'тибарилә, ичтимаи һәјатын бүтүн просесләриндә әсаслы дәјишикликләрә кәтириб чыхарыр. Әмәк аләтләринин истифадә олунмасында вә онларын өзләриндә баш верән дәјишикликләрдән асылы олараг ишчи гүввәсинин, јә'ни һәмин аләтләр васитәсилә јеринә јетирилән истеһсал просесиндә мәшғул олан адамларын структуру дәјишир. Истеһсал аләтләри илә ишчи гүввәси, јә'ни истеһсал просесиндә онлардан истифадә едән адамлар, бирликдә чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини тәшкил едир. Мәһсулдар гүввәләрин вәзијјәти бир чох мүһүм ичтимаи просесләрә вә чәмијјәтин игтисади инкишаф сәвијјәсинә һәлледичи тә'сир көстәрир. Мәһсулдар гүввәләр не'мәтләр истеһсалында чәмијјәтин имканларынын истифадә олунма сәвијјәсини сәчијјәләндирир.

Лакин истеһсал просеси јалныз мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси илә характеризә едилмир. Истеһсал просесиндә иштирак едәрәк инсанлар јалныз тәбиәтә дејил, һәм дә бир-бирләринә тә'сир едирләр вә бу гаршылыглы тә'сир системләри инсанларын арасындакы истеһсал мүнасибәтләрини тәшкил едир.

Истеһсалда инсанлар јалныз тәбиәтә дејил, бир-бир-
нә дә тә'сир көстәрирләр. Онлар биркә фәалијјәт үчүн
өз фәалијјәтини гаршылыглы мүбадилә етмәк үчүн мүәј
сурәтдә бирләшмәдән истеһсал едә билмәзләр. Истеһ
етмәк үчүн инсанлар мүәјјән әлагә вә мүнасибәтләрә
рирләр вә јалныз бу ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләр васи
силә онларын тәбиәтә тә'сири мөвчуд олур, истеһсал м
күн олур".*

Беләликлә, зәрури олараг биркә јеринә јетирилән м
суллар әмәк үсулу әмәк бөлкүсүнү, адамлар арасында
мүнасибәтләри, әмәјин тәшкилини, јарадылмыш не'мәт
рин бөлүшдүрүлмәсинин тәшкилини вә с. доғурур. Демә
истеһсал мүнасибәтләри ичтимаи һәјатын објектив игтис
әсасыдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, "мүнасибәт" ифадә
бурада јалныз шүурлу гаршылыглы тә'сирләрин ихтиј
системини дејил, һәм дә бир-биринин мөвчудлуғу бар
һеч бир мә'луматлары олмајан адамлар арасында објек
асылылыг системини билдирир. Мәсәлән, һәм мүстәмл
өлкәләри фәһләләри, һәм Авропа капиталист вә тачирлә
һәм дә истеһлакчылар өз ирадә вә шүурларындан асылы
мајараг, истеһсал мүнасибәтләри системи илә бир-бир
бағлы вә бир-бириләриндән асылыдырлар. Истеһсал мүна
бәтләри истеһсал, мүбадилә вә не'мәтләрин бөлүшдүрүл
си просесиндә иштирак едән адамларын гошулмуш олд
мүрәккәб һадисә вә асылылыглар шәбәкәсидир.

Беләликлә, адамлар арасында мүрәккәб асылылыг
системи әмәлә кәлир вә онун үзәриндә шүурлу сурәтдә
радылан, дикәр, истеһсалдан кәнар инсани гаршылыглы
насибәт вә мејлләрдән әмәлә кәлән башга мүнасибәт
гаршылыглы тә'сир системләри гурулур.

Истеһсал мүнасибәтләри мүәјјән бир әсаса дајагла
вә бу әсас кими инсанларын истеһсал аләтләринә мүн
бәти, јә'ни истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәт фор
сы кими чыхыш едир. Истеһсал васитәләри үзәриндә
кијјәт формасы истеһсал мүнасибәтләри топлусуну вә
шејдән әввәл, истеһсал просесиндә иштирак едән бүтүн
тимаи групларын гаршылыглы мүнасибәтләрини (мәсә
јарадылмыш не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәси принсипләр
әмәк бөлкүсүндә тутулан јери вә һәмчинин истеһсалын

* Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри үч чилддә. I
1978, с. 168.

ирдији кәлирә јол верилән шәриклик дәрәчәсини) мүәјјән дир. Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, истеһсал васитәләриин саһибләри бир мүһүм ичтимаи синфи тәшкил едир; диәр синфи өз шәхси истеһсал васитәләринә малик олмајан, акин өз ишчи гүввәсини тәклиф едәрәк өз әзәләләринин үввәсини, бачарыг вә биликләрини сатан вә ја ичарәјә веәнләр тәшкил едир. Беләликлә, истеһсал васитәләри үзәиндә мүлкијјәт истеһсал мүнасибәтләринә мүһүм сәчијјәви үсусијјәти, јә'ни истеһсал просесиндә иштирак едән адамарын ичтимаи синифләрә бөлүнмәсини тәшкил едир.

Истеһсал мүнасибәтләри инсанлар арасындакы бүтүн ашга мүнасибәтләрин објектив игтисади әсасыдыр. Ичтиаи тәкамүл просесиндә инсанда мејдана чыхан биоложи ә һәр чүр дикәр тәләбатларын өдәнилмәси лабүдлүклә истеһсалын, рәгабәтин, әмәк бөлкүсүнүн, бир сөзлә, мүәјјән чтимаи мүнасибәтләр системинин јаранмасына кәтириб чыарыр. Бунлар өз нөвбәсиндә, инсанларын гаршылыглы тә'ири нәтичәсиндә әмәлә кәлән бүтүн дикәр биркә јашајыш формаларыны, јә'ни низамланмыш гаршылыглы тә'сир системләриндән ибарәт олан истеһсалдан кәнар мүнасибәтләр шәбәкәсинин мөвчудлуғуну мүмкүн едир.

Мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләри ичтимаи һәјатын игтисади әсасыдыр. Ејни заманда онлар һәр бир бөјүк ичтимаи формасијанын мүвафиг "онурға сүтунудур". Онларын әсасында ичтимаи һәјаты тәнзимләјән вә мәдәнијјәтин әмәлә кәтирдији дикәр тәләбатлары өдәјән башга тә'сисат вә мүәссисәләр дә јараныр. Онларын әсасында әмијјәтин мәдәни, јә'ни елми, фәлсәфи, бәдии, дини вә сијаси фәалијјәтиндән ибарәт үстгуруму учалыр.

Мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин игтисади әсаслары арасында ади асылылығын јарандығы, јә'ни онларын бирмә'налы сурәтдә бүтүн үстгуруму тә'јин етдијини һеч дә бүтүн сосиоложи чәрәјанлар е'тираф етмәсә дә, буна бахмајараг, онларын һамысы елементар тәләбатларын өдәнилмәсини тә'мин едәрәк ичтимаи һәјатын дикәр саһәләринин инкишафыны мүмкүн едән игтисади әсасларын мүһүм олмасы илә разыдырлар.

Ичтимаи һәјатын тәбии вә игтисади әсаслары арасында мә'зи үмуми асылылыглар вардыр. Организмин гурулушу вә онун һәјати просесләри, чоғрафи шәраит истеһсал просеси үчүн мүәјјән чәрчивә јарадыр вә ичтимаи һәјат базисинин формалашмасына тә'сир көстәрир. Лакин онларын һүдудлары дахилиндә истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы әмәк

алətләринин, истеһсал техникасынын инкишафы илә м
јән едилир, чүнки онларын архасынча бир там кими чәм
тин мүрәккәб системи инкишаф едир. Лакин бу иггис
базис дә өз нөвбәсиндә онун үзәриндә јаранмыш, ә
алətләринин инкишафына, јени тәләбатларын әмәлә кәл
синә тә'сир көстәрән, истеһсал просесиндә јени сә'јләр
ләб едән мәдәни үстгурум тәрәфиндән формалашдырыл

3. Мәдәнијјәт ичтимаи һәјатын амили кими

Мәдәнијјәт дедикдә тәбиәт тәрәфиндән верилмәјән,
сан фәалијјәтинин мәһсуллары олан бүтүн шејләр баша д
лур. Бу мәһсуллар һәм мадди, һәм дә мүәјјән шәртләрә ч
верән идејалардан ибарәт ола биләр. Ону да гејд едәк ки
сан фәалијјәтинин һәр һансы бир мәһсулунун мәдәнијјәт
хил олмасы үчүн һәмин мәһсул әввәлчә објективләшмәли
јә'ни һәр һансы бир мадди формада өз әксини тапмалы
Мәсәлән, шаирин ше'рләри вә ја бәстәкарын мусигиси
дыларкән һеч бир јердә јазылмамыш, мүәјјән мадди фор
өз әксини тапмамыш, онунла бағланмамыш, башгаларына
рүлмәмиш, башга адамларын идракы вә тәчрүбәси үчүн ә
маз оларса онлар мәһв олар вә јоха чыхар. Поема, маһны
ныз вә јалныз јазылы вә шифаһи шәкилдә башгасына өт
дүкдә, јазыда вә ја бәдии формада охучуларын, мүғәннил
јаддашында һәкк олундугда, инсанлар тәрәфиндән дирчәл
миш, чанландырылмыш вә јашанылмыш олдугда, онла
шүуруна кечдикдә вә онларын тәфәккүр үсулуну, тәрз
бир һиссәсинә чеврилдикдә, демәк олар ки, һәмин әсә
мәдәнијјәтин адамларын давранышы вә мејлләрини, арзул
ны мүәјјәнләшдирән, ичтимаи һәјаты формалашдыран еле
ти олурлар.

Беләликлә, мәдәнијјәт инсан фәалијјәтинин бүтүн
ди вә гејри-мадди мәһсулларыдыр, објективләшдирил
вә кифајәт гәдәр кениш топлуларда гәбул едилмиш вә
ракы нәсилләрә өтүрүлмүш идејалар, дејәрләр, сәрвә
вә гәбул олунмуш давраныш тәрзләридир.

Мәдәнијјәт һәмишә мәканда вә чәмијјәтдә локал
дырылмыш олур. О, сосиал групларден кәнарда мөвчуд
мур. Фәрдин шәхси мәдәнијјәтини груп мәдәнијјәти
фәргләндирмәк лазымдыр. Фәрдин шәхси мәдәнијјәти
шәхси давраныш моделләринин, фәалијјәт үсулларынын
фәалијјәтин мәһсулларынын, онун чох вахт башгалар
мә'лум олмајан идеја вә фикирләринин мәчмусудур. Ш

әдәнијјәт груп мәдәнијјәти чәрчивәсиндә мөвчуд олур, лакин һәр бир чәмијјәт фәрдә мүәјјән дәрәчәдә орижинал олмаг вә һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш вә танынмыш моделләрдән бир гәдәр кәнара чыхмаг имканыны верир. Бу орижиналлыг јалныз инсанын ролу вә вәзијјәти илә мүәјјәнләшдирилән чәрчивәдә мүмкүндүр. Бу чәрчивәдән кәнара чыхмаг исә чәмијјәт тәрәфиндән чәзаландырылыр.

Груп мәдәнијјәти онун үзвләринин фәрди мәдәнијјәтләринин чәми дејил. Бу, груп тәрәфиндән гәбул олунмуш, танынмыш вә "мәчбури" сајылан давранышы (мәсәлән, әдәб гајдаларыны, биркә јашајыш принсипләрини вә с.) мүәјјәнләшдирәрәк груп үзвләри үчүн әһәмијјәт кәсб едән давраныш тәрзләри, дәјәрләрин вә әсәрләрин мәчмусудур. Фәрди мәдәнијјәтә дахил оланларын һеч дә һамысы груп мәдәнијјәтинә кечмир, групун малы олмур.

Бундан башга, груп мәдәнијјәтини нәсилдән-нәслә кечән ирсдән дә фәргләндирмәк лазымдыр. Груп мәдәнијјәти һал-һазырда фактики олараг мөвчуд олан, өз функсијаларыны јеринә јетирән вә групун бүтүн үзвләринин һәјатында танынмыш рол ојнајан предмет вә нүмунәләрин мәчмусудур. Мәдәни ирс системин јалныз сонракы нәсилләрә өтүрүлмүш вә заман просесиндә дајаныглыг сынағындан чыхмыш һиссәсиндә ибарәтдир. Мәсәлән, букүнкү мода мәдәни ирсә дахил олмур (музеј експонатлары шәклиндән башга), амма бә'зи идејалар, тәсәввүрләр, инчәсәнәт, ме'марлыг вә бәдии әдәбијјат әсәрләри, елми нәзәријјәләр, машынлар, әнәнә, мәдәни ирсин әсасыны тәшкил едир.

Һәр һансы бир сосиал групун мәдәнијјәтини өјрәнәркән, јухарыда көстәрилмиш фәргләри нәзәрә алмаг вә онун дахили структуру вә фәалијјәтинин тәһлили, дикәр сосиал просесләрин тәзаһүр формаларынын тәдгиги үчүн мүәјјән анлајышлар системини һазырламаг лазымдыр. Һәр шејдән әввәл, бә'зи фәрди вә топлу тәләбатлары өдәмәклә, онларын комплексинә аид олан кениш мәдәнијјәт саһәләрини ајырмаг олар. Бураја игтисадијјат вә онунла бағлы олан бүтүн фәалијјәт формалары, һүгуг, дөвләт, адәт-ән'әнә кими биркә һәјаты тәнзимләјән тә'сисатлар, елм вә билик, идеолокија, инчәсәнәт вә дин дахилдир.

Мәдәнијјәтин тәһлилинә бу бөјүк саһәләрин нәзәрдән кечирилмәси илә башламаг олар. Лакин сонракы тәһлил мүәјјән ваһидини тапмағы тәләб едир. Һәр бир мәдәнијјәтдә вә ја онун һәр бир саһәсиндә мәдәнијјәт системләринин

фундаментал тәркиб һиссәләри олан мүәјјән функси
ваһидләр мөвчуддур.

Мәдәнијјәтин бу чүр фундаментал тәркиб һиссә
мәдәнијјәтин елементләри адланыр. Бу, әтрафларында
ларла функсионал әлагәдә олан башаг предмет вә ја и
ларын чәмләшдији, ичтимаи һәјатын бир вә ја даһа чо
һәсиндә мүһүм рол ојнајан һәр һансы мадди мәишәт п
мети вә ја идејалар ола биләр. Мәсәлән, бә'зи ибтида
мијјәтләрдә бу чүр тәшкиледичи елемент ох-јајдан, б
рангдан, тоха вә ја башга бир шејдән ибарәт ола бил
Бу елементин мејдана чыхмасы мүһүм амилләрин фәал
көстәрмәјә башламасы демәк иди (бумерангын көмәји
ов, ох вә јај васитәсилә апарылан овдан фәргли кечирд

Мәдәнијјәтин елементи, мәсәлән, әтрафында ејни
манда чохсајлы вә мүрәккәб предметләрин, әмәк үсул
нын, давраныш нүмунәләринин, идејаларын вә с. бирлә
ји бухар машыны ола биләр. Бу чүр елементләрдән, м
лән, öз әтрафларында бүтөв елми, фәлсәфи системләр
дан тәкамүл идејасы, нисбилик идејасы да ола биләр. М
нијјәтин һәр бир конкрет саһәсиндә бир сыра елә әсас
ментләр тапмаг олар ки, онлар тәләбатлары ојадараг вә
јәрәк, адамларын фәалијјәтинә тә'сир көстәрән, даһа
рәккәб мәдәнијјәт системләринин јарадылмасына јөнә
сә'јләри тәшкил едән вә бирләшдирән олсун.

Предметләрин, тә'сисатларын, тәсәввүрләрин, иде
рын, давраныш еталонларынын даһа кениш системи мә
комплекс адланан һәр һансы бир елемент әтрафында ф
сионал сурәтдә бирләшир. Мәсәлән, әкәр биз автомо
мәдәнијјәтин хүсуси елементи һесаб едириксә, онда б
предметләр, тә'сисатлар, мүәссисәләр, әмәлләр, давр
еталонлары кениш мәдәни комплекс әмәлә кәтирәрәк
мобилләрин истеһсалы, сатышы, истифадәси вә тә'мири
бағлы олачагдыр. Мәдәни комплексләр чәмијјәтин сәчи
симасыны јарадыр, онларын мејдана чыхмасы вә ја олм
сы чәмијјәтин инкишаф мәрһәләсини мүәјјән едир.

Бир сыра мәдәни комплексләр даһа кениш мәдән
конфигурасијасы адланан тамлыға дахил ола биләр. М
лән, "машын сивилизасијасы" бир-бири илә сых фун
нал (јә'ни биринин тә'сир көстәрмәси үчүн башгалар
мөвчудлуғунун зәрури олмасы) вә структур (јә'ни бир
гурулушунун дикәрләринин гурулушу илә мүәјјәнләшд
мәси) асылылыглары илә бағлы олан бир чох мәдәни
темләр конфигурасијасыдыр. Мүәјјән машынларын инк

ы јени әмәк методларынын мејдана чыхмасыны, онлар сә, өз нөвбәсиндә башга ганунверичилик вә јени типли аданлыг, јени нөв елми тәдгигатлар тәләб едир. Бурадан окчә дар пешә мәсәләләринә дејил, һәм дә инсан һәјатының мәгсәд вә мә'насына јени бахышлар системи јаранып ә јени тәфәккүр үслубу мејдана чыхыр. Хејли садәләшдирилмиш һалда мәдәнијјәт конфигурасијаларынын јаранмасы ә инкишафыны бу чүр тәсәввүр етмәк олар.

Мәдәнијјәтин јухарыда верилмиш тә'рифи вә онун дахили структурунун схеми бизә онун *фәрдләрин вә групларын ичтимаи һәјатына тә'сирини* тәһлил етмәјә имкан верир. Бу тә'сир *мухтәлиф јолларла* һәјата кечирилир: а) ајры фәрдин ичтимаиләшмәси вә формалашмасы васитәси лә; б) дәјәрләрин јарадылмасы вә дахил едилмәси јолу лә; в) һәрәкәтләр, давраныш вә әмәлләр еталонлары васитәси илә; г) тә'сисатларын вә сосиал системләрин моделләринин јарадылмасы јолу илә.

Артыг гејд етдијимиз кими, *мәдәнијјәт инсан фәалијјәтинин мәһсулудур.* О, нә исә инсан чәмијјәтиндән асылы олмајараг мөвчуд олан бир шеј, "өзү-өзүндә варлыг", һансы "објектив руһ" дејил, објективләшдирилмиш фәалијјәт мәһсулларындан јараныр. Беләликлә, бүтүн чәмијјәтин тәчрүбәси вә ја heч олмаса мүәјјән груплар үчүн әлчатан олан, артыг өзләринин һәр һансы бир групун е'тирафы вә санксијасына әсасланан јарадычыларындан асылы олмајараг мөвчуд олан мәһсулларындан әмәлә кәлир.

Һәр һансы бир аиләдә дүнјаја кәлмиш инсан доғулдуғу ан дәгигәдән мөвчуд шәраитин, әшјаларын, көрүшләрин, адамларын, ушаглары тәрбијә методларынын вә с. тә'сиринә мә'руз галыр. Онун үчүн мәдәнијјәт артыг һазыр олан бир аләм, ону формалашдыран, онун узун илләр әрзиндә бир чох шејләри өјрәнәрәк дахил олачағы бир дүнјадыр. Онун организми, онун арзулары, тәбии мејлләри о дәгигә онун доғулдуғу групун мәдәнијјәтинин формалашмыш еталонлары вә гајдалары мәнкәнәсинә дүшмүш олур. Мәдәнијјәт ону гәбул едән вә онун еталонларына, гајдаларына, дәјәрләринә вә моделләринә ујғунлашан адамлар васитәсилә тә'сир көстәрир.

"Инсан доғуларкән дејил, тәрбијә просесиндә шәхсијјәт олур" мәшһур кәламында мәсәләнин әсас мәғзи гысача ифадә олунмушдур. Дүнјаја кәлән көрпә ушаг һәләки сырф биоложи организмдир, онун бир сыра потенсиал кејфијјәтләри вардыр ки, онлары тәрбијә просеси инкишаф етдирир,

формалашдырыр вә бәләликлә балача сүдәмәр инсан и
мәк вә јаратмаға гадир олан шүурлу мәхлуга чеврилир.
бијә ирси-биоложи хүсусијјәтләри формалашдырыр вә
деләшдирир, лакин онлары арадан галдырмыр. Хатырл
ки, биз јухарыда ичтимаи һәјатын биоложи вә физиол
әсаслары һаггында сөһбәт апармышдыг. Лакин, јалныз
зиоложи просесләрә тә'сир көстәрәрәк ушаға нә даны
ғы, нә охумағы, нә ишләмәји, нә дә онун һәјатында меј
чыхачаг проблемләри һәлл етмәји өјрәтмәк олмаз. Бу
ныз бөјүкләр васитәсилә ушаға тә'сир етмәк, она тә
вермәк вә ону дәјәрләр вә давраныш еталонлары сист
нә "дахил" етмәк јолу илә мүмкүндүр.

Ушағын шәхсијјәтинин онун тә'лим алмасына вә м
нијјәтә говушмасына әсасланан, она чәмијјәтлә олан м
сибәтләрини тәнзим етмәјә вә онун һүдудларында шү
сурәтдә фәалијјәт көстәрмәјә имкан верән формалашм
вә ичтимаи һәјата ујғунлашмасы просесини биз ичти
ләшмә просеси адландырырыг.

Бу јолла мәдәнијјәт чәмијјәтин јени үзвләрини фо
лашдырыр, онлара өзләрини нечә апармаг, гаршыја һ
мәгсәдләр гојуб онлара чатмаг үчүн нә етмәк лазым олд
ну өјрәдир.

Мәдәнијјәтин ичтимаи һәјата тә'сир механизминдә х
си әһәмијјәт дашыјан одур ки, *мәдәнијјәт дәјәрләр сист
ни вә онлары мүәјјәнләшдирән ме'јарлары тә'јин едир.*
бәт нәдән кедир? Инсанын әмәлләри һәр шејдән әввәл
биоложи вә онларын әсасында әмәлә кәлмиш дикәр тәлә
лары илә мүәјјән едилир. Тәләбатлар дедикдә, биз инса
анадан кәлмә вә ја нәјинсә олмамасы, чатышмамасы дуј
илә сонрадан јарадылан вә фәалијјәтә сөвг едән һәр бир
ләбәни нәзәрдә тутуруг. Фәрд вә групларын тәләбатлары
сында онларын марагларı әмәлә кәлир, јә'ни ајры-ајры т
батлара бөјүк әһәмијјәт верилир. Бә'зән дејирләр ки, к
мүәјјән бир ишлә "марагланыр", јә'ни о истәрди ки, и
онун арзуларына мүвафиг сурәтдә кетсин.

Мараглар мүхтәлиф чүр ола биләр: игтисади, си
естетик, дини вә с. Лакин һәм әсас тәләбатлар, һәм д
раглар мүхтәлиф үсулларла өдәнилә биләр. Фәрд вә г
лар даим өз тәләбатларынын өдәниләмәси үсуллары
сында сечки апармалы олурлар. Бунунла бәрабәр фәр
груплар чох вахт өзләринин бүтүн тәләбат вә мараглар
өдәјә билмирләр вә онлардан биринә үстүнлүк верәрәк
лар арасында сечки апармалы олурлар. Бу чүр сечки ап

ан палларда дәјәрләр шкаласыны мүәјјәнләшдирән дәјәр ә ме'јарлар өз тә'сирини көстәрир.

"Дәјәр" анлајышы етикада, игтисадијјатда, сосиолокијада ә дикәр елмләрдә мүхтәлиф мә'наларда чыхыш едир. Бу анајыш ади һәјатда да ишләдилир. Фәрд вә групларын она өз әјатларында мүһүм рол ајырдыглары вә она јијәләнмәк арусуну зәрурәт кими дујдуглары һәр бир мадди вә ја мә'нәви редмети, идеја вә ја тә'сисаты, һәгиги вә ја хәјали, ујдурулуш предмети биз дәјәр адландырачағыг. Фәрдә дахили таазлығы тә'мин едән вә онда вәзифә, борч дујғусуну доғуран, абелә груп дахили һәмрә'јлији сахламаг үчүн зәрури олан вә предметләр дәјәр кими чыхыш едә биләрләр.

Бә'зи групларда ән јүксәк дәјәр дини култ, ситајиш редметләри, башгалары үчүн исә дәјәрләр сијаси мәгсәдәрдән ибарәт ола биләр. Бә'зи фәрдләр үчүн ән јүксәк дәәр пулдан, башгалары үчүн мә'нәви тәмизликдән, үчүнчүләи үчүн елми биликләрдән, дикәрләри үчүн инчәсәнәт сәрләриндән, башга бириси үчүн сағламлыгдан, намусдан ә с. ибарәт ола биләр.

Дәјәрләр инсанларын давранышынын чох мүһүм амилиир. Онлара чан атмаг башга фәрдләрлә мүнасибәтләрә принипиал сурәтдә тә'сир көстәрир. Һәр бир фәрдин аз вә ја чох әрәчәдә гијмәтләндирдији мүәјјән дәјәрләр иерархијасы варыр. Елә гәбул олунмуш дәјәрләр вардыр ки, онлара чан атырлар, амма елә дәјәрләр дә вардыр ки, онлара һәгигәтән ан атырлар, лакин бу е'тираф едилмир. Бизи бурада марагандыран јалныз дәјәрләрин ичтимаи һәјата тә'сири механизидир. Онлар инсан мејлләри вә әмәлләринин тәнзимләјичидир, онлар башгаларынын әмәлләрини, һәрәкәтләрини гијәтләндирмәјә имкан верир, груп үзвләринин ичтимаи јарарығыны гијмәтләндирмәк үчүн әсас олур вә ән башлычасы соиал иерархија принсипләрини мүәјјән едир вә биркә һәјат әалијјәтинин әсаслары даирәсини көстәрир.

Дәјәрләр нечә јараныр? Онлар узун мүддәт давам едән росесләрдә нә заманса формалашмыш коллективин мәһсудур, һәр бир фәрд вә коллективин мәдәнијјәтинин әсас әркиб һиссәсидир. Һәр бир сосиал топлунун мәдәнијјәтинә мүәјјән дәјәр системләри вә онларын мүәјјән иерархијаы гәбул олунмушдур. Ибтидаи чәмијјәтләрдә бу иерархија нларын үзвләринә даһа артыг чиддиликлә гәбул етдирилир, аһа инкишаф етмиш чәмијјәтләр, дәјәр фәргләринә даһа озумлу олурлар. Лакин һәлә лап јахын заманларда кәскин ини вә ја сијаси дөзүмсүзлүк һаллары мејдана чыхыр вә

фәрдләр тәрәфиндән мүәјјән дәјәрләрин гәбуљ едилмә...
бүтүн груп үчүн тәһлүкә јарадан һал сајылыр вә бә'зән һ...
та өлүмлә чәзаландырылырды.

Елә дәјәрләр вардыр ки, онлара еһтирам көстәрилмә...
ни груп өзүнүн мөвчудлуғу үчүн вачиб сајыр вә онлар бү...
үзвләрә мәчбурән гәбул етдирилир; елә дәјәрләр дә вар...
онлар даһа аз әһәмијјәтли сајылыр. Фәрдин таныдығы,...
бул етдији хүсуси дәјәрләр иерархијасы групун гәбул ет...
ји иерархија һүдудларында јерләшмәли, дәјәрләр систем...
дәјишдирмәјә чәһд етмәк һүгугу исә групда хүсуси мә...
тутан олдугча аз сајда фәрдләрә мәхсус олмалыдыр.

Беләликлә, дәјәрләр системи мәдәнијјәт һүдудлары...
хилиндә инкишаф едәрәк ичтимаи һәјатын кедишинә чи...
тә'сир көстәрир.

Дәјәрләр системи тәләбат вә марагларын өдәнилм...
васитәләринин сечилмәсини, мејлләрин һансынын үстүн...
тәшкил едәчәјини мүәјјәнләшдирир. Мүәјјән һалларда ф...
дин өзүнү нечә апарачағыны, башгалары илә мүнагишәјә...
ришмәмәк үчүн ајры-ајры проблемләри вә онун мәнафеј...
тохунулан заман мүнагишәләри нечә һәлл едәчәјини һә...
кәтләр еталонлары вә ја даһа кениш көтүрсәк, мүәјјән...
дәнијјәт чәрчивәси дахилиндә тәсбит едилмиш әмәлләр...
лонлары мүәјјән едир. Мәсәлән, саламлашмаг кими ади...
ранын саламлашанларын груп мәнсубијјәтиндән, ичти...
мөвгејиндән, онларын јашадыглары чәмијјәтин мәдәниј...
вә ја структурундан асылы олараг ән мүхтәлиф форма...
гәбул едә биләр.

Садә дилдә десәк, давранын еталонлары мүәјјән...
лара ујғунлашдырылмыш мүәјјән схемләрдир. Ичтимаи һ...
ты инсанларын растлашдыглары, бир-биринә тә'сир көс...
дикләри, бир-биринә нә исә вердикләри, бир-бириндән...
исә тәләб етдикләри, башгаларынын әмәлләринә һанс...
тә'сир көстәрмәјә чалышдыглары, онлардан нәји исә ал...
истәдикләри вә с. һалларын сонсуз сырасы кими нәзәр...
кечирмәк олар. Адамларла һәр бир көрүш инсан үчүн...
бир һадисәдир. Белә һалларда нә исә бир иш көрмәмиш...
әввәл һәмин вәзијјәтләрин нә олдуғуну — ичласмы, дос...
сына сөһбәтми вә ја нәјинсә тәләб едилдији һалмы олд...
ну мүәјјән етмәк лазымдыр. Вәзијјәтин мүәјјәнләшдири...
си мүвафиг һәрәкәтләр вә ја әмәлләр еталонларынын и...
фадә олунмасы үчүн зәруридир.

Еталон — мүәјјән һалда "нормал" сајылан давра...
үсулудур вә ја даһа дәгиг десәк, мүәјјән һалда јол вери...

вә нормал сајылан давранышлар диапазонудур. Мүәјјән мәдәнијјәтдә формалашмыш давраныш еталонлары гаршылыглы анлашма имканы јарадараг башгаларынын давранышыны ајдынлашдырыр вә онлара сәмәрәли тә'сир көстәрмәјә имкан верир. Онлар фәрдләрин әмәлләрини, һәрәкәтләрини вә топлуларын давранышыны унификасија едән амилдир. Бә'зи еталонлар, мәсәлән, сарај мәрасими, игтидара мүрачиәт үсулларыны тәнзимләјән гајдалар (мәсәлән, әризәләрин верилмәси), әскәри низамнамәләр, күчә һәрәкәти гајдалары вә с. көстәришләр, тә'лиматлар васитәсилә мүәјјәнләшдирилир вә формалашдырылыр.

Еталонлары билмәк адамларын давранышыны габагчадан көрмәјә имкан верир вә јахын танындыгымыз адамлардан лазыми реаксијаларын көзләнилмәсинин әсасыны тәшкил едир. Формалашмыш еталонлар ичтимаи һәјатын мүнтәзәмлијинә, "гајдада" олмасына шәһадәт едир вә гаршылыглы ујгунлашманы мүмкүн едир, чүнки мүәјјән шәхсләрин мүәјјән һалларда мүмкүн давраныш диапазону бәлли олур.

Нәһајәт, мәдәнијјәт, давраныш, тә'сисатлар, әшјалар, инчәсәнәт әсәрләри вә с. моделләрини мүәјјән едәрәк ичтимаи һәјатын кедишинә тә'сир көстәрир. Еталон мүәјјән мәдәнијјәтдә формалашмыш вә гәбул олунмуш һадисәләр кедишинин мүнтәзәмлијини ифадә едир, давранышын "шифрини ачмаға", ону баша дүшмәјә имкан верән мүәјјән схем кими чыхыш едир. Модел исә мүсбәт гијмәтләндирилән, һәгиги вәзијјәтин гијмәти кими чыхыш едән хәјали арзуолунан һадисә һаггында символик рәмзи тәсәввүр вә ја мүәјјән образдыр. Модел ирсән алынан, мәнимсәнилән вә тәкрар едилән дәјәрләрлә баглы арзуолунан схемдир.

Гәбул едилмиш, танынмыш модел инчәсәнәт вә ме'марлыгда үслуба чеврилир, тә'сисатларын тәшкилинә тә'сир көстәрир, тутушдурма вә гијмәтләндирмәләрдә мүгајисә принсипи олур. Бу мә'нада моделләр һәм дә еталон адландырылыр.

Ичтимаиләшдирилмә, дәјәрләрин, еталон вә моделләрин мүәјјәнләшдирилмәси мәдәнијјәтин, ичтимаи һәјатын кедишинә тә'сир етмәјин ән мүһүм (лакин јеканә вә гәти јох) үсулудур. Бу, тәбии гүввә вә амилләр, игтисади әсас үзәриндәки үстгурумдур вә о, инсанлара вә групларa символлар, дәјәрләр верир, фикрин, тәфәккүрүн мәзмунуну мүәјјән едир, арзулары, сә'јләри идарә едир, әсас-биоложи вә мадди тәләбатларын өдәнилмәсиндән сонра мејдана чыхан тәләбатлара чаваб верир.

ШӘХСИЈЈӘТИН СОСИОЛОЖИ КОНСЕПСИЈАСЫ

Артыг гејд етдијимиз кими, ичтимаи һәјат инсанлар инсан топлулары арасында баш верән һадисә вә просесл комплексидир. Бу һадисә вә просесләри, һәмчинин онлар әсасыны тәшкил едән сосиал әлагә вә асылылыглары чыхармаг вә тәсвир етмәк үчүн инсанын маһијјәтини, бі биринә гаршылыглы сурәтдә тә'сир көстәрән адамларын х сусијјәтләрини өјрәнмәк, шәхсијјәтин сосиоложи маһиј тини вә онун структуруну мүәјјән етмәк лазымдыр.

1. Инсанын маһијјәти анлајышы

"Инсан нә демәкдир?" — бу, садә суалла технолоки фәлсәфә, антрополокија, психолокија, сосиолокија вә кими елмләр чаваб вермәјә чалышырлар. Мүхтәлиф динл дә мөвчуд олан теоложи көрүшләр инсанын маһијјәти онун хүсусијјәтләрини, һәјатынын мәгсәд вә мә'насыны саны јаратмыш илаһи гүввәләрлә, онларын инсанын иш ринин кедишини мүәјјән едән вә онлара мә'на верән ира си илә әлагәләндирирләр. Инсан бүтүн мәхлуглар арасы өлмәз руһа малик јеканә варлыгдыр, бу да онун дүнј көркәмли јер тутмасыны тә'мин едир вә ејни заманда о руһуну хилас етмәкдән вә ону јарадана хидмәт етмәјә нәлтмәкдән ибарәт олан мәгсәдини мүәјјән едир.

Инсанын маһијјәти вә талеји һаггында чохсајлы фәл фи бахышлар мөвчуддур. Онларын әсасыны башга мәхл лардан фәргли олараг инсаны илаһи гүввә илә даһа чох ә гәси олан вә буна көрә дә тәбиәтин маһијјәтини дәрк етм габилијјәтинә малик шүурлу мәхлут сајан Јунан философ рынын консепсијалары гојмушдур. Протагор инсанын ба чанлылар арасындакы јеринин мүстәсналыгыны өзүнүн h мәтлн ифадәсиндә хүсуси бир тәрздә гејд етмишдир: " сан бүтүн шејләрин өлчүсүдүр". Дикәр фәлсәфи нәзәри ләр теоложи фикир формасында, инсанын шүурлу олма доктринасына мүхтәлиф изаһлар верән еркән Јунан hу низми формасында вә XIX әсрдән сонра натурализм вә камүлчүлүк формасында чыхыш етмишдир.

Әсас е'тибарилә тәкамүлчүјүн вә дарвинизмин тә'с алтында инкишаф едән тәбиәт елмләриндә инсан өзүнәм

сус зооложи бир нөв кими нәзәрдән кечирилир вә белә һесаб едилир ки, онун һәм бүтүн анатомик хүсусијјәтләри һәм дә физики, кимјәви вә ја психики хүсусијјәтләри артыг һејванларда олан комплексләрин тәкамүл јолу илә инкишаф нәтичәсиндә јаранмышдыр. Лакин инсан бундан башга даһа һансыса елә бир хүсусијјәтә маликдир ки, бу мәсәләнин башга сәпкидә гојулмасыны тәләб едир. Инсан-ичтимаи варлыгдыр вә онун психики инкишафы әсасән ичтимаи амилләрин үстүнлүјүнүн тә'сири алтында баш верир. Буна көрә дә инсан һаггында тәбиәт елмләриндә ирәли сүрүлән нәзәријјәләр ичтимаи һәјатын там тәсвири вә изаһы үчүн гәнаәтбәхш сајыла билмәз. Бу нәзәријјәләр инсанын чәмијјәтин һәјатында иштиракынын сосиоложи тәһлили илә тамамланмалыдырлар.

Елми әдәбијјатда бир чох һалларда инсанын маһијјәти инсан организминдә фәалијјәт көстәрән, биоложи тәләбатларын өдәнилмәсини, әтраф мүһитә фәал сурәтдә ујғунлашманы вә һәјатын горунуб сахланылмасыны шәртләндирән һәрәкәт гүввәләринин вә әсас габилијјәтләрин комплекси кими мүәјјән едилир. Бу комплекс әсасән сабит вә дәјишмәздир, һәрчәнд мүхтәлиф мүһитләрә ујғунлашма просесиндә мүәјјән модификасијалара уғраја биләр. Инсанын маһијјәтинин бу чүр мүәјјәнләшдирилмәсини натуралистик нөгтеји-нәзәр, јә'ни инсанын әсас хүсусијјәтләри комплексинин биоложи чәһәтдән шәртләндирилмәси вә биоложи ирсијјәт јолу илә өтүрүлмәси нәзәријјәси ирәли сүрүр.

Инсанын бу чүр дәјишмәз маһијјәти консепсијасы мүһүм нәзәри вә әмәли сијаси нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Һәр шејдән әввәл бу консепсијадан чыхарылан әмәли нәтичәләр үзәриндә дајанаг.

Ч.Дјүн онлары ашағыдакы суалларла әһатә етмишдир:

"1.Мүасир сијаси вә игтисади тә'сисатлар инсанын маһијјәтиндән ирәли кәләрәк зәрури сурәтдә јарадылмыш шејләрдирми? Вә јахуд, даһа үмуми шәкилдә десәк, инсан маһијјәтинин әсл конститусијасындан чыхыш едәрәк мүәјјән ичтимаи тә'сисатларын угур газанмаг шансына малик олдуғуну, башғаларынын исә гәбул едилмәмәјә мәһкум олдуғуну демәк оларды? Мүһарибә инсанын маһијјәти факты олдуғу үчүн лабүддүрмү? Шәхси мәнафејә чан атмаг инсан маһијјәтиндә о гәдәрми дәрин көк салмышдыр ки, дөвләти рәгабәт вә ја шәхси гәлирдән башга дикәр әсаслар үзәриндә гурмаға јөнәлмиш бүтүн чәһдләр угурсузлуға уғрамалыдыр?

2. Инсан маһијјәтини шүурлу сәјләр васитәсилә дәјишди-
мәк мүмкүндүрмү вә јахуд, башга сөзлә десәк, нә даһа мүһ
дүр — тәбиәт, јохса мүһит? Инсан давранышынын мүәј
едилмәсиндә ән мүһүм олан нәдир — ирсијјәт, јохса мүһит?

3. Инсан маһијјәтинин фәрдләр вә груплар арасын
дәјишикликләр диапазону нә дәрәчәдә кениш вә гәти мү
јән олунмушдур? Мүхтәлиф ирги вә ичтимаи груплар дәји
дирилә билмәјән сәбәбләрлә мүәјјән едилирми? Буну фә
ләрә дә аид етмәк оларм ы?"*

Бу суалларын чаваблары сијаси, ичтимаи вә тәсәррүф
фәалијјәтини мүәјјән етмәлидир. Әкәр һәгигәтән инсан
мүәјјән хүсусијјәтләри дәјишмәздирсә вә бу хүсусијјәтл
биркә һәјат үчүн мүһүмдүрсә, онда тәрбијәви тә'сир вә
тимаи ислаһатлар чәһди ја угурсузлуга мәһкум олмалыд
ја да јалныз чох мәһдуд нәтичәләрә кәтириб чыхара билә

Бу мөвзуја һәср едилмиш, инсанын маһијјәти нәзәри
сини нүфуздан салан чохсајлы әдәбијјат вә һәр шејдән
вәл, ичтимаи вә сијаси практика, бу дурғун нәзәријјәјә
шы дәлилләрлә чыхыш едир.

Дискуссијалар әсас е'тибарилә инстинктләр консеп
јасы вә инсан әмәлләринин, онун тәбиәтинин әһәмијјә
һиссәсини тәшкил едән дәјишмәз инстинктләрлә мүәј
ләшдирилмәсинин мүмкүнлүјү дәрәчәси һаггында мәс
әтрафында кедирди. Бу дискуссијалар хејли дәрәчәдә "и
тинкт" истилаһынын чохмә'налы вә мәсәләнин емпи
үсулла бирмә'налы һәллинин чәтин олмасы илә мүрәкк
лә дирилирди. Проблем өзүнүн ән үмуми ифадәсини ир
јәтин, јохса мүһитин тә'сиринин даһа мүһүм олдуғу һағ
да мүбаһисәдә тапды.

Бир чох философлар бә'зән бүтүн ичтимаи һәјаты
тинктләрин фәалијјәти илә изаһ едәрәк инсанын davrа
шынын инстинктив нәзәријјәләрини ирәли сүрмүшләр.
кәр тәрәфдән, марксизм вә бир чох дикәр сосиоложи
рәјанлар һәр чүр ирсијјәт нәзәријјәләрини онларын
тинктләр нәзәријјәси вә ја инсанын дәјишмәз тәбиәти н
ријјәси шәклиндә чыхыш етмәсиндән асылы олмајараг
кин тәнгид етмишләр.

Бә'зи америкалы сосиологлар вә илк нөвбәдә Р
Парк белә бир фикри ирәли сүрүрдү ки, инсан дүнјаја
мәклә инсан олмур, јени доғулмуш көрпәнин организм

* Dewey John. Human Nature. Encyclopaedia of the Social Sci
N-Y., 1987, p. 156.

онун анаданкəлмə хүсусиjjəтлəри фəрдин давранышыны мү əjjəнлəшдирмир,jалныз инсан топлусунда олмаг вə ичтимаилəшмə просеси инсани хүсусиjjəтлəри формалашдырыр. Бу фикри əсаслaндырмаг үчүн һəмин алимлəр тамамилə тəчрид олунмуш һалда, мəсəлəн, һejванлар арасында бөjүмүш ушаглары мисал олараг көстəрир вə бунунла бу чүр ушагларда инсани кejфиjjəтлəрин олмадығыны, jə'ни онларын инсан тəбиəтинин ирси, анаданкəлмə механизмлəринə аид едилəн хүсусиjjəтлəрə малик олмадыгларыны сүбут едирлəр*.

Инсанын бу сосиал маһиjjəтинин ахтарышлары тамамилə мүхтəлиф јолларла кетмишдир. Кичик групларын вə онлардакы тəрбиjə просеслəринин тəдгиги белə бир нəтичəjə кəтириб чыхармышдыр ки, инсан хүсусиjjəтлəри вə давранышы охшарлығынын мəнбəjини анаданкəлмə психофизиоложи структурда деjил, инсана олдугча бөjүк формалашдырычы тə'сир көстəрəн групларын структурунда ахтармаг лазымдыр: аилəдə, јашыдлар групунда, гоншулар групунда вə с. Америка сосиологу Кули jазырды: "Инсан тəбиəти бу чүр садə, сəмими, бүтүн чəмиjjəтлəрдə бир-биринə охшаjан, аилə əлагəлəри, əjлəнчəлəр вə jа гоншулуг jарадан групларда инкишаф едир вə өз ифадəсини тапыр. Тəчрүбə көстəрир ки, фикирлəрин охшалығы əсасыны бу групларын принсипиал охшарлығында тапмаг вə инсан интеллектиндə дуjмаг олар. Инсан тəбиəти елə məһз онларда jараныр. Инсан догуларкəн һəлə инсан маһиjjəтинə малик олмур: о, һəмин маһиjjəтə jалныз биркə jашаjыш васитəсилə jиjəлəнир, тəчрид едилмə һалында исə һəмин маһиjjəт јох олмаға мəһкумдур"**.

Бу дүшүнчəлəр сосиоложи ахтарышлары ичтимаи һəjатын инсан шəхсиjjəти амилинин експериментал вə дикəр емпирик тəдгиги јолуна јөнəлдир.

2. Шəхсиjjəт вə онун тəркиб елементлəри

Бир тəрəфдəн биолокиjа саһəсиндə инсан давранышынын физиоложи механизмлəринин öјрəнилмəсиндəки ирəлилəjиш, дикəр тəрəфдəн исə фəрдлəрин əмəллəринин вə груп давранышынын ичтимаи вə мəдəни механизмлəринин експериментал вə сосиоложи-етноложи тəдгигатлары шəхсиjjəт проблеминин нə гəдəр мүрəккəб олдугуну там гиjмəтлəндирмəjə имкан верир.

---

* Park R.E. and Burgess E.W. The City. Chicago, 1985, p.79.
** Cooley C.H. Social Organization. New York, 1989, p. 28-30.

кән организмин анатомик вә физиоложи хүсусијјәтләрин
мәчмусунун инсан davranышынын әсас "һүдудларында
бирини тәшкил етдијини хатырладырлар. Шәхсијјәтин
биоложи елементләрн (бә'зи мүәллифләр, мәсәлән *Rose*
M. Sociology. New York, 1956), "биоложи шәхсијјәт" ис
лаһыны тәклиф едирләр) анаданкәлмә рефлексләрдән, а
томик хүсусијјәтләрдән, организмдә баш верән физиоло
просесләрдән, һәр шејдән әввәл, дахили секресија фәал
јәтиндән тәшкил олунур.

Шәхсијјәт проблемләри илә мәшғул олан бир чох
сиологлар белә һесаб едирләр ки, бу биокенетик елеме
ләр сосиологу марагландырмамалыдыр, чүнки онлар бү
чәмијјәт вә мәдәнијјәтләрдә давранышын сабит вә јекч
әсасы олараг галыр вә буна көрә дә давранышдакы фәрг
рә тә'сир көстәрмирләр. Мәсәлән, Флориан Знанетски
тимаи шәхсијјәтин сосиоложи нәзәријјәсини јарадаркән
зырды: "Ајдындыр ки, нормал вә сағлам организм инса
мәдәни һәјатынын шәртидир... Лакин организм мәдәни һ
тын маһијјәтини һеч бир шејлә мүәјјәнләшдирмәјәрәк
јалныз мүмкүн едир. Биоложи чәһәтләрдән охшар ор
низмләри олан адамлар бөјүдүкләри сивилизасијалардан,
сивилизасијалара дахил олундутлары үсуллардан вә ифа
дикләри ичтимаи роллардан асылы олараг мәдәни шәх
јәтләр кими бир-бириләриндән ән јүксәк дәрәчәдә фәр
нә биләрләр"*.

Бир чох мүасир философлар бу фикрә шәрикдир
Лакин үмуми фәрдләрин давранышы вә сосиал топлула
давраныш нәзәријјәси бахымындан шәхсијјәтин биол
вә хүсусән биопсихики һәрәкәт елементләри вә онла
психоложи механизмләринин әһәмијјәти вардыр вә со
лог буну нәзәрә алмалыдыр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, фәрдин һәр бир давра
шынын әсасында аз-чох фундаментал биоложи тәләбат
онларын өдәнилмәси үчүн мүәјјән фәалијјәт доғуран б
мејлләр вә мәгсәдләр јерләшир. Бу тәләбатлар, меј
психокен импулсларла бағлы ола биләр вә буна көрә
бә'зи мүәллифләр биопсихики импулслардан сөһбәт
рыр. Шәхсијјәтин биоложи әсаслары вә амилләри си
системини, маддәләр мүбадиләси просесләрини, мејлл

---

* Znaniecki F. Social groups in the modern world. in: Freedom
control in modern society. Princeton., 1984., p. 103-104.

инсләрин фәргләрини, анатомик хүсусијјәтләри, организмин јеткинләшмәси вә инкишафы просесләрини әһатә едир. Бу амилләрин фәрдин давранышыны нә дәрәчәдә мүәјјәнләшдирдији мәсәләси мүбаһисәли олараг галыр, һәрчәнд онларын әһәмијјәтлилији шүбһә доғурмур вә сосиолог онлардан јан кечә билмәз.

Охучуја даһа әтрафлы танышлыг үчүн психолокија үзрә сорғу китабларына мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрмәклә бәрабәр шәхсијјәтин психокен елементләри һаггында да бир нечә сөз демәк лазымдыр. Бу елементләрә јаддаш, һисслэр, һассијјәт, ирадә, тәхәјјүл, мүшаһидә едә билмәк габилијјәти вә интеллект аиддир. Сөзүн психоложи мә'насында шәхсијјәт темпераментин, исте'дадларын, мејлләрин вә характерин бирлијидир.

Биоложи вә сосиоложи нәзәријјәләр кими *шәхсијјәтин психоложи нәзәријјәси дә* дифференсиасијалыдыр.

Ардычыл шәхсијјәт нәзәријјәсини јаратмаг чәһдләри психоанализ консепсијасы бахымындан көстәрилмишдир. Һазырда кениш јајылмыш бу нәзәријјәдә фәрз едилир ки, *инсанын шәхсијјәти үч илкин саһә*, гүввәләр вә ја системләрдән ибарәтдир. Бу, Фрејдин *id* (о) адландырдығы шәхсијјәтин һәрәкәт гүввәләрини тәшкил едән вә дәрк едилмәјән инстиктив мејлләр, арзулар комплексидир. Дикәр елементи *ego* (мән) тәшкил едир. Бу, шәхсијјәтин гаврајышы, дујғу, јаддаш, тәфәккүр кими психи функсијаларыны әһатә едән мүтәшәккил тәркиб һиссәсидир. Бу, шәхсијјәтин *id*-ин кортәбии гүввәләринә нәзарәт едән вә онлары харичи аләмин тәләбләринә мүвафиг сурәтдә едәјән мәркәзи һиссасидир.

Нәһајәт, шәхсијјәтин үчүнчү, *әхлаги хүсусијјәт* вә давраныш нормалары комплексиндән вә вичдандан тәшкил олунан саһәси — *superego* (фөвгәлмән) адланыр. Һәмин әхлаги хүсусијјәт вә давраныш нормалары сајәсиндә "superego" "ego" үчүн әхлаги принсипләри мүәјјәнләшдирир, вичдан исә шәхсијјәтин давранышынын һәмин еталонлара мүвафиг олуб-олмамасына нәзарәт едир. Инкишаф етмиш психоаналитик нәзәријјә ваһид нәзәри системдә id-дә тә'сир көстәрән гүввәләр кими биокен елементләрлә superego -да фәалијјәт көстәрән сосиокен елементләри аһәнкдар һармоник сурәтдә бирләшдирмәјә чалышырды.

Дикәр *шәхсијјәт нәзәријјәси* — Павловун ики сигнал системи һаггындакы тә'лиминә вә тарихи материализм нәзәријјәсинә әсасланан марксист психолокијасы нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјәдә инсанын материалист вә тарихи консеп-

сијасына әсасланараг *биокен, психокен* вә *сосиокен* е[...]ментләрин синтези јарадылмасына чәһд едилир.

Бу кениш мигјаслы нәзәријјәләрдән башга психолок[...] үзрә демәк олар ки, һәр бир сораг китабында шәхсијјә[...] тәркиб елементләри һаггында мә'луматлара раст кәлм[...] олар. Сосиолог үчүн онларла да таныш олмаг зәруридир, [...] сусән фәрд вә групларын давраныш нәзәријјәси илә м[...] гул олан сосиолог үчүн.

Шәхсијјәт нәзәријјәси сосиал топлуларын вә мәдә[...] јәтләрин биопсихики хүсусијјәтләриндән асылы олараг д[...] раныш фәргләринин ашкар едилмәси заманы јаранмышд[...] Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, фәрд вә групларын д[...] раныш һәмчинслијинин изаһы үчүн биоложи вә психи ам[...] ләрин ејнилији кифајәт дејил.

Дикәр тәрәфдән, үмуми сосиоложи шәхсијјәт нәзә[...] јәсинин зәрурилији ичтимаи макроструктурларда баш ве[...] просесләри мүәјјәнләшдирән сабит кәмијјәти вә ја ба[...] сөзлә, сабит гаршылыглы әлагәни танмаг тәләбатынын д[...] едилмәсиндән ирәли кәлир. Фәрд вә групларын гаршы[...] лы тә'сир просесләрини изаһ едәркән һәмишә фәрдин [...] сусијјәтләринин мүтәшәккил топлусу ашкар едилир. Бу[...] һәмин груп тәрәфиндән кәлән гычыгландырычылары вә [...] сирләри "сындырыр" вә ејни тәрздә фәрдин реаксијала[...] ны мүәјјән едир. Һәмин топлунун нечә јарандыгыны вә [...] мијјәтлә, онун мәдәнијјәти илә нечә баглы олдугуну [...] етмәк үчүн биопсихоложи нәзәријјәләр гәнаәтбәхш о[...] дыгы үчүн сосиологлар бу топлуну өзләринә хас олан т[...] дә тәһлил, тәсвир вә изаһ етмәјә чалышырдылар.

Рус сосиологу И. Кон белә һесаб едир: "Шәхсијјә[...] лајышы чохмә'налыдыр. Бир тәрәфдән о, фәалијјәт субј[...] кими конкрет фәрди, онун фәрди хүсусијјәтләри (тә[...] илә сосиал ролларынын (үмуми) вәһдәти илә бирликдә [...] тәрир. Дикәр тәрәфдән, шәхсијјәт фәрдин сосиал хүсу[...] јәти кими, онда чәмләнмиш сосиал әһәмијјәт дашыјан, м[...] јән шәхсин башга адамларла васитәсиз вә васитәли гар[...] лыглы тә'сир просесиндә јаранмыш вә өз нөвбәсиндә, [...] әмәк, идрак вә үнсијјәт субјекти едән хүсусијјәтләрин [...] лусу кими баша дүшүлүр"*.

Шәхсијјәтин сабит хүсусијјәтләри комплекси бир [...] *сосиокен* елементләри әһатә едир. Мә'лум олдугу кими [...] дәнијјәтин ичтимаи һәјата тә'сиринин кедишиндә сос[...]

---

* Кон И. С. Социология личности. М., Политиздат, 1967, с.7[...]

ашма просеси, јә'ни ушағын биоложи организминин ичти-
наи вә мәдәни һәјатын фәал иштиракчысына чеврилмәси
аш верир. Бу просесдә тәрбијәедичи груплар (аилә, мәк-
әб, јашыдлар групу) инсана бир сыра дәјәрләр вә дәјәрләр
истеми верир. Онларын арасында шәхсијјәтин мәдәни
деалы да вардыр.

Шәхсијјәтин дикәр сосиокен тәркиб һиссәси мүхтәлиф
осиал групларда јеринә јетирдији роллардыр. Бундан баш-
а, бурада субјектив "мән"и, јә'ни шәхсин өзү һаггында
ашгалары илә гаршылыглы тә'сирдән јаранмыш тәсәввүрү
ә ја әкс олунмуш "мән"и, јә'ни башга адамларын бизим
аггымыздакы тәсәввүрләр әсасында биздә өзүмүз барәдә
аранмыш тәсәввүрләр комплексини ајырмаг олар.

Бу елементләрин бирләшмиш комплекси фәрдин ичти-
аи шәхсијјәтини тәшкил едир. Инди исә ону даһа әтрафлы
әзәрдән кечирәк.

Һәр бир мәдәнијјәтдә инсан идеалынын нечә олмасынын
абүдлүјү һаггында мүәјјән тәсәввүрләр јарадылмышдыр.

Гәдим Јунаныстанда бу, физики, зеһни вә әхлаги хүсу-
ијјәтләринин һармоник инкишаф етдији һәртәрәфли инки-
аф етмиш инсан идеалы иди.

Бә'зи мәдәнијјәтләрдә бу чүр идеал мәтин дөјүшчү ја-
адан хүсусијјәтләр комплексиндән ибарәтдир (бә'зи һинд
ајфалары, Пруссија, Спарта).

Чин мәдәнијјәтиндә тәвазөкар, өзү һаггында е'тинасыз-
ыгла данышан инсан идеалы вар идисә дә, АБШ там ишкү-
арлыга гапылмыш, тәшәббүскар, бир гәдәр ловға бизнес-
ен олан адам идеалыны јаратмышдыр.

Шәхсијјәт идеалы ичтимаи синифләрдән, јаш вә һәтта
ешә категоријаларындан асылы олараг дәјишә биләр. Ла-
ин бә'зи чәмијјәтләрдә шәхсијјәтин мүәјјән хүсусијјәтлә-
и, мәсәлән, гонагпәрвәрлик, бүтүн ичтимаи синиф вә тәбә-
әләрдә өз әксини тапа биләр.

Шәхсијјәтин мәдәни идеалыны А. Кардинер вә башга-
арынын јаратдығы нәзәријјәдә ирәли сүрүлән әсаси шәх-
ијјәтләрдән (basic personality) фәргләндирмәк лазымдыр*.

Һәр һансы бир чәмијјәтин әсаси шәхсијјәти дедикдә
әхсијјәт идеалы дејил, репрезентатив шәхсијјәт, јә'ни мү-
јјән бир чәмијјәтдә арзуолунан сајылыб-сајылмадығындан
сылы олмајараг һәмин чәмијјәтин үзвләри арасында нисбә-

---

* Kardiner A. The psychological frontiers of Society. New York,
86.

тән тез-тез раст кәлән хүсусијјәтләр комплекси нәзә
тутулур.

Ону да гејд едәк ки, *репрезентатив шәхсијјәт* де
дә ашағыдакылар баша дүшүлә биләр: 1) статистик чә
дән даһа тез-тез раст кәлән шәхсијјәт; 2) зәһири давран
дакы фәргләрә бахмајараг, бир чох фәрдләрдә мөвчуд
үмуми типик хүсусијјәтләрин комплекси; 3) мүәјјән м
нијјәтин ән мүһүм дәјәрләрини даһа чох ифадә едән
сијјәт (әкәр һәтта мүәјјән чәмијјәтин хејли азлыг тәш
едән һиссәсиндә раст кәлсә дә), јә'ни мүәјјән тип чәм
тин әсас тә'сисатларына даһа асан дахил едилә билән
сијјәт типи, мәсәлән, инкилис чентлмениинин шәхсијјәт

Әсаси шәхсијјәт бир заманлар "халг характери"
һәр һансы вәзијјәтдә мүәјјән халг үчүн сәчијјәви ола
онун үзвләри арасында даһа чох тәсадүф олунан мүнас
(реаксија) көстәрмәк үсулуну мүәјјән едән хүсусијјә
мејлләр комплекси сајылырды.

Әсаси шәхсијјәт вә халг характери нәзәријјәси
там инкишаф етмәмиш вә хүсуси емпирик тәдгигатл
тәсбит едилмәмишдир.

Әсаси шәхсијјәтләрлә шәхсијјәтин мәдәни идеалы
сындакы фәрги бир даһа гејд едәк. Бунларын **биринч**
һәр шејдән әввәл ушаглыг дөврүндә формалашыр, **ики**
си исә — јеткинлијә чатдыгдан сонра, бүтүн мәдәнијј
ичтимаи тә'сисатларла тәмасда формалашыр. Бу идеал
дә мүтләг етик идеала идентик олмамалыдыр. Бә'зи
ларда шәхсијјәт идеалы етик вә ја дини идеалла ејнилә
рилмишдир (мәсәлән, ганунларда), лакин башга групл
инсан идеалынын әсас чәһәти мәгсәдләринә һансы вас
ләрлә чатдығындан асылы олмајараг онун ишләринин
лулуғундан ибарәт ола биләр.

Демәли, шәхсијјәтин мәдәни идеалы һәр һансы
група мәнсуб олан адамын нүфуз вә мүсбәт гијмәт газа
сы үчүн нечә олмасы зәрурилији һаггында бир нөв гајд
комплексидир, тәрбијә просесиндә, тә'риф, төһмәт вә
ситәсилә әтрафдакылар тәрәфиндән онларын давран
үзәриндә нәзарәт просесиндә фәрдләрә гәбул етдир
комплексдир. Бу, үмуми шәкилдә тәсвир олунмуш м
дир, фәрдләр ону мүхтәлиф чүр, фәрди сурәтдә, чәмиј
һансы јери тутдугларындан вә орада башгалары тәрәфи
гијмәтләндирилмәли һансы функсијалары јеринә јетир
ләриндән асылы олараг һәјата кечирирләр.

Сосиал ролун әсас консепсијасы садәдир. Һәр бир адам ухтәлиф даирәләрдә, групларда вә дикәр топлуларда мүәјән, давраныш еталонларынын бунунла бағлы олдуғу мөвгени уғур вә мүәјјән даирә вә ја груп өз үзвләриндән көзләјир и, онлар идеал кими гәбул олунмуш давранышы мүәјјән едән әмин еталона мувафиг сурәтдә һәрәкәт едәчәкләр.

Лакин бу консепсијаны даһа дәгиг ифадә едәркән бир ыра чәтинликләр ортаја чыхыр. *Рол нисбәтән сабит вә дахили бағлылығы* олан *давраныш* (һәрәкәтләр) *системидир.* у давраныш башга адамларын аз-чох дәгиг мүәјјәнләшдирилмиш еталона ујғун сурәтдә баш верән давранышына реаксијадыр вә груп тәрәфиндән өз үзвләриндән өзләниләндир*.

Һәр бир ичтимаи мөвге мүәјјән һүгуг вә вәзифәләрлә ағлыдыр. Һүгуглар фәрд тәрәфиндән башгаларынын өзләини онунла групда гәбул едилмиш гајдада апарачағыны өзләмәсинә әсасланыр; вәзифәләр ондан ибарәтдир ки, ашгалары фәрддән онун мөвгеји үчүн мүәјјән едилмиш авранышы көзләјирләр.

Даһа үмуми һалда сосиал ролун јеринә јетирилмәси әхсијјәтин мүәјјән хүсусијјәтләринин ифадәсиндән, тәзаүрүндән ибарәтдир. Мәсәлән, рәһбәрин сосиал ролу јалыз мувафиг ишләрин көрүлмәсини тәләб етмәклә кифајәтәнмир, бу ишләр һәм дә сүбут етмәлидир ки, рәһбәр гәтијәтли, өзүнә садиг, ардычыл вә с. хүсусијјәтләрә малик лан адамдыр.

Беләликлә, чәмијјәтдә ушағын, мәктәблинин, хадимин, үллугчунун, мүәллимин, сијаси рәһбәрин, забитин вә с. ролары вардыр вә бу роллар мүәјјән групларда тутулан мөвгеләә ујғундур. Бу мөвгеләр груп вә ја мүәјјән бир даирәнин дындан вә онларын тапшырығы илә јеринә јетирилән вә ја әзарәт едилмәли олан мүәјјән һәчмли тә'сисатландырылмыш әалијјәтлә бағлыдыр вә һәр бир фәрд, сәһнәдә олан актјор ими, ушаг, шакирд, мүәллим вә с. ролуну "ојнајыр". Групун өзләдијини јеринә јетирмәјән фәрд мүәјјән санксијалара сәрбәст рә'ј тә'сириндән вә мәнфи мүнасибәтдән башламыш әмин фәрдә гаршы чәза тәдбирләринә гәдәр) мә'руз галыр; јни заманда, үмидләри дoғрудан фәрд сүкутла кечән бәјәнәдән башлајараг формал һәвәсләндирмәјә гәдәр мүкафатандырылачағына әмин ола биләр.

---

* Бах: Sarbin R. Handbook of social psychology. New York, 1989, 83.

Ролун нəјатa кечирилмəси ілакы кифајəт гoдор му... кəб амиллəр системиндəн асылыдыр: 1) фəрдин биокен... психокен елементлəриндəн. Анатомик гурулуш, исте'да... (бачарыг), интеллект вə с. мүəјјəн ролларын јеринə јети... мəсини мүмкүн едəр, асанлашдырар вə ја чəтинлəшдирə... лəр; 2) мүəјјəн ролу ифа едəн фəрдин ифадə етмəли ол... идеал хүсусијјəтлəр комплексини вə ја идеал давра... үсуллары комплексини мүəјјəнлəшдирəн шəхси еталон... 3) груп вə ја мүəјјəн даирəдə гəбул едилəн ичрасы "изл... лəн" ролларын мүəјјəн едилмəсиндəн; 4) груп вə ја да... нин структурундан, онларын дахили бирлијиндəн вə өз... лəринə мүнасибəтдə ихтијарларында олан мүкафатланды... вə ја санксијалар системиндəн; 5) фəрдин групла ејнл... мəси дəрəчəсиндəн*.

Биоложи вə психоложи хүсусијјəтлəрин ролун је... јетирилмəсинə тə'сири бир чох емпирик тəдгигатл... предмети олмушдур вə ајдындыр ки, онлар актјорун с... дəки ојуну заманы олдуғу кими, бурада да ролларын... едилмəсинə тə'сир көстəририлəр. Һəр һансы бир ролун... сəлəн, Һамлет ролунун, актјор шəхсијјəтинин биоке... психокен хүсусијјəтлəриндəн асылы олараг бир чох ф... шəрһи ола билəр.

Идеал хүсусијјəтлəри вə идеал давраныш үсулла... мүəјјəнлəшдирəн шəхси еталон дəгиг низамнамə көстə... лəри вə дикəр тə'лиматлар системи васитəсилə гуращд... ла билəр. Лакин буну јалныз сəрбəст вə һеч дə һəмиш... дычыл олмајан көстəришлəр (мəсəлəн, ананын ушағын... закəтли олмаг үчүн нə етмəк лазым кəлдијини билд... көстəришлəр) васитəсилə дə етмəк мүмкүндүр. Шəхси... лон лəјагəт, намус, əхлаги вə мүлки принсиплəр, тəшə... карлыг, əмəксеврлик вə с. кими мүəјјəн ролу ифа... фəрдин групда тутдуғу мөвгедəн асылы олан хүсусијјə... дə мүəјјəнлəшдирилə билəр.

Сосиал ролун мүəјјəнлəшдирилмəси шəхси етал... рола ујғунлашдырылмасы үсулудур. Мəсəлəн, гојулму... даја əсасəн, тəлəбəнин ролу дəрслəрə мүнтəзəм олараг... мəкдəн, систематик сурəтдə мəшғул олмагдан вə с. иб... дир. Тəлəбə өз даирəсинə мүнасибəтдə һəр шејдəн ə... достлуға, биркə əјлəнчəлəрə вə с. һазыр олан јахшы јо...

* Бах: Sarbin R. Handbook of social psychology. New York, p. 248.

амалыдыр. Бу ејни бир сосиал ролун зиддијјәтли сурәтдә үәјјәнләшдирилмәсинә мисал ола биләр.

Мүвафиг шәхси еталонун вә онун мүвафиг сурәтдә мүјәнләшдирилмәсинин фәрд тәрәфиндән нечә мәнимсәниләси, гавраныламасы, һәр шејдән әввәл, һәмин еталону вә үәјјәнлији гәбул етдирән групун структурундан вә фәрдин рупла ејниләшдирилмәсиндән асылыдыр.

Јығчам формал тәшкили, үзвләри үзәриндә күчлү нәзаәти олан груплар даһа јүксәк тәләбләр ирәли сүрүр. Мәсәән, орду, орден (чәмијјәт), бә'зи партијалар, чидди дахили нтизама вә сәрт санксијалар комплексинә малик олараг, з үзвләринә гаршы чох јүксәк тәләбләр ирәли сүрүр вә нлара мүәјјән роллары мәчбури гәбул етдирир.

Лакин аналожи нәтичәни фәрдин өзүнү група көнүллү урәтдә ејниләшмәси һесабына да алмаг олар. Бунун үчүн әрд кәрәк е'тираф етсин ки, групун һәјата кечирдији мәгәдләр инсанын чан ата биләчәји ән али мәгсәдләрдир, о әрәк онлары өзүнүн шәхси мәгсәдләри сајсын, кәрәк групун сәрәнчамларына табе олмағын онун шәхси һәјатына ә'на вердијини вә шәхси сәадәтә апаран јол олдуғуну көүллү гәбул етсин. Белә груп фәрд үчүн "референт-групу" лур, онун өрнәк вә гајдалары, онун идеаллары фәрдин деаллары олур вә групун гәбул етдирдији рол сәдагәтлә, әрин инамла јеринә јетирилир*.

Бүтүн груп үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бә'зи, хүсусән ә'сисатландырылмыш роллар чох дәгиг мүәјјән едилир; бир ам·кими бүтүн групун марагларына тохунмајан башга даһа з әһәмијјәт дашыјан роллар даһа аз мүәјјән едилир. Бә'зи оллар фәрддән тәләб едир ки, шәхсијјәтин мәдәни идеаынын хүсусијјәтләри бүтүн вәзијјәтләрдә өзүнү көстәрин. Тәдгигатлар васитәсилә мүәјјән едилмишдир ки, узун үддәт вә инамла ичра едилән рол парлаг психокен хүсуијјәтләр јарадыр. Белә ки, нәсилдән-нәслә кечән бә'зи сонал ситуасијалар мүәјјән психики типләр формалашдырыр ләсәлән, ади һәјатда дејилдији кими, аға психолокијасы, л психолокијасы).

Сосиал рол вә шәхсијјәтин мәдәни идеалы шәхсијјәтин иокен вә психокен елементләри үзәринә гојдуғу мүәјјән аричи "схемләрдир".

Ичтимаиләшмә, јә'ни ушағын мәгсәдјөнлү тәрбијә вә нтимаи мүһитлә мәдәни мүһитин биркә тә'сири васитәсилә

* Бах: Merton R. K. Social theory and social structure. Glencoe, 64, p. 225-386.

"хүсуси", шәхси "мән"лик шүуру јарадылыр. Бизим һәр
римиз дујуруг ки, аиләдә, пешә саһәсиндә, јолдашларым
даирәсиндә, гоншулар арасында вә с. ичра етдијимиз бу
сиал ролларын мәчмусу елә бир шејин әтрафында чәм
шир ки, о бизим дахили маһијјәтимиз, бизим әсл "мән"и
олур. Бизим һәр биримиз тез-тез өзү-өзү илә данышыр, е
өзүнә башга бирисинә, һәмин ан "өзүнә зидд олараг" һ
сыса функсијалары јеринә јетирән һәмин шәхс олма
башга бир адама олдуғу кими мүрачиәт едир. Башга адам
да бизә ејни тәрздә, бу чүр әсл "мән"ин мөвчуд олдуғ
нәзәрдә тутан тәрздә мүрачиәт едир. Бизим дахили әсл
һијјәтимиз һаггындакы бу субјектив тәсәввүр субјек
"мән" адланыр. О, адамын шәхсијјәтинин мүһүм елемент
тәшкил едир. Бу "мән" ичтимаи мәншәјә маликдир вә а
үзвләринин, гоһумларын, танышларын, гоншуларын, јаш
ларын (хүсусән, ушаг әјләнәркән, "әскәр", "тачир", "На
лардакы гәһрәман" вә с. ролларыны ојнамаға башлад
дөврдә оларкән) вә с. тә'сири алтында инкишаф едир.
заманда о, баша дүшүр ки, әслиндә о, нә исә башга
шејдир вә бу "роллар" онун әсл шәхсијјәти дејил.

Беләликлә, һәр бир ролун ичрасы ејни заманда суб
тив "мән"лик һиссинин инкишафына көмәк едир. Инса
өзү һаггындакы бу тәсәввүрләрин мәзмунунун нечә олач
әсас е'тибарилә өз ушағыны ја мүгәддәсләшдирән вә о
өзүнүн әһәмијјәтли, көркәмли вә башгаларындан үстүн
масы һиссини, ја да онда натамамлыг, гүсурлулуг һисси
радан валдејнләринин тә'сириндән асылыдыр. Бу, чох
рәккәб просесдир вә биз бурада ону әтрафлы тәһлил ет
нијјәтиндә дејилик.

Субјектив "мән" вә ја инсанын "әслиндә, һәгигә
нечә олдуғу һагда тәсәввүрләр комплекси бир чох һалла
мүхтәлиф сосиал ролларын ифасындакы уғурсузлугла
вә с. әвәзини өдәјән тәхәјјүл, ујдурмалар, фантазиј
комплекси ола биләр.

Субјектив "мән" давранышы о һалларда мүәјјән е
ки, фәрд бир нечә ролун мүнагишәси илә растлашмыш
сун, мәнсуб олдуғу бир нечә групун тәләбләринин зид
јәтли олдуғу факт гаршысында галмыш олсун, бу заман
лә һаллара ујғунлашма субјектив "мән"ин рәһбәрлији
тында баш верир. Ичтимаи мүһит илә гаршылыглы тә
алтында јаранмыш субјектив "мән" һәмин тә'сирә нисб
о заман мүстәгил олур ки, о, шәхсин әгидәсинә, мәсләк

əсасланмыш өзсун (хүсусилә о, сағлам олмајан тәсәввүрләр комплексинә чеврилдикдә).

Лакин ичтимаи шәхсин даһа бир тәркиб елементи вардыр ки, чәмијјәт онун да васитәсилә фәрди формалашдырыр. Бу әкс олунмуш "мән"дир*. Бу бизим һәр биримизин малик олдуғу өзүмүз һаггында елә тәсәввүрләр комплексидир ки, бу тәсәввүрләр башга адамларын бизим һаггымызда, бизим фикримизчә, нә дүшүндүкләринә, һансы фикирдә олдугларына әсасланыр.

Биз күзкүдә көрдүјүмүз әксимизин әсасында өз сифәтимизи вә харичи көркәмимизи нечә тәсәввүр едириксә, шәхсијјәтимизин, хасијјәтимизин хүсусијјәтләрини, габилијјәтләримизи, давраныш тәрзимизи вә сосиал ролларымызын ифасыны да башга адамларын шәхсијјәтимизә вердији гијмәт вә реаксијаларда "көрдүкләримиз" вә "сечдикләримизин" әсасында еләчә тәсәввүр едирик.

Бизим мүхтәлиф ролларын нечә ифа етдијимиз үзәриндәки ичтимаи нәзарәт әкс олунмуш "мән" васитәсилә јеринә јетирилир. Әкс олунмуш "мән" үч елементдән тәшкил олунур: 1) башга адамларын бизи нечә мүшаһидә етдикләри һаггында тәсәввүр; 2) бизим давраныш вә һәрәкәтләримизи дә әһатә едән кениш мә'нада баша дүшүлән харичи көркәмимизин нечә гијмәтләндирилмәси барәдә тәсәввүр; 3) һәмин тәсәввүр едилән гијмәтләрә бизим тәрәддүд, хәчаләт вә с. шәклиндә олан реаксијамыз.

Әкс олунмуш "мән" субјектив "мән"ә ујғун кәлмир. Субјектив "мән" шәхсијјәтин өзү һаггында, адәтән мүһитин она вердији шәхс үчүн гәбуледилмәз олан гијмәтинә гаршы јөнәлән мүсбәт тәсәввүрләринин комплексидир.

Лакин мүһитин вердији гијмәтләр мүвәффәгијјәт газанмаг, мәнсәбә чатмаг үчүн һәлледичи әһәмијјәтә малик олур вә гүввәтли конформизм амилинә чеврилән әкс олунмуш "мән"ин әһәмијјәти дә бурадан ирәли кәлир.

3. Шәхсијјәтин елементләринин интеграсијасы

Шәхсијјәтин јухарыда ајры-ајрылыгда, бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда көстәрилмиш биокен, психокен вә сосиокен елементләри бир-биринә гаршылыглы сурәтдә ујғунлашмыш, бирләшдирилмишдир вә структур илә фәалијјә-

---

* Cooley C.H. Human Nature and social order. New York, 1982, p. 52.

тына шәхсијјәтин бирҝә фәалијјәт ҝөстәрән бүтүн биокен психокен вә сосиокен "сәвијјәси" чәлб олунур.

Лакин шәхсијјәтин бу чүр дахили интеграсијасы һеч о демәк дејилдир ки, онун ајры-ајры елементләри арасы зиддијјәт вә ја мүнагишә ола билмәз. Онлар бир-бири һеч дә саатдакы дишли чарх кими бирләшмир. Шәхсијјә интеграсијасы һәр шејдән әввәл, онун тәркиб елементл арасында мүнагишәнин олмамасы демәкдир.

Нормал шәхсијјәт дедикдә, адәтән, биз бунлары нә дә тутуруг: а) статистик мә'нада шәхсијјәт; б) адапта олунмуш, ујғунлашмыш вә өзүнү мүәјјән едилмиш сос ме'јарлар чәрчивәсиндә апаран шәхсијјәт; в) бүтөв шәх јәт, јә'ни бүтүн тәркиб елементләринин бир-бири илә әл ләндирилмиш шәкилдә фәалијјәт ҝөстәрдији шәхсијјәт. дындыр ки, бурада тибби бахымдан нормал шәхсијјәт гында сөһбәт ҝетмир, һәрчәнд јухарыда верилән тә'риф арасында тибби тә'риф өзүнә јер тапа биләр.

Һансы шәраитдә шәхсијјәт дезинтеграсијаја (парча маға) мә'руз гала биләр? Бу биокен психокен вә сосио елементләр арасында зиддијјәтин нәтичәсиндә (мәсә шәхсијјәтин мәдәни идеалы гүввәтли биоложи импулсл гаршы репрессијалар тәләб етдикдә) баш верә биләр. синир системинин, секреторлар системинин вә ја орга мин дикәр әсас функсијаларынын позулмасы нәтичәси баш верә биләр.

Лакин бурада бизи һәр шејдән әввәл шәхсијјәтин *зинтеграсијасынын сосиал сәбәбләри* марагландырыр. О ра ашағыдакылар аиддир: а) фәрдә зиддијјәтли дәјәр системини вә зиддијјәтли давраныш моделләрини гәбул дирән бир нечә ичтимаи групда иштирак етмәк; б) дәгиг әјјән едилмиш сосиал ролларын, ичтимаи нәзарәт систе нин вә дәгиг, гәти гијмәтләндирмә ме'јарларынын олмад низамсыз групларда иштирак етмәк; в) биокен вә психо елементләрлә сосиал ролларын тәләбләри арасында зид јәт (мәсәлән, чәсарәтсиз вә үрәксиз адам өз үзәринә б мәс'улијјәт, тәшәббүскарлыг вә бөјүк гәтијјәт тәләб е рол ҝөтүрдүкдә. Бу заман рола ујғунлашманын ҝејри-м күнлүјү шәхсијјәтин бүтөвлүкдә парчаланмасы илә нәт ләнир); г) нәһајәт, бураја шәхсијјәтин психики елемен ринин һәм сосиал, һәм дә биоложи зәминдә баш верә лән парчаланмасыны да аид етмәк лазымдыр.

Мүәјјән шәхсијјәтин үмумијјәтлә вә һансы дәрәчәдә тамамилә нормал вә бүтөв, там олдуғуну мүәјјән етмәк чәтиндир. Психиатрија мәсәләләринә тохунмајараг гејд етмәк лазымдыр ки, бу нормал шәхсијјәтләр арасында гаршылыглы тә'сир просеси кедишиндә фәрдләр арасында сосиал әлагәнин јарандығы әсас просесдир.

V фәсил

СОСИАЛ ӘЛАГӘ

Ичтимаи һәјатда инсанлар арасында мүхтәлиф контактлар (тәмаслар), мүнасибәтләр, асылылыглар јараныр вә инсанлары сабит иттифагларда бирләшдирән дәстәләр мејдана чыхыр. Бүтүн бунларын мәчмусу *сосиал әлагә* адланыр. Бу фәсилдә биз бүтүн аз-чох инкишаф етмиш чәмијјәтләрдә өзүнү көстәрән һәмин әлагәнин һансы елементләрдән әмәлә кәлдијини көстәрмәјә чалышачағыг. Биз бурада әлагәнин "препарат" һалына салынмыш шәкилдә тәсвирини тәгдим едәрәк, онун реал һәјатда һәмишә ваһид бир систем кими чыхыш етмәсинин ајры-ајры елементләрини көстәрәчәјик.

1. Мәкан, психики вә сосиал контактлар

Инсанлар арасында олан истәнилән мүнасибәтләр мәканда һәр һансы бир јахынлыгдан, гаршылыглы мүшаһидәдән вә адамлардан бириндә о бирисинә мараг доғура биләчәк чизки вә хүсусијјәтләрин олмасы фактынын мүәјјәнләшдирилмәсиндән башланмалыдыр. *Мәкан контакты васитәсиз* (ики фәрд бир-бирини билаваситә мүшаһидә едән вә билаваситә көрүшән заман) *вә васитәли* (мәсәлән, саһибкар ишә көтүрмәк үчүн мүәјјән информасија әсасында фәһлә ахтараркән) *ола биләр*. Һәр һалда фәрдләрдә олан хүсусијјәтләрин гаршылыглы мүшаһидәсинә кәтириб чыхаран васитәсиз вә васитәли контакт сосиал әлагәнин јаранмасы просесиндә илкин шәрт вә илк елементдир. Ајдындыр ки, һеч дә һәр бир мәкан контакты зәрури сурәтдә сосиал әлагәнин инкишафынын сонракы мәрһәләләринә кәтириб чыхартмыр. Һәр күн күчәдә, гатарда вә ја трамвајда растлашдығымыз јүзләрлә адамла кәләчәкдә бизи һеч бир шеј әлагәләндирмәјәчәк. Лакин башга адамын мүшаһидә олунмасыны вә онун хүсусијјәтләринин өзүмүз үчүн ајдынлашдырыл-

масыны мүмкүн едән нөр нансы бир јахынлыг контакт
сонракы мәрһәләләринин дә мүмкүнлүјүнү јарадыр.

Бир адамын ајры-ајры хүсусијјәтләринин мүшаһидә
башга бир адамы марагландыра биләр. Бу мараг мүшаһидәч
нин артыг мөвчуд олан тәләбатлары әсасында јарана билә
Бу тәләбатларын мәһз нечә олдуғуну габагчадан сөјләмәјәр
биз исрар едирик ки, фәрдин һәр һансы хүсусијјәтләрин
мүшаһидәсиндән вә һәмин хүсусијјәтләрин мүшаһидәчин
һансыса тәләбатларынын (биоложи, игтисади, мәдәни) һанс
са бир јолла өдәјәчәјинин ајдынлашдырылмасындан сонра м
шаһидә олунан адама мараг ојаныр. Мараг һәм гаршылыгл
һәм дә биртәрәфли ола биләр. Мараг ојада билән хүсусијј
ләр мисал олараг заһири көрүнүшү, биликлији, мүәјјән әш
лара малик олманы вә с. көстәрмәк олар.

Мараг психи контактын илк елементидир. Гаршылыг
мараг башга адам тәрәфиндән марагын дәрк едилмәсинд
марағын сәбәбләринин фәрдин өзү үчүн ајдынлашдырылм
сындан, бу марагын јол верилән вә мә'налы олмасын
е'тираф едилмәсиндән, гаршылыглы мараға мүәјјән һазы
лылыгын ифадә олунмасындан, јә'ни һәмин башга адам
тәләбатларынын өдәнилмәси үчүн фајдалы олдуғунун ба
душулмәсиндән ибарәтдир. Схематик шәкилдә буну б
көстәрмәк олар. *А* *Б*-ни мүшаһидә едир, онунла *А*-нын м
чуд тәләбатларына чаваб верән хүсусијјәтләр бахымынд
марагланыр. Өз новбәсиндә *Б* онун *А*-да ојатдығы мара
дәрк едир вә өз тәләбатлары бахымындан *А* илә гаршыл
лы сурәтдә марагланыр. Беләчә гаршылыглы мараг елем
тар психики контакт јарадыр.

Психики контакт һәлә һеч бир әлагәни әмәлә кәт
мир. О, кәләчәк сабит әлагәнин јаранмасынын шәрти вә
рури, гачылмаз елементи олур. О, адамлар арасында саб
мүнасибәтләрин јаранмасы јолунда јалныз бир мәрһәләд
Адамлар арасындакы мүнасибәтләрин бә'зи типләри илк
һәмин мүнасибәтләрдән әввәл баш верән психики конт
олмадан һеч чүр мүмкүн дејил.

Психики контакт биртәрәфли ола биләр, мәсәлән, һ
һансы бир саһибкар фәһлә дә'вәт едир, өзү дә һәмин ф
ләләр ону һеч бир вахт көрмәмишләр вә онун һаггында
нә билмирләр. Бу һалда психи контакт саһибкарын иш
гүввәсинә биртәрәфли марағындан јараныр. Фәһләләр ј
ныз саһибкарын тәмсилчиләри илә көрүшүр вә онларын
ситәсилә саһибкара гисмәнваситәсиз контактда булун
Лакин, мәсәлән, достлуг мүнасибәтләри билаваситә мү

идәјә вә гаршылыглы билавуситә мараға әсасланан илкин гаршылыглы марағын вә психики контактын јаранмасыны тәләб едир.

Әлавә едәк ки, бу проблем сосиолокија тарихиндә кениш мүбаһисәләрә сәбәб олан мүһүм мәсәләјә — психики субјектив амилләрин ичтимаи һәјат просесләриндәки ролу мәсәләсинә тохунур. Бурада ики тенденсија бир-биринә тохунур: бири сосиолокијанын јалныз васитәсиз шүурлу гаршылыглы тә'сир әсасында јаранан просесләри өјрәнмәли олдуғуну исрар едән психоложи тәмајүл, дикәри исә сосиолокијанын һәр ҹүр субјективизми кәнар етмәли вә јалныз објектив просесләри, јә'ни фәрдләрин шүурлу мејлләри вә мөвгеләриндән асылы олмајараг баш верән просесләри тәдгиг етмәли олдуғуну исрар едән сосиоложи тәмајүл. Бу мәсәләдә бизим мөвгејимиз ондан ибарәтдир ки, һәр ики нөв ичтимаи һәјат үчүн ваҹибдир вә онларын һеч бирини кәнара гојмаг олмаз.

Психики контакт *сосиал контакта* чеврилә биләр. Бунун үчүн *А* вә *Б* растлашмалы вә дәјәр мүбадиләсинә наил олмаг үчүн бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрмәлидирләр (бу дәјәрләрин јалныз нәзакәтли сөзләрдән вә ја һәр һансы әшјалардан, һәр ики тәрәфин мүәјјән бир мә'на вердији һансыса вәзијјәтдән ибарәт олмасынын фәрги јохдур). Индијә гәдәр тәсвир едилән просесә ән ади мисал олараг гәзет алынмасы просесини көстәрмәк олар: сатычы илә маған контакты, бизи марагландыран гәзетин олдуғунун мүәјјән едилмәси, сатычынын ону сатмаға һазыр олдуғунун мүәјјән едилмәси (онун бизимлә бир алычы кими марагландығынын мүшаһидә едилмәси) вә нәһајәт бу әсасда јаранан сосиал контакт, јә'ни гәзетин алынмасы. Демәли, *сосиал контакт* ән азы ики адамын, контактын әсасы олан һәр һансы бир дәјәрин, бу дәјәрлә әлагәдар һәр һансы гаршылыглы тә'сирин дахил олдуғу мүәјјән системдир. Контакт һәлә бизим бир гәдәр сонра ашағыда ишләдәҹәјимиз мә'нада мүнасибәт демәк дејил. Контакт просесиндә гаршылыглы тә'сир растлашан адамларын шәхсијјәтиндән даһа чох контактын баш вердији әсасы тәшкил едән дәјәрә аид олур. Јалныз тәк бир һалда шәхсијјәтли контактлар адланан контактларла растлашдығымыз һалда башга адама олан мараг јалныз онун шәхсијјәти илә шәхсијјәтинин хүсусијјәтләри илә мәһдудлашыр. Лакин гејд едәк ки, контактлар фәрдләр арасында сосиал әлагә јаранмасынын јалныз илк, еркән мәрһәләләриндә дејил, һәм дә чох мүрәккәб мүнасибәтләр

системи васитәсилә артыг бир-бири илә бағлы олан фәр-
ләр арасында да баш верир.

Тезлији вә даваметмә мүддәтиндән асылы олараг ко-
нтактлар кечичи вә сабит ола биләр. Контакта кәтириб чы-
ран марагларын шәхсин фәрди тәләбатларындан вә ја г-
пун тәләбатларындан јарандығындан вә контактлы тә'сис-
ландырылмыш марагларын һәјата кечирилмәси просесинд-
асылы олараг контактлар шәхси вә формал ола биләр. М-
сәлән, гәзет охучусу илә сатычысы арасындакы конта-
шәхсидир, газ истеһлакчысы илә газ тәдарүкчүсүнүн нү-
јәндәси арасындакы контакт исә формалдыр. Нәһајәт, к-
тактлар шәхсијјәтли вә предметли ола биләр. Јухарыда
јилдији кими, шәхсијјәтли контактлар партнјорун шәхси-
тинин хүсусијјәтләринә вә ја вәзијјәтинә олан мараглар-
јараныр, предметли контактлар исә онун малик олд-
предметә әсасән јараныр. Ән нәһајәт сосиал контактлар
ситәсиз вә васитәли ола биләр. Васитәсиз контактлар
үзә кәлмәк, үзбәүз көрүшмәк демәкдир, васитәли конта-
лар исә мүхтәлиф коммуникасија васитәләринин көм-
илә (мәктубун, мәтбуатын, радионун, телевизијанын вә
јаранан контактлардыр. Ајдындыр ки, сосиал контактла-
бу тәснифатынын мүхтәлиф комбинасијасыны вермәк
васитәсиз-предметли-сабит контактлары (мәсәлән, гәзе-
һәр күн ејни бир сатычыдан алынмасы, васитәли-предмет-
сабит (мәсәлән, башга өлкәдәки тичарәт контракенти
мүнтәзәм мәктублашма) контактларыны вә с. ајырмаг ола-

Контактлар вә һәр шејдән әввәл, шәхсијјәтли контакт-
ичтимаи һәјатын мүһүм амилидир. Васитәсиз-сабит-(да-
шәхсијјәтли контактларын олмамасы чәмијјәтдән тәчрид о-
мағa вә тәнһалыға кәтириб чыхарыр. Бир чох сосиолог вә
хиатрларын фикринә көрә, тәнһалыг, сосиал контактла-
јалныз предметли контактларла мәһдудлашдырылмасы мүа-
чәмијјәтдә өзүнү көстәрән бир чох мәнфи һадисәләрин
сыны вә һәр шејдән әввәл, шәхсијјәтин дахили интеграс-
сында чидди позунтуларын сәбәбини тәшкил едир.

2. Сосиал гаршылыглы тә'сирләр

Гаршылыглы тә'сирләр артыг мүәјјән фәалијјәт вә-
рәкәтләр даирәсини нәзәрдә тутан сосиал контактла-
әсасында инкишаф едир. Бу һәрәкәтләр контактын пре-
ти вә ја әсасы олан әшја вә ја дикәр дәјәрә аид олур.
шылыглы тә'сир-партнјор тәрәфиндән чаваб реакси-

ојатмаға вә партнјорун өзүнә јөнәлмиш һәрәкәтләрин систематик сурәтдә јеринә јетирилмәсидир вә бу заман ҹаваб реаксијасы өз нөвбәсиндә илк тә'сир көстәрәндә реаксија доғурур.

Буну схематик шәкилдә беләкөстәрмәк олар: *А* мүәјјән реаксија ојатмаг үчүн *Б*-јә тә'сир көстәрир, бундан сонра һәмин реаксија өз нөвбәсиндә *А*-нын нөвбәти һәрәкәтләрини доғурур. Демәли, гаршылыглы тә'сир ән азы ики фәрдин вә ја ики групун, јахуд фәрд вә групун һәрәкәтләри системидир. Гаршылыглы тә'сирләр олмадан ичтимаи һәјат мүмкүн дејил. Онлары сосиал һәрәкәтләрдән бир фәрдин дикәринин көрүшләриндә, мејлләриндә, функсијаларында дәјишиклик төрәтмәк үчүн јеринә јетирдији һәрәкәтдән фәргләндирмәк лазымдыр. Һеч дә бүтүн сосиал һәрәкәтләр гаршылыглы тә'сирә кәтириб чыхартмамалыдыр. Әслиндә, биз кәрәк әввәлҹә сосиал һәрәкәтләрин өзүнүн, јә'ни бир шәхсин дикәринә тә'сиринин нә олдуғуну мүәјјәнләшдириб, сонра исә гаршылыглы тә'сирдән данышајдыг, лакин изаһын кедиши үчүн әввәлҹә гаршылыглы тә'сир проблемини көстәрмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Гаршылыглы тә'сирин нә васитәсиз контактла, нә дә партнјорун шәхсијјәти барәдә мә'луматлылыгла гарышдырмаг олмаз. Гаршылыглы тә'сир мүрәккәб ичтимаи, игтисади вә сијаси системләрә дахил олан вә бир-бирини танымајан, һәтта бир-бири һаггында фикирләшмәјән адамлар арасында мөвҹуд ола биләр. Лакин бу ҹүр гаршылыглы тә'сири васитәсиз тә'сирләрдән, мәсәлән, карт ојунундан (ојунда иштирак едән һәр ики тәрәф өз гаршысындакы партнјорун хүсусијјәтләрини билаваситә билир вә реаксијалары билаваситә мүшаһидә едәрәк мүвафиг олан һәрәкәт үсулларыны сечир) фәргләндирмәк лазымдыр. Демәли, гаршылыглы тә'сирләр васитәсиз вә васитәли олурлар. Лакин һәмин фәрглә мәсәлә гуртармыр. Бундан башга, *А*-нын мәһз тә'сир көстәрән субјектив нијјәтиндән јаранан гаршылыглы тә'сирдән вә мүрәккәб системләрдә биркә иштиракдан доғулан гаршылыглы тә'сирдән дә данышмаг олар. Мәсәлән, игтисади вә сијаси системләрдә иштирак едән *А*-нын *Б*-илә бағлы һеч бир нијјәти јохдур, лакин онлар објектив асылылыглар шәбәкәси илә елә бағлыдырлар ки, *А*-нын һәр бир һәрәкәти *Б*-нин реаксијасыны ојадыр вә с. бахмајараг ки, онлар өз араларында баш верән гаршылыглы тә'сири дәрк етмирләр. Әмәк һаггынын мигдарыны дәјишдирәрәк, фабрик саһиби бүтүн ршһләләрә, о ҹүмләдән фәрди мөвҹудлугу һаггында һеч

билмәдији фәһләләрә тә'сир көстәрир. Бу гаршылыглы
сир кениш сосиал системә дахил олмагдан јараныр.

Бурада биз *сосиал һәрәкәтләрин* өзләринин хара
ристикасы һаггында даһа әтрафлы данышмалыјыг. Биз б
һесаб едирик ки, сосиал һәрәкәтләр вә ја әмәлләр бир
чә елементдән ибарәт мүәјјән системләрдир. Һәр ше
әввәл, биз јалныз о һәрәкәтләри сосиал һәрәкәт адла
рачағыг ки, онларын мәгсәди фәрдләрин вә ја група
давранышыны вә көрүшләрини дәјишдирмәкдән ибарәт
сун. Ајдындыр ки, игтисади, сосиал вә сијаси һәрәкәтл
арасына гәти сурәтдә сәрһәд чәкмәк олмаз, чүнки бу һ
кәтләр һәмишә "ичтимаи" елементләрә малик вә ба
фәрдләрин давранышыны дәјишмәјә мејлли олур.

Һәр бир *сосиал һәрәкәт* тәркибиндә ашагыдакы
ментләрин олдуғу системдир: а) һәрәкәт едән (фәал
көстәрән) фәрд; б) һәрәкәт објекти вә ја тә'сир ед
фәрд; в) һәрәкәт васитәләри вә ја аләтләри; г) һәрәкәт
тоду вә ја васитәләриндән истифадә үсулу; д) тә'сир ке
рилән фәрдин реаксијасы вә ја һәрәкәтин нәтичәси.

Сосиал һәрәкәтләр нәзәријјәсиндә һәрәкәт васит
ри вә ја аләтләри, һәрәкәт методу проблемләри хү
мараг доғурур. Елә көрүнә биләр ки, һәрәкәт васитә
вә методу арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Лакин һ
саһәләрин системләшдирилмәси көстәрир ки, бүтүн
мијјәтләрдә тәтбиг едилән вә бүтүн мүмкүн һәрәкәт
тодлары вә васитәләри чох аз сајлы, һејрәтамиз јекн
ликлә бүтүн ичтимаи формасијаларда горунуб сахлан
типләрдән ибарәтдир.

Һәр шејдән әввәл "*давраныш*" вә "*һәрәкәт*" анла
ларыны бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Давра
организмин дахили вә ја харичи гычыгландырычылара
дији чавабдыр; давраныш рефлектив (гејри-ихтијари),
едилмәмиш вә гәсдән едилән, дәрк едилән вә ја шүурл
биләр. Давранышын јалныз бә'зи нөвләри, јә'ни мү
мәгсәдә чатмаг үчүн башланылмыш гәсдән едилән, шү
әмәлләр комплекси вә фәалијјәт көстәрәнин һәмин м
дә чатмағы тә'мин едән васитәләрин сечилмәси илә је
јетирилән давраныш һәрәкәт адланыр. Јухарыда дејил
кими, сосиал тә'сисатлар елә мүәјјән әмәлләр, васит
вә методлар системләридир ки, онларын көмәји илә
вә ја груп башга шәхс вә ја групларын давранышы, кө
ләри вә ја рә'јләрини дәјишдирмәк нијјәтиндәдир.

Һәрәкәтләрин кенезисини контактларда ахтармаг ла зымдыр. Гаршылыглы тә'сирләр илкин контактларсыз, фәр дин вә ја групун мүәјјән реаксијаларыны ојатмаг, онун дав ранышыны дәјишдирмәк мејли, чәһди јаранан мүәјјән плат формасыз гаршылыглы тә'сир олмур. Һансы үмуми шәртләр олмалыдыр ки, *А* вә *Б* арасында гаршылыглы тә'сир јаран сын, јә'ни *А* өзүнүн арзу етдији реаксијаны *Б*-дә јаратмаг јөнәлмиш әмәл вә ја әмәлләри јеринә јетирсин?

Контактлар һаггында индијә гәдәр дедикләримиздә белә чыхыр ки, контактларда олан ики фәрд бир-бирини елә хүсусијјәтләри илә марагланыр ки, онлары өз тәләбат ларынын өдәнилмәси үчүн "истифадә" етмәк мүмкүн олсу (онлары марагландыран әшјалар вә ја онларын ихтијарынд олан вә онлардан бири тәрәфиндән гаршылыглы сурәтдә "истифадә" едилә билән дәјәрләр вә с.) Демәли, әкәр *А* мү әјјән етмишсә ки, онун тәләбатларыны, арзуларыны вә с өдәјә билән мүәјјән хүсусијјәтләр (биликләр, вәрдишләр вәзијјәт вә с.) вә ја мүәјјән предметләр (әшјалар, символ лар, идејалар вә с.) *Б*-дә вардыр вә онун ихтијарындадыр онда *А*-нын тәләбатларынын өдәнилмәси үчүн *Б*-нин өз хү сусијјәтләринин вә ја әшјаларынын истифадә олунмасын разылығыны алмаг мәгсәди илә *А*-нын мүәјјән функсијась ны јеринә јетирмәк гәрарына кәлмәси үчүн лазым ола шәртләрин комплекси мөвчуддур. Лакин бу јалныз објекти шәртләрдир. Әмәл һәгигәтән јеринә јетирилсин дејә бунда башга *А*-да мүәјјән һәрәкәтләрин јеринә јетирилмәси үчү мүәјјән јөнәлишлијин вә ја даими мејлин олмасы кәрәкди Лакин тәләбатларын, марагларын мөвчудлуғу һәлә кифајә дејил ки, фәрд вә ја груп онлары өдәмәк үчүн һәрәкәт ет мәјә башласын. Бунун үчүн мүәјјән вадаредичи гүввә, һәрә кәтләри ичра етмәјә мүәјјән сабит дахили һазырлыг олма лыдыр. Бә'зән фәрд көзләнилмәз импулсларын, ани әһвал руһијјәнин вә с. тә'сири алтында һәрәкәт едә биләр, лаки надир һалларда бу чүр һәрәкәтләр систематик, тәкрар олу нан, сабит вә ардычыл сурәтдә мүһүм мәгсәдә наил олмаг јөнәлмиш һәрәкәтләрә чеврилир. Белә һәрәкәтләр јөнүмлә зәмининдә јараныр.

Демәли, сосиал һәрәкәтләр өзкә јөнүмүн вә даврань шын елә дәјишдирилмәсинә јөнәлибдир ки, онлар мүәјјә тәләбатларын, арзу вә марагларын өдәнилмәсинә апарсы Буна көрә дә һәрәкәтин васитә вә методлары бурадаән мү һүм шејдир, чүнки һәрәкәтин угурлу олмасы онларын ду күн сечилмәсиндән асылыдыр. Илк бахышдан, сосиал һәрә

кәтләр дахилиндә сонсуз сајда мүхтәлиф һәрәкәтлә
мүмкүнлүјү олан гејри-мәһдуд хаосу хатырладыр. Лакин
һеч дә belә дејил вә даһа дәрин тәһлил көстәрир ки, бү
сосиал һәрәкәтләр мүәјјән, даим тәкрар олунан еталонл
вә ја сабит сурәтдә тәкрар олунан, нрсән кечән мүә
схемләрә әсасән баш верир. Буна көрә дә адамларын д
ранышыны дәјишдирмәјә јөнәлмиш һәрәкәтләрә ашағыд
категоријалары тәтбиг етмәк олар: негатив мәчбуријјәт
позитив инандырма.

Негатив мәчбуријјәт даһа чох әмр вә гадағанлар —
зуедилмәз давраныш барәсиндә репрессија, чәза тәдбир
ри шәклиндә тәтбиг едилир. Позитив инандырма арзу е
лән давранышы һәр һансы репрессија формасына (һәдә,
за вә с.) мүрачиәт етмәдән јарадан васитәләрин көмәји
тә'сирә, һәрәкәтә әсасланыр. Сосиал һәрәкәтләрин бү
нөвләрини ики категоријаја бөлмәк олар — ујғунлашма
мүхалифәт. Бунларын биринчисинә партнјорун һеч бир
јәр вә имканларына тәһлүкә јаратмајараг фәрдләрин в
групларын арзу олунан давранышыны доғуран бүтүн һә
кәтләр, икинчисинә исә һәдә вә репрессијаларла ба
олан бүтүн һәрәкәтләр аиддир. Һәр ики категоријаја
едилә билән давраныш типләри аз сајлыдыр, чүнки өзкә
давранышыны һәдә вә репрессијасыз нечә дәјишдир
олар? Хаһиш вә ја дә'вәт етмәклә, тәрбијәјә рәһбәрлик
мәклә, тәглидәлә, сөвг етмәклә, һәрәкәтин ичрасынын
дишиндә табе етмәклә вә өз мәгсәдинә наил олмаг ү
башгасыны биләрәкдән өзүнә табе етмәклә.

Сосиал һәрәкәтләр бир-бирилә гаршылыглы сурә
бағлы олан вә ја араларында сәбәбијјәт асылылығы јара
системләрдир: *А*-нын әмәли *Б*-нин давранышы вә ја јө
лишлијини модификасија едәрәк (онларын шәклини дәји
рәк), өз нөвбәсиндә *А*-нын јөнәлишлик вә давраныш
модификасија едән *Б*-јә мәхсус әмәли төрәдир. Гаршыл
лы тә'сирләр сабит (мәсәлән, партнјалар арасында илл
давам едән мүбаризә) вә ја кечичи (мәсәлән, һәр һансы
проблем үзрә бир ахшам әрзиндә кечирилән дискуссија
ја өтәри инчиклик) ола биләр.

Беләликлә, "гаршылыглы тә'сир" истилаһы чох ген
һадисәләр даирәсини әһатә едир. Буна көрә дә бә'зи сос
логлар бурадан belә бир нәтичә чыхарырлар ки, гаршыл
лы тә'сир әсас сосиал просесдир вә һәр һансы бир чә
јәтдә һәр һансы мигјасда баш верән бүтүн һадисә вә п
сесләри гаршылыглы тә'сир һадисәләринә аид етмәк о

тенә бунa көрә дә онларын тәшкили әмијјәтдә баш верән бүтүн просесләри тәсвир вә изаһ едә биләр. Бу сәбәбдән бә'зи сосиологлар (хүсусилә биһевиоризмин тә'сири алтында оланлар, мәсәлән, Ҹорҹ А. Ландберг) белә һесаб едирләр ки, "фәрдләрин вә групларын гаршылыглы тә'сири-ичтимаи елмләрин тәдгигатларынын ән мүһүм предметидир"*. Ону да гејд едәк ки, һәмин сосиологлар јалныз тә'сир предметинин мөвҹудлугунун, иштиракынын дәрк едилмәсинин јаратдығы васитәсиз гаршылыглы тә'сирләри өјрәнмәјә мејл көстәрмишләр. Онларын фикринә көрә, интераксија, јә'ни гаршылыглы тә'сир групу бирләшдирән әлагәнин әсас елементидир вә емпирик сурәтдә өјрәнилә билән груп һәјаты комплекс вә мүрәккәб гаршылыглы тә'сир системидир. Бу сосиологлар груп үзвләри арасындакы мүнасибәтләрин мүәјјән олунмуш схемләр үзәриндә әсасландығыны фәрз едәрәк гаршылыглы тә'сир мәфһумуна даһа кениш мә'на верирдиләр. Бурадан да сосиал гаршылыглы тә'сирин груп үзвләри арасындакы мүнасибәтләр системинин вә ејни заманда групларын дахили структурунун өјрәнилмәси үсулу кими чыхыш едән емпирик тәдгиг едилмәси тәмајүлү јаранды. Буна мисал олараг Р. Ф. Бејлсин һазырладығы методу көстәрмәк олар. О, гаршылыглы тә'сирин бүтүн мүмкүн формаларыны он ики категоријалы систем һалына салмыш вә групда үстүнлүк тәшкил едән гаршылыглы тә'сир типләри әсасында групун үмуми характеристикасыны мүәјјән етмәк үсулларынын ахтарышы илә мәшғул олмушдур**.

Биз групун вә ја дикәр топлунун бүтүн һәјати "керчәклијинин" јалныз онларын үзвләри арасындакы гаршылыглы тә'сирдән ибарәт олмасы вә һәмин гаршылыглы тә'сирин билаваситә гаршымыздакы партнјорун давранышына реаксија олан һәрәкәтләрдән јаранмасы фикри илә разы дејилик. Биз "Гаршылыглы тә'сир" мәфһумуна даһа кениш мә'на верәрәк, онунла фәрдләр арасында дәрк едилиб-едилмәмәсиндән асылы олмајараг, мөвҹуд олан асылылыглар системиндән јаранан гаршылыглы тә'сирләри дә әһатә едирик вә бу бизә фәрди гүввәләрин тә'сири нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән структур вә просесләри тәдгиг етмәјә имкан верир.

---

* Lundberg G.A., Schrag C.C., Larsen O.N. Sociology. New York, 1954, p. 13.

** Бах: Bales R.F. Interaction process analysis. A method for the study of small groups. Cambridge Mass., 1980.

Гаршылыглы тә'сир сабит *сосиал мүнасибәтләрин*
ранмасына кәтириб чыхарыр. Бу гәдәр чохмә'налы мәф
алтында нәји нәзәрдә тутачагымызы мүәјјәнләшдирмәк
башламаг даhа јахшы оларды. Бу сөз башга елмләрдә
мәишәтдә истифадә олунмасынын тә'сири алтында сосис
кијада да мүхтәлиф мә'наларда ишләдилир. Мәсәлән, ә
А-нын чәмијјәтдә тутдуғу јер онун *Б*-дән асылы олдуғ
билдирирсә, онда дејирләр ки, *А*-нын *Б* илә мүәјјән мүна
бәтләри вардыр. Бә'зән дејирләр ки, *А Б*-јә мүәјјән мүн
бәт бәсләјир, мәсәлән *А Б*-јә гәрәзлә јанашыр. "Мүна
бәт" сөзү hәмчинин "нисбәт" истилаhы илә ејни мә'н
сөз кими дә ишләдилир. Мәсәлән, гүввәләрин гејри-б
бәр мүнасибәти (нисбәти). "Истеhсал мүнасибәтләри"
дәсиндә "мүнасибәт" сөзү фәрдин әмәк бөлкүсүнә әса
нан истеhсал просесинә чәлб едилдији вә фәрддән ас
олмајан мүрәккәб вә објектив асылылыглар системини
дирир. Бир чох дикәр мисаллар да кәтирәрәк көстәр
олар ки, "мүнасибәт" сөзүнүн башга мә'налары да варды

Лакин белә hесаб едирләр ки, бу сөзүн ики ән мү
мә'насы вардыр: 1) "Мүнасибәт" истилаhы *А* илә *Б*-нин
әјјән вәзијјәтини (мөвгејини), онларын шүурлу сә'јләр
вә субјектив нијјәтләринин иштиракы олмадан јаранан
шылыглы асылылыглар вәзијјәтини билдирир; 2) бу ист
А-нын *Б*-јә нисбәтән шүурлу вә субјектив мүәјјәнлији
hәрәкәти, дәрк едилән вә субјектив мүәјјәнлијә малик
лылыгдан јаранан hәрәкәтидир. Биринчи мә'наја мисал
раг "истеhсал мүнасибәтләрини", икинчи мә'наја исә
лут мүнасибәтләрин көстәрмәк олар. Мөвчуд методо
тенденсијалардан биринә әсасән сосиолокија hәр ш
әввәл објектив мүнасибәтләрлә мәшғул олмалыдыр. Б
әкси олан тенденсијаја көрә исә сосиолокијанын әсл
фәси партнјорун вә мүәјјән мүнасибәтин әмәлә кәлдиј
туасијанын субјектив мүәјјәнләшдирилмәсиндән јарана
насибәтләри өјрәнмәкдән ибарәтдир.

Биз белә hесаб едирик ки, сосиал әлагә hәм бу, h
дикәр нөв мүнасибәтләрдән јаранып. Одур ки, hәм бу
дә о бирн нөвү әhатә едән кифајәт гәдәр кениш т
тәртиб етмәк олар. Ики партнјорун (фәрдләри вә ја с
груплары), әлагәләндиричи hиссәни (мүнасибәтин "плат
масына" чеврилән hәр hансы бир әшјаны, марағы, јөн
лији, үмуми дәјәри) вә партнјорларын бир-биринә нис

мүтләг јеринә јетирмәли олдуглары вәзифәләр, борчлар вә а мүәјјәнләшдирилмиш функсијалар мәчмусуну әһатә едән мүәјјән сабит системи сосиал мүнасибәт адландырмаг олар. Башга сөзләрлә десәк, сосиал мүнасибәт ики партнјор арасында мүәјјән платформа әсасында нормалашдырылмыш гаршылыглы тә'сир системидир.

Ону да гејд едәк ки, "мүнасибәт" истилаһына биз бурада данышыг дилиндә истифадә едилдијиндән даһа дар мә'на веририк. Биз бу истилаһы гејри-формал да олса, мүәјјән нормаларла мәһдудлашмыш сабит системләри ишарә етмәк үчүн сахлајырыг.

Сосиал мүнасибәтләр һәмчинин васитәли сурәтдә контактда олан адамлар арасында мөвчуд ола биләр, гаршылыглы тә'сир исә вәзифәнин субјектив дујулмасы, мүнасибәти сахламаг нијјәти васитәси илә дејил, кениш вәзифәли тә'систатландырылмыш мүәссисәләр васитәси илә дә һәјата кечирилә биләр.

Беләликлә, мүнасибәтин тә'рифи сосиал системләрин чох кениш даирәсини әһатә едир: ики ушағын достлуғу, мүәллим вә шакирд арасындакы тәрбијә мүнасибәтләри, ишчи илә саһибкар арасында әмәк мүгавиләси, ики тә'сисат арасында мүгавилә, ики дөвләт арасында иттифаг вә с. Мүнасибәт адамлары мәһз топлу һалында бирләшдирән сабит елементдир. Групларын вә ја башга ичтимаи бирликләрин мүһүм тәркиб һиссәси гаршылыглы тә'сир вә ја ајры-ајры сосиал әмәлләр дејил, мәһз сабит вә нормалашдырылмыш мүнасибәтләрдир. Һеч бир сабит вә нормалашдырылмыш сосиал груп јухарыда мүәјјәнләшдирилмиш мә'нада мүнасибәтсиз мөвчуд ола билмәз. Ихтијари һәрәкәтләрин вә ја гаршылыглы тә'сирләрин дејил, јалныз гәбул едилмиш нормалар васитәси илә мүәјјән едилмиш һәрәкәтләр групун дахили тәшкилини вә бирләшмәсини тә'мин едә биләр. Демәли, сосиал һәрәкәт вә гаршылыглы тә'сирләрин өјрәнилмәси сабит сосиал мүнасибәтләрин тәдгигинә һазырлыг јарадан зәрури елементдир.

Инди исә, мүнасибәт проблеминин арашдырылмасыны давам етдирәрәк, *сосиал асылылыглар* проблеми үзәриндә дајанаг. "Сосиал асылылыг" ја бир чәмијјәтдә јашајан адамлар арасында јаранан асылылыглары, ја да адамларын бирбиринә чәмијјәт үзвләри кими көстәрдији дәрк едилән гаршылыглы тә'сириндә әмәлә кәлән асылылыглары ифадә едә биләр. Бунлар ики тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Биринчи һалда *А Б*-дән асылыдыр, јә'ни *А* өз ишләриндә *Б*-нин мөв-

чудлугу, онун нүгуг вә вәзифәләри даирәси илә ... малыдыр, *Б*-нин мөвчудлугу *А*-нын ишләрини мүәјјән чәр... вәјә алыр, мәһдудлашдырыр. Бурада асылылыг мүтәшәк... системә үмуми мәнсубијјәтдән, аидијјәтдән јараныр, икин... һалда исә *А*-нын *Б*-дән асылылыгы *Б*-нин *А*-ја мүәјјән дан... ныш үсулуну вә гајдасыны билаваситә гәбул етдирә бил... си демәкдир. Башга сөзләрлә десәк, биринчи һалда би... илә *Б*-нин ејни бир структур дахилиндә һәрәкәт етмәси ... тичәсиндә јаранан структур-функсионал асылылыгла, ик... чи һалда исә *Б*-нин *А*-ја нисбәтән билаваситә нијјәтләр... дән вә онлары *Б*-нин малик олдугу реал имканларын... ирәли кәлән интенсионал асылылыгла растлашырыг.

Асылылыг анлајышы сосиолокијада мүһүм рол ојна... чүнки асылылыгларын тәһлили ганунларын јарадылмасы... әсасыны тәшкил едир. Суал олуна биләр: өзкәсинин да... нышыны формалашдырмагын мүмкүнлүјүндән јаранан со... ал асылылыглар өзләрини тәбиәтдәки әшјалар, һадисә... вә просесләр арасындакы асылылыглар һалында олдугу... ми өјрәнмәјә имкан верирми? Прогноз вермәјә имкан ј... дан асылылыг ганунларыны мүәјјән етмәк мүмкүндүрмү? проблеми бурада мүзакирә етмәк нијјәтиндә олмајараг, ону јалныз "асылылыг" анлајышынын сосиоложи тә... үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли олдугуну гејд етмәк мәгсәд... хатырладырыг.

Ону да гејд едәк ки, бурада биз үмумијјәтлә со... асылылыглар вә сосиал мүнасибәтләрдән данышырдыг... "сосиал" кејфијјәтин әлавә едилмәси мүһүм фәргин олд... ну нәзәрдә тутур.

Инди исә *сосиал мүнасибәтләрин* араншдырылмас... гајыдаг вә белә бир суал верәк, бу мәфһум вә асылы... арасында бәрабәрлик ишарәси гојмаг олармы? Әлбәттә, ... Асылылыг сосиал мүнасибәтләрин мүәјјән елементидир, ... кин јеканә елемент дејил. Сосиал мүнасибәтләр партн... лар арасында әлагәләндиричи һиссә вә вәзифәләрин ха... териндән ирәли кәлән мүәјјән асылылыгын јарандыгы ... рәккәб системдир, лакин мүнасибәт асылылыглар систе... дән һәм дә кениш олан бир шејдир. Данышыг дилиндә ... дејирик ки, асылылыг инсанлары бирләшдирән мүнаси... ләрдән биридир. Бу јалныз мүхтәсәр ифадә васитәсиди... илә *Б*-нин хидмәти асылылыг мүнасибәтләри илә баглы... дугуну дедикдә нәзәрдә тутуруг ки, *А* *Б*-јә нисбәтән јух... вәзифә тутан шәхсдир, онлар *А*-нын рәһбәр, *Б*-нин исә ... шәхс олдуглары мүнасибәтдә партнјордурлар; онларын ...

сында әлагәләндиричи һиссә мүәјјән нөв тә'сисатландырыл-ыш фәалијјәтдән ибарәтдир; бир-биринә нисбәтән гаршы-лыглы вәзифәләри чәрчивәсиндә онлар һансыса мәсәләлә-ри реаллашдырырлар вә бу әмәк бөлкүсүндә *А* рәһбәр функсијалары јеринә јетирир. Хидмәти асылылыг бу систе-мин елементләриндән биридир, чүнки онларын мүнасибәт-ләриндә хидмәти асылылыгдан нә исә әһәмијјәтли дәрәчәдә бөјүк бир шеј вардыр.

Биз бураја сосиал мүнасибәтләрин нә тәснифатыны, нә дә системләшдирилмәсини вермәјәрәк, јалныз сосиал мүна-сибәт анлајышыны дахил едирик.

Мүнасибәтләр нәзәријјәси үмуми сосиолокијанын мү-үм саһәсидир. О, груп вә дикәр сосиал топлулары бирләш-дирән сосиал әлагәнин әсас тәркиб һиссәсидир.

VI фәсил

СОСИАЛ ТӘ'СИСАТЛАР, НӘЗАРӘТ ВӘ ТӘШКИЛАТЛАР СИСТЕМИ

1. Сосиал тә'сисатлар

Бизим артыг гејд етдијимиз кими, сосиал мүнасибәтләр рупун сабитлији вә дахили бирлијини горујуб сахлајан со-иал әлагәнин әсас елементидир. Әлагәләр о вахта гәдәр авам едир ки, партнјорлар әлагәләндиричи һиссәнин ха-актериндән ирәли кәлән вәзифәләри, функсијалары јери-ә јетирирләр. Демәли, бүтөв бир там кими груп өз үзвләри расындакы мүнасибәтләрдән ирәли кәлән вәзифәләрин һа-ы тәрәфиндән јеринә јетирилиб-јетирилмәмәсинә, нечә је-инә јетирилмәсинә вә онларын нә гәдәр сабит олмасына агејд дејилдир. Сосиал мүнасибәтләрин сабитлијини тә'мин тмәк үчүн, — бизим артыг кордүјүмүз кими, груп вә ја чә-ијјәтин мөвчудлугу бу мүнасибәтләрдән асылыдыр, — он-ар өз үзвләринин давранышына нәзарәт едән тә'сисатла-ын өзүнәмәхсус системини јарадыр. Бу "сосиал нәзарәт" истемләриндә *институтларын (тә'сисатларын)* јеринә је-ирдикләри рол хүсусән вачибдир.

Сосиолокијада, ади данышыг дилиндә вә дикәр сосиал мләрдә бу сөз мүхтәлиф мә'наларда ишләдилир. Онларын муми топлусуну **дөрд әсас мә'нада** груплашдырмаг олар:
) "институт" (тә'сисат) термини биркә јашајыш үчүн мүһүм

ишләри гајдаја салмалы олан мүәјјән шәхсләр групуна ола биләр. Бу мә'нада биз ичтимаи функсијалары јеринә тирән мүәјјән шәхсләр групуну (тә'сисат) адландырырыг; бу истилаһ һәмчинин групун бә'зи үзвләри тәрәфиндән ринә јетирилән функсијалар комплексинин мүәјјән тәш лат формасы мә'насыны верә биләр; 3) һәрдән бу терми бә'зи сәлаһијјәтли фәрдләрә груп үзвләринин тәләбать өдәмәк вә ја онларын давранышыны низамламаг мәгс күдән, ичтимаи шәхссиз функсијалары јеринә јетирмәк каны верән мадди тә'сисатлар вә һәрәкәт формалары с темини дә ифадә едирләр; 4) бә'зән груп үчүн хүсуси чиблијә малик олан бә'зи сосиал ролларı да тә'сисат ад дырырлар. Мәсәлән, әкәр десәк ки, мәһкәмә сосиал тә' сатдыр, онда биринчи мә'нада мәһкәмәдә ишләјән адам групу; икинчи мә'нада мәһкәмәнин јеринә јетирдији фу сијаларын тәшкилати формалары нәзәрдә тутулачагд үчүнчү ән мүһүм мә'нада груп тәрәфиндән мәһкәмәјә һ лә едилмиш функсијалары јеринә јетирмәк үчүн мәһкә нин сәрәнчамында олан мүәссисәләр вә васитәләр инсти адландырылачагдыр; нәһајәт, дөрдүнчү мә'нада бу һаким ја прокурорун сосиал ролуну тә'сисат адландырырыг.

Сосиал тә'сисатлары мүәјјәнләшдирмәјин мүхтә үсулларындан — мадди, формал вә функсионал үсуллар дан данышмаг олар. Лакин бүтүн бу мә'наларда сосиал сисатын әсас һиссәсини тәшкил едән мүәјјән үмуми ментләри фәргләндирмәк лазымдыр. Онлар елә тә'сисат системләриндән ибарәтдир ки, бу системләрдә груп үз ри тәрәфиндән мүәјјән шәхсләр мөвчуд фәрди вә груп ләбатыны өдәмәк наминә вә дикәр шәхссиз функсијал јеринә јетирмәк сәлаһијјәти алырлар. Һәтта илкин тәшк рүшејмләри ашкара чыхан бүтүн групларда бүтөв бир кими групун адындан һәрәкәтин мүәјјән үсуллары јара лыр; мәсәлән, кимсә групу кәнарда тәмсил едир, груп ләри үчүн лазыми давраныш гајдасы мүәјјәнләшдирир, төв групун адындан гәрарлар гәбул едир вә и. а. Бу һәр үсуллары шәхссиз үсуллар кими мүәјјәнләшдирилмиш јә'ни бунлары һәмишә ејни тәрздә јеринә јетирән ада шәхси кејфијјәти вә мәнафејиндән асылы олмајараг олунмалыдыр. Бу функсијалары јеринә јетирән фәрд б групун вә ја онун һәлледичи һиссәсинин көмәјинә арх ныр. Бу функсијаларын јеринә јетирилмәси үсулу бүтөв там кими груп тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмишдир фәрдләр бу функсијалары һәмин мүәјјәнләшмәјә ујгун

илдә јеринә јетирмәлидирләр. Бу, һәр бир сосиал тә'сиса-
ын мүһүм елементидир.

Сосиал тә'сисат ичтимаи һәјатда ашағыдакы функсија вә әзифәләри јеринә јетирир: 1) Үзвләрә өзләринин мүхтәлиф өвлү тәләбатыны өдәмәк имканы јарадыр; 2) Сосиал мүнаси-әтләр чәрчивәсиндә үзвләрин һәрәкәтләрини низамлајыр, јә'-и арзуолунан функсијаларын јеринә јетирилмәсини тә'мин дир вә арзуолунмаз давраныша гаршы чәза тәдбирләрини һә-ата кечирир; 3) Шәхссиз ичтимаи функсијалары сахлајараг вә әкрарән јарадараг ичтимаи һәјатын сабитлијини мүәјјәнләшди-ир; 4) Фәрдләрин истәк, әмәл вә мүнасибәтләрини овуцдурур вә топлунун дахили бирлијини тә'мин едир.

Мүасир чәмијјәтдә һәр бир адам сајсыз-һесабсыз тә'си-атларын әмәји вә хидмәтләриндән истифадә едир: о, аилә-ә доғулур, аиләдә, ушаг бағчаларында, мүхтәлиф типли әктәбләрдә тәрбијә олунур; мүхтәлиф јерләрдә ишләјир, әһәр нәглијјаты, дәмир јолларынын хидмәтләриндән исти-адә едир, гәзет, радио вә телевизијадан информасија лыр, кино, театр, клублар онун үчүн әјләнчәләр тәшкил дир; мағазалар ону тәчһиз едир, онун тәһлүкәсизлијини олис вә мәһкәмә тә'мин едир; халг советләри мүәссисәлә-и системи онун үчүн ев тәсәррүфатыны, су, газ вә елек-рик енержисинин алынмасыны тә'мин едир; о, ичтимаи сә-ијјә хидмәтиндән истифадә едир вә с. Гысача дејиләрсә, әр бир адам өзүнүн һәјати тәләбатыны өдәмәјә чан атар-ән тәмаса вә сосиал мүнасибәтләрә кирәрәк тәләбатын дәнилмәси васитәләрини јарадыр, бу васитәләри әлдә ет-әк үчүн ишләјир, башга адамлара тә'сир көстәрир вә ја нларын әмәлләринә реаксија верир, јә'ни о, һәр аддымба-ы онун фәалијјәти вә давранышыны низамлајан мүхтәлиф ә'сисатлар шәбәкәсинә дүшүр.

Һәр бир тә'сисат типиндән асылы олараг аз вә ја чох әрәчәдә формалашмыш шәкилдә чыхыш едән тәркиб һис-әләринә маликдир. Тә'сисатын өз мәгсәди (кениш мә'нада ункасијасы), јә'ни онун фәалијјәтини әһатә едән мәсәлә-әр даирәси вардыр. Даһа сонра о, бу мәсәләләрин һәлли үн нәзәрдә тутулан функсијалар даирәсини мүәјјәнләш-ирир. Бә'зән мөвчуд тә'сисат чәрчивәсиндә сабитләшмиш осиал ролларддан данышмаг олар. Мәгсәдинә чатмаг үчүн ә'сисатын ихтијарында васитә вә мүәссисәләр вар. Бунлар *адди, рәмзи* вә ја *гејри-мадди васитәләр* ола биләр. Мәсә-ән, мәсчид бир дини тә'сисат кими мадди васитәләрә (би-алар), рәмзләрә (улдуз, ајпара) вә диндарларын инандыгла-

ры бу инам васитәсилә онларын давранышына тә'сир ко...
рән гејри-мадди предметләрә саһибдир. Нәһајәт, тә'сисат...
рын сәрәнчамында, һәм мүәјјән функсијалары јеринә је...
рән, һәм дә бу әмәлләрин објекти олан шәхсләрә гар...
мүәјјән санксијалар вардыр.

Сосиал тә'сисатларын фәалијјәтинин мувәффәгијјә... олмасы *ашағыдакы шәртләрдән* асылыдыр: а) мәгсәдин... јеринә јетирилән әмәлләр даирәсинин вә ја функсијалар... һәчминин дәгиг мүәјјәнләшдирилмәсиндән. Әкәр тә'си... тын функсијасы дәгиг мүәјјәнләшдирилмәјибсә, о, мүна... шәсиз олараг мүәјјән групун вә ја чәмијјәтин глобал тә'... сатлар системинә гошула билмир вә мухтәлиф нөвлү м... вимәтә раст кәлир; б) әмәјин сәмәрәли бөлкүсүндән... онун сәмәрәли тәшкилиндән; в) фәалијјәтин фәрдсизләш... рилмәси вә функсијаларын објективләшдирилмәси дәрә... синдән. Башга сөзләрлә десәк, әкәр мөвчуд бир тә'си... мүәјјән тәсбиг едилмиш функсијалары јеринә јетирмәјә... кил едилмиш шәхсләрин мәнафејиндән асылы олан бир... әссисәјә чевриләрсә, онда о, өзүнүн ичтимаи характери... нүфузуну вә бүтүн групун е'тибарыны итирәр; г) бүтүн г... вә ја онун әксәр һиссәсинин јанында тә'сисатын нүфузу... е'тираф олунмасындан; ғ) нәһајәт, тә'сисатларын гло... системинә мүнагишәсиз гошулмасындан.

Бурада биз һәр һансы сосиал топлунун јаратдығы бү... тә'сисатларын дахили бирләшмәси, говушмасы проблем... јанашырыг. Биз артыг демишик ки, һәр белә бир сос... топлудакы тә'сисатлар системи мүрәккәбдир, кениш... тәләбатлар јени-јени тә'сисатларын јаранмасына сә... олур, нәтичәдә һәмишә хејли сајда мухтәлиф тә'сисат... бир-бири илә јанашы мөвчуд олур. Она көрә дә тә'сиса... рын бу глобал системинин дахили бирләшмәсини нәзәр... кечирмәјә башламамышдан әввәл онларын һеч олмаса... тәснифатыны вермәк лазымдыр.

Бүтүн тә'сисатлары һәр шејдән әввәл *формал* вә... *ри-формал* тә'сисатлара бөлмәк лазымдыр. Мәсәлән, һ... дә вә ја паркда әјләнән оғланлар групу өзүнүн лидерин... онун көмәкчиләрини сечир, онларын ојун заманы дашы... лары функсијалары мүәјјәнләшдирир. Биз бурада костә... миш аспектләрин, демәк олар ки, һамысында рүшејм һ... на малик олан тә'сисатла растлашырыг. Лакин бу тә'сиса... нә функсијалары, нә дә онун фәалијјәт үсул вә метод... кениш групун сабит тәшкилатынын тә'минатына әсасла... формал гајдаларла мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бурада...

ҝејри-формал тә'сисатла растлашырыг. Әкәр халг президенти сечирсә, онда онун функсијалары, фәалијјәтинин үсул вә методларынын мәчмусу ганунларын тәләбләри илә дәгиг сурәтдә низамланыр. Оғланлар дәстәсинә башчылыг ҝејри-формал, президентлик исә формал тә'сисатдыр.

Бу, формал бөлкүдүр. Бунунла јанашы биз һәмчинин тә'сисатларын јеринә јетирдикләри мүһүм вәзифәләрә ҝөрә бөлкүсүнү дә вермәлијик. Бу бөлкү сосиал топлуларын јеринә јетирдикләри башлыча функсијалара чаваб верир. *Ашағыдакы тә'сисатлары фәргләндирәк:* 1) *игтисади тә'сисатлар,* не'мәт вә хидмәтләрин истеһсалы вә бөлкүсү, пул дөвријјәсинин низамланмасы, әмәјин тәшкили вә бөлкүсү вә с. илә мәшғул олан бүтүн тә'сисатлары бураја аид едәк. Онлар чәмијјәтин мадди базасы әсасында формалашырлар; 2) *сијаси тә'сисатлар* вә ја һакимијјәтин гурулмасы вә мүдафиәси илә бағлы олан тә'сисатлар. Сијаси тә'сисатлара һөкумәт, парламент, полис, сијаси партијалар вә и. а. кими тә'сисатлар дахилдир; 3) *тәрбијәви вә мәдәни тә'сисатлар* вә ја ҝәнч нәслин ичтимаиләшдирилмәси, бүтөв бир там кими, чәмијјәтин мәдәни сәрвәтләрини она вермәк үчүн мәдәнијјәти мөһкәмләндирмәли, јаратмалы вә инкишаф етдирмәли олан бүтүн тә'сисатлар. Бураја тәрбијәви тә'сисат кими аилә, мәктәбләр, елми тә'сисатлар, инчәсәнәт тә'сисатлары вә и. а. аиддир; 4) *сосиал тә'сисатлар* вә ја сөзүн дар мә'насында ичтимаи тә'сисатлар. Сөзүн ҝениш мә'насында бүтүн тә'сисат нөвләри ичтимаи тә'сисатлардыр. *Сосиал тә'сисатлар* дедикдә биз көнүллү бирләшмә јолу илә тәшкил олунан бүтүн тә'сисатлары — јерли чәмијјәтләри, клублары вә ширкәт бирликләрини, нәһајәт, груп үзвләринин давранышына нәзарәт едән тә'сисатлары нәзәрдә тутуруг. Күндәлик инсанлорарасы тәмасы, контактлары низамлајан бу тә'сисатлар гаршылыглы анлашманы асанлашдырыр, күндәлик һәјатын "һамар" ҝедишини мүәјјәнләшдирир. Биз, әдәтән, тәбрик үсул вә васитәләринин, ад ҝүнләринин кечирилмәсинин, тој тәнтәнәләринин тәшкилинин, јығынчагларын кечирилмәсинин, јухары вәзифәли шәхсләрә мурачиәтин вә ичтимаи һәјатын дикәр охшар һадисәләринин, адәтән ҝејри-формал, лакин буна бахмајараг ҝүчлү вә чох уғурла фәалијјәт ҝөстәрән сосиал тә'сисатларын мүрәккәб системи тәрәфиндән низамланмасы һаггында дүшүнмүрүк; 5) инсанын трансседент гүввәләрә, јә'ни инсанын емпирик нәзарәтиндән кәнар фәалијјәт ҝөстәрән фөвгә'л һисси гүввәләрә мүнасибәтини, инсанын мүгәддәслик атрибутларына (рәмзләринә) мүнасибәтини тәшкил едән дини тә'сисатлар. Биз теоложи проблемлә-

рин тәфәррүатына вармадан гејд едирик ки, динә инан
адамлар үчүн о дүнја мөвчуддур, һәмин дүнја динә инан
адамларын давранышына вә сосиал мүнасибәтләринә тә'с
көстәрир. Нәтичәдә, бә'зи чәмијјәтләрдә дини тә'сисатл
һөкмран дәјәрләр јарадараг вә һөкмран тә'сисатлара чев
ләрәк инсанлар арасында гаршылыглы әлагә вә мүнасиб
ләрин кедишинә чох гүввәтли тә'сир көстәрир.

Бу тәснифат јеканә вә һәр шеји әһатә едән тәсни
дејилдир, бундан әлавә, мүасир чәмијјәтдә бу тәснифа
әһатә олунмамыш тә'сисатлар да тапмаг олар. Лакин,
тәснифат сивилизасијаларын бүтүн типләриндә өзүнү к
тәрән әсас сосиал функсијалары низамлајан бүтүн баш
сисатлар адланан тә'сисатлары әһатә едир.

Тә'сисатларын гаршылыглы әлагәси вә интеграсиј ашағыдакы бир нечә принсипә әсасланыр: а) инсанын (ш
сијјәтин) структуруна, онун тәләбатларынын јекчинслији
Инсан бүтүн тәләбатларыны өдәмәк үчүн тә'сисатла
мүхтәлиф типләриндә иштирак етмәлидир; б) әмәјин ә
мијјәтли дәрәчәдә бөлкүсүнә вә јеринә јетирилән фун
јаларын сәмәрәли әлагәсинә; в) биртипли тә'сисатларын
түнлүјүнә, мәсәлән, Авропа феодал чәмијјәтиндә килсә
һөкмранлығы тә'сисатларын бүтүн галан нөвләринин ин
расијасыны мүәјјәнләшдирирди. Дикәр чәмијјәтләрдә
сијаси вә ја игтисади тә'сисатларын һөкмранлығы илә р
лашырыг. Тә'сисатларын гаршылыглы әлагәдар системи г
үзвләри тәләбатынын өдәнилмәсини тә'мин едән, бу үз
рин давранышыны низамлајан, групун бүтөв бир там к
инкишафына тә'минат верән систем јарадыр. Бүтөв бир
кими бу системин сабитлији вә күчү онун зиддијјә
структуру вә дахили гаршылыглы ујғунлуғундан асылыд
Тә'сисатлар системини инкишаф јолунда манеәјә чеврил
тәһлүкәси илә растлашдығы инкишаф кедишиндә, со
дәјишкәнлик просесләриндә тә'сисатын "еластикл
проблеми хүсусән вачибдир.

2. Сосиал нәзарәт

Тә'сисатлары нәзәрдән кечирәркән гејд етмишдик
онлар сосиал нәзарәт системинин тәркиб һиссәсидир.
нечә нәзарәтдир вә о, сосиал әлагә илә һансы мүнаси дәдир? "Садәлөвһ" суаллардан башлајаг. Һансы сәбә
танышлар көрүшәркән бир-биринә баш әјир вә күлүмсә
ләр? Нәјә көрә јени илдә танышларымыза арзу вә истә

римизи јазырыг? Адамлар нә үчүн өз ушагларыны мәктәбә көндәририләр? Нијә шәһәрләрдә күчәдә ајагјалын кәзмирләр? вә и. а. Бир сөзлә, нијә инсанлар күнбәкүн, бунлардан бир чоху нәсилбәнәсил өз функсијаларыны нәјә көрә ејни шәкилдә јеринә јетирирләр? Бир гәдәр фикирләшсәк, биз ичтимаи һәјатын бу "јекнәсәглијинин" һәмин һәјатын фасиләсизлији вә рәван һәрәкәтинин мүһүм шәрти олдуғуну ајдынлашдыра биләрик. Чүнки о, адамларын бизим һәрәкәтләримизә верәчәкләри реаксијаны габагчадан дүзкүн көрмәјә имкан верир вә беләликлә дә инсанларын гаршылыглы әлагәләри аһәнкләшдирилир, таразлашдырылыр, гаршылыглы сурәтдә бир-биринә ујғунлашдырылыр вә групун һәр бир үзвү нә көзләјә биләчәјини билир. Јолда машынла кедәркән мән билирәм ки, әкс тәрәфдән кәлән автомашынлар мәним үстүмә кәлмәјәчәкдир, әкәр кимсә мәним јолуму кәсәрсә, мән онун чәзаландырылмасыны тәләб едәчәјәм. Еләцә дә магазаја, мүәссисәјә, мәктәбә дахил оларкән, мән өзүмү нечә апармаг лазым олдуғуну, һабелә мәним давранышыма нечә реаксија вериләчәјини билирәм. Бүтүн бунлары схематик шәкилдә көстәрмәк олар: групун һәр бир үзвү мүхтәлиф шәраитдә башгалары тәрәфиндән баша дүшүлмәк үчүн өзүнү нечә апармаг лазым олдуғуну дәрк едир, башга үзвләрин ондан нә көзләдикләрини, һабелә өз давранышына гаршы һансы реаксијалары көзләјә биләчәјини анлајыр. Ичтимаи һәјатын "тәшкил олунмуш" кедиши она әсасланыр ки, груп үзвләри давранышынын гаршылыглы сурәтдә габагчадан көрүлмәси вә көзләнилмәси һәгигәтән дә баш верир. Лакин әкәр belә давраныш олмурса, әкәр һәрәкәтә гаршы олан реаксија бу групда јол верилән реаксијалар чәрчивәсинә сығышмырса, онлара груп санксијалар тәтбиг олунур.

Демәли, һәр бир сосиал груп бир сыра инандырма, көстәриш вә гадаған үсуллары, мәчбуријјәт вә физики зоракылыға гәдәр тәзјиг системләри танымаг, һөрмәт етмәк, ирәли чәкмәк, мукафатландырмаг үсуллары системи ишләјиб һазырлајыр. Бунун һесабына фәрдләрин вә јарым групларын давранышы гәбул олунмуш һәрәкәт еталонлары вә дәјәр ме'јарлары илә ујғунлашдырылыр, бир сөзлә, бунун көмәји илә үзвләрин конформизми јарадылыр. Бу систем сосиал нәзарәт системи адланыр.

Һеч дә бир һәрәкәтә чәмијјәт тәрәфиндән ејни дәрәчәдә нәзарәт етмәк мүмкүн олмур. Һәр бир сосиал групда адамын малик олдуғу шәхси даирәси групун дахили бирлијиндән, груп тә'сисатларынын характериндән вә фәрдин

мөвҹуд групда тутдуғу мөвгедән асылы олараг кениш вә мәһдуд ола биләр. Мәсәлән, груп үчүн чох мүһүм вәзи тутан фәрд даһа мәһдуд шәхси мүһитә, јә'ни нәзарәт олу мајан һәрәкәтләр даирәсинә маликдир, чүнки онун әмәл ри бүтөвлүкдә груп үчүн әһәмијјәтлидир. Бундан башга е әмәлләр вар ки, онлар бүтөвлүкдә бүтүн група аиддир онлар анчаг фәрдләрә аид әмәлләрә нисбәтән даһа күч нәзарәтә мә'руз галыр. Мәсәлән, киминсә өз евиндә әш лары столун үстүнә нечә дүзмәси групу аз марагландыры бу мәсәләдә ән чоху танышлар вә ја иш јолдашлары а бүзүрләр ки, онун евиндә галмагалдыр вә ја һөрмәтлә јәрләр ки, онун еви нечә сәлигәлидир. Шәхси кикијен исә күчлү шәкилдә нәзарәт олунур вә сәлигәсиз адам зәммәтлә, пис мүнасибәтлә растлашыр. Груп кимин н кејинмәси илә даһа күчлү шәкилдә марагланыр, мәсәл һеч бир тәләбә дәрсә ајагјалын кәлмәјә чүр'әт етмәз. Һ чәнд бу, чинајәт дејил, лакин мәдәнијјәтсизлик, әхлаг н маларынын позулмасыдыр. Әкәр адамлар аилә гурур, бо нырларса, әкәр инсан аиләсини атырса вә и. а. онда бун ганунлар, дин вә әхлаг гајдалары илә дәгиг шәкилдә низ ланыр. Огурлуг чәза илә, гәтл исә ән јүксәк чәза илә р лашыр. Гысача дејиләрсә, һәрәкәтин бүтөвлүкдә група гәдәр чох аидијјәти варса, бу һәрәкәт онун биркә јаш шына нә гәдәр чох тәһлүкә јарадырса вә ја һәр һансы ә бу биркә һәјатын кедиши үчүн нә гәдәр чох вачибди груп тәрәфиндән нәзарәт бир о гәдәр күчлү олур.

Бу нәзарәт системинин фәалијјәти бир нечә принс әсасланыр: а) групда онун мәдәнијјәти вә онун дәјәр ме ларынын һамы тәрәфиндән гәбул олунмасы принсипи. лум олдуғу кими, давраныш онун әсасына чеврилән би жи импулслардан догур. Лакин бу импулслар мүхтә үсулларла өдәнилә биләр вә онларын тә'мин олунма вас ләринин сечилмәси мәдәнијјәтин гәбул етдирдији дәјә системиндән асылыдыр. Ејни чүр дәјәрләрин е'тирафы гәбул олунмасы мөвҹуд груп үзвләринин давранышынын шарлығы вә ја ејнилијини доғурур; б) тәрбијә јолу илә раныш, һәрәкәт вә һәрәкәтә габагчадан мүәјјәнләшди миш шәкилдә, јә'ни групун гәбул етдији үсулла реа вермәк еталонларынын тәтбиги принсипи. Аилә, мә гоншулар, дөвләт, дин даһа кениш ичтимаи мүһитин тә' ичтимаи һәјата дахил олан кәнчләрә нәзакәтли даврань әхлагын әсасларыны, ән'әнәләри өјрәдир. Бу биликләр ложи импулслар вә мәдәни дәјәрләр системиндән с

конформист давранышы мүәјјәнләшдирән икинчи "чәрчивә" чеврилир; в) инсанын танынмаға вә өзүнүн тәһлүкәсизлијини дахили механизмләриндә дујмаға јөнәлмиш сә'јләрини шәртләндирән фәрди хүсусијјәтләринин дахили механизмләриндә танынма, гәбул едилмә шәхсијјәтин дахили таразлығынын горунуб сахланылмасы үчүн зәруридир. Узун мүддәт әрзиндә систематик олараг танынмаг, гәбул едилмәк имканындан мәһрум олан адам тәрәддүдләрә мејллидир вә онун шәхсијјәти дезинтеграсијаја, парчаланмаға мә'руз галыр. Даими горху вә тәһлүкә һисси шәхсијјәти дезинтеграсија едир вә ону дағыдыр. Конформист давраныш һәм танынмағы, һәм дә тәһлүкәсизлији тә'мин едир; г) дахилиндә фәрдин һәрәкәт едә билдији вә фәрдләрин давранышына реал сурәтдә мүдахилә етмәк имканы верән манеәләр системи јарадан формал вә гејри-формал тә'сисатлар системи принсипи.

Сосиал нәзарәт системи јухарыда костәрилән принсипләрә әсасланыр. Бәс бу системин елементләри нәдән ибарәтдир? Бу елементләр адәтләр, вәрдишләр вә санксијалар системиндән ибарәтдир.

Вәрдиш — мүәјјән вәзијјәтләрдә гәбул олунмуш, групун негатив (мәнфи) реаксијасыны доғурмајан давраныш усулудур. Һәр бир фәрд өз вәрдишләринә (мәсәлән, тездән дурмаг, кимнастика илә мәшғул олмаг, кафејә кетмәк, хүсуси бичимли баш ортүјү вә ја палтар кејмәк, данышығда, тәмасда өз вәрдишләринә малик олмаг вә и. а.) малик ола биләр. Бүтүн груп вә ја јарымгрупун гәбул етдији вәрдишләр дә ола биләр. Вәрдишләр тәчрүбә газанмаг нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр, ән'әнәләрлә мүәјјәнләшир, һөрмәт олунан вә ја дөзүлә билән һәрәкәтләрә чеврилирләр. Бә'зи вәрдишләр гәдим мәрасим вә ја бајрамларын гәдим пешә функсијаларынын вә с. галыглары ола биләр. Вәрдишин позулмасы, адәтән, негатив санксијаларла гаршылашмыр, һәрчәнд ки, групда гәбул олунмуш вәрдишләрә мувафиг давраныш бәјәнилир, тәгдир олунур.

Адәт — давранышын елә тәсбит едилмиш нөвүдүр ки, групун мүәјјән әхлаги гијмәтләри онунла бағлыдыр вә онун позулмасы негатив санксијалар доғурур. Адәт дәјәрләрин танынмасында мүәјјән мәчбуријјәт вә вәзијјәтин мүәјјәнләшдирилмәсинин мәчбурилијини нәзәрдә тутур. Адәт зәиф адамлара јер вермәји вә көмәк етмәји, јашлылара һөрмәт көстәрмәји, групда јүксәк вәзифә тутан шәхсләрлә етикетә көрә давранмағы вә с. тәләб едир. Демәли, адәтләр, групун

гəбул етдији дəјəрлəр системи илə, сонра исə бу дəјəр-
рин мөвчуд ола билдији вəзијјəтлəрин мүəјјəн едилмиш т
рифи илə вə онлара ујғун давраныш еталонлары илə бағ
дыр. Бу дəјəрлəр групу үчүн мүəјјəн əһəмијјəт кəсб едир
оиа көрə дə адəтлəрə һөрмəтсизлик групун дахили бирл
ни зəнфлəдир. Белəликлə, груп тəрəфиндəн едилəн мə
ријјəт ајры-ајры үзвлəри мүəјјəн вəзијјəтлəрдə бу дəјəр
рə мувафиг давраиыш еталонларыны көзлəмəјə вадар ед

Санксијалар. Биз санксијалары фəрдин сосиал чəһ
дəн давранышына групун үмумијјəтлə реаксијасы кими
мəтлəндирə билəрик. Бунунла бəрабəр гејд етмəк лазым
ки, һəр бир груп үзвүнүн чох кениш давраныш даирə
һəтта онун шəхси даирəсинə дахил олаи ишин бир чоху
сиал чəһəтдəн əһəмијјəтлидир. Она көрə дə санксијала
да даирəси һəмчинин кенишдир. Бу, өз үзвлəринин да
нышыны идарə етмəк, арзуолунан һəрəкəти стимуллашд
маг вə дахили бирлијин, ичтимаи һəјат фасилəсизлији
тə'мин едилмəси үчүн арзуолунмаз давранышы чəзаланд
маг мəгсəдилə групун јаратдығы мəһсулдур.

Санксијалар негатив (чəзалар) *вə позитив* (һəвəс
дирмəлəр, мукафатлар) *ола билəр*. Адəтəн данышыг дили
санксија сөзү дедикдə, анчаг чəзалар системи нəзəрдə т
лур. Лакин бурада биз бу сөзлə груп тəрəфиндəн өз үз
ринин давранышына көстəрилəи позитив реаксијалары
көстəририк. Даһа сонра санксијалары *формал* (јə'ни фор
тə'сисатларын мүəјјəн давраныша реаксијасы) *вə гејри ф
мал* (јə'ни мəнбəји ичтимаи рə'јдə, дост вə гоншу даирə
дə, гејри-формал тə'сисатларда олан реаксијалар) санк
лара бөлүрүк. Нəһајəт, санксијалар јолу илə дахили т
гин "маһијјəти" бахымындан ашағыдакы санксијалары ф
лəндирəк: һүгуги санксијалар вə ја мүəјјəн һəрəкəтлəр
рə ганунларла нəзəрдə тутулан чəза вə мукафатланды
лар системи; етик (əхлаги) санксијалар вə ја гəбул олун
əхлаги принсиплəрдəн ирəли кəлəн фəрглəндирмəлəр,
зəммəт вə төһмəтлəр системи; сатирик санксијалар вə ј
лəрини гəбул олунмуш гајдадан фəргли шəкилдə ап
адамларын мə'руз галдыглары истеһза, əлəсалма, е'тин
мүнасибəтлəр системи; дини санксијалар вə ја һəр һ
бир динин өз көстəриши вə гадағанларыны позан вə ј
лара əмəл едəн давраныша көрə еһкамлар вə инамлар
теминин нəзəрдə тутдуғу мукафатлар вə чəзалар. Бу
нөв санксијалар гаршылыглы сурəтдə бир-бирини тамамла

Онлар фәрдин һансы давранышыны групун һәјаты үчүн хүсусән фајдалы, һансы давранышыны исә хүсусән әлверишсиз сајмаг лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирирләр. Бу санксијаларын биркә фәалијјәти шәраитиндә давранышын ән јүксәк конформизм сәвијјәси әлдә олуна биләр. Әкәр бу санксијалар системләри арасында зиддијјәтләр мејдана чыхырса, әкәр, мәсәлән, һүгуги санксијалар мүәјјән коллективин әхлаги һиссләринә вә адәтләринә ујғун кәлмирсә, онда онларын сәмәрәлилији ашағы олур.

Мәдәни чәмијјәтләрдә санксијаларын, адәтән, һансы хүсуси нөвләринә раст кәлмәк олур? Ашағыдакы тәснифаты әсас тутараг онлары нәзәрдән кечирәк: негатив ғејри-формал санксијалар — бунлар һејрәт, кәдәр, наразылыг, истеһза, әхлаги мәзәммәт билдирмәк мә'насында, әлвермәдән имтина етмәк, јолдашлыг мүнасибәтләри сахламагдан бојун гачырмаг, ғејри-хејирхаһ шајиәләр вә и. а.-дан ибарәтдир. Бу санксијалар она көрә тә'сир көстәрир ки, онлар мүәјјән күзәштләрдән мәһрум едилмәк, мүәјјән сосиал мүдафиә мүнасибәтләриндән кәнар едилмәк вә и. а. шәклиндә мүһүм ичтимаи нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

Негатив ғејри-формал санксијалар ганунла нәзәрдә тутулан ашағыдакы чәзаларын бүтөв бир сырасындан ибарәтдир: һәр һансы нөвдән олан хәбәрдарлыглар, мәзәммәтләр, чәримәләр, һәбсләр, вәтәндаш һүгугларындан мәһрум едилмәк, әмлакын мүсадирәси, өлүм һөкмү, тәчридолунма, төвбәләмә вә и. а. Бу чәзалар горхутма јолу илә, һәм дә ејни заманда ғејри-ичтимаи вә ја чәмијјәтә зидд һәрәкәтләрә көрә нәләр көзләнилдији барәдә габагчадан билдирилән потенсиал хәбәрдарлыг кими тә'сир көстәрир. Ғејри-формал позитив санксијалар вә ја сосиал әһатәнин давраныш еталонлары вә дәјәрләр системләринә мүвафиг кәлән вә груп үчүн фајдалы олан позитив давраныша көстәрдији реаксијалары тәгдир вә һәвәсләндирмәләрә әсасланыр. Бунлар рәғбәт билдирмәк, мүәјјән ишләрдә мүәјјән фәрдин нүфузунун е'тирафы, мәтбуатда тә'риф вә хош руһлу ғејдләр, хејирхаһ шајиәләр, "мүсбәт" әфсанә, шөһрәт вә и. а. ибарәтдир. Формал позитив санксијалар һакимијјәт органлары тәрәфиндән ачыг бәјәнилмәк, пул мүкафаты, ирәли чәкилмә, медал вә орденләрлә тәлтиф, фәхри вә јүксәк вәзифәләрә сечилмәк, јүксәк мүкафат верилмәси, мүәјјән шәхсин шәрәфинә медал зәрб едилмәси, абидәләрин учалдылмасы вә и. а. ибарәтдир. Бу санксијалар системи һүгуги, етик, сатирик вә дини санксијаларын даим комбинасија едилмәсинә әсас-

ланыр. Мәсәлән, сатирик санксијалар кими ...
мал санксијалар хүсусән угурлу ола биләр. Чүнки адам
үмумијјәтлә, чәзалардан горхсалар да онларын шәхси
тәкләринә вә субјектив "мәнликләринә" тохунан истеһза
нифрәтдән даһа чох горхурлар. Һүгуги чәһәтдән чәзалан
рылан һәрәкәтләр буна бахмајараг мүһитин мә'нәви тәгд
илә растлашдығы һалда (мәсәлән, мүһарибә дөврүндә
гачылларын һүгуги репрессијалары) бу арзуолунмаз һә
кәтләрә көрә репрессијалар заманы чәзаларын аз сәмә
лилији буна дәлаләт едир.

Санксијалар өз маһијјәтинә көрә ашкар, јә'ни ди
груп үзвләринә бәлли олан гејри-конформист һәрәкәт
давранышa гаршы тәтбиг олунур. Һәр бир груп һәм дә,
зуолунмаз һәрәкәт вә давранышыны ашкара чыхарма
формал вә гејри-формал үсулларындан ибарәт олан мүә
нәзарәт системини ишләјиб һазырлајыр. Бу систем јал
полис, истинтаг органлары вә с. мүтәшәккил тә'сисатлар
дејил, һабелә әтраф сосиал мүһитин һәрәкәтләринә ку
лик марагдан, онларын үзәриндә күндәлик мүшаһидә
ибарәт олур. Мәдәнијјәтин типиндән, адәтләр, сијаси г
луш, дин вә и.а. асылы олараг мүхтәлиф форма алан
формал нәзарәт системи күндәлик тәмас, ишин јүнкүл
дирилмәси, пешә вәзифәләринин јеринә јетирилмәси в
заманы күндәлик давранышын низамланмасындан со
кедәркән хүсусән сәмәрәлидир. Бу систем мүәјјән шәх
онун давранышына нисбәтән ичтимаи рә'јин вә ја фәрд
вә групун ашкар јөнәлишликләри вә көрүшләринин нәз
тини ифадә едир. Гејри-формал нәзарәт системинин м
јәти груп үзвләринин давранышынын даим дикәр үзвлә
рәфиндән гијмәтләндирилмәсиндән, һәр бир фәрдин өз
ранышында һесаблашмалы олдуғу бу гаршылыглы ги
ләндирмәдән ибарәтдир.

Тә'сисатлар системинә әсасланан бу нәзарәт сис
сосиал контактлар, гаршылыглы әлагә вә сосиал мүнас
ләрин групун мүәјјән етдији чәрчивәләр дахилиндә
вермәсини тә'мин едир. Һәр бир адамын өз тәчрүбәси
билдији кими, бу чәрчивәләр һәддән артыг сәрт дејилд
театр тамашасындакы рол кими һәмишә фәрди "интерп
сијаја" имкан верир. Бүтөвлүкдә груп үчүн дашыдыг
әһәмијјәтә көрә бә'зи роллар вә онларла баглы олан ф
сијалар сосиал мүнасибәтләрин тәбиәтиндән ирәли к
вәзифәләрин бә'зиләри чох, дикәрләри исә аз чиддил
мүәјјәнләшдирилмишдир.

Тәбии сурәтдә һәр бир груп формаллашдырылмамыш функсијаларын ичрасында фәрдләрә мүәјјән шәхси азадлыг саһәси сахлајыр. Бә'зи сосиал роллар она әсасланыр ки, өз ичрачыларындан даими јарадычылыг вә јенилик ахтарышы тәләб едир. Лакин груплар бу ролларын үзәриндә дә (ихтирачы, алим, артист вә и. а. ролларын) бир нөв нәзарәт едирләр. Һәмин нәзарәт имкан вермир ки, бу ролларын ифадә едәнләрин азадлығы групун әсас дәјәрләринә вә бирлијинә тәһлүкә јарадан ачыг гијама кечсин.

3. Сосиал тәшкилатлар

"*Тәшкилат*" истилаһынын бир нечә мә'насы вар. **Илк мә'нада** о, мүтәшәккил шәкилдә мүәјјән мәгсәдләрә чатмаг нијјәтиндә олан мәгсәдли груп вә инсанлар бирлији демәкдир. Бу мә'на муасир сосиолокијада гәбул едилмиш кениш мә'надыр. Бә'зи сосиологлар мүрәккәб вә расионал дахили тәшкилата малик олан бөјүк бирликләрин мејдана чыхмасы вә инкишафыны муасир сәнаје чәмијјәтләринин мүһүм хүсусијјәти кими сајмаға мејллидирләр. Белә типли чәмијјәтләри көстәрмәк үчүн һәтта "мүтәшәккил чәмијјәт" ады јарадылмышдыр. Белә чәмијјәтдә бөјүк тәшкилатлар, өзләринин низамлајычы тә'сирләри илә һәр бир вәтәндашын һәјатынын кетдикчә даһа чох саһәсини әһатә етмәклә ичтимаи һәјата сәчијјәви чалар верирләр. Бу бөјүк тәшкилатлар "мүтәшәккил" инсан шәхсијјәтинин өзүнәмәхсус типини јарадырлар. Мәсәлән, АБШ-да бөјүк тәшкилатлар дедикдә сахибкарларын бөјүк тәшкилатлары, федерал һөкумәт тә'сисатлары, һәмкарлар тәшкилаты, дини тәшкилатлар вә и. а. нәзәрдә тутулур. Лакин тәшкилат дедикдә һәм дә һәр чүр бирликләр, мәсәлән, кәнчләр тәшкилатлары, мәдәни тәшкилатлар вә и.а. нәзәрдә тутулур.

Биз **дикәр мә'нада** тәшкилат дедикдә инсанлара вә мүхтәлиф һәрәкәт васитәләринә сәрәнчам вермәк вә онлары идарә етмәк үсулларыны, функсијалары әлагәләндирмәк вә чәһдләри таразлашдырмаг, һабелә бу чәһдләрин нәтичәләрини ајры-ајры вәзифәләри јеринә јетирән адамларын бирлији васитәси илә мүәјјән мәгсәдин әлдә едилмәсинә јөнәлдиләмәсинин үсулларыны нәзәрдә тутуруг. Бу мә'нада әмәјин, нәглијјатын вә и. а. тәшкилиндән данышылыр. Мәһз бу мә'нада инди тәшкилат барәсиндә һәддән чох данышылыр, һәтта тәшкилетмә нәзәријјәси адландырылмыш хүсуси елм саһәси јаранмышдыр. О, биркә фәалијјәт көстәрән сис-

темләрин максимал сәмәрәлилијини тә'мин етмәк зәру
тиндән мејдана чыхмышдыр. Онун нәзәри сәпкиләри мү
лиф елм саһәләри (кибернетика, ојунлар нәзәријјәси,
формасија нәзәријјәси, мотивасија нәзәријјәси, групла
зәријјәси вә с.) әсасында формалашдырылыр. Тәшкиле
нәзәријјәси адәтән ријазиләшдирилмиш шәкилдә олур.
сәлән, бүрократија нәзәријјәси белә кениш баша дүшү
тәшкилетмә нәзәријјәсинин тәркиб һиссәсидир. Бу тәш
летмә нәзәријјәси сосиолокијанын һүдудларындан кән
чыхмаға башлајыр. Һәрчәнд ки, онун бә'зи елементләри
сәлән, тәшкилатда фәрдләрин ролунун, фәрди мотивлә
тәшкилат мотивләри арасындакы конфликтләрин мүтәш
кил системләр чәрчивәсиндә групларын мејдана чыхма
нын вә с. өјрәнилмәси һәмишә сосиолокијаја мәнсуб
чагдыр.

Нәһајәт, **үчүнчү бир мә'нада** сосиал тәшкилатдан да
шаркән тәләбатын өдәнилмәсинин јол верилән үсуллар
мүәјјәнләшдирмәклә, биркә јашајыш просесиндә мејдана
хан проблем вә мүнагишәләри һәлл етмәклә биркә јашај
тә'мин едән, чәһд вә һәрәкәтләри таразлашдыран, бир с
ичтимаи һәјатда гајда-ганун јарадан фәрдләр, јарымгрупла
тә'сисатлар, сосиал нәзарәт васитәләри, сосиал роллар в
јәрләр системләринин һәрәкәт үсуллары (еталонлары) си
ми нәзәрдә тутулур. Һәр бир адам өзүнүн тәләбатлар
өдәмәјә чан атыр вә буна бахмајараг, бүтүн ичтимаи һ
үмумијјәтлә, елә кедир ки, бүгүн инсанлар өз тәләбатлар
өдәмәк имканы тапырлар. Шәхси мәгсәдләрә чан атар
башгалары илә әмәкдашлыг етмәк, ганун вә адәтләрлә һе
лашмаг, башгалары үчүн зәрури олан функсијалары јерин
тирмәк лазым кәлир вә беләликлә, бүтүн групун фәал
чәрчивәси дахилиндә өз тәләбатларыны өдәмәк мүмкүн
Биз групларын низамланмыш, гајдаја салынмыш шәкилд
чүр фәалијјәтини, онларын тәшкили вә тәшкилаты (тәш
едилмәси) адландырырыг.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, сосиал тәшкилатын
рифи мәсәләси мүбаһисәлидир. О, башга мә'наларда да
ләдилә биләр. Мәсәлән, бә'зиләри сосиал тәшкилатла и
маи гурулушу ејниләшдирмәјә мејл едирләр. Дикәрл
тәшкилаты структур илә ејниләшдириб белә һесаб един
ки, һәр ики һалда сөһбәт групун тәркиб елементләрини
даја салан, онун мөвчудлуғу вә инкишафыны тә'мин е
функсионал системдән кедир.

Биз һесаб едирик ки, функсија вә васитәләри әлагәләндирмә методларынын системи кими тәшкилаты тез-тез спонтан, габагчадан нәзәрдә тутулмамыш просесләрин нәтичәси ола билән (вә чох һалларда олан) сосиал тәшкилатдан фәргләндирмәк лазымдыр. Биз "гурулуш" истилаһыны тәшкилат принсипләрини вә һакимијјәти һәјата кечирән тә'сисатларын фәалијјәтини, һабелә мүлкијјәт вә истеһсал васитәләринин фәалијјәти системини билдирмәк үчүн нәзәрдә тутмағы тәклиф едирик. Ичтимаи гурулуш дедикдә исә, һәр шејдән әввәл, чәмијјәтин стратификасија системи, јә'ни ашағыдан јухарыја принсипи үзрә синиф вә тәбәгәләрә бөлүнмәси нәзәрдә тутулур. Структур истилаһы ады илә һәр һансы тамын фәалијјәтини мүмкүн едән тәркиб елементләринин мүәјјән принсип үзрә низамланмасыны, гајдаја салынмасыны нәзәрдә тутачағыг. Структур мүәјјән бир тамын гурулушу, тәшкилатланма исә онун фәалијјәтидир.

Сосиологлар *формал* вә *гејри-формал* тәшкилатлары бир-бириндән фәргләндирирләр. Бунлар, биринчиси, гәти шәкилдә мүәјјәнләшдирилмиш бүтүн сосиал роллардан, формал тә'сисатлардан, формал санксијалар системиндән, бир сөзлә, һүгуги јолла мүәјјәнләшдирилмиш кодларын вә кодексләрин формалашдырылмыш системиндән јараныр. Гејри-формал тәшкилат дедикдә, биз күндәлик гаршылыглы әлагәләрин кедишиндә спонтан сурәтдә мејдана чыхан сосиал роллар, гејри-формал тә'сисатлар вә гејри-формал санксијалар, һабелә адәт вә ән'әнәләрин бизә кәтириб чатдырдығы давраныш еталонлары системини баша дүшүрүк.

Истәр формал, истәрсә дә гејри-формал сосиал тәшкилатлар груп үчүн сосиал гајда гануну вә ја ичтимаи һәјат просесләринин кедишиндә таразлығын јарадылмасыны тә'мин едир. Ајдындыр ки, таразлыг һәмишә гејри сабит вә дәјишкәнликләрә мејллидир, лакин елә мүәјјән һүдудлар вар ки, онлар горунуб сахланылмалыдыр вә һәмин һүдудларын дахилиндә ичтимаи һәјат елә шәкилдә кедә биләр ки, фәрдләр вә групларын тәләбатлары тә'мин едилсин.

Әкәр бу гејри - сабитлик давам едәрсә вә сахланыларса ичтимаи позғунлуг һадисәләри комплекси мејдана чыхачагдыр. Сосиал гајда-ганун һәр бир груп үзвүнүн өзүнүн тәләбат вә марағынын гәбул едилмиш тә'сисатлар системи, санксијалар системи вә дәјәрләр системи илә мүәјјәнләшдирилмиш чәрчивәдә өдәниләчәјинә бәсләдији үмидләрин мүәјјән һиссәсинин реаллашмасына әсасланыр. Әкәр бу үмидләр боша чыхырса, әкәр тә'сисатлар вә нәзарәт систе-

минин фәалијјәт просесләри дәјишкәнликләрә мәрјлндир...
онда сосиал гајда-ганун позулур вә груп бир гајда олар
өзүнүн дағылмасы илә бағлы олан радикал дәјишиклик
дөврүнә гәдәм гојур.

VII фәсил

СОСИАЛ ГРУПЛАР

1. Сосиал групларын гурулушу вә функсијалары

Сосиал әлагә мүәјјән сабит бирликләрин — мүхтәл
нөв вә формаларда чыхыш едә билән сосиал топлуларын
ранмасына кәтириб чыхардыр. *Сосиал топлунун әсас нө
риндән бири група.* Бир-бири илә тә'сисатларла тәнзим е
лән мүнасибәтләр системи илә бағлы олан, мүәјјән үмуми
јәрләрә малик олан вә башга топлулардан һәр һансы
фәргләндиричи әламәтә көрә сечилән мүәјјән сајда (үч
фәрдән аз олмајараг) адамлары биз **груп** адландырачағыг.
нәфәр адам арасындакы мүнасибәтләрә групун сәчијјәлән
ји хүсусијјәтләр хас олмур. Биз һесаб едирик ки, груп јал
о вахтлар јараныр ки, ваһид сосиал гурум чәрчивәсиндә
нын тәкчә *Б* илә дејил, һәм дә *В* илә, еләчә дә *Б* вә *В* арас
да мүнасибәти олсун. Ики вә үч нәфәрдән ибарәт бирлик
арасындакы фәрги график шәкилдә беләкөстәрмәк олар:

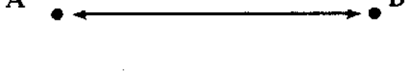

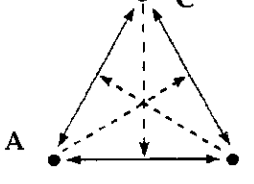

Групун әмәлә кәлмәси үчүн дахили гурулушун, јә'ни
сисатларын нәзарәт формасынын, һәрәкәт еталонларынын
масы вачибдир. Буна көрә дә биз јалныз контактлара әсас
мыш вә өзүнүн гурумларына малик олмајан сәрбәст бир
ләри груп адландырмырыг. Формал тә'сисатлары, мүә
едилмиш формал гуруму, тәшкили олмајан вә гејри-фор
гурум әсасында фәалијјәт көстәрән формаллашдырылмам
груплар да мөвчуд ола биләр. Һәмчинин мә'лумдур ки, бу
рум груп үзвләрини идарә етмәк үчүн мүстәсна дәрәчәдә
мәрәли олар вә група мөһкәм сабитлик верә биләр. Дем
сабит гуруму олмајан бирликләри груп адландырмајачағыг.

Бундан әлавә, биз һесаб едирик ки, групун өзүнүн дәјәрләри, јә'ни бирләшмә мәркәзи, рәмзи (символу), шүары, идејасы, мадди предмети вә с. олмалыдыр. Бунлар групда бирлик һиссинин вә група мәнсуб олмаг дујумунун инкишафы үчүн зәруридир.

Бу дәјәрләр арасында вә ја онларын әсасында "биз" сөзү илә ифадә олунан спесифик бирлик һисси инкишаф едир. "Биз"ин дәрк олунмасы групун үзвләрини бирләшдирән психики әлагәни ифадә едир вә групун һәрәкәт бирлијинин вә һәмрә'јлијинин әсасы олур.

Нәһајәт, групун фәргләндиричи әламәти, јә'ни ону башга груплардан фәргләндирән вә онун үзвләри тәрәфиндән онлары башга груплардан ајыран вә бунун әсасында група дахил олмајанлары "онлар", "өзкәләр" адландырмаға имкан верән нә исә бир шеј олмалыдыр. Бу, идеолокија, мүәјјән бир предметә малик олмаг, мүәјјән әразидә јашамаг, мүәјјән мәрасимин јеринә јетирилмәси вә с. ола биләр.

Ајдындыр ки, бу шәртләрә олдугча чохлу сајда бирликләр чаваб верир, мәһз буна көрә дә биз групларын мүфәссәл тәһлили вә тәснифатыны апармалы олачағыг. Сон дәрәчә формаллашдырылмыш, јүксәк инкишаф етмиш формал тәшкили, гуруму олан груплар, олдугча сабит вә чохсајлы олан груплар, һәмчинин кичик, формаллашдырылмамыш вә нисбәтән сабит олмајан груплар мөвчуддур.

Там инкишаф етмиш вә формаллашмыш групларын нәзәрдән кечирилмәсиндән башлајаг. Груп һәмчинин бир чох дикәр елементләрдән тәртиб олунур. Фәрд група өзүнүн бүтүн шәхсијјәти илә дејил, јалныз һәмин групда ичра етдији ичтимаи ролу илә мәнсуб олур. Група мәнсубијјәт шәхсијјәтин јалныз бә'зи хүсусијјәтләрини әһатә едир вә бир груп чәрчивәсиндә инсанын бүтүн һәјати фәаллығы јалныз мүәјјән һәчмдә сәрф едилир. Һәр бир груп аз вә ја чох дәрәчәдә өз үзвүнүн физики еталонуну, јә'ни онун заһири көркәмини мүәјјән едир. Ордуда вә бә'зи башга групларда физики модел олдугча дәгиг, әтрафлы мүәјјән едилир, дикәр груплар исә јалныз негатив мүәјјәнликлә кифајәтләнирләр (групун үзвү нечә кејинмәлидир, јахуд о өзүнүн заһири көркәминин гејдинә нечә галмалыдыр). Даһа сонра груп өз үзвүнүн мә'нәви еталонуну вә ја онун өз һәрәкәтләриндә реаллашдырмалы олдуғу мә'нәви хүсусијјәтләр комплексини мүәјјән едир. Нәһајәт, груп өз үзвүнүн һәм дә функсијаларыны вә ја онун групун вәзифәләринин реаллашдырылма-

һәчмини мүәјјән едир.

Мөһкәм дахили бирлији вә низам-интизамы олан груп-ларда груп үзвүнүн физики, мә'нәви еталонлары вә функс-ијалары дәгиг мүәјјән едилир вә онларын һәјата кечирилмә-шәртсиз тәләб олунур. Адәтән бу, мүһүм вәзифәләри реа-лашдыран груплардыр. Групун бир там кими күчү онун үз-ләринә гаршы ирәли сүрүлән тәләбләрә мүтәнасибдир.

Груплар өз үзвләринин сајыны мәһдудлашдыра биләр бунун әсасында онлар гапалы (јә'ни, групун јени үзвләри-чох дәгиг гәбул ме'јарлары тәгдим едән), мәһдуд (гәбул м-јарларынын чиддилији бир гәдәр аз олан) вә ачыг (арзусу ол-һәр кәсин дахил ола билдији вә јени үзвләрә гаршы һеч б-тәләбләрин ирәли сүрүлмәдији) групалара бөлүнүр. Адә-груп һәмчинин јени үзвләрин гәбул олунмасы үсуллары-групдан чыхма гајдаларыны мүәјјән едир вә бунунла груп-идентиклијини вә өзүнүн тә'сир даирәсини тә'мин едир. М-сәлән, үзвләрин идентиклији нишан тахылмасыны нәзәрдә-та билән физики еталонла тә'мин олунур.

Бир нечә сөз дә хүсусиләшмә принсипи һагтында. Ју-рыда дејилдији кими хүсусиләшмә принсипи һәмрә'јлик һ-синин јаранмасынын әсасыны вә бунунла бәрабәр груп-идентиклијинин дә әсасыны тәшкил едир. Групун тәркиби-минцә дәјишкән олур. Онун үзвләри групу тәрк едир, вә-едир, јени үзвләр кәлир, лакин тәркибинин дәјишмәсинә б-мајараг, груп өз идентиклијини сахлајыр вә бә'зән јүз ил-әрзиндә бүтөв бир там кими сабит сурәтдә мөвчуд ол-Груплар реаллашдырдыглары мәгсәд әсасында, ејни бир ә-зијә мәнсубијјәт әсасында, гәбул едилән идеолокија, дин, -вә с. әсасында хүсусиләшә биләр. Хүсусиләшмә принсипи-ни үзвләрин гәбул олунмасы ме'јарларына да вә демәли г-пун дахили һәмчинслијинә дә һәлледичи сурәтдә тә'сир к-тәрир. Һәмчинслилик јаша (мәсәлән, кәнчләр групу), син-мәнсубијјәтә (фәһлә иттифаглары, сәнәткар тәшкилатлар-ирги, дини, милли ејнилијә көрә мүәјјән едилә биләр. Мүә-едилмиш ме'јарлара көрә һәмчинслик групун үзвләри арас-дакы мүнасибәтләрә вә дахили стратификасијасына тә'-көстәрән мүһүм хүсусијјәтидир.

Групун нөвбәти тәркиб һиссәси онун бирлик мәркәзиди-

Групу идентификасија едән, онун варлығынын вә ин-шафынын мадди вә идеја әсасыны тәшкил едән бүтүн-јерләр, предмет вә символлары биз белә адландырырыг.

Бураја, әкәр груп формалашдырылмышса, онда онун ерләшдији бина вә олдугу јер вә ја формал групун һәмишә ығышдығы јер, нишанлар, мөһүрләр, бајраглар, групларын дллары, онларын ихтијарында олан әмлак, китабханалар вә . аиддир. Бирләшмә мәркәзинә вә ја бә'зән дедијимиз ки-и мәркәзләшмәјә групун инсанлардан ибарәт олмајан, ла-ин групун бир нөв мадди вә идеја әсасыны тәшкил едән үтүн тәркиб елементләри дахилдир. Бирләшмә мәркәзлә-инин — әразиләрин, символларын, шүарларын, әмлакын вә аирәнин — идентиклији групун заман әрзиндә дајаныглы-ынын, сабитлијинин гүввәтли амилидир.

Адлары чәкилән мәркәзләр, һәр шејдән әввәл, групун өһкәмләндирилмәси механизмләри вә групун вәзифәләри-ин реаллашдырылмасы васитәләрини тә'мин едир. Демәли, звлүк һаггы, групун әмлакы вә ону чохалтмаг үсуллары, звләрин әмлакындан истифадә етмәк имканы, башга груп-ара тә'сир костәрмәјин мүмкүнлүјү, үзвләрин вә бүтөвлүк-ә групун мәнафеләринин кәнардан едилә билән һәр һансы ир тәчавүздән горунмасы, мүхтәлиф дахили бөһранларын арпысынын алынмасы, дахили јенидәнгурма ишләринин парылмасы вә групун вәзијјәтинин өјрәнилмәси — групун адди тәчһизаты әсасында јеринә јетирилән функсија вә ә'јләр комплексиндән ибарәтдир.

Бүтөв бир там кими групун вәзифәләри һәр бир инки-афı етмиш групун нөвбәти тәркиб елементини тәшкил дир. Гаршыларына һәр һансы бир мәгсәд гојмуш достлар, әмин мәгсәд һәтта јалныз биркә әјләнчәләри тәшкил ет-әкдән ибарәт олса белә, група чеврилә биләрләр. Бүтөв рупун гаршысында вәзифәләрин мејдана чыхмасы зәрури урәтдә онлары һәјата кечирмәк үчүн васитәләрин јаранма-ына, васитәләрдән истифадә етмәк үсулларынын вә бу за-ан апарылан нәзарәт вә һесаблама формаларынын, вәзи-әләринин јеринә јетирилмәсинин коллектив сурәтдә гиј-әтләндирилмәсинин, һәмчинин груп үзвләри арасындакы үнасибәтләрин јени системинин конститусионал шәкилдә әнзим едилмәси зәрурәтини мејдана чыхарыр.

Беләликлә, групун вәзифәси нәзарәт системинин вә да-или тәшкилинин инкишаф амилинә чеврилир. Бундан баш-а, групун вәзифәси онун хүсусиләшмә принсипинә, үзвлә-ин гәбул ме'јарларына вә һәр шејдән әввәл групун үзвлә-инин онун адындан јеринә јетирдији функсијаларына тә'-ир едир. Јухарыда костәрилән әјләнчәнин тәшкили вәзи-әси тимсалында биз бу чүр групда әмәк болкүсүнүн, үзв-

тәнзим олунмасынын нечә баш вердијини вә бунун нәтич
синдә групун бир там кими өз вәзифәсини нечә јеринә
тирдијини көстәрдик.

Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, бир там кими групун
зифәси јалныз онун ајры-ајры үзвләринин функсијаларын
чәми дејилдир. Групун вәзифәси даһа чох ајры-ајры үзвләр
јеринә јетирдији функсијаларын синтезидир. Лакин групун
зифәси адәтән елә мүәјјәнләшдирилир ки, ону һеч бир в
сона гәдәр реаллашдырмаг олмур, онун һәјата кечирилмә
өз нөвбәсиндә јени вәзифәләри үзә чыхардыр. Һәтта һәр һ
сы комитә вә ја комиссијалар тәрәфиндән дәгиг мүәјјәнл
дирилмиш вәзифәләри јеринә јетирмәк мәгсәди илә јарад
мыш груплар вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүн тәләб е
лән вахтдан даһа узун мүддәт әрзиндә мөвчуд олмаг мејл
маликдир вә чох вахт бундан сонра да гејри-формал груп
ми мөвчуд олур вә ја вәзифәләрин јени аспектләрини тапа
өзүнүн формал варлығыны узатмаға чалышыр. Групларын
битлијә олан мејли адланан бу һадисәнин мәнбәји һәм ш
сијјәт механизиндә, һәм дә үзвләр арасында вәзифәнин р
лашдырылмасы кедишиндә јаранмыш мүнасибәтләр м
низмләриндәдир. Ајдындыр ки, бу, груп үзвләринин арзу
рына чаваб вермәјән кәнар тәзјигин нәтичәсиндә јаранм
групларa аид дејил.

Групун вәзифәләринә башга груп вә бирликләрин н
риндә мә'на верилир. Буна көрә дә кечмишдәки вәзифә
рин үзәриндә рефлексија груп ән'әнәләринин мүһүм е
ментидир. Һәм дә һәр групда өзүнүн кечмишини вә к
мишдә өз вәзифәләрини јеринә јетирмәк үсулларыны и
аллашдырмаға тәбии мејл инкишаф едир. Бир тәрәфдән
мејл јени үзвләрин тәрбијә едилмәси зәрурәтиндән до
(онлара груп үзвләринин кечмишдә етдији һәрәкәтләр и
аллашдырылмыш шәкилдә тәгдим олунур). Дикәр тәрәф
исә идеаллашдырылмыш ән'әнә һәм дә групун дахили б
лијинин мөһкәмләндирилмәси, үзвләрин мә'нәвијјатын
јүксәлдилмәси, јә'ни онларын групдакы функсијалары
интенсив сурәтдә јеринә јетирмәк һазырлығынын артыр
масы амилидир. Групларын мүхтәлиф илдөнүмү илә әл
дар оларaг јазылмыш рәсми тарихи вә һәр шејдән әв
һәр бир дөвләт вә ја халгын кәнч нәсил үчүн јазылм
рәсми тарихи һәмишә идеаллашдырылмыш мәзијјәт вә
түнлүкләри һәддән чох артыран һәмин халгын "бөјүкл
нү", онун кечмишдәки шөһрәт вә гүдрәтини көстәрән

иддир. Рәсми тарих кечмишдә едилмиш тәсвирләр күллиј-
аты дејил, груп тарихини мүмкүн гәдәр даһа јахшы гәләмә
вермәк үчүн нә јазмаг лазым олдуғу һаггында тәсәввүрләр
мәчмусудур.

Бә'зән групун вәзифәләри групун она аллаһ тәрәфин-
дән тапшырылмыш спесифик миссијасы (вәзифәси, ролу)
кими, групун хүсуси кејфијјәтләриндән јаранан һадисә вә
с. кими нәзәрдән кечирилирди. Групун вәзифәләринин мис-
сија кими мүәјјәнләшдирилмәси һәмишә групун вә онун
үзвләринин мүәјјән камиллијә чатмыш вә буна көрә дә бу
камиллији башгаларына дә өтүрмәли оланлар кими тәгдим
едилмәсини нәзәрдә тутур. Миссијанын һәјата кечирилмәси
һәмишә өз групунун камиллијини башгаларына өтүрмәк
үчүн груп үзвләринә зәрури олан шәхси камиллијә чатмаг
мә'ји илә јанашы кетмишдир. Дин тәрәфдарлары исә мис-
сионерлик ишини апараркән практикада хүсуси сә'ј вә дин-
дә фанатизмлә, тәәссүбкешликлә фәргләнмәлидирләр. Бу
тур сә'ј вә фанатизми, һәмчинин һәр һансы бир миссијанын
јеринә јетирилмәси үчүн тәшкил едилмиш сијаси вә ичти-
маи һәрәкатларда да мүшаһидә етмәк олар.

Өзүнү башгаларындан үстүн тутмаг јалныз һәр һансы
бир миссијаны реаллашдыран групларa хас дејил. Өзүнүн
башгаларындан һеч олмаса мүәјјән саһәдә үстүн олдуғуну
дујмаг кәрәк һәр бир група хас олсун.

Шәхсијјәтин таразлығыны итирмәдән она зиддијјәтләри
арадан галдырмаға имкан верән вә өзүнүн дәјәри һаггында
һәр бир фәрддә позитив тәсәввүрләрин олдуғу кими һәр
бир груп өзүнүн, һеч олмаса һәр һансы бир мәһдуд саһәдә
олса белә, үстүнлүјү һаггында тәсәввүрләр комплексинә
малик олур. Бу үстүнлүк һисси олмаса груп тез бир заманда
низамсызлашыр вә позулур. Група дахил олмаг фәхр үчүн,
фәргләнмәк үчүн сәбәб олур. Һеч бир шејлә фәргләнмәјән,
көзәл ән'әнәләри, јүксәк дәјәрә малик хүсусијјәтләри вә
наилијјәтләри олмајан група дахил олмаг чәзбедичи дејил.
Буна көрә дә һәр бир груп башгаларындан фәргләнмәјә вә
үстүнлүк әлдә етмәјә чалышыр. Јери кәлмишкән идман гә-
ләбәләри вә мүхтәлиф мүсабигәләрдә бејнәлхалг наилијјәт-
ләрин мәшһурлашдырылмасы, реклам едилмәси дә елә бу-
радан ирәли кәлир. Бу јолла дөвләтин бүтүн вәтәндашлары
үстүнлүк һиссини бөлүшдүрә вә фәхр едә биләрләр ки, бу
гәр көркәмли наилијјәтләри олан вә бүтүн башга халглар-
дан үстүн олан бир халга мәхсусдурлар.

Вәзифәләрин һәјата кечирилмәси [illegible]
коллектив ирадәси адланан һадисәни доғурур. Бу, әлбәт ки, метафорадыр, чүнки група хас ола билән фәрди псих ки амил һеч бир груп психикасы вә һеч бир коллектив и дәдә мөвчуд дејилдир. Коллектив ирадә, садәчә олар груп үзвләринин коллектив вәзифәнин һәјата кечирилмә үзрә сә'јләри комплексидир. Бу ирадә ајры-ајры тә'сисат ра тапшырылмыш тә'сисатлы һәрәкәтләрдә вә ја өз функ јаларыны јеринә јетирән үзвләрин фәрди һәрәкәтләрин ифадә олуна биләр. Групун һәмрә'лији дә вә групун вә фәсинин јеринә јетирилмәси үчүн зәрури олан биркә әмә сә'јләрә, мәс'улијјәт дашымаға һазырлыг да коллектив и дәдә ифадә олунур.

Биз бурада коллектив ирадәнин, јә'ни јени вәзифә рин јеринә јетирилмәсинә јөнәлмиш ардычыл сә'јләрдән ранан һадисәнин әмәлә кәлмә механизмини араштырмыр Онлар групун дахили гурулушундан, вәзифәнин өзүнд групун дахили бирлији сәвијјәсиндән, үзвләрин хүсусиј ләриндән, рәһбәрләрин шәхсијјәтиндән, миссијанын вә зифәнин өзүнүн вачиблијинин дујулмасындан вә групун тијарында олан васитәләрдән асылыдыр.

Групун бүтүн бу тәркиб елементләрини ашағыдакы ми тәсниф етмәк олар: групун үзвләри, онларын гру идентиклијини вә сабитлијинин арасыкәсилмәзлијини м јән едән чизки вә хүсусијјәтләри; групун вәзифәләри, он ры јеринә јетирмәјә хидмәт едән васитәләр, вәзифәлә реаллашдырылмасы үчүн јарадылмыш психососиоложи ханизмләр, групун дахили бирлијини сахлајан амилләр, тимаи нәзарәт вә тә'сисат системләри, үзвләр арасынд мүнасибәтләри тәнзим едән гаршылыглы тә'сир нүмунә ри, давраныш еталонлары вә нормалары; башга групла контакт вә мүнасибәтләрин тәнзим едилмәсинин тә'си вә васитәләри.

Групун бүтүн бу тәркиб елементләри групун фәали көстәрмәсини тә'мин едән мүәјјән бир тәрздә јерләшдир мишдир. Групун тәркиб елементләри системи вә онларын шылыглы тәшкили принсипләри групун структуру адландь лыр. "Структур" истилаһы "гурулуш" истилаһынын билдир мә'наны дашыјыр. Демәли, о, тәркиб елементләринин елә ләшдирилмәси үсулудур ки, бу заман онлара бүтүн гру сахланылмасы вә инкишафы үчүн лазым олан тәрздә бир рини тамамлајараг вә мүәјјән диапазонда аһәнкдарлашды лараг өз функсијаларыны јеринә јетирә билир.

Там инкишаф етмиш групун структуру һаггында данышаркән биз микроструктур вә макроструктурлары гејд етмәлијик.

Микроструктур фәрдләрин, мүнасибәтләрин, бир сөзлә, ән кичик тәркиб елементләринин дүзүмү вә тәртибидир. Микроструктур-ичтимаи синифләр, тәбәгәләр, категоријалар, бөјүк бирликләр, ири тә'сисатлар кими бөјүк тәркиб елементләринин дүзүмү, тәртиби вә гаршылыглы ујғунлашдырылмасыдыр. Сосиолокијанын вәзифәси мүхтәлиф тип групларда чыхыш едән һәр нөв микро вә макроструктурларын тәсвиридир.

Там инкишаф етмиш групун микроструктуруну даһа јахындан көздән кечирәк. Һәр бир фәрд дахил олдуғу групларда көзләнилән һәрәкәтләрин јеринә јетирилмәсинә вә гәбул олунмуш давраныш нүмунәләринә риајәт едилмәсинә әсасланан мүхтәлиф сосиал ролларыны ичра едир. Ролларла мүәјјән һүгуг вә вәзифәләр баглыдыр. Бу һүгуг вә вәзифәләрин мәчмусу фәрдин групда онун башга үзвләринә нисбәтән мөвгејини мүәјјән едир. Бу мөвгеләр һәмишә мүәјјән васитәләрлә фәргләндирилир. Даһа кениш сәлаһијјәтләрин, даһа кениш фәалијјәт саһәсинин, даһа јүксәк гијмәтләндирмәнин баглы олдуғу мүәјјән мөвгеләр али, ән јүксәк, бу шәртләрә чаваб вермәјән дикәр мөвгеләр исә — ән ашагы мөвгеләр сајылыр. Беләликлә, групун гурулушуну онун үзвләринин мөвгеләри системи кими нәзәрдән кечирмәк олар. Мә'зи охшар мөвгеләр бир сәвијјәдә јерләшир вә охшар мөвгеји олан адамлар груплашмаларыны вә ја сыраларыны әмәлә кәтирир. Бир сөзлә групун үзвләринин мөвгеләри системи групун микроструктуруну јарадыр.

Сосиал мөвге, сосиал статус групда мүәјјән ролун ичрасынын газанмыш олдуғу нүфуз вә ја танынма дәрәчәси илә мүәјјән едилир. Демәли, групларын микроструктуруну, хүсусән кичик групларда, мөвгеләр вә онларын гаршылыглы ујғунлуғу системи кими нәзәрдән кечирмәк олар.

Бөјүк груплар өјрәниләркән микроструктур дедикдә јалныз фәрдләрин мөвгеләри системи дејил, һәм дә онун һүдудларында әмәлә кәлән кичик груплар системи нәзәрдә тутулур. Ајдындыр ки, кичик групларын макроструктуру олмур. Ичтимаи һәјатын елементар психососиал механизмләрини ахтаран мүасир сосиолокија кичик групларын микроструктуруну макроструктурларда баш верән һадисәләри дәрк етмәк үчүн васитә олдуғуну һесаб едәрәк һәмин микроструктурларын тәдгигинә кетдикчә даһа чох диггәт је-

тирир. Мүасир сосиолокија белә бир фәрзијјәјә әсасланыр ки, ичтимаи һәјатда иштирак етмәк үчүн кичик групла мәнсубијјәтин һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Биз бө групларa онларын һүдудларында әмәлә кәлән кичик гр лар васитәсилә мәнсуб олурут, макроструктурларда баш рән просес вә һадисәләр исә бундан башга, һәм дә микр труктурларда баш верән күтләви просесләрин дәрк едил си үчүн һәлледичи әһәмијјәтә маликдир.

Лакин макроструктурларын өз хүсуси ганунлары в дыр вә онларда баш верән һәр шеји микроструктурла әмәлә кәлән просесләрлә изаһ етмәк мүмкүн дејил. бир халгын синифләр системи јалныз кичик групларда верән психососиал просесләрлә дејил, һәм дә вә һәр дән әввәл истеһсал мүнасибәтләринин објектив сист илә мүәјјән едилмишдир. Демәли, макроструктур микр труктурларын јалныз чәми вә ја синтезидир.

Групун макроструктурлары мүхтәлиф еталонлар ү јарана биләр. Чинс вә јаш категоријаларындан чыхыш сәк, групун демографик структуруну аларыг. Пешә кат ријалары системи, мәсәлән, пешә категоријалары арас сај мүтәнасиблији вә онларын мүтәнасиблијинин дәјиш сини нәзәрә алсаг, групун пешә структуру схемини едәрик.

Лакин бөјүк групларын тәбәгәләри вә синифл структурунун даһа чох әһәмијјәти вардыр. Бу, синиф гатлар вә онларын арасында јаранан гаршылыглы дүзүм, насибәтләр системидир. Ичтимаи синифләрдә баш во просесләр, мүнагишәләр вә онларын арасында мүбар синифләрин мәнафеләри вә онларын өдәнилмәси үсулл бөјүк групларын ичтимаи һәјатынын кедишинә тә'сир тәрән әсас ичтимаи просесләрдир.

2. Сосиал групларын нөвләри

Сосиоложи әдәбијјатда групларын бир чох мүхтә тәснифатына раст кәлмәк олар. Америка әдәбијјат көстәрилән бүтүн групларын тәснифаты үсулларыны то мыш вә тәһлил етмиш америкалы сосиолог Ј. Ј. Јубенк мин тәснифатларын әсасландығы **једди принсипи** ајыры етник вә ја ирги мәнсубијјәт әсасында тәснифат; 2) мә инкишаф сәвијјәси әсасында; 3) груп структуру тип әсасында; 4) групун даһа кениш топлуларда јеринә јети ји функсијалар вә вәзифәләр әсасында; 5) груп үзв

расында үстүнлүк тәшкил едән контакт типләри әсасында; 6) групларда чыхыш едән мүхтәлиф рабитә нөвләри әсасында; 7) башга принсипләр үзәриндә әсасланмыш мүхтәлиф тәснифатлар*.

Бүтүн бу тәснифатлар мүәјјән дәрәчәдә әсасландырылмышдыр. Лакин тәснифат ихтијари үсулдур вә онун дүзкүнлүјү, дәгиглији үчүн ашағыдакылар һәллединчи әһәмијјәтә маликдир: идраки дәјәрлилик, ајдынлыг вә биткинлик. Тәснифат системи бөлкүнү ајдын, гәти вә там шәкилдә јеринә јетирмәлидир. Биз бурада Јубенкин нәзәрдән кечирдији тәснифат системләринин һансы дәрәчәдә бу дәгиглик шәртләринә чаваб вердијини мүәјјән етмәк нијјәтиндә дејилик. Бурада биз һәмчинин өзүмүзүн тәснифат системимизи дә вермәјәчәјик. Бу вәзифә груп нәзәријјәсинә даир хүсуси елми тәдгигата аиддир. Гаршыја тәснифатын дүзкүнлүјүнү мүәјјән етмәк мәгсәдини гојмајараг, биз бурада груп нөвләрини көздән кечиририк.

Индијә гәдәр груп проблемләринин көздән кечирилмәси кедишиндә биз тез-тез групларды бөјүк вә кичик груплара бөлүрдүк. Кичик груплар ән чоху 30 нәфәр үзвү олан групплардыр. Онлар, адәтән, достлуг әлагәләри васитәсилә әлагәләндирилир, васитәсиз шәхси контактлар онларда үстүнлүк тәшкил едир вә үзвләр арасындакы мүнасибәтләр гејри-формал тә'сисатларла тәнзим едилир. Лакин үзвләри арасындакы мүнасибәтләрин дәгиг хидмәти тә'лиматларла тәнзим едилән, хүсуси вәзифәләри јеринә јетирмәли олан јүксәк дәрәчәдә формалашмыш кичик мәгсәдли груплар да мөвчуд ола биләр (мәсәлән, дүшмәнин әразисиндә фәалијјәт көстәрән кичик орду групу, сијаси партијанын кизли шәраитдә фәалијјәт көстәрән өзәји вә с.). Буну јадда сахламаг лазымдыр, чүнки бир чох һалларда кичик групу илк групларла ејниләшдирирләр, һалбуки бу һеч дә һәмишә дүзкүн дејил вә һеч дә һәр бир кичик груп илк груп сајыла билмәз. Лакин бу чүр кичик формалашдырылмыш групларда васитәсиз контактлар үстүнлүк тәшкил едир вә үзвләр арасындакы һәтта предмет контактлары белә принсипчә васитәсиз контактлар ола биләр. Бунун нәтичәсиндә онларда үзвләрин билаваситә танышлығына әсасланмыш гаршылыглы тә'сир еталону јараныр. Башга сөзләрлә десәк, үзвләр арасындакы бүтүн мүнасибәтләрдә шәхси танышлыг, јахын-

---

* Бах: Mac-Iver R.M. and Page C.H. Society, London, 1961, p. 214-6.

лыг елементи чыхыш едир вә бу она кәтириб чыхарыр
һәтта тә'сисатлашдырылмыш гаршылыглы тә'сирләр б
бөјүк групларда олдуғу кими (бурада адамларын бир-бир
тә'сирн тамамилә анонимдир) һеч бир вахт тамамнлә
сијјәтсизләшдирилмиш олмур. Буна көрә дә кичик груп
да онларын илк груп олуб-олмамасындан асылы олмај
спесифик, бөјүк групларла мүтајисәдә үзвүн група та
нилији имканларыны кенишләндирән әлагә вә јахынлы
вү јараныр.

Бөјүк групун дәгиг тә'рифи јохдур. Үмумијјәтлә,
елә групу *бөјүк груп* адландырырыг ки, онун бүтүн үзвл
нин бир-бирини шәхсән танымасы вә бүтүн контактла
онларын арасында васитәсиз баш вермәси мүмкүн д
Бөјүк группары тәсвир едәркән биз, адәтән, он минл
үзвү әһатә едән күтләви бирликләри, кениш мәсафә
сәпәләнмиш үзвләрин нәһәнк күтләсиндән ибарәт б
синфи, етник, дини вә дикәр групларı нәзәрдә тутуруг
чик групларла бөјүк өлчүлү групплар арасында *орта*
адыны газанмыш групплар да мөвчуддур. Лакин групплар
рәнән бир чох сосиологлар белә һесаб едирләр ки, һ
орта групларын сутруктуру вә әлагәси, онларда баш в
һадисә вә просесләр өз маһијјәтинә көрә бөјүк групл
кылара охшардыр вә буна көрә дә орта групплары ху
олараг өјрәнмәк лазым дејил. Әкәр кичик групун кени
нәрәк бөјүк група чеврилмәси просесиндә нәјин баш
чәјини тәсәввүр етмәјә чалышсаг, кичик вә бөјүк гру
арасындакы фәрги даһа јахшы көрә биләрик. Мәсәлән
вә ја бир нечә көркәмли рәһбәр әтрафында бирләш
бир нечә үзв тәрәфиндән тә'сис едилмиш сијаси парти
линдә артыг мүәјјән формал әлагә, функсијаларын тә'с
ландырылмыш бөлкүсүнү вә с. јарадан кичик групдур
кин бүтүн үзвләрин шәхси танышлығы онда кичик груп
олан бүтүн чизкиләри өзүндә сахлајыр. Үзвләрин сај
артмасы шәхси кејфијјәтләринин јалныз үздән мә'лум
ғу јени адамларын ахынына кәтириб чыхардыр.

Партија һәм дә әрази нөгтеји-нәзәриндән дә кен
нир. Јени контактлар һәр шејдән әввәл васитәли олу
түн мәсәләләри васитәсиз контактларын көмәји илә
етмәк вә үзвләрин давранышыны васитәсиз шәхси кон
ларла идарә етмәк мүмкүн дејил. Фәалијјәт формала
тә'сисатландырмаг, бу фәалијјәтин дәгиг регламентин
әјјәнләшдирмәк тә'сисатлы асылылыг, мөвгеләр иера
сы вә хидмәти иерархија системини, дахили низам-ин

арадан сосиал нәзарәт системини тәтбиг етмәк зәрурәти мејдана чыхыр. Үзвләрин сајынын артмасы нәтичәсиндә онларын арасында гаршылыглы анлашма, һәмрә'јлик, мәтбуат, сәрәнчамлар, күтләви јығынчаглар вә радио васитәсилә әлдә едилир; рәһбәрләрин бүтүн үзвләри билаваситә көрүшмәк имканы олмадығындан онларла күтлә арасында пилләләр вә манеәләр системи јарадылыр вә с. Бир сөзлә, бөјүк групда инкишаф етмиш формал әлагә, формал нәзарәт системи, групун дахили бирлијини тә'мин едән күтләви коммуникасија васитәләри системи, үзвләрин заһири көрүнүшү вә мејлләрини формалашдыран күтләви һәрәкәтләр системи мөвчуд олмалыдыр.

Груплар һәм дә *илкин* вә *әлавә групларa* бөлүнүр. Илкин груплар кичик групларын хүсуси нөвүдүр. Бу групларда әлагә инсанларын васитәсиз шәхси контактларла, јүксәк дәрәчәдә ејнилијини догуран јүксәк емосионаллыгла биркә фәалијјәтә чәлб едилмәси илә тә'мин олунур. Илкин груп һәр шејдән әввәл ушаглардан, валидејнләрдән вә онларын валидејнләриндән ибарәтдир. Груп һәр шејдән әввәл үзвләрин шәхси мараглары васитәсилә бирләшдирилир. Америка сосиологу Кули бүтүн сивилизасијалара хас олан аиләләрдә јаранан гаршылыглы тә'сирләрин јекчинс, һисси әлагәләрдән вә дикәр үзвләрин талеји үчүн шәхси мәс'улијјәтдән ирәли кәлән характерини гејд етмишдир*. Јашыдлардан ибарәт олан, хүсусилә еркән ушаглыг вә кәнчлик илләриндә јаранмыш груплар да охшар характерә маликдир. Гоншу даирәләри дә илкин група чеврилә биләр. Сосиологлар илкин групларын әһәмијјәтини онда көрүрләр ки, онларда, хүсусилә еркән ушаглыг илләриндә, инсан шәхсијјәтинин һәмаһәнк хүсусијјәтләри јараныр вә мүхтәлиф тарихи дөврләрдә вә мүхтәлиф мәдәнијјәтләрдә өзүнү көстәрән бу хүсусијјәтләрин охшарлығы һәмин илкин групларын тәшкили вә структурунун, онларын мөвчуд олдугу мүнасибәтләр системинин охшарлыгларынын нәтичәсидир. Илкин групларын бир чох һалларда формал әлагәләри олмур, лакин әкәр бу нөв әлагә, мәсәлән, аиләдә мүһүм рол ојнамага башлајырса, онда аилә бир илкин груп кими парчаланмага мә'руз галыр вә кичик формал група чеврилир.

Әлавә (икинчи дәрәчәли) груплар мүәјјән мәгсәдләрин реаллашдырылмасы үчүн тәшкил олунмуш, әсас е'тибарилә васитәли предмет контактларынын принсипиал әһәмијјәтә

* Cooley C.H. Social Organization. New York, 1989, p. 82.

малик олдуғу вә ја үстүнлүк тәшкил етдији мүхтәлиф г
лардыр. Онлар тә'сисатландырылмыш вә схематикләі
рилмиш контактлар системинә әсасланыр, онларын фәа
јәти гајдалар васитәсилә тәнзим едилир. Әлавә груплар
тән бөјүк олур, лакин кичик груплар да әлавә груплар
биләр.

Биз тез-тез *гејри-формал* вә *формал груп* ифадәләр
дә ишләдирик. Бә'зи сосиологлар белә һесаб едир ки
бөлкүнүн јерини групларын бөјүк вә ја кичик, јахуд и
вә әлавә групларa бөлүнмәси доллура биләр. Бу бир с
дәр дә дүзкүн дејил. Бир чох һалларда гејри-формал гру
ра һеч олмазса мәкан контактлары илә баглы олан б
сәрбәст сосиал гурумлар аид едилир. Бурада биз груп
ны сонраја, онларын һүдудларыны мүәјјәнләшдирән а
формалашмыш әлагә вә хүсусиләшмә принсипинә м
олан бирликләри ифадә етмәк үчүн сахлајырыг. Буна
дә биз елә груплары гејри-формал груп адландырачагы
онларын дахили әлагәси јалныз тә'сисатларын тәшки
вә гејри-формал нәзарәтә әсасланмыш олсун. Бу, к
груплар да ола биләр, илкин груплар да. Лакин даһа к
гејри-формал топлулары да көстәрмәк олар. Тәчрүбәдә
онларын бә'зән мүәјјән әразијә мәнсубијјәт әсасында
дылдығыны көрүрүк. Онлар јалныз гејри-формал гонш
әлагәси илә бирләшмиш олур: мәсәлән, мүәјјән рај
шәһәрин вә ја гәсәбәнин сакинләри һәлә тәшкил олу
мыш вә јалныз һәләлик сых гоншулуг әлагәләри јарат
лар. Мувафиг олараг, артыг формал тә'сисатлары, фо
тәшкили вә нәзарәт системини јаратмыш бүтүн груп
биз формал груп адландырырыг.

Беләликлә, сосиал груплар олдугча мүхтәлифди
адла бир-бириндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнән, о
ча мүхтәлиф биркә јашајыш формалары әһатә едилир
сиолокијанын вәзифәси бу биркә јашајыш формалар
тәсниф едилмәсиндән, онларын тәркиб елементләр
онларын гурулушунун вә онларда баш верән процес
тәсвир едилмәсиндән ибарәтдир.

СОСИАЛ ТОПЛУЛАР

Сабит сосиал әлагәнин објектив сурәтдә мөвчуд олдуғу инсан бирликләринә сосиал груплардан башга дикәр *сосиал топлулар* да аиддир. Онларын арасында ән мүһүмләри бунлардыр: мүәјјән мәгсәдләри реаллашдырмаг үчүн јарадылан *мәгсәдли бирликләр*, һәр һансы бир әрази вә ја мәдәни мәнсубијјәтә әсасланмыш *әрази вә етник бирликләр*, чәмијјәтин стратификасија бөлкүсүнү әкс етдирән *сосиал синифләр вә тәбәгәләр*, нәһајәт *бүтөв чәмијјәт (глобал чәмијјәт)*. Бу фәсилдә һәмин сосиал топлуларын јаранма әсаслары вә фәалијјәт хүсусијјәтләри нәзәрдән кечирилир.

1. Мәгсәдли бирликләр

Мәгсәдли бирликләр, тәшкилатчыларын мүәјјән мәгсәд вә нијјәтләринин јеринә јетирилмәсинә хидмәт едәчәји шүурлу сурәтдә нәзәрдә тутулараг јарадылан груплардыр. Бу мәгсәдләр формаллашдырылмыш низамнамәдә ифадә олунур. Лакин мәгсәдли гејри-формал груплар да ола биләр.

Инсан өз мәгсадинә јијәләнмәк үчүн үч үсулдан истифадә едә биләр: башгаларынын нә етдијини нәзәрә алмајараг мүстәгил сурәтдә, башгалары илә мүбаризәдә (бу заман һәм әшјалара вә ја башгаларынын да чан атдыгы вәзијјәтә јијәләнмәјә чалышыр вә о, өзүнү башгаларына гаршы гојур); башгалары илә әмәкдашлыг етмәк јолу илә (бу заман бу әмәкдашлыг онда иштирак едән адамлары мәгсәдли бирликләрдә чәмләшдирән тәшкилати тә'лиматларла тәнзим едирләр.) Ајдындыр ки, мәгсәдли бирликләр һәм дә башга групларла мүбаризә үчүн дә јарадылыр.

Үзвләри бир-бири илә бирләшдирән мараглардан асылы олараг мәгсәдли бирликләр мүхтәлиф ола биләр. Онлар *игтисади, сијаси, мәдәни, елми, идман, әјләнчәли, хејријјә, јолдашлыг* вә с. мәгсәдләри һәјата кечирән груплар ола биләр, һәр һансы *јерли мәгсәдләрә хидмәт едә биләр*; өз үзвләринин *горумаг мәгсәдини күдә биләр* (мәсәлән, һәмкарлар иттифагы зәһмәткешләрин һүгугларыны горујур), *ушаглара һимајәчилик етмәк*, һәр һансы бир *ичтимаи идејалары тәблиғ етмәк, сағламлығы горумаг мәгсәдини* вә с. күдә биләр. Групун мәгсәдләри мүхтәлиф ола биләр вә бу мәгсәд мүх-

тәлифлији, ајдындыр ки, групларын тәркибиндә, ...
фәалијјәт үсулларында вә с. мүхтәлифлијә кәтириб чы...
рыр.

Мәгсәдли бирликләр үмуми мәгсәдләрә чеврилә би... охшар мәгсәдләрә чан атан адамлары әһатә едир. Јери ... мишкән, "охшар"ла "үмуми"нин ичтимаи һәјатда мүһүм ... ојнајан фәргини гејд едәк. Үмуми мәгсәдләр чох јахын ш... си мүнасибәтләрлә бирләшмиш адамларын мәгсәдләри... Бу шәхси мүнасибәтләр олмадыгда, һамынын бирликдә ... әјјән мәгсәдә наил олмаға чалышдығына бахмајараг һәр ... груп һаггында дејил, өзү һаггында фикирләшдикдә мәг... ләр јалныз охшар олур. Бундан әлавә, мәгсәдли групплар ... вахт мәгсәд охшарлығындан башга һеч бир шејлә бир-б... илә бағлы олмајан адамлары бирләшдирир. Бу бирликлә... *бир нечә умуми чәһәтләри вардыр*: 1) онлар бир-бири ... билавасите растлашмајан вә башгаларынын шәхсијјәти... хүсусијјәтләри илә дејил, онларла јалныз биркә вә ја ох... мәгсәдләри реаллашдыран адамлар кими марагланан үз... арасында васитәли әмәкдашлығы мүмкүн едән тәшкила... системини јаратмалыдырлар; 2) демәли, мәгсәдли бир... ләрдә үзвләр арасында "контакт", мүгавилә сәчијјәси да... јан мүнасибәтләр үстүнлүк тәшкил едир. Бу, илкин ... бирләшмәләри чәрчивәсиндә дәрин шәхси марагла... достлуг вә јахын јолдашлыг мүнасибәтләринин дә јара... сы имканыны һеч дә тамамилә истисна етмир. Лакин, ... мал васитәли әмәкдашлыг системи зәрури сурәтдә бирл... фәалијјәтиндә үстүнлүк тәшкил едән, әмәк бөлкүсүн... тамын фәалијјәт истигамәтини тәнзимләјән формаллаш... рылмыш мүнасибәтләрин јарадылмасына кәтириб чыхар... лыдыр; 3) нәһајәт, мәгсәдли бирликләрдә "шәхсијјәт... мүһит, јә'ни бирлијин ишләринин апарылмасы вә мәсәл... рин јербәјер едилмәсинин үзвләрин шәхсијјәт хүсусијј... ринин тә'сириндән асылы олмајан үсулуну јаратмаг ла... дыр. Ајдындыр ки, адамын шәхси хүсусијјәтләри онун ... нә јетирдији ишә тә'сир көстәрир. Бурада исә сөһбәт и... рин јеринә јетирилмәси үсулунун тәнзим олунмасында... бирлијин һәр бир үзвүнүн мүәјјән едилмиш һәрәкәт т... нә јол верилә билән јајынмалар һүдудларында риајәт ... ли олдуғундан кедир.

Бу үмуми чәһәтләр чох узаға кедән нәтичәләрә ... риб чыхарыр. Мәгсәдли бирликләр онлара үзвләрин ... олмасыны вә онларын фәалијјәтиндә иштирак етмә...

етимуллашдыран васитәләр системини јаратмалыдырлар. Бундан башга, онлара үзвләр арасында гаршылыглы анлашма үсулу вә каналларыны јаратмаг лазымдыр. Бу дахили коммуникасија системи бөјүк мәгсәдли бирликләрдә дахили һәмрә'јлијин мүһүм шәртидир. Бурадан исә дахили рабитәләрин, өз мәтбуатынын, ичласларын вә үзвләр арасында дикәр контакт вә гаршылыглы анлашма формаларынын зәрурилији мејдана чыхыр. Бундан башга, һәр бир бирлијә үзвләрин фәалијјәти вә тә'сисатларын өз функсијаларыны јеринә јетирмәси үзәриндә инкишаф етмиш, формаллашдырылмыш нәзарәт системи лазымдыр. Буна көрә дә һәтта кичик тәләбә елми дәрнәји өзүнүн "тәфтиш комиссијасыны" сечир вә бу "комиссија" идарәчилик фәалијјәтинә, үзвлүк һаггынын јығылмасына, ичласларын тәшкилинә вә с. нәзарәт едир, һәр бир бирлик һәм дә өзүнүн тә'сисатларыны, мүәссисәләрини вә башга групларла әлагә сахламаг үсулларыны, һәмчинин кәнардан тәчавүз вә ја тәһлүкәдән мүһафизә тәдбирләрини јаратмалыдыр.

Көрдүјүмүз кими, мәгсәдли бирликләрин фәалијјәти вә инкишафында әсас ролу онларын *формал тәшкили вә гурују* ојнајыр. Бә'зи мәгсәдли групларда мәсәлән, мүхтәлиф мүәссисәләрдә, ордуда, сијаси бирликләрин бә'зи нөвләриндә ашағыдакы **дөрд хүсусијјәти** илә сәчијјәләнән хүсуси формал гурум јарадылыр: 1) һәрәкәтләрин сәмәрәлнлијинин артырылмасына јөнәлмиш әмәк бөлкүсү вә функсијаларын ихтисаслашдырылмасы; 2) әмәк бөлкүсү вә онун ихтисаслашдырылмасына јөнәлдилмиш һакимијјәтин десентрализасијасы, јә'ни идарәетмәнин бир һиссәсинин ашағы рәһбәр вә нәзарәтедичи һиссәләрин өһдәсинә вермәк. Беләликлә, вәзифәләр иерархијасы јараныр вә онларын дашыјычылары үчүн башгаларына тапшырыг вермәк саһәсиндә һүгуг вә имканларын дәгиг һәчми мүәјјәнләшдирилир; 3) десентрализасија даими коммуникасија хәтләринин вә информасија дәјишикликләринин схематикләшдирилмиш үсулларынын мүәјјәнләшдирилмәсини тәләб едир. Коммуникасија системи информасијанын, һесабатын, рә'јин вә с. кимин, нечә, һараја вә кимә өтүрүлмәсини мүәјјән едир; 4) нәһајәт, мәгсәдли бирләшмәләрин формал тәшкили һәрәкәтләрин әлагәләндирилмәси системини, јә'ни һамынын арасында бөлүнмүш ишин үмуми мәгсәдә нечә кәтириб чыхардығыны мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир.

Үмумијјәтлә, формал тәшкилатын вачиблијини гејд е...
рәк, биз гејри-формал гурумун, гејри-формал груплар с...
темини, формал тәшкилаты модификасија едән, ону са...
ләшдирән, шәхсләндирән, јә'ни үзвләрин шәхси хүсусиј...
ләриндән асылы едән вә беләликлә, "кағыз үзәриндә" м...
чуд олан тә'лиматлар системи илә јанашы һәмин бирли...
һәгигәтән фәалијјәт көстәрән тәшкилатлар системини ә...
лә кәтирән спонтан сурәтдә јарадылмыш фәалијјәт сис...
минин дә вачиблијини унутмаг фикриндә дејилик. Бә'...
бирлијин тәркибиндә кичик, бирлик тәрәфиндән өз мәгс...
ләринә даһа тез чатмаг үчүн јаратдығы имканларын исти...
дә едилмәси әсасында формаллашдырылан груплар тәш...
едилир вә ја бирлији өз шәхси мәнафеји үчүн истиф...
едән гејри-формал груплар јараныр. Бә'зән бирлијин тә...
биндә јарадылмыш бу груплар формал гурум системинә...
гавимәт көстәрир (хүсусилә о, инкишафдан галанда) вә...
лаһатлар шүары алтында чыхыш едирләр.

Бу кичик групларын мәркәзиндә мүәјјән едилмиш с...
һијјәт әсасында бирликдә даһа кениш тәшәббүс вә м...
лијјәт диапазонуна малик олан лидерләр јерләшир. Исла...
лар угрунда һәрәкат кими мәгсәдли групларын шәхси м...
фе үчүн истифадә едилмәси патоложи һаллары о з...
мүмкүн олур ки, онлар һакимијјәти идарә едән вәзиф...
иерархијасынын бүтүн сәвијјәләриндә өзүнә дајаг тап...
олсун. Буна көрә дә һәр бир бирлик ашағылардан нәза...
ичласлар, мәчбури һесабатчылыг, нәзарәт тә'сисатлары...
јарадылмасы вә с. шәклиндә өз игтидары үзәриндә нәз...
апараты тәшкил едир.

Мәгсәдли групларда *лидерләр* хүсусилә мүһүм ро...
најыр. Бирликләрин јарадылмасы әрәфәсиндә онлар ү...
рин өзләри үчүн өз марагларынын ајдынлашдырылма...
көмәк едир вә бунунла да онлары бирләшмәјә һәвәслә...
рир. Бундан башга, онлар тәшкилатчылардыр, јә'ни фо...
тәшкилаты гуранлардыр, онлар өзләринин табелијиндә...
һеј'әт вә үзвләрин онлара бирлијин мәгсәдләрини реа...
дырмаг јолларыны көстәрән рәһбәрләридир. Онларын...
фәси үзвләрдә бүтөвлүкдә бирлијә, онун мәгсәдләри, т...
сатлары вә дәјәрләринә аид позитив јөнүмләрин јарад...
сы вә сахланылмасындан ибарәтдир. Онлар үзвләрд...
гүввәләринә вә бирләшмәк имканына инам ојатмалыды...
Лидерин хүсуси кејфијјәтләри бирлијин мараглары вә...
фәләринин нечәлијиндән асылыдыр. Одур ки, тәшкил...

әһбәр "пејғәмбәр", сәдрлик едән вә ентузиаст типли лидерләри фәрғләндирмәк олар. Бүтүн мәгсәдли бирликләрдә лидерләр арасында мүнагишә һаллары баш вердикдә лидерләр бүтүн үзвләр тәрәфиндән (кичик групларда) вә ја һакимијјәтдән олан групар тәрәфиндән (бөјүк групларда) сечилир. Лидер ролунда, онун өзүндән вә үзвләрдән низамнамәдә олан принсип вә мәгсәдләри реаллашдырмағы күзәштсиз тәләб едәчәји, чевик фәалијјәтә гадир олмајан фанатикә чевриләчәји, өз мөвгејиндән шәхси мәнафеји үчүн истифадә едәчәји, бирлијин бүтүн фәалијјәтинә онун принсипиал мәгсәдләрини дәјишдирән истигамәт верәчәјиндән ибарәт тәһлүкә вардыр. Буна көрә дә лидерләр арасында мүбаризәјә һәр бир мәгсәдли бирликләрдә раст кәлмәк олар.

Лакин мүнагишәләр јалныз лидерләр арасында дејил, һәм дә групун үзвләри вә ја јарымгруплар арасында да олур. Онлар әмәк бөлкүсү просесиндә мүхтәлиф иши ичра едән мүхтәлиф бөлмәләр арасында да баш верә биләр. Буна көрә дә дахили интеграсија проблеми, мәнафеләрин үмумилијинин гејд едилмәси, позитив јөнүмләрин сәфәрбәр едилмәси вә үзвләрин интенсив иштирак етмәјә һәвәсләндирилмәси мәсәләләри һәр бир мәгсәдли бирликләрдә мејдана чыхыр. Онлар үзвләрин иштиракынын интенсивлијини артыран мәгсәдли сөвгедичиләр системини әмәлә кәтирир.

Онларын фәалијјәт механизмләрини нәзәрдән кечирмәрәк јалныз адларыны садалајаг. Бураја шүарлар, ифадәләр, чағырышлар, групун бајраг вә символлары илә јүрүшләр, нишанларын дағыдылмасы, нүмајишләрин тәшкили, үзвләрин тәнтәнәли гәбул мәрасими, фәхри адларын, рүтбәләрин, фәхри титулларын, орденләрин, фәргләнмә нишанларынын тәнтәнәли тәлтиф едилмәси, бәзәкли мундирләрин ташынмасы вә с. аиддир. Бизим һәр биримиз өз шәхси тәчрүбәмиз әсасында, мәсәлән, һәмкарлар иттифагларынын, сијаси партијаларын, дини вә дикәр күтләви тәшкилатларын һансы фәаллыг дәрәчәсини артыран системләри тәтбиг етдијини дәрк едә биләрик.

Бундан башга, һәр бир бирлик лидерләр, үзвләр арасында мүнагишәләрин вә бу мүнагишәләри јарадан вәзијјәтләрин арадан галдырылмасынын гәти мүәјјән едилмиш механизмини јарадыр. Бу вәзијјәтләри арадан галдыран вә бирликләрин дахили һәмрә'јлијини тә'мин едәни ичтимаи механизм мөвчуддур: 1) һакимијјәтин јарадылмасы вә она үзвләрдән өз вәзифәләрини јеринә јетирмәји тәләб етмәк

сәлаһијјәтинин верилмәси, бундан башга, игтидарын сәра
чамында олан позитив вә негатив формал санксијалар си
теминин јарадылмасы. Игтидар бирликдә арзуолунмаз һәр
кәтләрә гаршы чәза тәдбирләринә, өзүнүн гејри-адилији,
сурсузлугу һаггында әфсанәләр уjдурмаға әл атараг вә еј
заманда өзүнү јүксәк наилијјәтләрлә танытдыраpаг үзвл
рин һәрәкәтләринин формал бирлијини јарада биләр. Лак
көнүллү бирликләр һәддән чох гүввәтли игтидарын сон
дан диктаторлар куруһуна чевриләчәјиндән горхараг с
һәвәссиз табе олурлар;

2) Буна көрә зиддијјәтдә олан фәрдләр вә ја јарымгр
лар арасында компромисс әлдә етмәк үчүн сосиал механи
ләр јарадылыр. Компромисс гаршылыглы күзәштләр вә г
шылыглы мәнфәәтин е'тирафы үзәриндә әсасланыр. Нәти
дә өзүнү һәрәкәтләрдә көстәрмәјән јөнүмләр мүхтәлифли
нә бахмајараг формал бирлик јарадылыр; 3) Сәсвермәјә
чохлуг тәрәфиндән гәрар гәбул етмәјә мүрачиәт. Бу демок
тик үсул гәти гәрарын үмуми ичласлар, гурултајлар, рефер
думлар вә ја бүтүн груп үзвләринин гәрарына мүрачиәтин
кәр үсуллары васитәсилә гәбул едилдији бирликләрдә д
чох тәтбиг олунур. Бу о демәкдир ки, дискуссија гаршылы
анлашмаја вә мүәјјәнлијә кәтириб чыхармыр, гәрары әксә
јәт гәбул едир, јөнәлишликләрдә вә һәм дә һәрәкәтләрдә
рылыг галыр; 4) Интеграсија кечмиш зиддијјәтдә оланла
үмуми разылығына вә ваһид һәрәкәтләринә кәтириб чыха
дискуссија әсасында әлдә едилир.

Мәгсәдли груплары нәзәрдән кечирәркән биз онла
јаранан вә мүасир чәмијјәтләрдә бөјүк әһәмијјәт кәсб е
һадисәни — *бурократијаны* да нәзәрдән кечирмәлијик.
зүн сосиоложи мә'насында, бүрократија тә'сисатларын,
зибати органларын, мүәссисәләрин вә ја дикәр мәгсә
групларын фәалијјәтин максимал дәрәчәдә дәгиг вә се
рәли олмасыны тә'мин едән мүәјјән расионаллашдырылм
вә шәхсијјәтсизләшдирилмиш рәһбәрлик вә идарә ет
системидир. Садә сөзләрлә десәк, бүрократија мәсәләл
дәгиг тәнзимләмә механизмидир.

Индики һалында о, мүасир сәнаје мүәссисәләри
дөвләт инзибати органлары илә бирликдә расионаллашд
ма методунун зеһни әмәјә вә һәр шејдән әввәл бөјүк с
ал групларын идарә олунмасына тәтбиги шәклиндә и
шаф етмишдир. Бу, инзибати органларын (идарәетмә
рәһбәр органларын) функсијалары (вәзифәләри) онлары

инә јетирмәк үзрә ихтисаслашдырылмыш шәхсләрә тапшырмаг үзәриндә гурулмуш иш методудур. Бүрократија јни заманда ашағыдакылар да хасдыр: бу метод елә хидмәи асылылыг системинә әсасланыр ки, бурада ишчи јалныз ир мүдирә табе олур вә ишинә аид сәрәнҹамлары ондан лыр; ишчи өз вәзифәләрини әмәјин расионал бөлкүсү чәривәсиндә јеринә јетирир; онун әмәји онун шәхси ишләриндән тамамилә ајрылмышдыр; ишчи јалныз өз сәлаһијјәтләри ә ихтисасы һүдудларында гаршысына чыхан мәсәләләри әлл едир вә ишләјир; иш мүәјјән олунмуш хидмәти иерарија һүдудларында ирәли кедир вә даим нәзарәт едилир; ишчиләр, мүдирләр вә онларын табелијиндә оланлар араында шәхси вә гуллугдан кәнар мүнасибәтләрдән асылы еіил, ишчинин ирәли чәкилмәси вә карјерасы көрдүјү шин кејфијјәтиндән вә ихтисас сәвијјәсиндән асылыдыр.

Бүрократија, үмумијјәтлә, тә'сисатларын вә мәгсәдли рупларын дәгиг вә сәмәрәли фәалијјәтини тә'мин етмәли лан әмәјин тәшкили системидир. Әкәр јухарыда көстәрилиш шәртләр јеринә јетириләрсә, иш јалныз бирлијин мәгәдләрини реаллашдырмага јөнәләр, јалныз онун мәнафејиә хидмәт едәр, даим нәзарәт едиләр, бир сөзлә, инзибати рганларын, мүдиријјәтин тә'сисатларын иши шәксиз, сазанмыш машынын иши кими кедәр. Лакин әкәр һәмин әртләр јеринә јетирилмәмишдирсә, онда бүрократик апаатын декенерасијасы, кетдикҹә писләшмәси һадисәси баш ерәр. Бу, о заман баш верәр ки, бүрократик апарат јалныз әзәрдә тутулан мәсәләләрин һәлли наминә дејил, анҹаг өзүнә, өзү үчүн фәалијјәт көстәрмәјә башламыш олсун. ашга сөзләрлә десәк, һәр бир бүрократик апарат мәһз нун фәалијјәтини мүмкүн едән мүәјјән хидмәти функсијаарын, јә'ни мәсәләләри нечә һәлл етмәк лазым олдугуну үәјјән едән тә'лиматларын олмасыны тәләб едир.

Әкәр бүтүн бу, иши тәнзим едән хидмәти вә тә'лимат ункцијалары мәсәләләринин маһијјәтчә һәллини чәтинләширмәјә башлајырса, онда апаратын мүһүм, әсас мәгсәдләрән азад олмасы вә кетдикҹә писләшмәси, декенерасијасы росеси башлајыр. Бош-бошуна, јалныз өзү үчүн ишләјән, бүократија "машыны" адланан һадисә бу ҹүр мејдана чыхыр*.

---

* Бүрократија сосиолокијасы үзрә ән кениш мә'луматлар мәнбә- Merton R.K. and oth., ed., Reader in Bureaucracy, Free Press. 1983; znick Ph. An Approach to a Theory of Bureaucracy, "American ciological Review", 1983, VIII.

"Мүтәшәккил" чәмијјәт нәзәријјәчиләри тејд едирл
ки, мәгсәдли групларын әмәлә кәлмәси мүтләг бүрократи
нын инкишафына вә "бөјүк тәшкилатларын" мејдана чых
сына кәтириб чыхарыр. Бә'зи сосиологлар белә һесаб ед
ки, һәр бир група һәр бир тәшкилатын һәр шејдән әв
өз тәләбатларыны вә јалныз бундан сонра фәалијјәтә б
лајараг јарадылмасынын мәгсәди олан тәләбатлары өдәм
олдугуна әсасланмыш "тәшкилати императив" мөвчуд
Мәсәлән, мәнзилләрин дәјишдирилмәси илә мәшгул о
бүро мүштәринин тәләбатларыны өдәмәјә башламагдан
вәл кәрәк "тәшкилатлансын", јә'ни өзүнүн рәһбәрл
әмәк бөлкүсү, информасија материаллары илә тәчһизат
с. системини јаратсын.

Бә'зи сосиологлар ону да исрар едирләр ки, һәр
тәшкилат вә мәгсәдли група вә ја кичик мәгсәдли груп
да, дөрд әсас тәмајүл өзүнү костәрир: 1) бирлијә вә м
кәмләнмәјә мејл; 2) әлагәләндирилмәјә вә мәркәзләш
рилмәјә мејл; 3) ајры-ајры саһәләр үзрә рәһбәрлији м
хәссисләрә тапшырмаг; 4) нәһајәт ихтисаслашдырылм
мәркәзи рәһбәрлик јарадылыр. Тәшкилати императив б
мәгсәдли групларда бүрократијанын јарадылмасына кәти
чыхарыр, бу дөрд тәмајүл исә бөјүк тәшкилатларын ја
масына сәбәб олур.

2. Әрази бирликләри

Әрази бирликләри елә топлулара дејилир ки, онла
үзвләри бир-бири илә әрази, дөвләт, шәһәр, гәсәбә вә
шадыглары јерә биркә аидијјат мүнасибәтләри илә б
олсун. Бу бирликләрин дахили гурулушу *әтраф мүһит*
раитинә мүәјјән тәрздә ујгунлашмыш олур. Онларда м
консентрасијасы, әһали дәјишкәнлији, миграсијасы, т
батларын өдәнилмәси үчүн зәрури олан әрази үстүндә
бәт вә с. просесләр јараныр. Фәрд вә групларын чогр
мүһит вә әразијә мүнасибәтини даһа јахшы отураг әһал
көчәри, овчу дүшәркәсиндән башлајараг әкинчиләрин
раг мәскунлашма јерләриндән кечмәклә һәмин әразид
радылмыш кичик вә бөјүк шәһәрләрә гәдәр олан инки
тимсалында көрмәк олар. Истеһсал үсулунун, тәләбатл
өдәнилмәси васитәләринин әлдә едилмәси методлары
әһалинин сајы вә сыхлыгынын дәјишмәси, һәмчинин, ә
вә чографи мәкана, бирлијин дахили гурулушуна вә

мәканда јерләшмәсинә мүнасибәт дә дәјишдирир. Чографи мүһитдә фәалијјәт көстәрән тәбиәт гүввәләринин, бу әразидә тәләбатларын өдәнилмәси васитәләринин әлдә едилмәси үчүн истифадә олунан истеһсал техникасынын, һәмин јердә јашајан адамларын јаратдығы мәдәнијјәт типләринин бу гаршылыглы әлагәсинин тә'сири алтында мүхтәлиф тип әрази бирликләри әмәлә кәлир. Бу бирликләрин хүсуси проблемләрини арашдырмағы гаршыја мәгсәд гојмајараг вә һәмин бирликләрин там тәсвири вә тәснифатыны вермәјә һәтд көстәрмәјәрәк онлардан бә'зиләринин үмуми чәһәтләрини гејд едәк.

Балыгчылыгла, мејвә вә с. јығмагла, ибтидаи малдарлыгла вә әкинчиликлә һәјат сүрән ибтидаи инсанларын даими јашајыш вә көчәри дүшәркәләри фәргләндирилмиш мәскунлашма јерләри типидир. Һәр дәфә көчәриликдән отураглыға јаваш-јаваш вә тәдричән баш верән кечид заманы ибтидаи мәскунлашма јерләри јаранырды. Онлар кечмишдә мөвчуд олан игтисади, мүдафиә вә сосиал функсијалары јеринә јетирән ибтидаи мәскунлашма јерләри кими мә'лумдурлар. Онларын мәканда сабит тәшкил олунма принсипи вар иди: јығынчаглар үчүн мејдан, әсас тә'сисатларын јерләшдији јерләр, мал-гара вә ја атлар үчүн төвлә, мүбадилә үчүн јер вә с. Мәскунлашма јерләринин дикәр формалашмыш типи бир гәдәр башга мәкан тәшкилинә малик олан әкинчилик кәндидир. Тичарәт-әкинчилик вә ја кичик тичарәт-сәнаје шәһәринин мәкан системи даһа мүрәккәб системә маликдир. Азәрбајчанда һәлә дә тез-тез раст кәлән бу чүр кичик шәһәрләрдә артыг тичарәт вә хидмәт тә'сисатлары, кустар истеһсалы, сәнаје истеһсалы, инзибати мәркәз вә дахили коммуникасија шәбәкәси олур. Бундан башга биз ихтисаслашдырылмыш гәсәбә вә шәһәрләри көстәрә биләрик. Бу чүр шәһәрләрә мисал олараг кимјачылар шәһәри олан Сумгајыты көстәрмәк олар. Бөјүк әкинчилик вилајәтләринин тичарәт-мүбадилә мәнтәгәләри олан тичарәт мәркәзләрини, бир нечә ири вә ја орта сәнаје мүәссисәләринин әтрафында бирләшән сәнаје гәсәбәләрини, нәһајәт, мүасир техники сивилизасијанын сәчијјәви чәһәти олан шәһәрләри вә хүсусилә бөјүк шәһәрләри буна мисал олараг көстәрмәк олар. Бөјүк шәһәрләрин инкишаф етмәси мүасир чәмијјәтләрин ән сәчијјәви просесләриндән биридир. Урбанизасија вә әһалинин бөјүк шәһәрләрдә чәмләшмәси вә бөјүк шәһәрләрин спесифик мәдәнијјәтинин, характерик ичтимаи һәјат тәрзи-

нин јарадылмасы просеси һал-һазырда һәр јердә баш вер
просесдир. Радио, телевизија, мәтбуат, шәкилли журналл
кино кими күтләви мәдәни тә'сир васитәләринин сајәсин
шәһәр мәдәнијјәти вә һәјат тәрзи кәндләрә, гәсәбәләр
кичик шәһәрләрә кәлиб чатараг бу чәмијјәтләрә хас ол
давраныш вә фәалијјәт еталонларыны дәјишдирир.

Бөјүк шәһәрләр мәканда аз вә ја чох дәрәчәдә ајд
көрүнән схем үзрә јерләшир. Шәһәри тәдгиг едәнләр а
тән шәһәрин үч бу чүр мәкан структуру схемини ајыр
лар: 1) консентрик структур; 2) секторлар структуру; 3)
лисентрик структур.

Чикаго еколожи мәктәби тәрәфиндән тәсвир ед
миш консентрик структур* шәһәрдә беш әсас саһәни а
рыр: 1) мәркәзи инзибати-тичарәт саһәси — бурада
мирјолу вагзаллары, меһманханалар, бөјүк магазалар, ида
ләр, банклар, шәһәр идарәетмә органларынын тутдуғу јер,
зет редаксијалары, нәглијјат вә хидмәт мәркәзләри, театр
чәмләшдирилир. Күндүзләр бу рајонда әһалинин сыхлығы
бөјүк олур, лакин јашајыш евләринин сајы бурада аз ол
2) Америка шәһәрләринин дикәр саһәси јохсул әһалин
јашадығы кечид саһәсидир; бура учуз јашајыш евләри, у
әјләнчә мүәссисәләри, учуз магазалар вә көшкләр илә д
олур. Чинајәткарлығын, гумар ојунларынын, ашағы сәвијј
театрларын, кабареләрин вә с. чәмләшмәси ән чох мүһачир
ри, иши кәтирмәјән, газанчы аз олан адамлары бирләшди
бу саһәнин ән мүһүм сәчијјәви мүәссисәләри бунлардыр.
ра мобил, һәрәкәтдә олан әһали саһәсидир. 3) Үчүнчү саһ
фәһлә әһалиси вә орта синфин ашағы тәбәгәләри јаша
4) Дөрдүнчү саһә орта синфин али тәбәгәләри вә али в
лы синифләрин јашадығы, тәмтәраглы, зәнкин игамәт
вә мәнзилләрин јерләшдији саһәдир. 5) Нәһајәт, артыг
һәрин һүдудларындан кәнара чыхан саһә шәһәрәтра
шәһәрә ишләмәјә кәлән вә шәһәрдә мүхтәлиф тәләбат
рыны өдәмәк имканларыны ахтаран адамларын јашад
саһәдир. Ајдындыр ки, бу схем гејд-шәртсиз олараг гә
едилә билмәз.

Бу шәһәрин мәгсәдјөнлү сурәтдә планлашдырылмас
дан дејил, капитализм чәмијјәтиндә инкишаф едән спон
гүввәләрин тә'сириндән ирәли кәлир. Бу чәмијјәтдә меј

---

* Илк дәфә о Park R.E. and Burgess E.W. The City. Chicago, 1
китабында көстәрилмишдир.

ыхан, рәғабәтин, торпаг рентасынын, синифләрә вә синифәрарасы манеәләрә бөлүнмәнин нәтичәсидир. Лакин сәнае шәһәрләринин бөјүмәси башга схемләри әмәлә кәтирир, үнки сәнајенин локаллашдырылмасы, бурада һәддән чох дамын чәмләшмәси, һабелә шәһәр салынмасыны тәнзим дән ганунверичилик башга структурларын јаранмасына кәириб чыхарыр.

Бундан чыхыш едәрәк, бә'зи тәдгигатчылар шәһәрләрин онсентрик саһәләрлә дејил, даһа чох рајонларла салындығыы исрар едәрәк сектор структуру консепсијасыны ирәли үрмүшләр. Онлар ашағыдакы секторлары ајырырлар: јухарыа тәсвир едилмиш сектора хас чәһәтләрлә ејни хүсусијјәтләә малик олан сектор, јүнкүл сәнаје вә хидмәт мүәссисәләри ектору, јохсул синифләрин мәнзил сектору, орта синифләрн мәнзил сектору, варлы синифләрин мәнзил сектору*.

Нәһајәт, чохмәркәзли полисентрик структур схеми бу ектор вә рајонлара буну да әлавә едир: ағыр сәнаје сектоу, харичи тичарәт хидмәт сектору, игамәткаһлар јерләшән әһәр әтрафы, сәнаје јерләшән шәһәр әтрафы вә кәлмә дамларын јашадығы харичи шәһәр әтрафы.

Бу схемләр шәһәрин мәканда инкишафынын еколожи гаунаујғунлугларыны үмумиләшдирән мүәјјән конструксијаларыр. Бөјүк шәһәрләрин мәкан структуруну дәјишдирән амиләрә һәр шејдән әввәл сәнајенин инкишафы вә истеһсал техикасындакы, енержи вә хаммал нөвләринин, нәглијјат вә оммуникасија васитәләринин истифадәсиндәки дәјишикликәр вә торпаг саһәләринин гијмәтинин дәјишилмәси аиддир.

Дүнјанын бүтүн бөјүк сәнаје шәһәрләриндә мүшаһидә лунан шәһәрәтрафы јерләрин кенишләнмә тәмајүлү һәр ејдән әввәл автомобилләрин күтләви сурәтдә јајылмасыын, адамларын јашајыш јерләриндән иш јерләринә, әјләнә вә тичарәт мәркәзләринә асанлыгла кедиб-кәлә билмәинин, автомобил гаражлары үчүн јер тапмағын чәтин олмаынын нәтичәсидир.

Бөјүк шәһәрләрин инкишафы "урбанизм" истилаһы илә фадә едилән мәдәни вә ичтимаи һадисәләри дә мејдана ыхарыр. Нисбәтән кичик әразидә бир нечә мин вә ја бир ечә милјон адама нәзарәт едән вә ја өз әтрафында шәһәин тә'сисатларындан вә онун һәјат тәрзиндән сых асылы

---

* Бу консепсијаны Һ. Һојт ашағыдакы китабында тәсвир етмишр: Hoyt H. The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in erican Cities, Washington, 1989.

олан "метрополија" јарадан бөјүк шәһәр бир сыра сәчијј
һәјат һадисәләрини мејдана чыхарыр. Бунлара һәддин
чох сајда предмет контактлары вә предмет контактларын
шәхси контактлар үзәриндә үстүнлүк тәшкил етмәси а
дир. Даһа сонра, әмәк бөлкүсү вә ихтисаслашма мараг
рәсинин даралмасына вә һәр шејдән әввәл гоншуларын
ләринә марағын мәһдудлашмасына кәтириб чыхарыр. Бу
дан кетдикчә даһа чох тәҹридолма һадисәси, гејри-фор
иҹтимаи нәзарәтин тәзјигинин азалмасы, шәхси мүнаси
телләринин гырылмасы һадисәләри ортаја чыхыр. Бунлар
нәтиҹәсиндә сосиал интизамсызлыг әламәтләринин арт
сы, ҹинајәткарлығын, гәбул олунмуш нормалардан узаг
шан давранышын артмасы вә интизамсызлыг көстә
шәхсләрин сајынын чохалмасы баш верир.

Лакин дикәр тәрәфдән, чох кәркин зеһни мәркәзл
олан бөјүк шәһәрләр асанлыгла интеллектуал вә бәдии
һит јарадыр, кәркин ишләмәјә сөвг едән хејли васитәл
малик олур, елм, техника вә инҹәсәнәт саһәсиндә тәрә
нин гүввәтли амилләри кими чыхыш едир.

Интенсив урбанизасија вә техниканын әкинчилијә м
хилә етмәси дөврләриндән әввәлки шәкилдә олан ән'ә
кәнд ҹәмијјәтинин башга сәчијјәви хүсусијјәтләри вар
Әкинчиликдә истеһсал фәалијјәтинин аһәнки тәбиәт рит
ри илә баглы иди, кәнд әһалисинин әмәјинин нәтиҹәләри
риндә һөкмранлыг етмәдији амилләрдән чох асылы иди.
көрә дә тәфәккүр тәрзи вә дүнјакөрүшүнүн јаранмасы и
сионал амилләрин гүввәтли тә'сири алтында иди.

Әһалинин сосиал дифференсиасијасы вә сыхл
кәнддә даһа аз иди. Бунун нәтиҹәсиндә исә шәхси конт
ларын үстүнлүк тәшкил етмәсиндән вә гејри-формал и
маи нәзарәт механизминин дүз ишләмәсиндән ирәли к
даһа чох дахили локал бирлик вар иди. Әһалинин һәм ш
ли, һәм дә үфүги истигамәтләрдә һәрәкәтлији, јердәји
си кәнддә даһа аздыр.

Кәнд ҹәмијјәтинин структуру, һәр шејдән әввәл
аиләсинин, гаршылыглы көмәк, јолдашлыг мүнасибәт
вә с. илә баглы аиләләр групу кими чыхыш едән гоншу
вә аилә-гоншу группары комплексиндән ибарәт кәнд ҹә
јәтини әһатә едирди. Кәнд аиләси, үч нәсилдән ибарәт
аилә иди; онун мадди әсасыны әкинчилик тәсәррүф
тәшкил едирди; онун дахили гурулушу тәсәррүфатдакы
ләрин дөвру илә вә һәмин тәсәррүфатда әмәјин бөл

илә мүәјјән едилирди. Торпаға бағлылыг кәнд аиләсинин һәјатынын јалныз игтисади тәрәфиндән дејил, һәм дә онун психолокијасы, мәдәнијјәти, дәјәрләр системи вә башга групларла мүнасибәтләриндә өз әксини тапырды.

Гапалы вә хејли дәрәчәдә өзүнү тә'мин едән ән'әнәви кәнд чәмијјәтинә мәктәбин, мәгсәдли бирликләр кими даһа кениш групларда јарадылмыш јени тә'сисатларын мүдахиләсинин, машынларын тәдгигинин вә јени сәмәрәли тәсәррүфат үсулларынын, рабитә вә нәглијјат васитәләри инкишафынын, мәтбуат, радио, кино вә телевизијанын вә ејни заманда чәмијјәтин синфи структурунда баш верән дәјишикликләрин, сәнајеләшдирилмәнин вә сијаси дәјишикликләрин тә'сири алтында ән'әнәви кәнд чәмијјәти урбанизасијаја уғрајыр; кәндлә шәһәр арасындакы фәрг хејли азалыр вә шәһәр јашајышы тәрзи кәндлә нүфуз едир. Шәһәрдә баш верән просесләрин тәдгиги шәһәр сосиолокијасынын предмети олдуғу кими јухарыда көстәрилән просесләрин хүсуси олараг өјрәнилмәси дә кәнд сосиолокијасынын вәзифәсидир.

Сосиолокијанын бу һәр ики бөлмәси һәм бөјүк шәһәрләрин, һәм дә сәнаје, мәдәни вә хидмәти мүәссисәләрин хүсуси чәмләшдији кәндләрин, шәһәрләрин, вилајәтләрин вә башга мүәјјән чоғрафи вә сосиал игтисади тамлыглар әмәлә кәтирән саһәләрин өјрәнилмәси илә дә мәшғул олур.

3. Сосиал тәбәгәләр вә синифләр

Синиф анлајышы статистик мә'нада адәтән дәгиг мүәјјән едилмиш хүсусијјәтләрә малик адамлар чохлуғуну ифадә етмәк үчүн истифадә олунур. Биз бу чүр чохлугларын ифадәси үчүн катекорија истилаһындан истифадә едирик. Биз синиф анлајышыны сахлајырыг вә бу анлајыш алтында "тарихән мүәјјән ичтимаи истеһсал системиндә тутдуглары мөвгејә көрә, истеһсал васитәләринә олан өз (чох вахт ганунларда мөһкәмләдирилиб рәсмиләшдирилән) мүнасибәтләринә көрә, ичтимаи әмәјин тәшкилиндәки ролларына көрә, демәли, ичтимаи сәрвәтдә малик олдуглары пајы алмаг үсулуна вә бу пајын мигдарына көрә фәргләнән бөјүк инсан групларыны"* баша дүшәрәк, һәмин мәфһуму онун јалныз сосиоложи мә'насында ишләдирик.

* Ленин В.И. Әсәрләринин там күллијјаты, ч. 39, Б., 1983, с.16.

Синифләрин јаранмасы вә инкишафында
бир мәрһәлә вардыр ки, јухарыда көстәрилмиш тәбәгәл
мә вәзијјәтиндә олан адамлар бир-бири илә һәлә шүу
дахили әлагә илә дејил, јалныз истеһсал мүнасибәтл
чәрчивәси дахилиндә мөвчуд олан објектив мүнасибәт
вә објектив асылылыгларла бағлы олур. Бу заман биз д
рик ки, онлар "өзләриндә синифдирләр" вә јалныз тә
чохлуглар олмајараг бир-бири илә објектив мүнасибәт
системи илә бағлы олсалар да, буна бахмајараг һәлә "ө
ри үчүн синиф" олмамышлар, јә'ни өзләринин синфи, и
сади вә сијаси марагларынын һәлә там инкишаф етмиш
кинә малик дејилләр.

Синифләрин јаранмасы, инкишафы вә ичтимаи хүсу
јәтләри даһа кениш, тарихән формалашмыш "ичтимаи-и
сади формасија" типләриндән вә ја глобал чәмијјәт ти
риндән асылыдыр (бу чәмијјәт исә һүдудларында синиф
ин мөвчуд олдугу вә фәалијјәт көстәрдији истеһсал мүн
бәтләри системи тәрәфиндән дитерминасија едилир, ш
ләндирилир). Лакин "синфи формасијаларда" (гулдар
феодализм, капитализм) әмәлә кәлән сосиал тәбәгәлә
синифләр үчүн үмуми олан бә'зи хүсусијјәтләр дә вар
ки, биз һәр шејдән әввәл мәһз онларла мәшғул олача
Синифләрин өзү мүрәккәб төрәмәләрдир вә биз онла
һүдудларында сосиал тәбәгәләри ајыра биләрик. Бә'зи
сиал тәбәгәләр синифләрә чох јахындырлар, буна көр
һәр һансы бир глобал чәмијјәтин синфи структуру һ
сөһбәт апараркән тәбәгәләр вә синифләрин структуру
рәдә данышмаг даһа дүзкүн оларды.

Чәмијјәтин *тәбәгәләрә* вә *синифләрә* бөлүнмәси а
нин вә синифләрин һүдудларында әмәлә кәлән, груп
топлуларда баш верән һадисә вә просесләрә тә'сир к
рән вә мүхтәлиф ичтимаи тәбәгә вә синифләрә мә
олан үзвләри бирләшдирән дикәр груп вә топлуларын и
маи һәјатынын маһијјәтини кениш мигјасда шәртләнд
әсас бөлкүдүр. Онларын тәһлилинин сосиоложи тәдгига
нәзәријјәләр үчүн әһәмијјәти дә мәһз бурадан ирәли к

Синифләрин системли тәһлилинә сосиал *дифферен*
сија (тәбәгәләшмә) анлајышынын дахил едилмәсиндән
лајаг. Топлунун үзвләри мүхтәлиф хүсусијјәтләр бахы
дан тәбәгәләшә биләрләр: тәбәгәләшмәнин әсасыны *би*
жи хүсусијјәтләр (чинс, јаш, ирг) тәшкил едә биләр; *ин*
лект, габилијјәтләр, темперамент, хасијјәт вә бу

зеһни характерләр дә һәмчинин адамлары мүхтәлиф *чохлуг-лара* вә ја *категоријалара* бөлүр; адамлар *тәһсил, мадди вәзијјәт, һәјат тәрзи, груп дәјәрләринин јарадылмасында иштирак етмә дәрәчәси* вә с. *сосиал хүсусијјәтләринә* көрә дә *тәбәгәләшә биләрләр*; нәһајәт, адамлары ичра етдикләри *сосиал роллара* көрә, јә'ни *истеһсал просесиндә ичтимаи әмәк бөлкүсү* вә тә'сисатларын фәалијјәти чәрчивәсиндә *јеринә јетирдикләри вәзифәләрә көрә дә дифференсиасија* етмәк олар.

Мөвчуд хүсусијјәтләр һәр бир чәмијјәтдә мүхтәлиф чүр фәргләндирилир вә тәбәгәләшдирилир. Ајдындыр ки, биоложи хүсусијјәтләрин (мәсәлән, гоча адамлар бир чох чәмијјәтләрдә бөјүк һөрмәтә малик олурлар, мүхтәлиф иргдән олан адамлар бә'зи чәмијјәтдә мүхтәлиф тәбәгәләрә аид олур), әгли хүсусијјәтләрин (парлаг исте'дады олан адамлар, адәтән, јүксәк гијмәтләндирилир) мүхтәлиф гијмәтләндирмә үсуллары вә ме'јарлары вардыр. Лакин сосиал характерләр вә сосиал ролларын гијмәтләндирмә системи, адәтән, биоложи вә зеһни хүсусијјәтләрин гијмәтләндирилмәсиндән фәргләнир. Роллар вә хүсусијјәтләрин ичтимаи һәјат үчүн хүсуси әһәмијјәти вардыр вә бу ја групун сахланылмасы вә инкишафы үчүн мә'насы олан фәрди вә груп тәләбатлары өдәнилән заман, ја да објектив сосиал структурда һәмин сосиал ролун ичрасынын јаратдығы тә'сир имканындан ирәли кәлир.

Бә'зи сосиал көстәричиләр (мәсәлән, истеһсал аләтләринә, сијаси һакимијјәтә малик олмаг) бә'зи роллар (мәсәлән, орта әсрләр чәмијјәтиндә руһани хадимин ролу) чәмијјәтин башга үзвләринә (вә ја көстәричиләрә малик олмајан, вә ја һәмин роллары ичра етмәјән) тә'сир етмәк имканыны јарадыр вә онларын арасындакы мүнасибәтләри башга сосиал вә ја фәрди көстәричиләрдән асылы олмајараг мүәјјән едир. Бу тә'сир көстәрмәк имканы онларын һәмин чәмијјәтдә танынма дәрәчәси илә баглы објектив әһәмијјәтинин нәтичәсидир.

Гијмәтләр системи, тә'сир көстәрмәк имканы вә әһәмијјәти һәр бир чәмијјәтдә дәјәрләр иерархијасыны вә ролларыны, сосиал вәзијјәтләр вә вәзифәләрин бәрабәрсизлијини әмәлә кәтирир. Топлу үзвләринин гәбул олунмуш әһәмијјәтлилик дәрәчәсиндән асылы олараг ашағы вә ја јухарыда јерләшдији тәнзим олунан бәрабәрсизлик системини биз чәмијјәтин стратификасија системи адландырачағыг.

Сосиал топлулар стратификасија едилә билир, ...
мүхтәлиф ме'јарлара әсасән гәбул олунмуш вә танынм...
иерархијадан бир-биринә нисбәтән ашағы вә ја јухары...
јерләшән инсан топлулары вә ја групларына бөлүнә бил...
Мүасир сәнаје чәмијјәтләриндә раст кәлән, чәмијјәтин ...
јатында мүхтәлиф әһәмијјәти олан мүмкүн стратификас...
системләриндән бир нечәсини садалајаг. Бунлар ашағыд...
иерархик сурәтдә фәргләндирилмиш системләрдир: а) ...
ры-ајры пешәләр дахилиндә ихтисас сәвијјәси үзрә сән...
дә, ихтисас групларында өз ифадәсини тапан дифференс...
сија (тәбәгәләшмә); б) пешә рүтбәләринин (вәзифәләр...
дифференсиасијасы вә пешәләрин иерархијасы, јә'ни пе...
структуру вә ону формалашдыран сијасәт үчүн әһәмијј...
олан пешәләрин нүфуз системи; в) тә'сисатлар чәрчивәс...
дә хидмәти вәзифәләр иерархијасы да мүһүм вәзифә...
тутан адамларын хүсуси категоријасынын јаранмасы, ф...
ләнмәси вә хүсусиләшмәси үчүн әсас ола биләр (мәсә...
тәсәррүфатдакы даһа кениш сәлаһијјәтләринә көрә и...
маи һәјатын бир чох һадисәләринә тә'сир көстәрән мү...
категорија олан мүдирләр вә ја идарә рәһбәрләри пешә...
тегоријасы); г) топлу дахилиндә тә'сисатлар иерархиј...
мәсәлән АБШ-да бизнес, кечмиш ССРИ дә сијаси ид...
ләр, онларын мүһүмлүјү вә тә'сиринин мә'налары тама...
мүхтәлиф олса да, һаким тә'сисатлар васитәсилә јү...
мөвгеләрин тутулмасына мисал ола биләр; ғ) фәрдл...
ролллары илә изаһ едилән әһәмијјәт әсасында онларын с...
ал мөвгеләринин иерархијасы (мәсәлән, көркәмли шәх...
рин елм, техника, инчәсәнәт вә башга саһәләрдәки јү...
нүфузу бу чүр адамлардан ибарәт олан елиталарын јара...
сына кәтириб чыхара биләр; д) өз имтијазлары, һәјат т...
вә с. илә фәргләнән сосиал тәбәгәләр иерархијасы; е) ...
бөлкүсүндәки јерләри вә истеһсал васитәләринә мүн...
бәтләри кими објектив ме'јарлара көрә ајрылмыш ичти...
синифләр иерархијасы; ә) "синтетик дәрәчәләндирилм...
әмәлә кәтирән комбинасија едилмиш ме'јарлар әсас...
иерархијалар системи.

Артыг илк бахышдан ајдындыр ки, бу чүр иера...
дифференсиасија (тәбәгәләшмә) системләринин ичти...
һәјат үчүн әһәмијјәти ејни дејил, онлардан бә'зиләри ...
чох, башгалары исә даһа аз әһәмијјәтлидир. Гејд етмә...
зымдыр ки, објектив синифләр системи иерархијасы ...

икәр стратификсија системләри исә даһа чох тәшкили әмијјәт дашыјыр.

Ичтимаи синиф, хүсусән, о "өзү үчүн синиф" олдуғда, охсајлы дахили сосиал әлагәләрлә бағлы олан сосиал групур. Принсипиал әсасы вә фәргләндиричи әламәти онун истеһсал просесиндә тутдуғу јер вә игтисади вәзијјәтидир. ундан сијаси вә мәдәни нәтичәләр чыхыр: синфи мүбаризә апармаг, синфи һакимијјәти әсасландырмаг вә ја ону девирәк, мүбаризәни тәшкил етмәк үчүн синифләр өз тә'сисатрыны, тәшкилатларыны вә әсас һиссәсинин синфи мәнаеләрә чаваб верән идеолокијаларыны јарадырлар.

Мүстәгил сосиал груп кими синфин һүдудларында бир х башга она табе олан бә'зи хүсуси марагларын реаллашдыылмасына јөнәлмиш мәгсәдли груплар әмәлә кәлә биләр.

Лакин *синифләр* һәм дә *стратификасија едилмиш топлардыр,* Фәһлә синфиндә, адәтән, бә'зи үстүнлүк тәшкил ән сәнаје саһәләринин (мәсәлән, һәрби сәнајенин) јүксәк тисаслы фәһләләриндән ибарәт фәһлә аристокрасијасы ур; фәһлә синфинин синфи мәнафеләрини даһа јүксәк вијјәдә дәрк едән, аристократијадан фәргли олараг һеч р имтијазлардан истифадә етмәјән әсас өзәји олур; сәнаә ја хырда буржуазијанын ашағы тәбәгәләриндән, ја да нддән кәлмиш, өз синфи мәнафеләрини дәрк етмәјән вә түн синиф илә бирләшмәмиш јени фәһләләр тәбәгәси ур. Бүтүн дикәр орта вә али синифләр дә һәмчинин мүхлиф сосиал тәбәгәләрә бөлүнүр.

Сосиал тәбәгә дедикдә, биз јүксәк вә ја ашағы ичтии мөвге ме'јарлары илә башга груплардан аз-чох дәрәчәајрылмыш мүәјјән адамлар групуну нәзәрдә тутурут. Ону гејд едәк ки, бу ајрылманын әсасыны мүлки вәзијјәт, мәни сәвијјә, һәјат тәрзи ме'јарлары, әсл-нәчабәтлик һагнда тәсәввүрләр вә ја дикәр һәгиги вә ја хәјали ме'јарла- әсасланан мүәјјән дистансија (мәсафә, ара) тәшкил едир.

Сосиал тәбәгәләр бир-бири илә мүәјјән дахили әлагәләлә, мәнсубијјәт дујғусу илә бағлы олан, өнчәдән тә'јин тәсбит едилмиш фәргләндиричи хүсусијјәтләрә малик ан тәбәгәләрин үзвләри арасындакы гаршылыглы әлагәрин әсасында ичтимаи мөвгенин јүксәклијинин ғојулмуш дуғу бир төрәмәдир.

Мүлаһизәләримизи јекунлашдыраараг һәр бир сосиал атификасија системләринин, јә'ни һәр бир топлуда "али" "ашағы" групларa бөлүнмә олдуғунун реаллығынын нәјә

әсасландығы һаггында суал үзәриндә дајанаг. Бу суал
ваб **дөрд маддәдән** ибарәтдир: 1) истеһсал просеси,
бөлкусу вә әмәјин ичтимаи тәшкили просесиндә әмәл
лән објектив ганунлар; 2) һәмин објектив мүнасиба
системиндә бу вә ја дикәр мөвге тутан адамларын м
олдуғу објектив фәалијјәт имканлары; 3) өзүнүн вә ја
гасынын мөвгеји һаггында субјектив мүлаһизәләр нә
синдә јаранмыш тәсәввүрләр; 4) јухарылара вә ашағы
јахшылара вә писләрә бөлүнмәни әсасландыран вә ј
сионаллашдыран, ја да али вә ашағы мөвге барәдә су
тив тәсәввүрләрә објективләшдирилмиш сәчијјә
идеолокијанын јарадылмасы.

Әкәр *ичтимаи касталар* (силкләр, тәбәгәләр, гру
гапалыдырса, јә'ни јалныз мүәјјән синфә мәнсуб олан
ләрдә доғулмуш үзвләрлә мәһдудлашырса вә башга с
ләрдән олан адамлары өз үзвлүјүнә гәбул етмирсә, әка
мин синфин вә башга синифләрин үзвләри арасындакы
сибәтләр кәскин идарә едилирсә вә һәтта синифләрара
каһларын гадаған олунмасына гәдәр мәһдудлашдыры
онда ичтимаи синиф кастаја чеврилир. Каста *гапалы с
дир*, онун үзвү олмаг һүгугуна һәмин синфә мәнсуб ол
ләләрдә доғуланлар маликдир, бу синифдә башга каста
оланларла никаһ истисна едилир вә дикәр касталарла м
бәтләр бә'зән һәтта мәрасими формаларда идарә (т
едилир. Касталар *ирги, дини* вә ја *силк бөлкусу* принси
әсасландырыла биләр. Ирги касталара биз АБШ-ын чәну
раст кәлә биләрик. Авропа вә гејри Авропа феодал чә
ләриндә касталар ајры-ајры силкләр (феодал чәмијјәтин
гәләри арасында әсл-нәчабәт (зати) фәргләри һаггында
сәввүрләр әсасында әмәлә кәлирди.

Мүасир чәмијјәтләрдә бә'зи пешә тә'сисатлы кат
јалар, бә'зән бә'зи мәгсәдли груплар, миссија (вәзиф
сәчијјәли мәгсәдләри гәбул едәрәк каста хүсусијјәтл
кәсб едә биләрләр.

4. Етник топлулар

Етник топлулар хүсуси мәдәнијјәт әсасында ајр
топлулара дејилир. Онлара *тајфалар, халглар вә мил*
аиддир. Тәкамүлчүләрин јаратдығы етник бирликләрин
шаф нәзәријјәсинә көрә бу бирликләрин әсасы аилә, д
ниш иттифаг исә бир нечә вә ја хејли аиләни бирлә

әбилә олмушдур. Гәбиләләр бирләшәрәк артыг ган гоһум-
луғу илә дејил, үмуми әчдаддан төрәнишә олан инамла баг-
ы тотемик кланлар әмәлә кәтирмиш, бир нечә клан исә
бирләшәрәк тајфалары јаратмышлар. Тајфалар сонракы мә-
дәни инкишаф просесиндә халглара, онлар исә инкишафын
ли мәрһәләләриндә милләтләрә чеврилмишләр.

Кланлар бир чох чәмијјәтләрдә мүхтәлиф формаларда
ыхыш едән груплардыр. Бир гәдәр садәләшдирәрәк, биз
ланлары сијаси тә'сисатларын рүшејмләри олан гәбилә
ирликләри кими, тотемик кланлары исә дини мә'на дашы-
ан аиләләр иттифагы кими сәчијјәләндирә биләрик. Тоте-
изм кланларын фәрз едилән әчдады кими һејван вә ја бит-
и култу (ситајиш етмә), клан үзвләри илә һәмин һејван вә
а битки илә ган гоһумлуғуна инам үзәриндә әсасланмыш
индир. Клан үзвләри өзләрини ган гоһумлары сајыр. Клан-
арла һәмчинин екзогамија вә ја ендогамија һадисәләри, јә'-
и кландахили вә ја кландан кәнар никаһ һалларынын гада-
ан едилмәси бағлыдыр (екзогамија — өз тајфасындан, өз
оһум әграбасындан, өз ичтимаи групундан оланларла ев-
әнмәји гадаған едир; ендогамија исә анчаг өз гоһумундан,
ајфасындан ичтимаи груп ичәрисиндән оланларла евләнмәк
дәтидир).

Клан-груплар ибтидаи чәмијјәтләр үчүн сәчијјәвидир,
акин бә'зи формаларда онлар мүасир чәмијјәтләрдә дә мү-
үм рол ојнаја биләрләр (мәсәлән, Јапонија вә Чиндә олду-
/ кими)

Тајфа чохсајлы гәбилә вә кланлары әһатә едән ичтимаи
әшкилин даһа јүксәк формасыдыр. Артыг тотемик кланы мә-
әни хүсусијјәтләр әсасында ајрылмыш бирлик адландырмаг
лар, чүнки онун ајрылмасынын әсасыны дини инамлар тәш-
ил едир. Тајфалар һәр шејдән әввәл буна әсасән ајрылыр ки,
ларын өз хүсуси дили вә ја диалекти, өз адәт-ән'әнәләри,
ларын ајрылыг һиссини ифадә едән сәчијјәви адлары вар-
ыр. Тајфада артыг формал дахили тәшкили хатырладан мүәј-
н чизкиләр, башчы вә ја башчылар шурасы, һамы үчүн мү-
үм олан мәсәләләри һәлл едән, бирлијин бә'зи функсијала-
ыны, мәсәлән, ову, һәрби јүрүшләри, дини мәрасимләри вә
тәшкил едән тајфа шуралары олур.

Тајфалар һәмчинин аз вә ја чох дәрәчәдә мүәјјән әрази
лә бағлы олурлар; әкәр онлар көчәри һәјат сүрсәләр дә,
ларын көч јерләри башга көчәриләрин сохулмасындан го-
дутлары саһә илә мәһдудлашыр. Бә'зи тајфалар гәбилә-

ләрдән вә кланлардан вә ја илин мүәјјән дөврү ајрыл...
јашајараг илдә бир вә ја бир нечә дәфә биркә мәрасимл...
(мәсәлән, прерија һиндуларында күнәш рәгси вә ја би...
ларын биркә бөјүк ов) кечирмәк үчүн бир јерә топла...
башга нөв гурумлардан ибарәт олур.

Ибтидаи тајфаларын тәркибиндәки адамларын сај...
мүәјјән етмәк чох чәтиндир, лакин бә'зи мә'лум тајф...
бир нечә он мин нәфәр үзвдән ибарәт ола биләрди.

Халг дедикдә биз ичтимаи инкишаф силсиләсиндә...
фа илә милләт арасында јерләшән бирликләри нәзәрд...
турут. Онлар мүәјјән әрази илә мүәјјән бир тәрздә б...
олур вә өз хүсуси дилләринә, ајдын ифадә олунмуш, ...
лијјәтләр газанмыш мәдәнијјәтләринә, сијаси гурулушлар...
вә тәшәккүл тапмыш һакимијјәт системләринә малик ...
Халг һәр шејдән әввәл өз мәдәнијјәтинә көрә сечилир. Б...
дәнијјәтләри ифадә етмәк үчүн әсатирләри, әфсанәләри, ...
лар сөзләрини, рәгсләри, овсунлары, мөвһуматы, адәтләр...
с. әһатә едән "фолклор" истилаһындан истифадә едилир.

Лакин халг јалныз фолклорла сечилмир, о, һәм д...
чијјәви хүсуси мадди мәдәнијјәти — әмәк аләтләри, ...
јыш јерләри, палтар вә с. илә сечилир вә ичтимаи мү...
бәт формалары бу әсас үзәриндә гурулмушдур.

Елми вә сијаси әдәбијјатда "*милләт*" истилаһы *ики*...
мә'нада чыхыш едир: 1) Гәрби Авропа өлкәләри, хүс...
Инкилтәрәдә чыхан әдәбијјатда белә бир фикир үсту...
тәшкил едир ки, милләт дөвләтин вәтәндашларынын б...
ји, топлусудур, демәли, бу, јүксәк мәдәнијјәт сәвијј...
вә јүксәк сијаси тәшкилолунма дәрәчәсинә малик, өз ...
нә, мәдәнијјәтинә мәхсус чәмијјәти тәшкил едән, ј...
дөвләт гуруму әлагәләри илә бирләшмиш халгдыр; 2) ...
кәзи вә Шәрги Авропа өлкәләри әдәбијјатында даһа ч...
јылмыш фикир бундан ибарәтдир ки, милләт фолклор ...
нијјәтиндән даһа јүксәк сәвијјәјә галхмыш, өзүнүн әд...
јатыны, инчәсәнәтини јаратмыш, үмуми мәдәнијјәтлә ...
малашдырылмыш вә бундан әлавә тарихи ән'әнәләр в...
ми мәншә илә бирләшдирилмиш топлудур. Бир чох һал...
милләти ајырмаг үчүн әсас кими дил, үмуми әразидә ...
кунлашма, игтисади систем (халг тәсәррүфаты), милл...
сијјәт (психики хүсусијјәт), өз мәдәнијјәтинин олмасы...
көтүрүлүр. Бә'зи мүәллифләр бу шәртләр сырасына һ...
сијаси тә'сисатлары вә бә'зән дини дә әлавә еди...
"Милләт — инсанларын тарихән әмәлә кәлмиш сабит...

ијидир ки, бу да дил, әрази, игтисади һәјат бирлији, мәдә-
ијјәт үмумилијиндә тәзаһүр едән мә'нәвијјат бирлији зәми-
индә мејдана чыхмышдыр"*.

Ону да гејд едәк ки, бә'зи һалларда милләтин, һәтта өз
үсуси дөвләт гуруму олмадығы һалда да о мөвчуд ола би-
әр (мәсәлән, һал-һазырда мөвчуд олан Фәләстин). Бу һалда
ијаси функсијалары гәсбкар дөвләтин тә'сисатлары јеринә
етирир, фәләстинлиләр исә мүһүм сијаси вәзифәләри јери-
ә јетирән көнүллү бирликләр вә тәшкилатлар һалында өз
ијаси тә'сисатларынын мүәјјән әвәзедичиләрини јарадырлар.

Характерик милли тип јарадан бир чох милләтләрдән
барәт дөвләтләр дә вардыр, мәсәлән, милләт вә дөвләтин
јнилик тәшкил етдији вә милләт сөзүнүн һәм дөвләтә, һәм
ә бүтүн вәтәндашлара аид олдуғу АБШ-да. "Азәрбајҹан
алгы" ифадәси дә һәмчинин түрк, талыш, удп вә ја күрд
лмасындан асылы олмајараг Азәрбајҹан Республикасынын
үтүн вәтәндашларына аиддир.

"*Миллијјәт*" истилаһы да *ики мә'нада* ишләдилир: 1)
илләтә мәнсубијјәтин көстәрилмәси кими (паспортдакы
рафа әслиндә милли мәнсубијјәти билдирир); 2) халг үчүн
әчијјәви вәзијјәтдән јухарыда олан, лакин һәлә там форма-
шмыш милләт пилләсинә чатмамыш халгын мүәјјән инки-
аф мәрһәләсини ифадә етмәк үчүн. Миллијјәт бу икинчи
ә'нада артыг өзләринин хүсуси мәдәнијјәтләрини јарат-
ыш, лакин һәләлик мүстәгил сијаси јашајыш ән'әнәләринә
алик олмајан адамлар бирлијидир. Һәр һалда, өз дөвләтини
ратмаг, ону инкишаф етдирмәк вә мөһкәмләтмәк игтида-
ы, һәмчинин үмумбәшәри мәдәнијјәти зәнкинләшдирә
лмәк габилијјәти милләтин хүсусиләшмәсинин, ајрылма-
ынын вә ја бунун үчүн бүнөврә јарадылмасынын әсас чә-
тләри сајылыр. Тајфаларын мүасир милләтләрә чеврилмә-
просесини биз һал-һазырда Африкада, мүстәмләкәләрин
јаси мүстәгиллик газандығы вә гәдим тајфа әлагәләри вә
'ән әләри әсасында дөвләтләр чәрчивәсиндә јени милләт-
р јаратдығы дөврдә мүшаһидә едирик.

Милләтин әһәмијјәти она әсасланыр ки, а) милләтләр
х сабитдир вә бә'зән миниилликләр әрзиндә мөвчуд ола
лир; б) онлар мәдәни ирс јарадыр; в) адамлар өзләрини
лләтлә ејниләшдирир; фәрдә дил, доғма торпагла әлагә,
рихдә вә нәсилләр силсиләсиндә јер верән милли мәнсу-

---

* Сталин И.В. Әсәрләри, ч. 2, Бакы, 1946, с. 329.

бијјәт фәрдин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәсинин әсас ...
тәшкил едир; милләтләр өз үзвләри арасында гүввәтли һ...
рә'јлик һисси вә өзкәләрә гаршы антагонизм јарадыр. ...
хүсусијјәтләр она кәтириб чыхарыр ки, милләтләр ичтим...
һәрәкатларын вә радикал идеолокијанын мәнбәјинә чев...
лир. Онларын арасында милләтчилик сосиологларын хүсу...
лә диггәтини өзүнә чәлб едир.

Милләтчилик дедикдә бунлар баша дүшүлүр: а) мүәј... јөнүмләр системи; б) сијаси идејалар системи; в) ичти... һәрәкат. Милләтчилик мүхтәлиф формада чыхыш едә... ләр: шиширдилмиш вәтәнпәрвәрликдән ја өз милләти на... нә гурбанлар вермәјә һазыр олмагдан башламыш ифрат е... тремист, милитаризм вә империализмлә сых бағлы о... формалара гәдәр. Милләтчилијин әсас идејалары өз мил... тинин хүсусилијини вә мүстәсналығыны ән јүксәк дәјәр ... магдан, өз милләтинин дәјәрлијини һәддән артыг вург... магдан вә она мүстәсна тарихи миссијанын (сечмә мил... мәхсус олдуғуну иддиа етмәкдән, һәмин милләтин үстү... јүнү әсасландыран дәлилләрин иррасионаллығындан вә м... тисизмә мејлдән, башга милләтләрә пис мүнасибәтдән ... ларын һүгугларыны танымамагдан) вә онлары өзүнә табе... мәк сә'јләриндән, ексклјузивизм вә ја башга халгларла... рышмамаг арзусундан ибарәтдир. Бир чох һалларда се... милләтин ирги үстүнлүк тәшкил етдији үчүн хүсуси ми... јаны јеринә јетирмәли олдуғуну фәрз едәрәк милләтчи... иргчиликлә гарышдырырлар. Иргчи доктрина илә әсас... дырылмыш милләтчилијә мисал олараг һитлеризми көс... мәк олар. Лакин милләтчилик һәмчинин динин көмәји ... әсасландырыла биләр, бу заман һәр һансы бир милләт... рар едир ки, о, хүсуси миссијаны (вәзифәни) јеринә јé... мәк үчүн Аллаһ тәрәфиндән сечилмишдир.

Дикәр етник топлулар кими, милләтләр дә објектив су... дә, ајры-ајры адамларын ирадәси вә арзусундан асылы ол... раг мөвчуддур. Бу вә ја дикәр етник топлуја мәнсубијјәт ф... ләрә, онларын һәјат вә давраныш тәрзинә тә'сир көстәрир.

Бунунла бәрабәр, ајры-ајры фәрдләрин хүсусијјәтл... онларын шүурунда баш верән вә давранышларында и... олунан психики һадисә вә просесләр етник топлуларын с... сында әкс олунур, онларын спесификасына тә'сир көстәр...

Адамларын психики хүсусијјәтләри һәр шејдән ә... мәдәни сәрвәтләр вә мүнасибәтләрлә шәртләндирилми... ник топлуларын әсас елементләриндән биридир.

"*Чәмијјәт*" истилаһы күндәлик елми диддә мүхтәлиф ә'наларда истифадә едилир. Сосиолокија чәмијјәт һаггын- елм кими мејдана кәлмишдир, јә'ни ичтимаи фикрин ун мүддәт давам едән инкишафы кедишиндә ичтимаи һә- тын дөвләт, дин вә онларын догурдугу тә'сисат вә мәгсәд- груплар кими тәшкил олунмуш формалары илә јанашы, м дә спонтан просесләрин дә баш вердији ашкар едил- кдә јаранмышдыр. Онлар һәм биркә јашајыш формалары- јарадыр, һәм дә онлары дәјишдирир вә инсанын ирадә- ндән асылы олмајараг өзләринин тәбии ганунлары илә арә олунур.

Бу спонтан јаранан вә мејдана чыхан просес вә форма- р мүәјјән бүтөвлүк, адамларын ичтимаи һәјатынын һәм гсәдәујгун шәкилдә тәшкил едилмиш, һәм дә спонтан су- тдә баш верән бүтүн һадисәләринә тә'сир көстәрән там- г јарадыр.

XVIII әсрдә чәмијјәт анлајышы мејдана чыхан заман о, хтәлиф шәрһләрә јол верән кениш мә'на дашыјырды. Бу- н нәтичәсиндә әдәбијјатда "чәмијјәт" истилаһынын һәм мүхтәлиф истифадә едилмә үсуллары әмәлә кәлир. Бу тилаһа ашағыдакы мүхтәлиф мә'налары көстәрмәк олар:

1. Чәмијјәтин кениш вә ја кениш топлу кими баша дү- лдүјү тә'рифләр. Бә'зиләри чәмијјәтин јер үзүндә јашајан үн адамлары әһатә етдијини һесаб едәрәк, бу анлајышын уму илә "бәшәријјәт" анлајышынын тутумуну ејниләшди- әләр.

Дикәрләри онун тутумуну әрази бирликләринә гәдәр алдыр, мәсәлән, Азәрбајчан чәмијјәти Азәрбајчан дөвлә- сәрһәдләри дахилиндә јашајан бүтүн адамлары вә мөвчуд н бүтүн ичтимаи һәјат формаларыны әһатә едир. Полша иологу Ф.Знанетски чәмијјәти биркә мөвчуд олан вә пазлашан, дөвләт, милләт, дин кими ваһид һаким група е олан групллар сырасы кими мүәјјән едир вә бу мә'нада ли, католик вә с. чәмијјәтләр һаггында данышмаг олар*.

2. Чәмијјәтин дахилиндә спесифик мүнасибәтләр сис- и олан топлу кими мүәјјән едән тә'рифләр. Онлара һәр дән әввәл чәмијјәти ичтимаи-игтисади формасија илә еј-

* Znaniecki F. Social groups in the modern world. In: Freedom and ol in modern society. Prinseton, 1984.

ниләшдирән марксист тә'риф аиддир (мәсәлән, капита...
чәмијјәти вә ја сосиализм чәмијјәти).

Бә'зи сосиологлар чәмијјәти јалныз адамлар арас...
мөвчуд олан мүнасибәтләр шәбәкәси вә ја системи к...
мүәјјән едир. Шәхсләрин өзләри бирләшәрәк чәмијјә...
мурлар, чәмијјәти тәшкил едән онлары бир-бирилә багл...
вә онларын арасында баш верән шејләрдир.

3. Чәмијјәти инсанларын тәләбатларынын мүтәшә...
сурәтдә өдәнилмәсини, мүнагишәләрин гајдаја салынм...
ны, мәдәнијјәт вә тәрәггијә көмәк көстәрилмәсини тә...
едән тә'сисатлар вә мүәссисәләр топлусу кими мүәјјән...
дирән тә'рифләр. Бир сөзлә, бу тә'рифләри "тәшкил...
тә'рифләр адландырмаг олар, чүнки онлар чәмијјәтин м...
јәтини ичтимаи тәшкил едилмәнин (тәшкилатын) мөвчу...
масы фактында көрүрләр.

4. Бә'зи тә'рифләрдә чәмијјәт инсанын мүәјјән јаш...
типинә, јә'ни онун башга адамларла, онун фәрди варлы...
зидд олан вә ја ону тамамлајан адамларла биркә мөвч...
гуна дејилир. Бу нәзәријјәјә көрә һәр бир адам санки...
өлчүдә јашајыр: "мән" кими (фәрди "мән") вә "биз"...
(чәмијјәт).

5. Групларадан вә дөвләт тәшкилатына табечиликд...
мајан дикәр топлулардан ибарәт комплексләрин чәм...
адландырылдыгы тә'рифләр. Бу мә'нада дөвләт чәм...
гаршы гојулур: дөвләт тә'сисатлары вә ичтимаи тә'сис...
ичтимаи тәшкилатлар, ичтимаи тәшәббүс мөвчуддур. ...
ли, чәмијјәт дөвләт тә'сисатлары илә јанашы вә ја онл...
кәнар јаранан бүтүн биркә јашајыш формаларыдыр.

Бу нәзәријјәләр вә көрүшләр чохлугу мүәјјән дәр...
"чәмијјәт" терминининин сосиолокијадан кәнар едилм...
сәбәб олмушдур. Лакин мүәјјән гәдәр вахт кечдикдә...
ра һәмин анлајыш тәкрарән "глобал чәмијјәт" ист...
шәклиндә јенидән мејдана чыхмышдыр.

Биз бурада һәмин истилаһдан она көрә истифадә...
рик ки, бизим фикримизчә, ичтимаи инсанын һәјат ф...
ларыны бир-бири илә баглы олмајан, бир-биринә зидд...
топлуларын, групларын вә саһәләрин бирләшмәмиш ч...
кими нәзәрдән кечирмәк мүмкүн дејил.

Бизим гәбул етдијимиз мәдәнијјәт нәзәријјәсинә...
рада шәрһ едилмиш шәхсијјәт нәзәријјәсинә әсасл...
демәк олар ки, әкәр вәзијјәт белә олардыса нә мәдә...

мөвчуд ола биләрди, нә дә нормал фәалиjjәт көстәрә шәхсләр.

Бундан башга һәтта күндәлик һәjат тәчрүбәси көстәри ки, бүтүн бу, бизә мә'лум олан, бизим иштирак етдиjимиз ичтимаи һәjат формалары мүәjjән бир "бирләшдиричи чәрчивә илә әһатә олунмуш вә араларындакы фәргләрә, хүсусиjjәтләрә, антогонизмләрә бахмаjараг бир сыра үмуми әлагәләрлә бағланмышлар, мүәjjән үмуми нормаjа маликдирләр.

Групларын әксәриjjәти үчүн дил, дин, ән'әнәләр, идеолокиjа, дүнjакөрүшү, елм, һүгуг вә әхлаг нормалары кими мәдәни дәjәрләр системи үмумидир. Бир сыра мүхтәлиф мәгсәдли груплар, ичтимаи синифләр вә дикәр топлулар үчүн үмуми олан бу дәjәрләр системләри һансыса бир даһа кениш формаjа малик олмалыдыр ки, онун дахилиндә әмәлә кәлсинләр вә бу форма онларын көзләнилмәсинин "гејдинә галсын" вә даjағы олсун.

Мәдәни дәjәрләри, гејри-формал тә'сисатлары, давраныш еталонларыны вә фәалиjjәт нормаларыны jарадан, аjры-аjры групларын мәдәни интеграсиjасыны (бирләшмәсини) тә'мин едән, мүхтәлиф, бә'зән исә зидд дәjәрләр системинә малик олан бир чох групларда иштирак едән шәхсләрин бирләшмәсинә тә'минат верән бу чүр һәгигәтән кениш форманы биз глобал чәмиjjәт адландырырыг.

Глобал чәмиjjәт мәдәниjjәтин бә'зи әсас елементләри вә комплексләри әсасында jарадылмыш ичтимаи һәjат формаларынын бир нөв синтезидир.

О, өзүнүн мәдәни үстгурумуну jарадан истеһсал мүнасибәтләри системи әсасында әмәлә кәлә биләр; о, мүәjjән сивилизасиjа типи (мәсәлән, чох кениш вә кифаjәт гәдәр сәрбәст глобал чәмиjjәт типи jаратмыш техники сивилизасиjа) әсасында әмәлә кәлә биләр; о, дин вә онун тә'сисатлары әсасында jарана биләр вә с. (мәсәлән, Ирандакы мүасир ислам чәмиjjәти).

Глобал чәмиjjәтин структуру, адәтән, кифаjәт гәдәр сәрбәст олур, чүнки бурада ваһид милли мәдәниjjәт, ваһид дил вә үмуми адәт-ән'әнәләр, һәмчинин етик нормалар һүдудларында антагонист синифләр биркә мөвчуд ола биләр.

Глобал чәмиjjәт груплары, даирәләри, фәрдләри, аиләләри бир-бири илә бағлаjараг, онларын арасындакы мүнасибәтләри низамлаjараг, ән үмуми сосиал әлагә jарадараг, онларын зидд вә jа егоистик сә'jләрини бирләшдирән гүввәләр комплексидир. Сосиолокиjанын вәзифәси — һәмин чә-

диричи просесләри өјрәнмәкдән, онун һүдудларында мөв
чуд олан бир чох груплар арасындакы гаршылыглы асылы
лыглары үзә чыхармагдан ибарәтдир.

IX фәсил

СОСИАЛ ПРОСЕСЛӘР

1. Сосиал просес анлајышы

Гаршылыглы сәбәбијјәт вә ја структур-функсионал ас
лылыгларла бир-бири илә бағлы олан ејничинсли һадисәл
серијасы просесләр адланыр. Мәсәлән, организмин бөјүм
си просесдир, чүнки, һәр бир нөвбәти һал мүәјјән шәкилд
кечмиш һалларла шәртләнир. Просесин тәркибини тәшк
едән һадисәләр серијасы дәркетмә мәгсәди илә ајрылыг
көтүрүлә, ејни заманда баш верән мүрәккәб һадисәл
комплексиндән ајрыла биләр. Онларын бир-бири илә бағ
олан һадисәләрин "кечирилдији" мүәјјән бир "оху" варды
Тәбиәтдә вә чәмијјәтдә просесләр һеч вахт тәчрид олу
муш шәкилдә чыхыш етмир, одур ки, биз тәһлил мәгсә
илә онлары ајырыр вә ајрылыгда нәзәрдән кечиририк.

Биз инсанларын бир-бири илә гаршылыглы тә'сир һад
сәләри серијасыны вә групун структуру вә тәшкилиндә ба
верән, инсанлар вә ја топлуларын тәркиб елементләри ар
сында мүнасибәтләри дәјишән һадисәләр серијасыны сос
ал просесләр адландырырыг. Инсанларын бир-биринә мү
сибәтдә сонсуз сајда һәрәкәтләр мәчмусуну даим вә кич
фәрди фәргләрлә тәкрар-тәкрар тәтбиг едилән бир не
әсас еталонларла изаһ етмәк мүмкүн олдуғу кими, көрүн
ки, груплар вә ичтимаи мүнасибәтләрдә баш верән прос
ләр топлусуну 20-30 әсас просесләрлә изаһ етмәк ол
Әкәр сосиал һадисәләр серијасы заман әрзиндә өз ејни
јини сахлајараг өзүнү башга серијалардан ајырмаға имк
верирсә, әкәр әввәлчә баш верән һадисәләр өзүндән сон
кәлән һадисәләри һеч олмаса гисмән шәртләндирирсә
әкәр онлар мүәјјән јекчинсли вәзијјәт тутурса, онда һәм
сосиал һадисәләр серијасы просес кими баша дүшүлә

лар. Мәсәлән, ичтимаи шәхсијјәтин инкишафыны нәзәрдән кечирәркән һаггында данышдығымыз ичтималашмә сосиал просесдир. Чүнки бу, ушаг, онун тәрбијәчиләри вә ичтимаи мүһит арасындакы гаршылыглы һәрәкәтләрин узун бир серијасыдыр вә бу серија формалашан шәхсијјәтин индетиклији һесабына өз идентиклијини горујуб сахлајыр, ушағын сонракы тә'сирләрә реаксијалары мүәјјән дәрәчәдә әввәлки һадисәләрлә шәртләнир вә нәтичәдә онун шәхсијјәтинин аз вә ја чох сабит хүсусијјәтләрә малик олан мүәјјән һалы јараныр. Тәрбијә дә сосиал просесдир, чүнки о, аз вә ја чох дәрәчәдә сабит сурәтдә тәрбијә едиләнин арзуолунан истигамәтдә формалашмасына јөнәлмиш һадисәләр, гаршылыглы һәрәкәтләр сырасындан ибарәтдир. Сосиал просес һәм дә һәр һансы мәгсәдли групун инкишафыдыр. Чүнки о, өзүндә груп үзвләринин диференсиасијасыны, тә'сисатларынын диференсиасијасыны, јени һәрәкәт методларынын тәтбигини вә и. а. бирләшдирир. Өзү дә бу инкишаф, јә'ни онун тәркиб һиссәсини тәшкил едән һадисәләр, идентик, арасыкәсилмәз олуб бир-бири илә структур-функсионал асылылыгы илә баглыдыр.

Демәли, *сосиал просесләр һокмән дәјишикликләр серијасыдыр.* Одур ки, онлары мүхтәлиф чүр тәсниф етмәк олар. Онлары, баш вердикләри системә көрә, ашағыдакы шәкилдә бөлмәк олар: 1) *инсан шәхсијјәти илә бағлы олан* шәхсијјәтләрарасы *просесләр,* мәсәлән, өзүнүтәрбијә просеси; 2) *ики фәрд арасындакы мүнасибәтләрлә бағлы олан просесләр*; 3) *фәрд вә груп арасындакы мүнасибәтләри сәчијјәләндирән просесләр*; 4) *групун дахили тәшкили вә структуруну дәјишән просесләр*; 5) *ики груп* (топлу) *арасындакы мүнасибәтләри дәјишән просесләр*; 6) *глобал чәмијјәтләрин тәшкили вә структуруну дәјишән просесләр.* Бу просесин дахили маһијјәти, онларын törәтдикләри дәјишикликләрин нөвү һаггында һеч нә демәјән чох формал тәснифатдыр. Просесин баш вердији чәмијјәтин мигјасыны јох, онун төрәтдији дәјишикликләрин өзүнүн маһијјәтини әсас көтүрмәклә тәснифат вермәк чәһдләри дә бурадан ирәли кәлир.

Леополд фон Визе адамлар арасындакы мүнасибәтләри сәчијјәләндирән бүтүн мүмкүн просесләрин там тәснифатыны вермәк кими чәсарәтли бир чәһд көстәрмишдир*. О, чәмијјәтин маһијјәтини адамлар арасындакы мүнасибәтләр

* Wiese L.V. System der Allgemeinen Sosiologie. Munchen, 1988.

чохлугу кими мүәjjәнләшдирәрәк, белә нәтиҹәjә кәлми‑
дир ки, ҹәмиjjәти дәjишдирән бүтүн просесләр ики бө‑
катеғоријаја бөлүнүр: инсанлары бир‑бири илә jахынлаш‑
ран jа бирләшдирән просесләр вә узаглашдырма jа аjыр‑
просесләри. О, биринҹиләри ассосиатив просесләр адл‑
дырмыш вә онларын ичәрисиндә 4 әсас просеси фәргл‑
дирмишди: jахынлашма, уjғунлашма, бәрабәрләшмә вә б‑
ләшмә просесләри. Аjырма просесләри үч әсас шәки‑
олур: бәһсләшмә, мүхалифәт вә мүнагишә. Бу бөлмәләр‑
һәр бири өз нөвбәсиндә бир сыра jарымпросесләрә бө‑
нүр. Визе, мәсәлән, тәкҹә jахынлашманы 18 jарымпрос‑
бөлмүшдүр. Тәдриҹән jахынлашмаjа апаран просесләр‑
схеми ашағыдакы кими тәсвир едиләр биләр: илкин мәр‑
ләдә биз тәҹрид, jадлыг фәрг вә дүшмәнчиликлә растла‑
рыг. Контакт (тәмас) кечид мәрһәләсидир. Гаршылыглы
зүм, күзәшт (бурадан jахынлашмаjа jол ола биләр) бирл‑
мәнин илкин мәрһәләсидир.

Бу, просесләри онларын маһиjjәтинә көрә тәсниф
мәк ҹәһди, шүбһәсиз, баш тутмамышдыр. Зиммел чох а‑
лыгла сүбут етмишдир ки, мәһз мүбаризә рәгибләри д‑
чох "jахынлашдырыр", мүбаризә апармаг үчүн рәгиби та‑
маг, достлугу мөһкәмләндирмәк үчүн досту танымагдан д‑
зәруридир. Дөвләт рәгибләринин өjрәнилмәсинә достла‑
нын өjрәнилмәсиндән даһа чох пул бурахыр.

Башга бир тәснифат тәртиб етмәjә вә онун әсасында
мүһүм сосиал просесләрин хүласәсини вермәjә ҹәһд көстәр‑

Әкәр һәр һансы системдә jени тәркиб елемент‑
меjдана чыхырса, jахуд индиjәдәк мөвҹуд олан елемент‑
jох олурса вә jа әкәр тәркиб елементләри арасында
мүнасибәтләр jаранырса, jахуд индиjәдәк мөвҹуд олан
насибәтләр jох олурса, деjирик ки, бу систем дәjишик‑
мә'руз галыр.

Әкәр һәр һансы бир системдә баш верән дәjишик‑
ләр онун тәркиб елементләринин вә бунлар арасындакы
насибәтләрин диференсиасиjа вә зәнкинләшмәсинә к‑
риб чыхарырса, деjирик ки, бу систем инкишаф един.

Әкәр һәр һансы бир системдә баш верән дәjишик‑
ләр онун тәркиб елементләринин вә jа бунлар арас‑
мөвҹуд олан мүнасибәтләрин jох олмасына вә бирләшм‑
нә кәтириб чыхарырса, деjирик ки,систем тәнәззүлә м‑
галыр.

Әкәр мүәјјән бир системдә баш верән инкишаф ону мүсбәт гијмәтләндирилән мүәјјән идеала јахынлашдырырса, дејирик ки, бу инкишаф тәрәггидир.

Сосиал просесләр — сосиал системләрдәки, јә'ни мүнасибәтләр, тә'сисатлар, груплар вә сосиал системләрин дикәр нөвләриндәки дәјишикликләрин унификасија едилмиш (ваһид шәклә салынмыш) серијасыдыр.

Биз дикәр просесләрә тәснифат вермәјә чәһд көстәрәркән јенә дә белә бир мүддәадан чыхыш едирик ки, ичтимаи һәјатын әсас мәнбәји тәләбатын тә'мин едилмәси зәрурәтидир. Инсанлар өз тәләбатларыны өдәмәк үчүн вәсаит әлдә етмәјә чан атаркән дикәр инсанларын охшар чәһдләри илә растлашырлар. Мүәјјән тарихи шәраитдә, мүәјјән груплар чәрчивәси вә мүнасибәтләр системләриндә охшар чәһдләрин, мејлләрин бу тоггушмасы мүхтәлиф һадисәләр серијалары, мүхтәлиф просесләр догура биләр.

Чәһдләр бир-биринә ујғунлаша биләр, өзү дә бу ујғунлашма мүхтәлиф шәкил ала биләр. Зәрури не'мәт вә ја фәрдләрин бирликдә әлдә едилмәси үчүн әмәкдашлыг һадисәләри серијасы мејдана чыха биләр. Дикәр фәрдләрин вә групларын охшар чәһдләрини габагламага вә онлардан әввәл мәгсәдә чатмага әсасланан јарыш, рәгабәт просеси әмәлә кәлә биләр. Әкәр јарышын кедишиндә рәгиби вә ја онун әшјаларынын, јахуд дәјәрләринин һәр һансы системини мәһв етмәк чәһди јаранырса, јарыш мүнагишәјә чеврилир. Мүнагишәнин дә һәмчинин мүхтәлиф интенсивлик дәрәчәли чүрбәчүр нөвләри олур. Бунлар инсанлар арасындакы гаршылыглы тә'сирин кедишиндә мејдана чыхан просесләрдир. Даһа сонра һәм мәкан дахилиндә, һәм дә сосиал структурларда фәрдләр вә ја групларын јерләрини дәјишдирән просесләри фәргләндирәк. Биз онлары мобиллик просесләри адландырырыг. Топлунун сосиал гурулушуну дәјишдирән просесләри дә фәргләндирәк вә онлары јениндәнгурма вә позучулуг просесләринә бөләк. Нәһајәт, мәдәни системләрдә кедән, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрә, групларын тәшкили вә структуруна дәриндән тә'сир көстәрән дәјишикликләр просесләри дә мөвчуддур. Мәсәлән, идеолокија, елм вә техника системләрини дәјишән просесләр. Ујғунлашма просесләри һәмишә арада фәалијјәт көстәрирләр ки, арада фәрдләр вә ја груплар елә бир јени мүһитдәдирләр ки, онларын индијәдәк гәбул вә истифадә етдикләри һәрәкәт вә гаршылыглы тә'сир еталонлары, гијмәтләндирмә ме'-

јарлары вә моделләри бу мүһитдә тәләбатларын тә мин е
ләмәсинә кәтириб чыхармыр вә өзүнә дајаг олмаға, ичти
һәјатда иштирак етмәјә имкан вермир. Демәли, биз, му
чирләр групу јад мәдәнијјәтли вә ја сосиал тәшкилата
лик чәмијјәтә дүшдүкдә, ичтимаи вә игтисади гурулуш
раити дәјишдикдә, мә'зун мәктәбдән иш јеринә кәлдик
кәндли кәнд тәсәррүфатындан сәнајејә ишә кечдикдә в
һалларда ујғунлашмадан даныша биләрик. Ујғунлашма п
сеси бир нечә елементдән ибарәтдир: јени вәзијјәтлә
нышлыг, јени еталонлар вә давраныш усулларынын өјрә
мәси, психоложи чәһәтдән јени истигамәтә јөнәлмә, ј
вәзијјәтин бу јени мүһитдә гәбул олунмуш гијмәт ме'ја
ры вә давраныш моделләринә мувафиг мүәјјәнләшдирил
синдән истифадә олунмасы. Бу елементләр һәр бир уј
лашма просесиндә олмалыдыр, лакин сонралар о, мүхтә
формалар ала биләр. Ујғунлашманын мүхтәлиф мәрһәл
рини фәргләндирәк. О, јени психоложи истигамәтлә
мејли илә мәһдудлаша биләр: ујғунлашаркән фәрд јени
һитдә нечә һәрәкәт етмәк, өзүнү нечә апармаг лазым о
ғуну билир, лакин дахилән буну гәбул етмир вә өзүнүн
вәлки системини рәдд едир. Ујғунлашма бир гәдәр и
кедә вә дөзүм мәрһәләсиндә дајана биләр: һәм мүһит,
дә ондакы јени шәхсијјәт бир-биринин дәјәрләр систем
давраныш еталонларынын бәрабәр гијмәтли олдуғуну г
едәрәк онлара дөзүрләр. Ујғунлашманын даһа тез-тез
кәлинән мәрһәләси аккомодасијадыр.

Аккомодасија јени шәраитин башлыча дәјәрләр с
минин танынмасы вә гәбулу илә јени заманда јени фә
бә'зи системләринин онун јени мүһити тәрәфиндән та
масына әсасланан гаршылыглы күзәштләрлә баглы ола
зүм әсасында мејдана чыхыр. Аккомодасија һәмчинин м
ғишәләрин һәлли методу кими дә чыхыш едир. Нәһајә
вәлки еталонлар вә дәјәрләрдән там имтинаја вә јени
нин бүсбүтүн гәбулуна әсасланан там ујғунлашманы
ассимилјасијаны фәргләндирәк. Мүһачирләр јени өлк
дили, адәтләри, һәјат тәрзи, евләрин гурулушу, палтар
и. а. тамамилә гәбул етикдә дејирик ки, онлар ассимил
олундулар. Ујғунлашманы бә'зән адаптасија да адланды
лар. Лакин биз бә'зән белә бир нөгтеји-нәзәрлә растл
рыг ки, бу истилаһы биоложи ујғунлашманы әкс етди
үчүн нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Јени шəраитə ујғунлашмағын гејри-мүмкүнлүјү бир чо мəнфи һадисəлəрə сəбəб олур. Узун мүддəт ујғунлашмағы ба чармамаг шəхсијјəтин мүтəшəккиллијинин позулмасына доғр апарыр вə мүһитин јени шəраитинə вə ја глобал чəмијјəтд дəјишикликлəрə, мəдəнијјəт, техники вə и. а. мүхтəлиф нө дəјишикликлəрə ујғунлаша билмəјəн груплар дағылыр. Он көрə дə мүхтəлиф нөв мүһитлəрə вə дəјишикликлəрə ујғунлашма просеслəринин өјрəнилмəси, ујғунлашма шəртлəрини онун кедишини шəртлəндирəн амиллəринин, онун мəрһəлəлəриннн, мүхтəлиф типли шəраитдə ујғунлашма үчүн зəрурі олан вахтын өдəнилмəси хүсуси сосиолокијанын мүхтəлиф истигамəтлəриндə тəдгигатларын мүһүм бөлмəсини тəшкил едир. Паралел олараг ујғунлаша билмəмəк һадисəси вə онун сосиал нəтичəлəринин өјрəнилмəси кедир.

Əмəкдашлыг групларда баш верəн һəјати просеслəрин дикəр мүһүм комплексини тəшкил едир. О, əмəк бөлкүсүнү мүшајиəт едəн һадисəдир. Əмəкдашлыг разылашдырылмыш һəрəкəтлəрə вə үмуми мəгсəдин əлдə олунмасында, бунун һансы мəгсəд олмасындан, сөһбəтин сијаси, игтисади вə јолдашлыг мəгсəдлəриндəн кетмəсиндəн асылы олмајараг, бə'зи вəзифəлəрин разылашдырылмыш шəкилдə јеринə јетирилмəсинə əсасланыр.

Хүсуси сосиолокијанын ајры-ајры шө'бəлəринин тəдгигат објекти олан конкрет просеслəрин тəфəррүатына вармајараг, онун кедишини мүəјјəнлəшдирəн үмуми амиллəри көстəрəк. Ики партнјор (фəрд вə ја груп) арасындакы əмəкдашлыг үмуми вə ја охшар мəнафелəрин мөвчудлуғуну, ајры-ајры вəзифəлəрин һəлли үчүн онларын реаллашдырылмасы бөлкүсү мүмкүнлүјүнүн дəрк едилмəсини, дикəр тəрəфин охшар чəһдлəринə, мејллəринə инамы, разылашма каналлары вə васитəлəринин мөвчудлуғуну, мүмкүн əмəкдашын лојаллығына инам үчүн кифајəт гəдəр гаршылыглы анлашманы, һəр ики тəрəф үчүн тə'минат верəн үсул вə гајдаларын гојулмасыны нəзəрдə тутур. Гаршылыглы анлашма канал вə васитəлəринин, һабелə партнјору танымағын əһəмијјəтини хүсуси гејд едирик. Əмəкдашлығын мəгзи икитəрəфли фајдадан ибарəтдир. Өзү дə көрүнүр ки, о, һəр ики тəрəф үчүн бəрабəр фајда нəзəрдə тутмур. Əмəкдашлыг гаршылыглы ујғунлашма əсасында вə һəмишə өзүнүн бир сыра дəјəрлəриндəн имтина етмəк əсасында мүмкүндүр. Бу өз үстəгиллијинин мəһдудлашдырылмасы вə гəбул олунан гəрарларын һəчминин мүəјјəн дəрəчəдə мəһдудлашдырылмасыдыр, чүнки бу гəрарлар һеч олмаса бə'зи мəсəлəлəр үзрə партнјорл

гәрарлары илә ујғунлашдырылмалыдыр. Она көрә дә ...
сибәтләр вә гаршылыглы тә'сир системи кими әмәкдашл...
һәмишә гејри-сабит вә дәјишән системдир.

Јарыш (рәгабәт) мәнафеләрин әкслији зәмининдә вә ...
ејни мәнафеләрин өдәнилмәсинә елә васитәләрин көм...
илә чан атмаг зәмининдә мејдана чыхыр ки, һәмин васит...
ләрлә дикәр групплар вә ја фәрдләр өз мәнафеләрини ө...
мәји арзулајырлар. Јарышы аз мигдарда мөвчуд олан әш...
лары әлдә етмәк чәһдләри кими дә мүәјјәнләшдирмәк ол...
Малтус јашамаг васитәләринин әлдә едилмәсиндә јарыш...
ролуну хүсусән гејд едәрәк иддиа едирди ки, әрзаг мәһс...
лары истеһсалы әһали артымындан кери галыр. Бу анлај...
һәјат уғрунда мүбаризә нәзәријјәси шәкилиндә Малтус...
биолокијаја кечмишдир. Лакин јарыш һеч дә мүтләг игти...
ди рәгабәт формасы алыб мүнагишәјә кәтириб чыхарма...
лыдыр. Ән јахшы гијмәт алмаг үчүн шакирдләр арасы...
да јарыш кедә биләр. Белә јарыш рәгибә дүшүнчәсинә ...
сир көстәрмәклә бағлы дејил. О, гејри-иради, дәрк един...
јән, гәсдсиз ола биләр, јә'ни рәгибләр вәзифә, даһа јүк...
мәнсәб уғрунда јарышаркән бир-бириләрини танымаја ...
ләрләр. Белә дүшүнүлмәмиш јарыш просесләри ичтимаи ...
јатын бүтүн саһәләриндә мејдана чыха биләр.

Мүнагишә елә бир ичтимаи просесдир ки, бурада ф...
вә ја груп охшар вә ја ејни мәгсәдләрә чан атан ди...
фәрд вә ја групу арадан галдырмаг, мәһв етмәк вә ја өз...
табе етмәк јолу илә өз мәгсәдләринә (тәләбатларыны ...
мәк, мәнафеләрини реаллашдырмаг) чатмаға чан атыр. Г...
лар мүхтәлиф мәгсәдләрә чан атаркән бу мәгсәдләрин...
аллашдырылмасы үчүн ејни васитәләрдән истифадә ет...
истәдикдә, групплар арасында да мүнагишә мејдана чыха...
ләр. Мүнагишәдә һәмишә рәгиби һисс етмәк, фәрд в...
групларын чәһд вә мәгсәдләри арасындакы зиддијјәтлә...
ситәси илә рәгибин дәгиг мүәјјәнләшдирилдији, дәгиг ...
алынмыш вәзијјәт, һал вар. Мүнагишәләр антагонизм...
бир-биринин дәјәрләр системләринин әкс шәкилдә ги...
ләндирилмәсиндән вә бир дә горху һиссиндән ирәли к...
негатив гәрәзли фикирдән доғур. Схематик шәкилдә ...
ашағыдакы кими олур: әкәр *А* белә һесаб едир ки, *Б* ...
малик олдуғу дәјәрлә тәһлүкә төрәдир, онда *А*-да *Б*-јә...
шы негатив гәрәзли фикир јараныр; бундан әлавә, әк...
Б-нин чәһдләрини өзүнә *Б*-нин дәјәрләрини зорла гәбу...
дирмәк чәһди кими гијмәтләндирирсә, онда антогониз...

анир. Јадлара мүнасибәтдә антагонизм, мәсәлән, адәтән ррасионал негатив гәрәзли фикир вә јадларын мөвчудијјә-инин өз варлыгына тәһлүкә кими гијмәтләндирилмәси зә-ининдә мејдана чыхыр. Демәли антагонизм рәгибин мәһви-ә вә ја табе олунмасына кәтириб чыхара билән негатив мәнфи) јөнүмлүк вә гијмәтләр комплексидир. Антагонизм әнафеләрин објектив әкслији үзүндән мејдана чыха би-әр, лакин о, ашағы рәгибләрдән бири тәрәфиндән бу әкс-ијин дәрк едилмәсиндән сонра мүнагишәјә чеврилир.

Мүнагишә мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едә биләр. Мүбаризә рәгибләрин өз үстүнлүкләрини көстәрмәјә чан тараг әкс тәрәфә өзүнү танытмаға мәчбур етдирдикләри үнагишә формасыдыр. Мүбаризә идманчыларын јарышы, әсәлән, шаһмат ојуну, партијасыдыр. Лакин о, дикәр фор-аларда — сијаси, игтисади мүбаризә формаларыны да ала иләр. Мүбаризәнин мәгсәди рәгибә өз үстүнлүјүнү вә бу аһәдә бу е'тирафдан ирәли кәлән шәртләри гәбул етдир-әк јолу илә ону тәслим олмаға мәчбур етмәкдир. Мүһари-ә исә сијаси мәгсәдләри һәјата кечирмәк үстүндә силаһлы үбаризәдир. Она көрә дә әкәр мүбаризә бүтүн чәмијјәт-әрдә вә тарихи дөврләрдә кениш јајылмыш һадисәдирсә, үһарибә сијаси тәшкилатлы дөвләтләрин јаранмасындан онра мејдана чыхмышдыр вә сијаси мүнагишәләри һәлл ет-әк методу кими мүһарибәнин арадан галдырылачағы тари-и шәраити тәсәввүр етмәк олар.

Мүнагишәләр, әкс, зидд мәнафеләр, мәгсәдләр, дәјәр-әр системләринин зидд шәкилдә гијмәтләндирилмәсинин ир-бирини рәдд едән һәрәкәт моделләринин вә гијмәт ме'-рларынын олдугу һәр бир јердә мејдана чыха биләр. Син-и, игтисади, сијаси, дини әхлаги вә и. а. мүнагишәләр мә'-умдур.

Һәр һансы групун һүдудлары дахилиндә мүәјјән тараз-ығы горујуб сахлајараг ујғунлашма, гаршылыглы фәалијјәт, рыш вә мүнагишә просесләри һәмишә баш верир. Әкәр овчуд нәзарәт системи вә мөвчуд чәмијјәтин гурулушу әрчивәләри дахилиндә бу просесләр елә бир таразлыг һа-ында сахланылырса, бу заман груп үзвләри вә групун тә-әбатынын өдәнилмәсини тә'мин едән ичтимаи гајда-ганун әһлүкә гаршысында галмырса, онда дејирләр ки, бу про-есләр сосиал чәһәтдән мүтәшәккил шәкилдә кедир. Јох, кәр мәгбул гејри-сабитлик диапазону кечилмишсә вә бу звләрин тәләбатынын өдәнилмәси үчүн тәһлүкә јарадырса,

нәзарәт системи исә сәмәрәли фәалијјәтдән галырса, о
сосиал низамсызлыг һалы мејдана чыхыр.

Низамсызлыг — мүәјјән топлулар чәрчивәсиндә әх
гын нормадан јајынмасына вә негатив гијмәтләндири
шејләрин мәгбул оптимуму ашараг коллектив һәјат про
ләринин ади кедиши үчүн тәһлүкә јаратмасына апаран с
ал просесләр комплексидир. О, өз вәзифәләрини јеринә
тирмәјән тә'сисатларын дезинтеграсијасындан, формал
гејри-формал механизмләрин зәифләмәсиндән, бир-бир
әкс кими гијмәтләндирилән әхлаг еталонларынын мејд
чыхмасындан, гијмәтләндирмә ме'јарларынын сарсыды
сындан ибарәтдир. Позгунлуг вәзијјәти ашағыдакы һад
ләрин өзләрини кәскин сурәтдә бүрузә вермәси илә сә
јәләнир: 1) алкоголизм вә наркоманијанын мөвчуд чәми
тин фәалијјәти үчүн тәһлүкә јарадан мигјасда мејдана ч
масы. Алкоголизм вә наркоманија һәр јердә тәзаһүр е
һалдыр, лакин сосиал позгунлуг дөврләриндә онлар өзлә
ни јени тәрздә көстәрирләр. Мәрасим алкоголизми
(мүхтәлиф мәрасимләр мүнасибәтилә ички ичмәк), әјлә
мәгсәди илә алкогол гәбул етмәји өз нүфузуну вә ја дө
тини нүмајиш етдирмәк үчүн алкогол гәбул едилмәсини
сусән дә өзүнүн артыг јашлы олдуғуну бу јолла вурғул
кәнчләр арасында), күчсүзлүк вә үмидсизликдән доған
чәкликдән чан гуртармаг үсулу кими ичмәји фәргләнди
Позғунлуг дөврләри бу һадисәнин кенишләнмәси илә
мәтдардыр. Наркоманија илә дә вәзијјәт ејни чүрдүр; 2)
зуолунмаз сајылан сексуал давранышын (фаһишәлик, з
карлыг, әр-арвад хәјанәти, зоракылыг, азјашлыларын
ланмасы, анормал сајылан чинси әлагәләр вә с. сајы
артмасы) кениш јајылмасы; 3) бүтүн нөвләрдән олан ч
јәткарлығын јүксәк сәвијјәси (мүлки чинајәтләр, огур
гарәт, гәтл, мүтәшәккил чинајәткар дәстәләринин мејд
чыхмасы, коррупсија, рүшвәтхорлуг, мә'мурларын сат
лығы, хидмәти вәзифәләрин лагејд јеринә јетирилмәси
нунун позулмасы, вә и. а). Бу һаллар тәһлүкә һиссини
ләндирир, инсанларын мүнасибәтләрини позур, сосиал
гәни зәифләдир; 4) әсәб сарсынтылары, психи хәстәли
рин бөјүк мигдары, әхлагын позулмасы вә шәхсијјәтин
зинтеграсијасы.

Сосиал позулма просесләри мүхтәлиф сәбәбләр к
лексләриндән төрәнә биләр. 1) ичтимаи һәјатын кедиш
сәрт сурәтдә кәсән вә тә'сисатларын фәалијјәтини г

умкүн едән тәбии фәлакәтләрдән; 2) позғунлуғ узун сүрән үһарибәләрин, сијаси бөһранларын, һәддиндән артыг узаан ингилабларын, һакимијјәт системинин радикал дәјишмәинин нәтичәси ола биләр; 3) мәдәнијјәтин бир саһәсиндә, әсәлән, елм вә техникада, радикал дәјишикликләрин таазлығынын итирилмәсинә, дикәр саһәләрлә ујғунлуғун поулмасына вә тә'сисатларын ичтимаи нәзарәт формалары әалијјәтинин гејри-сабитлијинә кәтириб чыхарыр; 4) бөјүк пали күтләләринин күтләви миграсијасы вә јени шәраитә ечмәк узун сүрән ујғунлаша билмәмәк вә позғунлуғ дөврәрини төрәдир; 5) нәһајәт, бөјүк мигдарда јаранараг тә'сиатларын нормал фәалијјәтиндә фасиләләрә кәтириб чыхаан шәхси амилләри, хәстәликләри, әгли чатышмазлығын, әстәлик аномалијаларынын, психоневрозларын, хүсусән дә сихи чәһәтдән гејри-сабит адамларын вә ја психи хәстәләин ичтимаи һәјатда иштирак едәрәк һамыја аид мәсәләләрин әллиндә иштирак етмәкдә олдуглары һалы фәргләндирәк.

2. Сосиал мобиллик

Сосиал топлуларда кедән һәјати просесләрин нөвбәти атегоријасы *мобиллик* просесидир. "Мобиллик" терминини итирим Сорокин тәтбиг етмишдир*. *Үфүги вә шагули* моилликләри фәргләндирәрәк. Биз чоғрафи мәканда јердәшмәни вә ичтимаи вәзијјәти дәјишмәдән групдан-група ечмә просесләринин үфүги мобиллијә аид едирик. Чограи мәканда вәзијјәтин дәјишмәләри ашағыдакы шәкилләрә ола биләр: әһалинин һәр күн јашајыш јерләриндән иш, ләнчә вә тичарәт јерләринә кетмәси. Мүәјјән әһали типәринин гыса вә ја даһа узун мүддәтә бә'зи шәһәрләр, ранлар вә јерләрдә чәмләнмәси — бу еколожи просес сегегасија, чәмләнмә, мүдахилә вә варислик шәкилләри ала иләр. Нәһајәт, һәм дә бундан башга миграсија просесләри ја дикәр бирлијә кечмәклә әлагәдар олараг чоғрафи мәанда вәзијјәтин дәјишилмәси дә мөвчуддур. Миграсија ја үһачирәт (әкәр башга өлкәјә кедилирсә), ја да иммиграси- (мүһачирләрин әввәлки група гајытмасы) шәклини ала биәр. Адәтән дикәр дөвләт вә ја милләтләрин нүмајәндәләинин һәмишәлик јашајыш үчүн гәбул едилмәси кими даһа ениш просес миграсија адланыр. Һәмчинин чоғрафи мәкан-

* Бах: Sorokin Pitirim. Social mobility. New York, 1987.

да јер дәјишмәдән груплар арасында миграсија (мәсә
ејни бир әрази бирлији һүдудларында стратификасија
рархијасында вәзијјәти дәјишмәдән иш јеринин дәјиши
си, бир бирликдән дикәринә кечид вә с.) да мөвчуддур.

Шагули мобиллик просесләри иерархија фәргләри
ләләри үзрә јухарыја вә ашағыја һәрәкәтләрдән ибарәт
Бу ики истигамәт ирәлиләмә вә деградасија — кери к
адлары илә танынып.

Баш вердији иерархија системинин нөвүндән, му
тиндән вә онун фәрдин вә ја топлунун мобиллији олма
дан асылы олараг шагули мобиллијин мүхтәлиф нөвлә
ајыраг. Илк нөвбәдә биз шәхси карјера адландырдығы
истәнилән иерархија системиндә мүәјјән едилмиш пилл
ри кечмәкдән ибарәт олан фәрдләрин мобиллији илә р
лашырыг. О,һәр дәфә даһа јүксәк нүфуз, кәлир, һакими
дә даһа кениш иштирак вә с. илә бағлы олан даһа јү
мәнсәб әлдә едилмәсиндән ибарәтдир. Карјера бир син
сәрһәдләри илә мәһдудлаша, һабелә ашағы синифләрдә
хары синифләрә апара, јә'ни синифләрарасы мобиллик
биләр. Даһа сонра, јухарыја һәрәкәтин нәсилләр үзрә
вермәсиндән (өзү дә һәр јени нәслин даһа јүксәк мән
чатмасындан) ибарәт олан нәсилләрарасы мобиллик про
ләри чыхыш едир. Мәсәлән, кәндлинин оғлу мүәллим о
нәвәләри исә али тәһсил алараг јухары тәбәгәләрә ке
ләр вә ја фәһләнин оғлу дуканчы, нәвәси ортабаб мүә
сәнин саһиби, нәтичәси исә ири капиталист олур. Бу мо
лик схеми хырда буржуазијанын шагули мобиллик ид
сајылырды. Бә'зән, мәсәлән, ичтимаи ингилаб нәтичәс
әзилән вә истисмар олунан синифләр һаким синфә че
лән һалларда шагули мобиллик просесләри бүтөв бир
фи әһатә едә биләр. Һабелә пешә категоријаларынын ир
кетмәси вә ја деградасијасы (мәсәлән, һуманитар пеш
рин јүксәлмәси вә техники деградасијасы) да мүша
олунур.

Шагули мобиллијин ашағы нәсил, тәбәгә вә синиф
дән јухары нәсил, тәбәгә вә синифләрә апаран јоллары
каналларын мөвчуд олдуғу чәмијјәтләр ачыг синифли ч
јәтләр адланыр. Каста исә гапалы ичтимаи синифдир, ч
формал гадағанлар системи үзүндән ашағы касталарда
хары касталара кечид гејри-мүмкүндүр.

Мобиллик вә позғунлуг просесләри јенидәнгурма
сесләрини вә ја тә'сисатлар, давраныш еталонлары вә

етләндирмә ме'јарларынын јени системинин јарадылмасы вә интеграсијасыны доғурур. Вахташыры олараг јенидәнгурма просесләри ејни заманда бирликләрин (топлуларын) макро вә микроструктуруну әһатә едир, чулғалајыр. Јенидәнгурма групун дәјишмиш елементләринин јени гурулма принсипләринин ахтарышы просеси вә ја башга чүр дејиләрсә, јени һәјат тәрзинин ахтарышыдыр. О, мәгсәдјөнлү шәкилдә, групун инкишаф вә фәалијјәтинин јени әсасларынын шүурлу шәкилдә јарадылмасы кими һәјата кечирилә, јени елементләрин гејри-ихтијари олараг ујғунлашдырылмасы вә ја јени шәраитә ујғунлашма просеси кими баш верә биләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, планаујғун тәдбир кими башланылан јенидәнгурма реаллашдырыламанын илк мәрһәләсиндә, бир гајда олараг, позғунлуғу дәринләшдирир вә бу кечид мәрһәләси лабүддүр.

Биз анҹаг груп һәјатынын өзүнү һәр јердә бүрузә верән бә'зи просесләрини нәзәрдән кечирәрәк онлары садаладыг вә ән үмуми хүсусијјәтләрини көстәрдик. Сосиал просесләрин тәдгиги, тәсвири вә ајдынлашдырылмасы илә сосиолокијанын хүсуси бөлмәләри мәшғул олур. Просесләрин өјрәнилмәсинин ичтимаи һәјатын планлашдырылмасы вә планлы идарә олунмасы нәзәријјәси вә тәҹрүбәси үчүн мүһүмлүјүнү гејд етмәк лазымдыр. Просесләрин үмуми ганунаујғунлуглары һәм шәхсијјәтин инкишаф ганунлары, һәм дә груп структуру вә тәшкилинин инкишаф ганунлары илә шәртләнир. Шәхсијјәтләрин әсас истәк вә ҹәһдләри кими өз ганунаујғунлугларына малик олан сосиал әлагәләр дә просесләрин тәбии кедишини әкс етдирир. Она көрә дә просесләрин тәбии ганунаујғунлуглары илә һесаблашмадан планлашдырма, бир гајда олараг, өзүнүн угурлулуғу вә мәгсәдәујғунлуғуна хәләл кәтирән чохсајлы, габагчадан көзләнилмәјән вә арзу олунмајан һаллар доғурур.

СОСИАЛ ИНКИШАФ

Сосиал инкишаф просесләри дәјишикликләр просе-
ринин хүсуси һалыдыр. Онлар, дәјишикликләрин елем-
ләринин вә ја бу елементләр арасындакы мүнасибәтлә-
зәнкинләшмәси вә дифференсиасијасы илә нәтичәләнди-
баш верир.

Биз сосиал инкишафдан данышаркән даим инсан-
арасындакы мүнасибәтләрин тәшкили вә структурунун
кинләшмәси вә дифференсиасијасына, елм, техника вә
сисатларын инкишафына, шәхси вә ичтимаи тәләбатын
нилмәси имканларынын кенишләнмәсинә кәтириб чыха-
емпирик шәкилдә сүбут олунмуш дәјишиклик фактлар
нәзәрдә тутуруг. Бу фактлар шәксиз сүбут олунандыр,
лары өлчмәк, гијмәтләндирмәк, дәгиг көстәричиләр вә
тистик чәдвәлләрлә әһатә етмәк олар.

Шәрһин кедишиндә биз гејд едирдик ки, фәрдләр
сында мөвчуд олан фәргләр давраныш еталонларынын р-
лашдырылмасында, дәјәрләрин гәбул едилмәсиндә вә
ифадә олунур. Групларын тәркиби даим дәјишдијин
јашлашдыгча адамлар дәјишдикләри, һәјатдан кетдикл-
үчүн, јени нәсилләр јетишдији үчүн бунун нәтичәсиндә
им дәјишикликләр мејдана чыхыр вә онлар заман дахи-
дә јығылараг өзләрини чәмијјәтин структуру вә тәшки-
дәки көклү дәјишикликләрдә көстәрирләр.

Лакин бу даими просеслә јанашы ичтимаи һәјатда ша-
хүсусијјәтләрин дејил, фәрди фәргләрдән ирәли кәлән д-
шикликләрин спонтан вә тәдричи артымынын дејил, ичти-
һәјатын әсасларынын өзүндәки, тә'сисатларын јенидән гу-
масындакы, ислаһатчы һәрәкатларда вә ја бу дәјишиклик-
чәмијјәтин инкишаф елементләринә чевирән ингилаби һ-
катларда тәзаһүр едән мүтәшәккил чәһдләрин јенидән тә-
едилмәсиндә баш верән дәјишикликләрин доғурдуғу даһа
һүм вә сүр'әтли дәјишикликләр дә олур.

Белә *инкишафы доғуран амилләр* илк нөвбәдә ашағ-
кылардыр: 1) ичтимаи һәјатын тәбии әсасларындакы д-
шикликләр; 2) истеһсал үсулларында баш верән дәји-
ликләр; бу дәјишикликләр истеһсал аләтләринин, комм-
касија вә нәглијјатын тәкмилләшмәси һесабына мејдана

вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишафына,ән нәһа-
әт исә чәмијјәтин бүтүн үстгурумунда дәјишикликләрә сә-
әб олур; 3) ичтимаи һәјатын мәдәни әсасларына дикәр
ирликләрдән кечирилмиш дәјишикликләр, мәсәлән, мәдә-
ијјәт елементләри комплексләринин диффузијасы һадисә-
и; 4) мүтәшәккил ичтимаи-ислаһатчы вә ја ингилаби һәрә-
атлар; 5) мүхтәлиф гүввәләр вә групларын тә'сири алтында
ени гануиверичилијин тәтбиги; 6) фәрдләрин вә диферен-
иасија мејлләриндән ирәли кәлән дәјишикликләрин чәм-
әнмәси.

Бүтүн бу гүввә вә амилләр өз әһәмијјәтләринә көрә ej-
и дејилдир. Онларданән мүһүмләри ичтимаи һәјатын тә-
ии, игтисади вә мәдәни әсасларындакы дәјишикликләрдир.

Чографи, демографик вә биоложи мүһитин дәјишмәси
осиал инкишаф үчүн јени тәләбат вә стимуллар јарадыр.
нларын тә'мин олунмасы вә онлара ујғунлашма үсулу елм
ә техниканын сәвијјәсиндән асылыдыр вә әкәр бу саһә-
әрдә јениликләр јаранмырса тәбии дәјишикликләрин тә'си-
и хејли ләнкијир.

Биз ашағыда техники ихтираларын, елми кәшфләрин вә
нларын әсасында дәјишән мәдәни системләрин сосиал инки-
афа тә'сирини даһа әтрафлы сурәтдә нәзәрдән кечирәчәјик.

1. Техниканын вә мәдәни системләрин инкишафы

Техники ихтиралар вә елми кәшфләрин ичтимаи һәјата
'сири истеһсал васитәләринин дәјишдирилмәси вә јени
стеһсал васитәләринин јарадылмасы, онларын мәһсулдар-
ығынын артырылмасы, инсан вә һејван енержисинин меха-
ики енержи илә дәјишдирилмәси јолу илә баш верир. Ма-
ынларын тәтбиги истеһсал олунан не'мәтләрин мигдарыны
тырыр, онларын нәглини сүр'әтләндирир, коммуникасија-
ры гысалдыр, инсанларын мәканда јердәјишмәсини вә ин-
ормасијанын өтүрүлмәсини асанлашдырыр. Әмәк мәһсул-
рлығынын јүксәлмәси истеһсалын тәшкилати формала-
ында, сәнаје, нәглијјат вә хидмәт саһәләриндә мәшғул
ан инсанлар арасындакы мүнасибәтләрдә дәјишикликләр
рурәтини доғурур, ишчиләрин ихтисасынын артырылма-
ны тәләб едир, фәһлә гүввәсинин мигдары вә тәркиб
ссәсини дәјишдирир.

миш вә техники дәјишикликләрдән ирәли кәлән игтис
һадисәләр комплекси беләдир.

Даһа сонра бу дәјишикликләр инсанлар арасында м
сибәтләри дәјишәрәк, јени мәдәни тәләбат ојадараг, ј
мәгсәдли груплар вә јени ичтимаи мүнасибәтләрин ни
ланмасы үчүн лазым олан јени тә'сисатлар јарадараг, ј
тәфәккүр тәрзинин, јени идеолокија вә јени дүнјакөрү
нүн әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, XVIII әсри
јарысында бухар машынынын ихтирасы вә даһа сонра о
тәтбиги "сәнаје ингилабыны" доғурду, бунун ардынча
"сәнаје чәмијјәтинин" јени типини јаратды. Сәнаје ингил
ағыр сәнајени јарадараг ики јени ичтимаи синфи: сә
буржуазијасы вә сәнаје пролетариатыны мејдана чыхарт

Беләликлә, биз көрүрүк ки, әмәк аләтләринин елм
техники тәрәгги нәтичәсиндә баш верән инкишафы ичти
һәјатын бүтүн саһәләрини, групларын структуруну (
макроструктуру, һәм дә микроструктуруну), онларын м
нијјәтини вә күндәлик тәләбаты өдәмәк үсулларыны кө
дән дәјишдирир.

Ајры-ајры чәмијјәтләрин гејри-бәрабәр инкишафы
рихи фактдыр. Мәдәнијјәтләрин диффузијасы адланан,
тәлиф чәмијјәтләр арасында мәдәнијјәт елементләри
мүбадиләсиндән ибарән олан бу мүһүм просес бурадан
ли кәлир.

Диффузија просесиндә даһа јүксәк инкишаф етмиш
мијјәтләрдән нисбәтән аз инкишаф едән чәмијјәтләрә
ментләр вә комплексләр дахил олурлар ки, бунлар да
дәфә кечирилдикдән сонра сонракы инкишаф просе
доғурурлар. Башга сөзлә, мәдәнијјәтләрин диффузи
бә'зән чәмијјәтләрин тәбии инкишаф јолуну гысалдыр.
сәлән, XIX әсрин II јарысында Гәрби Авропадан Јапон
апарылмыш сәнаје сивилизасијасы орада мөвчуд олан
дализм чәрчивәсиндә ингилабсыз мејдана кәлән, бу гур
шу девирән вә Авропанын кечдији о узун јолу кечмәдән
питалист сәнаје чәмијјәтинин әмәлә кәлмәсинә шәраи
ратмыш, машынларын јарадылмасы вә онларын сәна
тәтбигинә имкан верән елм вә техниканы мејдана чы
мышдыр.

Мәдәнијјәтләрин гаршылыглы шәкилдә бир-биринә
фуз етмәси мүхтәлиф јолларла баш верир: фәрдләр ара
дакы контактлар васитәси илә, бу тәмас просесиндә и

ар, китаблар, инчәсәнәт әсәрләри, јени елми, фәлсәфи, бәдии вә техники чәрәјанлар мәнимсәнилир; мүхтәлиф нөвлү тә'сисатлар арасындакы контактлар васитәси илә; тичарәт мүбадиләси јолу илә; нәглијјат вә рабитә васитәләринин кенишләнмәси васитәси илә.

Тәчрид олунмуш, башгалары илә тәмасда олмајан чәмијјәтләрдә сабитләшмә, дургунлуг вә инкишафдан галма мејлләри тәзаһүр едир. Демәк олар ки, XIX әсрин орталарындан XX әсрин әввәлләринә гәдәр өлкәјә башга өлкәләрдән нә идејалар, нә дә маллар бурахан, өз инкишафында ләнкијәрәк дургунлашмыш, көһнәлмиш тә'сисатлар вә сосиал структурлар дөвләти јарадан Чин буна сәчијјәви мисалдыр.

Диффузија просесиндә мадди мәдәнијјәт елементләри, адәтән, гејри-мадди мәдәнијјәт елементләриндән тез мәнимсәнилир вә гәбул олунурлар. Сосиалист чәмијјәтләри капиталист өлкәләриндән машынлар алыр, лакин онларын идеолокијасыны рәдд едирдиләр: ибтидаи чәмијјәтләр бәзәк шејләрини вә гурулуш елементләрини ишләрин јеринә јетирилмәсинин мүәјјән едилмиш мәрасимвари кедишини дәјишдирә биләчәк әмәк аләтләринә нисбәтән даһа асан мәнимсәјирдиләр.

Демәли, јениликләрин мәнимсәнилмәсини ләнкидән хүсуси механизмләр мөвчуддур; онлар тә'сисатлар системинин механизмләри вә дахили бирлијинә, үзвләри конформизмә мәчбур едән нәзарәт механизминә, сосиал тәшкилатын јекдиллијинә әсасланыр. Бу ичтимаи гүввәләр јени елементләрдә өз мәнафеләринә тәһлүкә көрәрәк онлара гаршы чыхыш едирләр.

Елми техники вә бәдии јарадычылыг һәмишә дахилиндә мөвчуд олдугу групун нәзарәти алтындадыр, чүнки бу јарадычылыгын нәтичәләри мөвчуд структурлар, тә'сисатлар, вәзифә иерархијасы, һакимијјәт системи вә јүксәк вәзифә тутан фәрдләрин нүфузуну тәһлүкә алтында гоја биләр. Она көрә дә елм, техника, әдәбијјат вә инчәсәнәтин тарихи јени идејаларын (мәсәлән, Ч. Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси амансызчасына тәчрид едилирди), техники ихтираларын (бухар машынларынын сәнаједә тәтбиги нечә он илләр боју узанмышдыр) вә мәдәнијјәт чәрәјанларынын (мәсәлән, тәсвири инчәсәнәтдә абстраксионизм чәрәјаны узун мүддәт әрзиндә гәзәб вә истеһза илә гаршыланмышдыр) амансызчасына рәдд едилмәси барәдә чохсајлы нүмунәләрлә долудур.

јарадычылыг вә јениликчилијә јардым көстәрән, елм вә т
никанын мүхтәлиф саһәләриндә јарадычылығын јүксәли
нә сәбәб олан ичтимаи шәраитин, онларын чәмијјәт тә
финдән гәбул едилмәсини шәртләндирән шәраитин өјрән
мәси, һабелә онларын бүтөвлүкдә ичтимаи һәјата көст
дикләри тә'сири өјрәнмәкдир.

Биз јухарыда тә'сисатлар системи вә сосиал нәзарә
бирлији проблемини нәзәрдән кечирәркән, ејни зама
көстәрмишдик ки, бу системин һәддән артыг сәртлији ич
маи дәјишикликләрин дурғунлашмасы вә онларын сүр'ә
нин ләнкимәси амилинә чеврилир.

Бу өзүнү техники ихтираларын, ичтимаи һәјатын ис
нилән саһәсиндә елми вә дикәр јениликләрин мәнимсән
мәси просесиндә хүсусән кәскин шәкилдә көстәрир. Ич
маи һәјатда тә'сисатлар системинин сәртлији ихтирачы
гын мигјасы вә интенсивлијини вә ја мәдәни диффузија
кенишлијини мәһдудлашдыра биләр.

Тә'сисатлар, шүбһәсиз ки, дахили бирлији горујуб с
лајан, чәмијјәтин гүввәсини артыран амилдир. Лакин кәс
сосиал дәјишикликләр дөврүндә, кифајәт гәдәр еластик
јин вә дәјишикликләрә ујғунлашмаг имканынын олмад
шәраитдә тә'сисатлар һәтта глобал чәмијјәтин зијанына
раг дәјишикликләри ләнкитмәјә мејл едә биләрләр. М
фиг инкишаф сүр'әтинин горуну6 сахланылмасы мүһүм
јаси вәзифәјә чеврилдији кәскин сосиал дәјишиклик
дөврүндә дөвләтләр, чәмијјәтләр вә ја ајры-ајры мәгсә
груплар дикәр групларлан мәдәни наилијјәтләрин кечмә
нин кенишләнмәси вә ја асанлашмасына көмәк көстәр
үчүн хүсуси тә'сисатлары инкишаф етдирирләр. Бунлар
бадилә тә'сисатлары, тәрчүмә едән, бејнәлхалг конфр
лар кечирән тә'сисатлар вә ја ајры-ајры дөвләтләр в
групларын тамамилә мәхфи бир шеј кими кизләдиб са
маг истәдикләри кәшфләри дә әлдә етмәјә чан атан к
фијјат институтларына гәдәр мүхтәлиф әмәкдашлыг фо
лары ола биләр.

2. Ичтимаи һәрәкатлар

Ичтимаи һәрәкатлар, адәтән, игтисади вә мәдәни д
шикликләр әсасында, чәмијјәтин мадди базисиндәки тә
дүлат әсасында вә ја дикәр чәмијјәтләрдән мәнимсәнил

јени идејалар әсасында мејдана чыхыр. Онлар өз-өзлүјүндә сосиал инкишафын башлыча амили олмасалар да, бә'зи дөврләрдә чәмијјәти дәјишдирән бөјүк гүввәни тәшкил едә биләрләр вә ја едирләр.

Биз, инсанларын үмуми мәгсәди һәјата кечирмәјә јөнәлмиш коллектив сә'јләрини ичтимаи һәрәкат адландырырыг. Мүәјјән мә'нада һәр бир мәгсәдли груп һансыса ичтимаи һәрәкаты ифадә едир вә ја даһа дәгиг десәк, бә'зи һәрәкатлар мәгсәдли груплар формасыны алыр.

Ичтимаи һәрәкатларын јаранмасы механизми адәтән белә олур: әкәр һансыса бир чәмијјәтдә адамларын һәр һансы бир һиссәси өзүнүн игтисади, мәдәни, сијаси вә дикәр тәләбатыны өдәјә билмирсә, онда тә'мин олунмамыш тәләбат наразылыг ојадыр, тәләбатын өдәнилмәси васитәләринин әлдә олунмасына сәфәрбәр едилмиш психики енержинин һәгиги вә ја хәјали манеәләрлә мүбаризәјә јөнәлдилмәсинә сәбәб олур. Емосионал кәркинлик, психоложи һәјәчан һалы мејдана чыхыр ки, бу һал да контактлар, гаршылыглы анлашма, адамларын әксәријјәтинин өз вәзијјәтләринин охшар олдугуну баша дүшмәси һесабына ичтимаи һәјәчан һалына чеврилир. Ичтимаи һәјәчан контактлар ахтарышларына, гејри-формал даирәләрдә дискуссијалар вә мүлаһизәләрә, дөзүлмәз сајылмыш вәзијјәтин дүзәлдилмәси јолларынын ахтарышына, ишләрин белә вәзијјәтинин һәгиги вә ја ујдурулмуш мәсәләләри барәсиндә дүшүнчәләрә вә и. а. кәтириб чыхарыр. Һәјәчан һалы бөјүк вә кичик топлулары әһатә едә биләр, јалныз бә'зи пешә категоријалары илә кифајәтләнә биләр вә бүтөв ичтимаи синфи вә ја әрази бирлијини әһатә едә биләр. Һәјәчан һалы ичтимаи һәрәкатлар үчүн башланғыч чыхыш нөгтәсидир вә һансы тәләбатларын өдәнилмәсиндән, һансы груплар, тәбәгәләр, даирәләр вә ја синифләри һәјәчан бүрүмәсиндән асылы олараг мүхтәлиф ичтимаи һәрәкатлар инкишаф едир.

"Ичтимаи һәрәкат" ифадәси бә'зән "сосиал просес" ифадәси әвәзинә дә ишләдилир. Һәр һансы бир групун үзвләри мүстәгил сурәтдә тәләбатларынын өдәнилмәси вә онларда һәјәчан доғуран вәзијјәтин дүзәлдилмәси јолларыны ахтармаға башлајанда мүәјјән күтләви һадисәләр мејдана чыхыр. Мәсәлән, кәндин ишсиз әһалиси мүстәгил сурәтдә, бир-бириндән асылы олмајараг вә гејри-мүтәшәккил шәкилдә кәнддән кәнарда иш ахтармаға башлајанда сосиал просес кими миграсија мејдана чыхыр.

Мәсәлән, әкәр хејли мигдарда адам
лары китабларын сајыны мүстәгил сурәтдә артырмаға ба
лајырса, мүталиәјә һәвәс адланан күтләви һадисә мејда
чыхыр; мәһз әкәр елә һәмин адамлар бирликдә китабха
лар, гираәтханалар, охучу китабларыны јаратмаға чан ат
ларса охучулар һәрәкаты мејдана кәлир.

Күтләви һадисәләр просесләрдән онунла фәргләнир
ки, онлар адәтән, гысамүддәтлидир вә узун серијалар
лында тәзаһүр етмирләр; ичтимаи һадисәләрдә исә ону
фәргләнирләр ки, охшар ситуасијаларын һәллинә јөнәлм
чәһдләр үмуми характер дашымајыб анчаг охшар олур
вә күтләви һадисәләр үмуми мәгсәдин реаллашмағына
нәлмиш биркә чәһд јох, анчаг охшар һәрәкәтләрин чәми
јекунудур.

Лакин бунлара бахмајараг, ичтимаи һәрәкатлар ки
күтләви һадисәләр дә ичтимаи мүнасибәтләрә, гурумла
вә структура јени елементләр дахил едир вә демәли, он
да инкишаф амили ролуну ојнајырлар.

Биз "Ичтимаи һәрәкат" терминини мүәјјән вәзијјә
аз вә ја чох дәрәчәдә мүтәшәккил сурәтдә јарадылма
үчүн көстәрилән, һәрәкәт иштиракчыларынын ичтимаи
зијјәтини дәјишән коллектив, биркә һәрәкат вә чәһдлә
ифадә олунмасы үчүн нәзәрдә тутуруг.

Ичтимаи һәрәкатын 3 нөвүнү көстәрәк: а) ислаһа
һәрәкат, б) ингилаби һәрәкат, в) експрессив һәрәкат*.

Ислаһатчы һәрәкатлар ичтимаи нараһатлыг һалынын м
јән мәһдуд даирәләр вә топлулары әһатә едәндә, мөв
вәзијјәтин дәјишдирилмәсинә јөнәлмиш үмуми чәһд мүә
гүввәләр тәрәфиндән репрессијалара раст кәлмәјәндә, һә
катын башчылары вә хадимләри фәалијјәт азадлығына ма
олуб, ичтимаијјәтлә күтләви рабитә, тәмас васитәләрин
истифадә едәндә вә тә'мин олунмамыш тәләбатлар мүһүм
јати просесләрә тохунмајанда мејдана чыхырлар.

Ислаһатчы һәрәкатлар мүәјјән едилмиш ичтимаи га
гајдалар чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрән көнүллү бир
ләр формасында тә'сисатлашыр, арзу едилән дәјишикли
ри ганунверичилик јолу илә вә ја топлунун тә'сисатлары
формал тәшкилиндә дәјишикликләр јолу илә һәјата ке
мәјә чан атырлар. Мәсәлән, гадын емансипасијасы (аза
ғы) уғрунда һәрәкат, һәмкарлар һәрәкаты, маарифчи

* Rose A. M. Sociology. New York, 1986, p. 347.

пејванлары мүдафиә һәрәкаты, мүхтәлиф филантропик һәрәкатлар вә и. а. ислаһатчы һәрәкатлара мисал ола биләр.

Ислаһатчы һәрәкатлар, адәтән, аз вә ја чох ифадә олунан *инкишаф мәрһәләләрини* кечирләр. Ајдындыр ки, бу мәрһәләләр һәрәкатларын мәгсәдләрини вә мигјасындан асылы олараг аз вә ја чох дәрәчәдә габарыг шәкилдә өзүнү көстәрә, ја да үмумијјәтлә һеч өзүнү көстәрмәјә биләр.

1. Илк инкишаф мәрһәләси наразылыг доғуран мүәјјән вәзијјәт, шәраит барәдә бә'зи даирәләр вә груплары әһатә едән ичтимаи һәјәчан һалыдыр.

2. Бу һал спонтан олараг мүхтәлиф тәблиғат, дискуссија вә тәшвигат формаларынын јаранмасына кәтириб чыхарыр. Бу формалар васитәси илә вәзијјәтин дүзәлдилмәси үсуллары ахтарылыр. Бу фәалијјәт формалары наразылыг һалыны даһа кәскин сурәтдә һисс едән, гејри-гәнаәтбәхш вәзијјәтин башгалашдырылмасы үчүн зәрури олан, нәзәрдә тутулан дәјишикликләрин мүәјјән консепсија вә лајиһәсинә малик адамлар тәрәфиндән һәјата кечирилир.

3. Бу спонтан фәалијјәт нәтичәсиндә мәгсәд бирлији шүуру јараныр, бу шүурла бир-биринә бағланан адамлар даирәләри вә онларын азад гејри-формал груплары әмәлә кәлир. Бу груп вә даирәләрдә бә'зән пејғәмбәр, кәләчәји көрән адам, идеолог чизкиләринә малик ола билән, јени гајдалар вә јени шәраит һаггында тәсәввүр јарадан лидерләр үзә чыхырлар.

4. Спонтан даирәләр вә гејри-формал груплар өз үмуми мәгсәдләринә чатмаг үчүн мүтәшәккил мәгсәдли груплар јарадыр, мүтәшәккил фәалијјәт көстәрмәк үчүн васитәләр әлдә едирләр. Беләликлә, өзүнүн идарә структуру, формал тәшкилати, онларын фәалијјәтини низамлајан өз статусу вә мәгсәдләри олан бирликләр мејдана чыхыр. Онлара јени типли лидер-тәшкилатчы башчылыг едир. Бә'зән хејли бөјүкән, кениш әразиләри әһатә едән бирликләрин ишини тәшкил етмәји вә бу ишә рәһбәрлик етмәји бачаран хадимләрин олмасы зәруридир. Бу һәрәкатын тә'сисаты формаларынын ашкара чыхмасы вә кенишләнмәси мәрһәләсидир.

5. Һәрәкатын инкишафынын нөвбәти мәрһәләси мејдана чыхмыш тәшкилати формалардан мәгсәдләрә чатмаг үчүн истифадә едилмәсиндән ибарәтдир. Бу заман, адәтән, өн плана тәшкилатчы дејил, сәмәрәли фәалијјәти тә'мин едән ичрачылардан ибарәт сијасәтчиләр чыхырлар. Бу формада һәрәкат адәтән ја өз башлыча мәгсәдләринә чатыр, ја да гәти

мəғлубијјəтə уғрајыр. Лакин ləтта өз башлыча мəгсəдлə-
нə чатдыгдан сонра белə тəшкилат мөвчуд олараг галыр
фəалијјəтини давам етдирир. Чүнки мөвчуд олан тə'сис-
формалар мејдана чыхмыш инзибати апаратын чохсајлы и
чилəри үчүн иш јеринə вə јашајыш васитəсинə чеврилирл
Бə'зəн бу апаратын дахилиндə бирликдəн өз мəгсəдлə
үчүн истифадə едəн даһа кичик дəстəлəр вə ја јарымгр
лар јарадылыр. Ишчилəрин ичтимаи мөвгејини, əмəк һаг
ны, сабитлији вə с. тə'мин едəн тəшкилаты горујуб сах
маг, мүдафиə етмəк, хејир əлдə едилиб-едилмəмəсинд
асылы олмајараг һəмин ишчилəрин мəнафејинə ујғун кəл

6. Һəрəкат сонунчу, дурғунлуғ мəрһəлəсинə, тə'сис
формаларын рəһбəрлијинə бүрократик гајдаларла ишлə
инзибатчыларын кəлдији мəрһəлəјə кечир. Ислаһатчы һə
катларын дујғунлашмасы вə бүрократлашмасынын бир н
сəбəби вар. Заман кечдикчə һəрəкатын баш вердији мүһ
дə үмуми сосиал вəзијјəт дəјишир вə кечмишдə јарад
мыш тə'сисат вə тəшкилатлар даһа мөвчуд шəраитə ча
вермир. Она көрə дə дəјишмиш шəраитə даһа асан ујғун
ша билəн бүрократик идарə формалары јарадылыр. Бун
əлавə, һəрəкатын лидерлəри вə хадимлəри заман кечди
тəкчə əввəлки форма вə мəгсəдлəрлə баглы олан дејил,
дə өзлəринин јаратдыгларыны, јə'ни һəрəкатын тə'сисат
мүасирлəрини горујуб сахламаг нијјəтиндə олан мүһафи
карлара чеврилирлəр.

Бу тə'сисатланмыш формалар чəрчивəсиндə һəрəкат
рəсиндə ичтимаи рə'ј, она гаршы лојаллыг јараныр ки, б
лар да һəмчинин һəрəкатын јени шəраитə ујғунлашмас
чəтинлəшдирирлəр. Бир һалда ки, əввəллəр һəјəчан догу
вəзијјəт артыг мөвчуд дејилдир, онда, демəли, һəрəка
мəгсəдлəри вə тутғунлашмыш, сəфəрбəредичи емосија
стимулларыны итирмишдир.

Ичтимаи һəрəкат нəзəријјəчилəри бə'зəн *үмуми* вə
суси мəгсəдлəри олан *ислаһатчы һəрəкатлары* бир-бир
дəн фəрглəндирирлəр.

Ингилаби һəрəкатлар илкин мəрһəлəлəрдə ислаһа
һəрəкатлара охшаја билəрлəр. Əкəр һəрəкат мүзəффəр
гилаби һəрəкат шəклини алырса, бə'зи мүһүм шəртлəр м
чуд олмалыдыр: наразылыг вə һəјəчан һалы кениш күтлə
ри, адəтəн исə бүтүн ичтимаи синифлəри əһатə етмəлид
онлар мүһүм һəјати тəлəбатлара елə тохунмалыдырлар
ингилаби һəрəката гошулмаға сөвг едəн күчлү мотивлəр

ратсынлар; лап башлангычдан сәрт чәза тәдбирләри илә гаршылашан һәрәкат лидерләри вә иштиракчыларынын азад фәалиjjәти үчүн шәраитин олмамасы да бураја дахилдир.

Лакин ингилаби вә ислаһатчы һәрәкатлар арасындакы башлыча фәрг гашыја гојулмуш мәгсәдләр вә бу мәгсәдләрин реаллашдырылмасы үчүн нәзәрдә тутулан методлардыр. Мәгсәд вә методлар ичтимаи һәјәчан догуран сәбәбләрин вә ислаһатлары гејри-мүмкүн едән шәртләрин нәтичәсидир.

Ингилаби һәрәкат мөвчуд шәраитин ислаһ едилмәсинә дејил, онун үмумиjjәтлә, принсипиал вә әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәсинә, онун зоракы чеврилиш јолу илә деврилмәсинә јөнәлмиш һәрәкатдыр. Она көрә дә о, ислаһатчы һәрәката нисбәтән даһа бөјүк ичтимаи енержини сәфәрбәр етмәли, башга васитәләрдән истифадә етмәли, јени ичтимаи гурулуш һаггында тәсәввүр јарадан ичтимаи идеолокијаја саһиб олмалы, ингилаба рәһбәрлик етмәјә вә сијаси һакимиjjәтә чеврилмәјә гадир олан формал тәшкилата — һакимиjjәт рүшејминә малик олмалыдыр.

Бә'зи сосиологлар-тарихчиләр мә'лум бөјүк ингилаби һәрәкатлара вә ингилаблара әсасланараг бу һәрәкатларын мүәjjән сәчиjjәви инкишаф мәрһәләләрини тә'јин етмәјә сәһд көстәрмишләр. Америка сосиологу Бернард Ч. Горроу бу мәрһәләләри ашағыдакы шәкилдә дүзүр: 1) ичтимаи нараһатлыг, наразылыг вә һәјәчан мәрһәләси; 2) нараһатлыгын јени ичтимаи гајда-ганун һаггында тәсәввүр јарадан идеолокијаны формалашдыран интеллектуалларын бүрүмәси; 3) ингилаби, онун сијаси вә игтисади програмларыны һазырлајан, кениш күтләви һәрәкатын сәфәрбәредичи әсасына чеврилән мәгсәдли тәшкилатларын мејдана чыхмасы; 4) ингилаби партлајыш; 5) мө'тәдил групларын һакимиjjәти дөврү; 6) мө'тәдилләрин ингилабы вә онун наилиjjәтләрини горуја билмәјәчәкләриндән еһтијат едән екстремист групларын сәфәрбәр олмасы вә инкишафы; 7) һакимиjjәтин екстремистләрин әлинә кечмәси вә әксингилабы боғмаг мәгсәди илә террор дөврү; 8) террор далғасынын кечмәси, сәнкимәси, јени гајдаларын сабитләшмәси вә ја көһнә гајдаларын гајтарпасы*.

Бүтүн ингилаблар ејни чүр баш вермир. Јухарыда көтирилмиш схем бөјүк ингилабларын кедишинә мувафиг шә-

* Gorrow B.J. The comparative study of revolution. "Midwest Sociologist", 1985, vol. XYII, p.54-59.

килдә ишләнилиб назырланмышды. Тансыз кечән, терр
дөврү олмајан ингилаблар да мә'лумдур.

Мүзәффәр ингилаб јени конститусија гајдаларыны һәј
кечирир, чәмијјәтин формал тәшкилини дәјишир, син
структурда дәјишикликләр едир. Һәмчинин гејд етмәк лаз
дыр ки, ингилабын богулмасындан сонра һеч бир бәрпа дө
ингилаб әрәфәсиндәки гајдалары дәјишмәз шәкилдә олд
кими дирчәлдә билмәз. Ингилабын һәјата кечмәси дәјәр
системиндә, әхлаг еталонларында, адәтләр вә групларын
ри-формал тәшкилиндә, нүфуз, тә'сир иерархијасында в
дә көһнә ичтимаи гајдаларын бүсбүтүн бәрпа едилмәсинә
вермәјәчәк гәдәр һәддән артыг дәрин изләр бурахыр.

Мәгсәдләри, идеолокијалары, мигјасы вә әһатә база
рындан асылы олараг ингилаби һәрәкатлар вә ингилаб
мүхтәлиф категоријалара бөлүнүрләр. Бир синфин һаки
јәтини девирән вә јени синифләри һакимијјәтә кәтирән
сиал синифләр ингилаби (мәсәлән, феодал гурулушуну
вирмиш вә буржуазијаны һакимијјәтә кәтирмиш Бө
Франса ингилабы) чәмијјәтдә ән мүһүм вә ән дәрин д
шикликләр јарадыр.

Бә'зи синифләрин фраксијалары тәрәфиндән кечи
лән, ичтимаи гурулушу көкүндән дәјишдирмәјән, анчаг
ким елитанын арадан галдырылмасына јөнәлдилән ингил
лары вә ја анчаг һөкмдары дәјишмәјә јөнәлмиш һәрби
рилишләри сосиал синифләрин ингилаби типиндән фәрг
дирмәк лазымдыр. Мә'лум мәсәләдир ки, практикада һ
чинин бу мүхтәлиф ингилаби типләрин ајры-ајры елем
ләрини өзүндә бирләшдирән ингилаблара да раст кәлини

Експрессив һәрәкатлар бә'зән өз шәхсијјәтләри
ифадә олунмасы тәләбатынын өдәнилмәсинә, естетик, д
вә ја интеллектуал тәләбатларынын, һабелә һәр һансы
кәмли фәрд тәрәфиндән тәлгин едилмиш формада бә'зи
тәкләрдән ирәли кәлән тәләбатларын өдәнилмәсинә
атан кениш даирәләри вә адамлар топлусуну әһатә едән
әјјән просесләрдән ибарәтдир. Бә'зән кениш күтлә
әһатә едән, лакин бизим ислаһатчы вә ингилаби һәрәкат
да раст кәлдијимиз компакт тә'сисатландырылмыш фо
лар јаратмајан әхлаги вә дини дирчәлиш һәрәкатлары, е
тик һәрәкатлар, мүәјјән интеллектуал вә бәдии чәрәја
рын тәрәфдарларынын һәрәкатлары, мәсәлән, екзистен
лизм тәрәфдарлары һәрәкаты, чаз һәвәскарлары һәрә
вә и. а. бураја аиддир. Тәбиәтлә јахынлыг ахтаран в

истик характерли үмуми бахышларла бир-бири илә багланан хүсуси достлуг формаларыны тәблиғ едән бә'зи кәнчләр һәрәкатлары да бураја мәнсубдур.

"Емосионал јолухма" принсипинә әсасән јајылан експрессив һәрәкатлар һәлә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишдир. Онлар чәмијјәтин һәјатына, структуруна вә формал тәшкилинә тә'сир етмирләр. Онлар әхлаг моделләри, дәјәр системләри вә гијмәтләндирмә ме'јарларыны дәјишир вә зәнкинләшдирир, јени интеллектуал мәзмун, јени естетик көрүшләр ирәли сүрүр вә онлары јајыр, јени палтар дәбләрини, фикир, гаршылыглы тә'сир вә гаршылыглы мүнасибәтләрин ифадәси үсулларыны тәблиғ едирләр. Онлар идеолокијанын јени формаларыны јарадыр вә онун инкишафына көмәк едирләр.

3. Сосиал инкишаф вә сосиал тәрәгги

Ичтимаи инкишафын үмуми нәзәријјәләри инкишаф ганунларынын мүәјјәнләшдирилмәси, јә'ни чәмијјәтин өз инкишафында кечмәли олдугу вә тарихи просесин дахили ганунаујғунлугундан јаранан зәрури мәрһәләләрин мүәјјәнләшдирилмәси илә мәшғул олур. Инкишафын үмуми нәзәријјәси групплар вә топлуларда, микроструктурлар вә кичик топлуларда баш верән ичтимаи инкишаф просесләринин өјрәнилмәси үзрә ајры-ајры тәдгигатларын синтези вә үмумиләшдирилмәсидир. Үмуми инкишаф нәзәријјәси глобал чәмијјәтин инкишафы илә мәшғул олур.

Белә үмуми нәзәријјә чәрчивәсиндә һәр шејдән әввәл белә бир суал мејдана чыхыр: фәрди мотивләрин чәмијјәтин инкишафына мүнасибәтн нечәдир вә бу просесин кедишинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә фәрдләр һансы ролу ојнајырлар?

XIX әсрин бә'зи нәзәријјәләри чәмијјәти һәрәкәтә кәтирән башлыча гүввәни анчаг көркәмли фәрдләрин гәрар вә һәрәкәтләриндә көрүрдүләр.

Лакин бу мүлаһизә һәр шеји һәддән артыг садәләшдирир. Мәсәләләри емпирик сурәтдә нәзәрдән кечирәркән биз, мәсәлән, мүәјјәнләшдиририк ки, кечмиш ССРИ дөврүндә Азәрбајчан чәмијјәтинин вәзијјәти мүәјјән чүр иди. Бурада мүәјјән иш, әмәкһаггы, тәһсил алмаг вә с. имканлары јарадан мүәјјән сәнаје саһәләри мөвчуд иди.

Бир сөзлә, чәмијјәтин објектив вәзијјәти инсанын фәалијјәт вә инкишафы үчүн објектив һүдудлар јарадырды. Һеч

һүдудлар чәрчивәснндә имканларын мүәјјән оптимуму м
чуд иди. Вә ајрыча бир фәрдин вәзијјәти субјектив шәки
мүәјјәнләщдирмәси бу һүдудлары һеч чүр дәјишә билмә

Ајдындыр ки, бу һүдудлар дахилиндә фәрдләрин ф
лијјәти дифференсиасија олунмуш шәкилдәдир вә мүә
микровәзијјәт јарадыр. Бу микровәзијјәтләр чәмләнир,
тез олунур, кетдикчә артыр вә тәдричән чәмијјәтин бү
топлусуну дәјишир. Лакин анчаг бу објектив һүдудларын
лаһ олунмасы вә дәјишдирилмәси кениш фәалијјәт имк
јарадыр вә сосиал инкишафын даһа јүксәк мәрһәләс
чатмаға јол верир.

Бә'зи ичтимаи инкишаф нәзәријјәләриндә күман
лир ки, сосиал инкишаф һәм дә сосиал тәрәггидир, инки
фын һәр бир јени мәрһәләси мүтләг даһа мүкәммәл мә
ләјә чатмаг демәкдир. Бурада инкишаф, чәмијјәтин мү
зәм сурәтдә јахшылашдырылмасы кими баша дүшүлүр.
сәләнин белә гојулушу ејни заманда һәр бир нөвбәти м
һәләнин даһа мүкәммәл олуб-олмадығыны мүәјјәнләщ
мәјә имкан верән ме'јарлар мәсәләсини ортаја чыхарыр.

Истеһсал васитәләринин инкишаф имканы вә кетди
даһа чох адамын тәләбатынын һәртәрәфли өдәнилмәси
каны белә ме'јар ролуну ојнаја биләр. Белә ме'јарын көм
илә чәмијјәтин камиллик сәвијјәсини өлчмәк, гијмәтлән
мәк вә тәрәгги нәзәријјәсини фәлсәфә саһәсиндән ем
рик тәдгигатлар зәмининә ендирмәк олар. Сосиолокија
инкишаф вә тәрәгги арасында фәргин олмамасы барәси
ки нөгтеји-нәзәри XIX әсрин организм, мәдәни елемент
ја сосиал системин һәр һансы инкишафынын әслиндә
ејни заманда тәрәгги олдуғуну (чүнки тәрәгги тәкмилл
мәдир, белә ки, даһа јүксәк сәвијјәдә дифференсиа
олунмуш зәнкин систем ејни заманда даһа камил сист
дир) иддиа едән тәкамүлчү нәзәријјәләрдән чыхарылыр.

Лакин бурада белә бир шүбһә ирәли сүрмәк лазым
ки, камилликдән данышаркән биз етик дәјәрин артмасы
јүксәлмәсини нәзәрдә тутуруг.

Тәбиәтдә тәкамүл даһа мүкәммәл һәјат уғрунда мү
ризә үчүн даһа чох ујғунлашмыш вә даһа јахшы гурул
организмләрин јаранмасындан ибарәтдир.

Груп вә топлуларын инкишафынын бир нечә аспе
вардыр: елементләрин мигдарынын артмасы (бу заман
групун мигдарча инкишафындан данышырыг); мүнасибә

4) тәрәгги̇јәсы (биз буну тәшкилатын инкишафы адландырырыг); һәрәкәтләрин сәмәрәлилијинин јүксәлмәси (биз буну функсијаларын инкишафы адландырырыг); вә нәһајәт, чәмијјәтдә даһа бир аспект — үзвләрин ичтимаи һәјатда иштиракдан разылығынын артмасы, чәтин өлчүлән "хошбәхтлик" һисси аспекти мејдана чыхыр.

Биз өзүмүзә белә бир суал веририк: груп вә топлулар өз әхлагилик, фәрд вә групларын етик камиллији ме'јарларына маликдирләрми? Групларын әхлаги инкишафы онларын ичтимаи һәјатынын бу групларда гәбул едилмиш әхлаги ме'јарлара ујғунлуг дәрәчәси илә, һәм дә онларын үзвләринин "хошбәхтлик" дәрәчәси илә өлчүлә биләр.

Бә'зән инкишаф барәсиндә хүсуси олараг данышмағы вә онун һеч бир гијмәтләндирмәнин дахил олмадығы, инкишаф сәвијјәсинин објектив ме'јарлар вә мигдар ваһидләри илә өлчмәјә имкан верән тә'рифини гәбул етмәјә үстүн тутурлар.

"*Сосиал тәрәгги*" истилаһыны исә гәбул олунмуш идеала чатмаг дәрәчәсини гијмәтләндирмәк үчүн сахламағы нәзәрдә тутурлар.

Әкәр чәмијјәтин чан атдығы идеал ону објектив шәкилдә өлчмәјә имкан верән үсулла мүәјјәнләшдирилибсә, онда ајдындыр ки, тәрәггинин емпирик көстәричиләрини мүәјјәнләшдирмәк олар.

Әкәр тәрәгги идеалы һәмчинин әхлаги камиллији дә нәзәрдә тутурса, онда бурада емпирик көстәричиләр чох нисби вә мүхтәлиф мәдәнијјәтләр үчүн мүхтәлиф ола биләр. Ичтимаи гурулушун типиндән, һаким идеоложи, әхлаги дәјәрләр вә идеаллар системиндән асылы олараг әлдә олунмуш ејни бир сосиал инкишаф көстәричиләри сосиал тәрәгги кими гијмәтләндирилә дә биләр, гијмәтләндирилмәјә дә биләр.

ИКИНЧИ ҺИССӘ

XI фәсил

ЕМПИРИК СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТ СОСИОЛОЖИ ИДРАКЫН АЛӘТИ КИМИ

1. Емпирик сосиоложи тәдгигатын функсијалары

Емпирик тәдгигатын функсијалары арашдырылар онун сосиоложи идракын мәрһәлә вә пилләси кими нис лији һәр шејдән јахшы ашкара чыхыр.

Мәһз буна көрә дә емпирик сосиоложи тәдгига функсијалары она нә исә заһири аидијјаты олан бир јох, бу тәдгигатын сосиоложи дәркетмә вә үмумијјәтлә, тимаи һәјатда мәгсәд вә ролунун реаллашдырылмасыдыр

Елми әдәбијјатда емпирик сосиоложи тәдгигатын фу сијаларынын тәснифатына чох надир һалларда чәһд кө рилмишдир. Бу мәсәлә һәлә чох аз ишләнилмишдир.

Полша сосиологу Лутински *емпирик сосиоложи тә гатын үч әсас функсијаларындан — елми, практики-тәт ги* вә *идеоложи-тәрбијәви* функсијаларындан бәһс ед Ликерт вә Липит дә мәсәләни аналожи шәкилдә гојур Онлар јазырлар ки, елми сосиоложи тәдгигат үч мәгс гуллуг едә биләр. Илк нөвбәдә бу тәдгигат өзүнүн е әһәмијјәти илә башга алимләри марагландыра биләр. И чиси, әмәли иш адамлары вә сијаси хадимләр үчүн м кәсб едә биләр. Белә ки, онун нәтичәләри онларын рәһ лик етдикләри мүәссисәләрин мәһсулдарлығыны арты үчүн тәтбиг олуна биләр. Вә, нәһајәт, белә тәдгигат ча үчүн фајдалы ола биләр. Чүнки о, адамлара инсан фәал тинин динамикасыны даһа јахшы баша дүшмәјә имкан

---

* Бах: Lutynski J. Spoleczne funkcje badan spolecznych. "Pzz socjologiczny", XYII/2, 1963, s.17.

рир, онлара өз шәхси тәләбатларыны өдәмәк јолларыны, һабелә ичтимаи һәјатда өз иштиракларыны тәкмилләшдирмәкдә көмәк едир*.

Емпирик идрак сосиоложи нәзәри үмумиләшдирмәләрин зәрури мәнбәјидир. Емпирикдән нәзәријјәјә доғру вә әксинә, аһәнкдар һәрәкәт сосиоложи нәзәријјәнин тәрәггисинин һәјати шәртидир.

Конт бу истигамәтдә бүтөв бир нәзәријјә бәјан етмишдир. Физика физики фактлара әсасландығы кими, Конта көрә сосиолокија да сосиал фактларын дәркиндән чыхыш етмәлидир. Конт белә һесаб едирди ки, сосиолокија өз гурулушу вә инкишафынын характеринә көрә дәгиг елм, сосиал физика олмалыдыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын вердији мә'луматларын көмәји илә мүхтәлиф тә'сир диапазонлу јени нәзәријјәләр, јени сосиоложи анлајышлар ишләнилиб һазырланылыр вә ја артыг формалашдырылмыш анлајышлар зәнкинләшдирилир, сосиоложи ганунларын тә'рифләри дәгигләшдирилир, јени проблемләр гојулур, јени фәрзијјәләр һазырланыр.

Адәтән емпирик сосиоложи тәдгигатын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсинин кедишиндә бир сыра фәрзијјәләр вә јени идејаларын һәлли үсуллары вә аргументләри ашкара чыхыр ки, бунлар да сосиоложи нәзәријјә хәзинәсинә дахил едилир. Бу, емпирик сосиоложи тәдгигатларын һазырланмасында методоложи, методик вә тәшкилати мәсәләләрин һәлли илә әлагәдар олан әлавә кәнар нәтичәдир.

Бунунла јанашы емпирик сосиоложи тәдгигатын апарылмасы заманы тәдгиг олунан шәхсләр, анкетчиләр вә елми рәһбәрләрлә контактлар, идрак проблемләри илә бағлы олан сәчијјәви ситуасијаларын мејдана чыхмасы фикри чох вахт сосиоложи нәзәријјәни зәнкинләшдирән вә ја әлавә нәзәри тәдгигатлар үчүн чыхыш нөгтәси ролуну ојнајан јени идејалар доғурур.

Америка сосиологу Мертон сосиоложи нәзәријјәјә мүнасибәтдә емпирик сосиоложи тәдгигатын 4 функсијасы олдуғуну көстәрир вә ејни заманда белә һесаб едир ки, бунлар онун бүтүн функсијаларыны әһатә етмир. О, һәр шејдән әввәл мөвчуд нәзәријјәјә јерләшмәјән, вачиб, көзләнилмәз фактлар һаггында јени информасија вермәклә ону

---

* Бах: Goldthorpe J. The sociology of the Ibird world. 2d ed. Cambridge. England: Cambridge University Press. 1985, p. 81.

стимуллашдырыр; емпирик сосиоложи тәдгигат индијәд
нәзәрә алынмајан сабит фактлар мејдана чыхардығы тәгд
дә нәзәријјәнин јенидән ишләнилмәси зәрурәтини доғурур
емпирик информасијанын топланылмасынын јени методла
истифадә едилән тәгдирдә, нәзәријјәнин јени истигамәтә
нәлдилмәсинә кетириб чыхарыр; емпирик тәдгигат п
сесинин өзүнүн ишләнилмәси нәзәријјәнин дәгигләшдирил
синә көмәк көстәрән анлајыш проблемләрини ирәли сүрүр

Емпирик сосиоложи тәдгигат, сосиоложи нәзәријјәл
ајры-ајры үмумиләшдирмәләр вә нәтичәләрин өзүнәмәх-
јохланышы ролунда чыхыш едир.

Нәзәријјәнин дүзкүнлүјү практикада јохланылыр.
пирик сосиоложи тәдгигат исә бу практиканын вәзијјә
тәмсиледичи мәчмулар шәклиндә көтүрүлмүш вә објек
тәсвир олунмуш сосиал фактларын вәзијјәти һаггында
формасија верир. Емпирик сосиоложи тәдгигатын бу ве
фикасија етмә функсијасы бөјүк әһәмијјәтә маликдир.
ичтимаи просесләрин реал кедишиндән тәчрид олунм
шәкилдә нәзәријјәләр вә категоријалар гурмаг мејлинә
шы тә'сирли әкс васитәдир.

Лакин емпирик материал сосиоложи нәзәријјәни
төвлүкдә верификасија едә билмәз, чүнки о, һәмишә т
лик, тәсадүфлик вә тәкраредилмәзлик елементләри илә
лудур. Һәтта мәчму емпирик информасијанын мөвчуд ол
ғу һаггында ајрыча сосиал фактдан үмумилијә, сабит вә
нунаујғун олана кечид мәсәләси мејдана чыхыр. Бур
сөһбәт идракда кејфијјәт сычрајышындан кедир, белә
үмумилин маһијјәти һеч вахт бүтөвлүкдә ајрыча бир фак
әкс олунмур. Она көрә дә бу маһијјәт һеч вахт бүсбүтүн
рыча факта мүнчәр едилә билмәз.

Анлајышларын емпирик материалла, јә'ни мүәјјән со
ал фактларла мүгајисәсиндән ибарәт олан емпирик инт
претасија анчаг идрак пирамидасынын ән ашағы сәвијјәс
дә дуран, билаваситә сосиал фактлар һаггында емпирик
ликләрә јөнәлән анлајышларла мүмкүндүр. Лакин елә бу
да да әлагә мүтләг шәкилдә бирмә'налы вә там дејилд
һәр һансы, һәтта ән елементар анлајыш идракын дикәр
вијјәсиндә дурур, ајры-ајры сосиал фактларын аспектлә
ни үмумиләшдирир вә ејни заманда онларын әксәријјәт

---

* Бах: Merton R.K. The unanticipated consequences of purpo
social action. New York: Free press, 1976, p.p. 145-155.

ид олур. Өзләринин емпирик индикаторларына мүнасибәтдә анлајышларын там редуксијасынын мүмкүн олмасы барәиндә бә'зи неопозитивистләрә хас олан көрүшләр әсасыздыр. Јадовун көстәрдији кими, "абстракт терминин мәзмуну һеч вахт бу мөвчуд маһијјәтин сонлу сајда һадисәләринә, тәзаһүрүнә чеврилмир, емпирик көстәричиләрдә һансыса ифадәеднлмәз галыг галыр"*.

Емпирик интерпретасијанын бу мәһдудлуғу емпирик сосиоложи тәдгигатын верификасија етмә функсијасыны мүәјјән чәрчивә дахилинә салыр. Лакин бу чәрчивәләр дахилиндә о, әмәли вә әвәзедилмәз васитәдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, емпирик сосиоложи тәдгигат зәрури зәмин кими бүтүн сәвијјә вә истигамәтләрдә сосиоложи нәзәријјәнин инкишафы вә зәнкинләшмәсинә шәраит јарадыр. Әлбәттә, бу бахымдан вәзијјәти садәләшдирмәк лазым дејилдир. Һәр емпирик сосиоложи тәдгигатдан сосиолокијанын бүтүн нәзәри проблемләринә аид олан нәтичәләр чыхармаг вә үмумиләшдирмәләр етмәк олмаз. Ајрылыгда көтүрүлмүш һәр бир емпирик сосиоложи тәдгигат өз мөвзу вә мәгсәдләриндән асылы олан мүәјјән имканлара маликдир. Һәр һансы нәзәри проблемин һәлли үчүн бә'зән бејли сосиоложи тәдгигат апармаг лазым кәлир. Лакин емпирик сосиоложи тәдгигатларын вердији информасија бүтөвлүкдә вә өзүнүн принсипиал имканларына көрә бүтүн рәнкарәнклији илә сосиоложи назәријјәјә хидмәт көстәрә биләр вә әслиндә дә көстәрир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын ән мүһүм практики әһәмијјәти онун нәтичәләринин сосиал идарә органлары тәрәфиндән истифадә едилмәсиндә тәзаһүр едир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатлардан сосиал идарәчиликдә истифадә олунмасы бә'зи објектив сосиал шәртләрин мөвчудлуғуну тәләб едир. Биринчиси, ашағыдан јухарыја вә јухарыдан ашағыјадәк рәһбәр органларын идарәчилијинин елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә, күтләләрин фасиләсиз олараг идарә просесинә чәлб олунмасында вә күтләләрин арзу вә тәләбатынын кетдикчә даһа долғун шәкилдә тә'мин едилмәсиндә мараглы олмасы. Дикәр тәрәфдән, белә бир мараг анчаг елә чәмијјәтдә ола биләр ки, бу чәмијјәт елми идрак әсасында објектив ганунларын фәалијјәтини

---

* Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М, "Наука", 1972, с.55.

кетдикчә даһа јахшы мәнимсәјир вә ејни заманда халг
ләләринин һәгиги мәнафеләрини ифадә едир.

Икинчиси, емпирик сосиоложи тәдгигатдан сосиал
рәетмәдә истифадә рәһбәр кадрларын сосиоложи һазыр
ғынын олмасыны нәзәрдә тутур. Бу һазырлыг мүтләг ем
рик сосиоложи тәдгигатын маһијјәти, структуру, методо
кијасы, тәшкили вә идраки имканлары һаггындакы били
ри, һабелә белә тәдгигатын нәтичәләринин охујуб истиф
етмәк бачарығыны әһатә етмәлидир.

Сосиал идарәетмәнин елми сәвијјәсинин јүксәлди
синдә емпирик сосиоложи тәдгигатын конкрет ролу үч
истигамәтдә өзүнү көстәрир: ичтимаи инкишафын прог
лашдырылмасы вә планлашдырылмасында; идарәчилик б
синдә гәрарларын гәбул едилмәсиндә; ваһид сосиал инф
масија системинин гурулмасында.

Прогнозлар сосиал идарәетмә сәвијјәсинин јүксәл
мәси үчүн мүһүм илкин шәртдир. Емпирик сосиоложи
гигат һәм гаршылыглы сосиоложи әлагәләрин бу вә ја
кәр мигјасда прогнозлашдырылмасында, һәм дә ајры-
ичтимаи һадисәләрин прогнозлашдырылмасында зәрури

Емпирик сосиоложи тәдгигат прогнозларын ишл
һазырланмасы үчүн илкин фактик материал верир. Әлб
ки, бу фактик материалда мөвчуд һадисәнин динамик
нын ашкара чыхарылмасы имканлары олмалыдыр. Б
үчүн мүәјјән фасиләләрлә ардычыл дөврләрдә ејни бир
дисәнин бир нечә дәфә тәдгиг олунмасы зәруридир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын вердији информа
мүстәсна дәрәчәдә гијмәтлидир вә о, мөвчуд гаршыл
сосиоложи әлагәләрин кәләчәјини ачыб көстәрир. Бу, а
ча бир ичтимаи һадисәнин дикәр һадисәләрдән асылыл
ны, онларын инкишафына тә'сирини көрмәјә имкан ве
Белә ки, мәсәлән, истеһсалатын, үмумијјәтлә ичтимаи
далы әмәјин кәләчәји, шәхсијјәтин инкишаф вәзијјәт
мејлләри ајдынлашдырылмаса, тәһсилин инкишафыны
прогнозлашдырмаг мүмкүн дејил. Чүнки, тәһсил бир тә
дән ичтимаи һәјатын бүтүн галан саһәләри үчүн кадрла
зырламаға имкан верир, дикәр тәрәфдән исә шәхсијјәт
шәр сивилизасијасынын наилијјәтләриндән истифадә е
үчүн зәрури олан билик вә бачарыглар әлдә етмәјә в
нунла да дахили разылыг һисси дујмаға имкан верир.
сиоложи тәдгигатлар әсасында өлкәнин вә ја онун бөлк

ринин бүтөвлүкдә сосиоложи системләр кими инкишафыны прогнозлашдырмаг олар.

Прогнозлашдырма ичтимаи һадисәләр арасында асылылыгларын һәм кејфијјәт, һәм дә кәмијјәт тәрәфләринин ачыгланмасыны тәләб етдијиндән, һәр аддымбашы һадисәнин кәмијјәт параметрләрини мүәјјәнләшдирмәк имканы верән емпирик информасијаја еһтијач дујур. Мәһз бу истигамәтдә дә емпирик сосиоложи информасија һәјати дәрәчәдә зәруридир.

Бизим фикримизчә, прогноз вә план арасында башлыча фәрг ондан ибарәтдир ки, прогноз бүтөвлүкдә мүхтәлиф вариантларда чәмијјәти вә ја ајрыча һадисәнин кәләчәк мүмкүн инкишаф кедишини тәсвир едәрәк бу кедишин чохтәрәфли шәртилијини ачыб көстәрдији һалда, план прогнозлара әсасланараг рәһбәр структурларын фәалијјәтинин ән оптималы кими сечилмиш мүәјјән кәләчәк инкишаф вариантына јөнәлдир. Әкәр план гәбул едилибсә о, инадла, ардычыллыгла вә әзмлә јеринә јетирилмәлидир. Әлбәттә ки, әкәр планын јеринә јетирилмәси заманы өјрәнилмәмиш мәсәләләр вә ја нәзәрә алынмасы зәрури олан јени елми кәшфләр мејдана чыхырса, онда план дәгигләшдирилир вә она әлавәләр едилир. Лакин план үчүн башлыча шеј ондан ибарәтдир ки, јеринә јетирилмәли олан бу гәрар кәләчәк инкишафын һәјата кечирилмәли олан мүмкүн вариантларындан биридир.

Планын оптималлығыны мүәјјән ме'јарларын көмәји илә мүәјјәнләшдирирләр. Чох вахт план лајиһәсинин көстәричиләринин бу ме'јарларла мүгајисәси ичтимаи кәрчәклик һаггында информасијанын топланылмасы вә тәһлили илә ифадә олунур. Дикәр васитәләрлә јанашы бурада емпирик сосиоложи тәдгигат да өзүнүн мүһүм јерини тапыр.

Планын јеринә јетирилмәси нәһәнк просесдир. Бу просесдә милјонларла адам иштирак едир вә бу просес билаваситә онларын һәјати мәнафејинә тохунур. Бу просеси изләмәк, она нәзарәт етмәк лазымдыр. Бу просес мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләриндә, сосиал структурда, күтләләрин мадди вә мә'нәви рифаһ һалында, елм вә инчәсәнәтдә, идарәчилик вә рабитәдә, дүнјакөрүшдә, сосиал психикада вә шәхсијјәтин бүтүн давранышында әкс олунур. Бу просесин кениш әһатәлијинә вә рәнкарәнклијинә бахмајараг, ону анчаг вә башлыча олараг шәхси тәсәррүфат вә хидмәти хәтт илә изләмәк вә өјрәнмәк олмаз. Бурада сосиал елмин ишә гарышмасы, о чүмләдән тәдгигатлар зәруридир. Бу тәдгигатларын ичәрисиндә өзүнүн комплекс имкан-

лары вә ичтимаи һадисәләр арасындакы гаршылыглы әла
ләри өјрәнмәк игтидары илә фәргләнән емпирик сосио
жи тәдгигатын әһәмијјәти ашкара чыхыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын вердији информас
рекионал сосиоложи системләрин өјрәнилмәсинин ке
шиндә сосиал инкишаф планлары шәклиндә зәруридир. С
сиал инкишаф планларынын мәгсәди мүәјјән дөвр вә му
јән әразидә бүтүн башлыча ичтимаи һадисәләри онларын
нунаујгун гаршылыглы әлагәсиндә, јә'ни сосиоложи сист
кими әһатә етмәкдән ибарәтдир. Сосиал инкишаф планла
емпирик сосиоложи тәдгигатларла гырылмаз сурәтдә баг
дыр вә чох һалда онларсыз мүмкүн дејилдир.

Емпирик сосиоложи тәдгигат бир сыра һалларда опе
тив идарәчилик гәрарларынын гәбул олунмасында да фа
лыдыр.

Һәр шејдән **әввәл** емпирик сосиоложи тәдгигат рәһ
ишчи үчүн чох фајдалы олан *информасија* верир. Бу инфор
сија онун ичтимаи һәјата бахышыны зәнкинләшдирир, дү
көрүшүнү тәкмилләшдирир. Бу бахымдан емпирик сосиоло
тәдгигат мөвчуд конкрет вәзифә үчүн дејил, рәһбәр ишчин
үмуми идарәчилик фәалијјәти үчүн фајдалыдыр.

Икинчиси, емпирик сосиоложи тәдгигат *дүзкүн, реал
јанашма үчүн* вачиб илкин *шәртдир*. Мәсәлән, бу сәтирлә
мүәллифи дәфәләрлә кениш (вә мүхтәлиф) даирәләрдә
линин тәһсил сәвијјәси барәсиндә һејрәтләндиричи дәрәч
сәһв фикирләрин шаһиди олмушдур. Белә һесаб едирләр
тәһсил структуру һәгигәтдә олдуғундан хејли јахшыдыр. Б
әһвал-руһијјә илә чох вахт өлкәнин һәјатында мүхтәлиф м
бәт просесләри көрүр, бә'зи зәрәрли просесләри исә лајиг
чә гијмәтләндирмирләр. Әлбәттә ки, бә'зи мәнфи һадисә
вә мејлләрин ниһилизмә вә пессимизмә кәтириб чыхаран
ширдилмәси кими әкс һаллар да олур.

Емпирик сосиоложи тәдгигат керчәкликдән ајры д
мәјә (истәр мәнфи, истәрсә дә мүсбәт тәрәфә догру)
шы, оператив идарәетмәнин кедишиндә бөјүк әһәмиј
малик олан вә рәһбәр кадрларын јетишдирилмәсинә тә'
көстәрән ајрыдүшмәјә гаршы гүввәтли васитәдир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын функсијаларындан
ри онда өзүнү көстәрир ки, о, ичтимаи һәјатда, мүхтә
сосиал категоријадан олан адамларын тәфәккүр вә да
нышында уғурларла, наилијјәтләрлә јанашы, мәнфи һалл
да ачыб көстәрир. Бунун нәтичәсиндә нөгсанлар, зидди

ләр, чәмијјәтин сосиал нормаларындан јајынмалар, кечмишин галыгларынын мүртәче тә'сирләри, бә'зи дургунлуг мејлләри даhа јахшы көрүнүр. Беләликлә, мәс'улијјәт hисси үксәлир, архајынчылыг азалыр, тәшәббүс вә ахтарыш стимуллашдырылыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын оператив идарәетмә илә бағлы олан мүhүм әhәмијјәти ондан ибарәтдир ки, о, тез-тез вә кетдикчә даhа мүнтәзәм шәкилдә бу вә ја дикәр проблем үзрә идарәчилик гәрарларынын гәбул едилмәси үчүн әсас ролуну ојнајыр.

Бундан башга емпирик сосиоложи тәдгигатдан хүсуси олараг *рәhбәрлик фәалијјәтинин дәсти-хәттинин, hабелә кадрларла ишин кејфијјәтинин өјрәнилмәси* үчүн истифадә етмәк олар.

Ичтимаи инкишафын кедишиндә лабүд сүр'әтлә ваhид сосиал информасија системинин зәрурилији hаггында әсаслы идејаја кәлиб чыхырлар. Бу идеја маhијјәтчә сосиоложи характерә малик чәмијјәтин биткин бир организм олмасы hаггында дәрин нәзәри мүддәадан догур. Әкәр сосиал идарәетмә бүтөв бир систем кими бүтүн башлыча ичтимаи hадисәләри онларын гаршылыглы әлагәләриндә низамлајырса, онда онун тәкчә игтисади просесләр дејил, hәм дә истеhсалдан кәнар hадисәләр hаггында мә'лумата еhтијачы вар. Сосиал hадисә вә мүнасибәтләрин ејни заманда мүрәккәбләшмәси, шәхсијјәтин сүр'әтли вә чохтәрәфли инкишафы сосиал идарәетмәдә "көзәјары" методун имканларыны кетдикчә даhа чох азалдыр. Демәли, бурада артыг елми вә ваhид систем hалында бирләшдирилмиш информасијадан сөhбәт кедир. Сосиал идарәетмәнин тәкмилләшдирилмәсиндә әсас вәзифәләрдән бири ваhид ичтимаи организм вә онун бүтүн елементләринин вәзијјәти, просесләри вә мејлләрини әкс етдирән ваhид сосиал информасија системинин јарадылмасы вә инкишафыдыр.

Ваhид сосиал информасија системи өзүндә сосиоложи системләр hалында көтүрүлән бүтүн башлыча ичтимаи hадисәләр hаггында дахили табелиләшдирилмиш информасија ахтарыны чәмләшдирир. Бир тәрәфдән hәр бир ахын ајрыча ичтимаи hадисәнин вәзијјәти вә динамикасыны hәртәрәфли вә дәгиг шәкилдә ачыб көстәрмәлидир; дикәр тәрәфдән бүтөвлүкдә информасија ахынлары чәмијјәтин вәзијјәти вә мејлләрини бүтөвлүкдә ишыгландырмалыдыр. Бу информасија ахынын диапазону мувафиг ичтимаи hадисәнин функсијалары-

нын әһәмијјәтиндән асылыдыр. Өзү дә белә информас чидди сурәтдә мүәјјәнләшдирилмиш үсулла, мүәјјән инт валларла топланылмалы, стандарт програмлар үзрә иш нилмәли вә мүвафиг шәкилдә, мигјасда вә дәрәчәдә иш нилмиш һалда мүхтәлиф нөвлү вә сәвијјәли идарәчи һәлгәләринә дахил олмалыдыр. Ајдындыр ки, ваһид сос информасија системи өзүнүн даһа дәгиг, гәнаәтчил вә ел шәкилдә һәјата кечирилмәси вә фәалијјәт көстәрмәси ү һәм дә мүвафиг тәшкилати формаја малик олмалыдыр.

Ваһид сосиал информасија системи, шүбһәсиз ки, м тәлиф информасија мәнбәләриндән истифадә едәчәкд Бурада ики башлыча мәнбә өн плана чыхыр; бир тәрәф ашағы мүәссисә, идарә вә тәшкилат һәлгәләринин ил һесабат вермәси; дикәр тәрәфдән — хүсуси тәшкил ед миш емпирик сосиоложи тәдгигат.

Лакин һәр бир емпирик сосиоложи тәдгигат ваһид сиал информасија системинә дахил едилә билмәз. Бу јалныз сосиал идарәчилик органларынын мүвафиг тәләба на ујғун сурәтдә вахташыры кечирилән тәдгигатлар да едилир, бу тәдгигатларын вердији информасија исә стан та ујғун шәкилдә ишләнилир вә дөвријјәјә бурахылыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын башлыча практ функсијалары онун сосиал идарәјә тә'сири јолу илә һә кечирилир. Лакин чох вахт тәдгигат билавасите сосиал сесләрә тә'сир көстәрир. Мәсәлән, емпирик сосиол тәдгигатын мәдәни-идеоложи функсијалары принсипчә б јеринә јетирилир.

Сосиоложи тәдгигатын, әлавә дә олса, мүһүм нәтич риндән бири инсанларын мәдәнијјәти вә шүурлулуғуна насибәтдә өзүнү көстәрир. Белә тәдгигат, спесифик дәр мә просеси кими, тәдгиг олунан шәхсләрә, анкетчиләр елми рәһбәрләрә, һабелә онун нәтичәләри илә таныш о ларын һамысына мүәјјән тә'сир көстәрир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын кедишиндә елми бәрләр, анкетчиләр вә тәдгиг олунан шәхсләр чох тез јени анлајышлар вә проблемләрлә растлашырлар. Сону лар ја тәдгигатын програмында олур, ја да онун методи вә тәшкили илә бағлыдыр. Тәдгигат онлары дүшүнмәј проблемләр үзрә өз мөвге вә мүнасибәтләрини ајдын дырмаға вадар едир. Бу, онларын мәдәнијјәтини зәнкин дирмәјә, онларын ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтинә тә етмәјә билмәз. Бурада сөһбәт суал вәрәгләринин долду

масы заманы дүзкүн мә'лумат вермәкдән јајынмагдан дејил, мәдәнијјәт вә шүурлулугдакы көзәчарпмаз вә кортәбии дәјишикликләрдән кедир. Белә дәјишикликләр тәдгигатла тәмаса кирән вә онун тә'сири алтында олан бүтүн шәхсләрдә дахилән јығылыр. Ишлә вә ја дикәр сәбәбләрлә бағлы оларағ өјрәнилән проблемләрлә марагланан адамлара емпирик сосиоложи тәдгигатларын тә'сири даһа күчлүдүр. Мә'лумдур ки, мәсәлән, чох вахт хүсуси емпирик сосиоложи тәдгигатлар үзрә нәзәри конфранслар, хидмәти тә'лиматлар, јығынчаглар вә с. кечирилир. Емпирик сосиоложи тәдгигатларын нәтичәләри илә белә танышлыг формалары өз мәгсәдјөнлүлүкләринә көрә сәмәрәлидир. Әлбәттә, јајылан информасијанын тә'сири мүхтәлифдир. Бә'зи вәтәндашлар үчүн о, үмуммәдәни әһәмијјәтә маликдир. Дикәрләринә исә , бу шәхсләрин дәјәр ме'јарларында дәјишиклик јаратмаг формасында тә'сир едир. Үчүнчүләр бу информасијадан өз хидмәти ишләриндә истифадә едәрәк, ону идарәчилик гәрарларында, көстәришләриндә һазырланан вә тәсдиг олунан планларда әкс етдирирләр.

Нәһајәт, емпирик сосиоложи тәдгигат *мәтбуат, радио* вә *телевизија васитәси илә инсанларын мәдәнијјәтинә, онларын шүурлулуғуна тә'сир едир.* Бә'зи һалларда мүхтәлиф мәгсәдләр күдән бир чох вәтәндашлар өзләри сосиоложи әдәбијјаты охумаға башлајырлар. Дикәрләри исә сосиоложи мәсәләләр үзрә телерадио верилишләри вә ја сосиоложи нәшрләрлә тәсадүфән растлашыр вә бу шәкилдә бу вә ја дикәр сосиоложи тәдгигатын нәтичәләри илә таныш олурлар.

Шүурлулуга мүнасибәтдә онун функсијасынын мүһүм чәһәти, емпирик сосиоложи тәдгигатын вердији информаси- нәтичәсиндә вә она әсасән тәһсил мүәссисәләри, дөвләт органлары вә ичтимаи тәшкилатларын тәрбијәви фәалијјәтинин јахшылашдырылмасыдыр. Бу тез-тез баш верир, чүнки тәдгигатларын хејли һиссәси тәрбијә ишинин тәкмилләшдирилмәсинә көмәк етмәк мәгсәди илә апарылыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигат, тәдгиг олунан минләрлә шәхсә, билавасиртә олса да, өлкәнин идарәсиндә иштирак етмәк имканы верир. Тәдгиг олунан шәхсләрин фәалијјәти вә фикирләри барәсиндә мүәјјәнләшдирилмиш фактларын ифадәси олан белә тәдгигат нәтичәләри идарәчилик органлары вә хадимләринин мә'луматлылыгына тә'сир көстәрир вә артыг јухарыда дејилдији кими, идарәчилик гәрарларынын гәбул олунмасы үчүн билавасиртә әсас ролуну јеринә је-

тирир. Бу потичәләр һәјли дәрәчәдә ид...
на бу вә ја дикәр мәсәлә үзрә зәһмәткешләрин көрүшлә...
онларын арзу вә мәсләһәтләри, тәнгиди гејдләри илә тан...
олмаға имкан верир. Бу, башга амилләрлә бирликдә, ида...
етмә гәрарларыны халг күтләләринин арзулары вә сос...
психикасы илә даһа там вә јахшы ујғунлашдырмаг имка...
јарадыр. Беләликлә, емпирик сосиоложи тәдгигат демок...
тијанын даһа да тәкмилләшдирилмәси вә инкишаф етдир...
мәси механизмләриндән биридир.

Емпирик сосиоложи тәдгигатларын көстәрилән функ...
јалары онун сосиал просесләрә фәал тә'сир көстәрмәк ...
канларынын ифадәсидир.

Бу тә'сирин дәрәчәси һәр шејдән әввәл емпирик ...
сиоложи тәдгигатын мөвзусунун актуаллығы вә мигјасын...
асылыдыр. Бу һәм дә, идарәчилик органлары вә онла...
әмәкдашларынын сосиоложи информасијадан мүнтәзәм ...
тифадә етмәк һазырлығы вә үсулларындан да асылы...
Емпирик сосиоложи тәдгигатын имканларына кетдикчә ...
долғун шәкилдә јијәләнмәк вә ја башга сөзлә десәк, о...
сосиал функсијаларынын даһа кениш шәкилдә реаллаш...
сына шәраит јаратмаг чәмијјәтдә онун позитив сосиал р...
нун јүксәлдилмәси јолларындан биридир.

2. Емпирик сосиоложи тәдгигатын мәрһәләләри

Емпирик сосиоложи тәдгигат өзүнәмәхсус идрак ...
сеси кими заман дахилиндә баш верир. Тәдгигатын һа...
ланмасы вә кечирилмәсини әһатә едән бүтүн дөвр хрон...
жи шәкилдә бир-биринин ардынча кәлән мәрһәләләрә ...
лүнүр.

Тәдгигатын мәгсәди — мүвафиг мөвзуну өјрәнмәк ...
һансыса практики проблеми һәлл етмәк имканы верән ...
мајәндәлик вә мө'тәбәрлик кејфијјәтләринә малик олан ...
әјјән емпирик информасијаны топламагдыр. Бу мәгс...
һәјата кечирилмәси бир чох идраки әмәлијјатлары је...
јетирмәји тәләб едир. Бу әмәлијјатлар групларда бирлә...
рилмишдир. Кечид хроноложи олараг бир групдан о бир...
нә едилир, һалбуки мөвчуд групун дахилиндә хроноло...
зәрури дејил вә о, позула биләр, чүнки һәр бир ајрыча ...
ментдән бүтүн башгаларына доғру гејри-мүәјјән дәфә ...
рар едилә билән чохистигамәтли һәрәкәт кедир.

Бу бахымдан емпирик сосиоложи тәдгигатын мәрһәләләри һәр мәрһәләдә һәлл едилән вәзифәләрин мәчмусундан асылы олараг кејфијјәтчә хүсусиләшмиш олур.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын ашағыдакы мәрһәләләрини фәргләндирирләр:

биринчи мәрһәлә — һазырлыг,

кечид мәрһәләси — јохлама (нүмунә) тәдгигаты,

икинчи мәрһәлә — тәдгигатын һәјата кечирилмәси,

үчүнчү мәрһәлә — материалын ишләнилмәси.

Һазырлыг мәрһәләсиндә, илк нөвбәдә, тәдгигатын програмы ишләнилиб һазырланыр. Башга сөзлә, бу, һансы материалын топланачағы суалына чаваб вермәкдир. Бунунла бәрабәр ннформасијанын топланылмасы вә ишләнилмәсинин јоллары вә васитәләри мүәјјәнләшдирилир.

Јохлама тәдгигатыны биз кечид мәрһәләси кими сечијјәләндиририк, чүнки о, һәмишә вачиб дејилдир. Јохлама тәдгигаты һазырлыгын кејфијјәтини јүксәлтмәк мәгсәдини күдүр. Һазырлыг елементләринин (бүтөвлүкдә вә ја гисмән) хүсусимәхсус шәкилдә практики јохланылмасыдыр, бундан сонра һәмин елементләрин тәкмилләшдирилмәси кедир. Бунунла да һазырлыг тамамилә баша чатыр вә нөвбәти мәрһәләјә кечмәк олур. Бу мә'нада јохлама тәдгигатына һазырлыгын бир һиссәси кими бахмаға әсас вар. Тәдгигатын һәјата кечирилмәси мәрһәләсиндә информасија топланылыр, тәдгигатын әсл мәгсәди һәјата кечирилир. Бурада информасија фәрди, илкин информасија шәклиндә алыныр. О, һәләлик нәзәри анализ үчүн һазыр дејилдир.

Фәрди информасијадан мәчму информасијаја сычрајыш, тәдгигатын сонунчу материалынын ишләнилмәси мәрһәләсиндә баш верир. Бу ишләнмә чүзи истисналарла статистик-ријази ишләнмәдир. Өзүнүн әксәр һиссәсиндә бу кечид информасијанын емпирик характерини дәјишмир. Лакин информасија артыг нәзәри тәһлил үчүн јарарлы һала дүшүр.

Бунунла да емпирик сосиоложи тәдгигат баша чатыр. Мүвафиг шәкилдә ишләнилмиш емпирик информасија артыг әлдә едилмиш олур. Бундан сонра нәзәри тәһлил, үмумиләшмә, јә'ни сосиоложи нәзәри тәдгигат, еләчә дә бу информасијадан идарәчилик гәрарларынын гәбул едилмәсиндә истифадә олунмасы башлајыр.

Емпирик сосиоложи тәдгигатын мәрһәләләрн арасында гаршылыглы әлагә үчүн просесин бир нстигамәтдә кет-

мәси сәчијјәвидир. Идрак процесси назырлыгдан тәдги...
һәјата кечирилмәсинә (бурада биз јохлама тәдгигатыны т...
рид едирик) вә бурадан да материалын ишләнилмәсинә д...
ру јајылыр. Әкс истигамәтдә һәрәкәт зијанлыдыр. Әкәр ...
зырлыг елементләринә — програма, методика, тәшкил в...
тәдгигатын һәјата кечирилмәсинә башладыгдан сонра h...
сыса дәјишикликләр едилирсә, бу анчаг о демәкдир ки...
һазырлыг баша чатдырылмамыш вә вахтындан әввәл и...
мәрһәләсинә кечилмишдир, ја да һазырлыг заманы еләә...
гигсизликләр вә нәзәрдәнгачмалара јол верилмишдир ...
онлар тәдгигатын кедишиндә арадан галдырылмалыдыр. ...
түн һалларда бу, тәдгигатын сәвијјәсини ашағы салыр.

Ејни шеј тәдгигатын һәјата кечирилмәси вә материа...
ишләнилмәси мәрһәләләри арасындакы әлагәјә дә аид...
Әкәр суал вәрәгәләри доллурулмамыш вә мәзмун ба...
мындан тәсһиһ олунмајыбса, материалын ишләнилмәс...
башламаг олмаз. Материалын ишләнилмәсинә суал вәр...
ләринин јохланылмыш вә һазыр кими гәбул едилмиш hи...
сиңдән башламағын мүмкүн олмасы исә башга мәсәлә...
Лакин бу о демәкдир ки, онлар үчүн, јә'ни сечмәнин, тә...
олунан мәчмунун мүвафиг ваһидләри үчүн тәдгигатын h...
та кечирилмәси мәрһәләси баша чатмышдыр.

Әкәр емпирик сосиоложи тәдгигатын мәрһәләләри ...
сында әлагә бир истигамәтлидирсә, әкәр мәрһәләләр ...
нолоҗи чәһәтдән бир-биринин ардынча кәлирсә, онда ...
бәти мәрһәлә өзүндән әввәлкинә тә'сир көстәрә бил...
Бурада анчаг бирчә имкан вар: — әввәлки мәрһәлә...
структурунда елә елементләр олмалыдыр ки, онлар со...
кы мәрһәләнин характер тәләбатыны нәзәрә алмыш ол...
лар. Бу мә'нада әкс гајыдыш тә'сириндән данышмаг мүм...
дүр, лакин бу керијә тә'сир билаваситә һәјата кечир. М...
лән, материалын ишләнилмәси мәрһәләсинин "мәнаф...
һазырлыг мәрһәләсиндә материалын ишләнилмәси лаји...
илә (бу лајиһә һәлә һазырлыг мәрһәләсиндә ишләни...
тәдгигатын һәјата кечирилмәси мәрһәләсинин "мәнаф...
исә тәшкилат планы илә (бу план да һазырлыг мәрһәлә...
дә тутулур) тәмсил олунмушдур.

Һәр бир мәрһәлә өзләринин бүтөвлүјү, гаршыл...
асылылығы вә ваһидлији илә мәрһәләнин сәрһәдләрини...
әјјәнләшдирән, ону дикәр мәрһәләләрдән фәргләнд...
бир нечә елементә маликдир.

Програм, һансы емпирик информасијанын топланачағы, әјин өјрәниләчәји, һансы сосиоложи гаршылыглы әлагәләин, чәһәтләрин вә просесләрин һәгигәтән сосиоложи тәдгатын предмети олачағы суалына чаваб верир.

Материалын ишләнилмәси лајиһәсинин көмәји илә әрди информасијадан мәчму информасијаја сычрајыш баш ерир.

Методика өзү дә ашағыдакылара бөлүнүр: а) мә'луматрын топланылмасы методикасы; бу методика фәрди инормасијанын доғулдуғуну тә'мин едән методлар, васитәр вә принсипләри мүәјјәнләшдирир. б) сечмә методикасы; методика тәдгиг олунан шәхсләрин сајыны вә онларын чилмәсинин информасија мө'тәбәрлијини тә'мин едән улларыны мүәјјәнләшдирир.

Тәшкилати план тәдгигатын нечә тәшкил олуначағыны үәјјәнләшдирир.

Сәнәдләр (аләтләр дәсти) һазырлығын нәтичәләринин зылдығы вә гејд олундуғу сәнәдләри әһатә едир.

Һазырлыг заманы онун илк елементи — програм һәллечи әһәмијјәтә маликдир. Һазырлыг, програмын ишләнилиб ртиб олунмасындан башлајыр. Онун илк варианты әсас зкиләрдә һазырландыгдан сонра, ондан асылы олараг, 'луматларын ишләнилмәси лајиһәси, мә'лумат топланылсы вә сечмә методикасы, тәшкилати планын һазырланма- башлајыр. Ејни заманда һазырлығын һәр бир сонракы ементи әкс әлагә васитәси илә програма тә'сир көстәрир.

Белә гаршылыглы тә'сир һазырлығын бүтүн елементлә- арасында мөвчуддур. Елементләрин һәр бири галанларын мысына тә'сир едир вә бунунла јанашы һансы дәрәчәдәсә лардан асылыдыр. Мәсәлән, мә'луматларын топланылма- методикасы вә тәшкилати план арасындакы асылылыг дуғча бирбашадыр. Әкәр мә'луматларын топланылмасы тоду мусаһибәдирсә, бу һалда тәдгигатын тәшкили мә'луг топлама методу билаваситә анкет методунда олдуғундан јли дәрәчәдә фәргләнир.

Тәдгигатын тәшкили онун анчаг бу вә ја дикәр еленә мүнчәр едилә билмәз. Анчаг бүтүн көстәрилән елентләр ишләнилиб һазырландыгдан сонра һазырлығы баша гмыш һесаб етмәк олар. Бу мәсәләни јадда сахламаг ваблир. Чүнки практикада елә һаллара раст кәлмәк олур тәкчә соргу вәрәгләри һазырланан кими белә һесаб

едирләр ки, бүтүн һазырлыг баша чатдырылыр ... гигатын һәјата кечирилмәсинә башлајырлар.

Чох заман мә'луматларын ишләнилмәги лајиһәсин... зырламадан тәдгигатын һәјата кечирилмәсинә башлајы... Белә сәһв һәтта нүфузлу социологлар тәрәфиндән дә ... хылыр. Мәсәлән, "Инсан вә онун иши" китабында гә... алынмыш, башга чәһәтләрдән фәргли олан мә'лумат иш... лајиһәси информасијанын јығылмасындан сонра тә... едилмишдир*. Бә'зи социологларын мә'лумат ишләмә ... һәсинин һазырланмасыны һазырлыг мәрһәләсиндән к... едән вә ону тәдгигатын үчүнчү мә'лумат ишләмә мәр... синә шамил едән көрүшләри буна мејдан ачыр**.

Бу програма чох кениш шәкилдә бахан вә фактики... раг ону бүтүн һазырлыг мәрһәләси илә ејниләшди... чәһд едән бә'зи мүәллифләрлә разылашмадығымызы ... дирмәк истәјирик***. Белә чәһдләр һазырлыг елемен... нин даһа чох фәргләндирилмәси илә әһатә едилмәсин... ларын арасындакы кејфијјәт фәргләринин даһа дәри... баша дүшүлмәсинә, онларын асылылығыны арашдыр... бунун нәтичәсиндә исә емпирик социоложи тәдгигат ... ријјәсинин һәртәрәфли ишләнилмәсинә мане олур.

Һазырлыг елементләри арасында гаршылыглы асыл... вә гаршылыглы тә'сир мөвчуд олдуғу үчүн, ајдындыр к... лан бүтүн елементләр ишләнилмәјинчә ајрылыгда көт... мүш һеч бир елемент ишләнилиб баша чатдырылмыш ... едилә билмәз. Бурада емпирик социоложи тәдгигат нә... јәсинин ганунларындан бирини ифадә етмәк олар: ону... зырланмасы о заман баша чатдырылмыш сајыла билә... онун бүтүн елементләри ејни заманда ишләнилиб гу... мыш вә ејни заманда онларын бүтүн гаршылыглы әлаг... тамамилә ајдынлашдырылмыш олсун.

Ашағыда *емпирик социоложи тәдгигатын кечирил...нин* бу *елементләри* садаланыр.

1. График, заман вә мәкан дахилиндә тәдгигатын һ... ләри арасында гаршылыглы әлагәни һәјата кечирир в... мин едир.

---

* Бах: "Человек и его работа. Социологнческое исследов... М., 1967, с.93.

** Бах: Ядов В. А. Социологическое исследование. Метод... программа, методы. М., "Наука", 1972, с. 222.

*** Бах: Ядов В. А. Социологическое исследованне. Метод... программа, методы. М., "Наука", 1972, с. 72-76; "Человек и ег... та. Социологическое исследоваиие". М., 1967, с.7.

2. Тәшкилати-техники проблемләр — малијјә вәсаити, әдгиг олунан мәчму ваһидләринин сијаһыларынын тә'мин дилмәси, сәнәдләрин чапы вә јајылмасы вә с.

3. Елми рәһбәрләр вә анкетчиләрин сечилмәси вә һазырланмасы тәдгигатын кечирилмә мәрһәләсиндә бу мәгам нун талеји үчүн һәлледичидир.

4. Илкин фәрди информасија јерләрдә анкетчиләр вә лми рәһбәрләр тәрәфиндән јығылыр.

5. Елми рәһбәрләр вә анкетчиләрин ишинә көмәк вә нәзарәт; бурада сөһбәт елми рәһбәрләр тәрәфиндән анкетчиләрә көмәк вә онларын иши үзәриндә нәзарәтиндән, елми рәһбәрләрин иши үзрә исә тәдгигат мүәллифләри тәрәфиндән нәзарәтдән сөһбәт кедир. Информасија јығылмасынын кедишиндә чох тез-тез вә дәфәләрлә белә көмәк көстәрилир вә нәзарәт едилир.

6. Һәр һансы информасијанын гејдә алындығы суал вәрәгәләри вә башга сәнәдләрин јохланылмасы артыг информасија јығымынын кедишиндә башланыр вә бүтүн сорғу вәрәгәләри, сәнәдләрин долдурулмасы баша чатдыгдан сонра бүтөвлүкдә һәјата кечирилир.

Сонунчу үч елемент паралел олараг һәјата кечирилир, бир-бири илә әвәз олунур вә тамамланырлар. Бу өзү дә анҹаг бүтөвлүкдә јохлама информасија јығылыб гуртардыгдан сонра баша чатыр.

Илк үч елементә кәлдикдә исә, хроножи чәһәтдән онлар тәдгигатын һәјата кечирилмәси мәрһәләсинин галан бүтүн елементләриндән габаг кәлирләр. Буна көрә дә үч елементи һазырлыг мәрһәләсинә дахил етмәк үчүн әсас вардыр. Лакин бизә елә кәлир ки, онлар һазырлыгдан тәдгигатын һәјата кечирилмәсинә кечид ролуну ојансалар да даһа диггәтлә нәзәр јетирдикдә онларын јери бурададыр. Нијә? Буна көрә ки, нәзәри чәһәтдән мөвчуд тәдгигаты тамамилә (јохлама тәдгигаты вә һазырлыг елементләринин она әсасән јахшылашдырылмасы да дахил олмагла) һазырламаг вә бир сыра сәбәбләр үзүндән онун һәјата кечирилмәсини гејри-мүәјјән мүддәтә тә'хирә салмаг мүмкүндүр. Практикада белә шеј олур. Бу һалда сәнәдләрин чапыны да тә'хирә салмаг ән јахшы шеј оларды. Сәнәдләрин бөлүнмәси вә онларын јерләрә көндәрилмәсинә кәлдикдә исә бу иши, һабелә тәдгиг олунан ваһидләрин сијаһылары илә, нәглијјат васитәләри илә тәчһизаты, елми рәһбәрләр вә анкетчиләрин сечилмәси вә һазырлығыны тә'хирә салмаг лазымдыр. Тәдгигатын

һәјата кечирилмәсини сәнәдләрин чапы вә бөлүнмәсин
елми рәһбәрләр вә анкетчиләрин сечилиб һазырланма
дан вә с.-дән башламаг лазымдыр. Чүнки бүтүн бу ше
вахтдан чох асылыдыр. Онлар тәдгигатын кечирилдији
дан нә гәдәр чох узаглашырларса, онларын мәзмуну
тәдгигатын һәјата кечирилдији шәраитдәки евентуал,
әлверншли шәраитдә мүмкүн олан дәјишикликләр арас
ујғунсузлугларын мејдана кәлмәси тәһлүкәси о гәдәр
тыр. Тәбии ки, бүтүн бунлар тәдгигат графикинә тә'сир
мәјә билмәз.

Емпирик *сосиоложи тәдгигатда ишләнилмә елемен-
ринә* кәлдикдә исә онлар ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Кодлашдырма вә шкалаја салынма чох вахт б
лүкдә вә гисмән код вә шкалаларын әввәлчәдән чап
дуғу суал вәрәгәләринин долдурулмасы заманы јеринә
рилир. Лакин, адәтән, бу иш тәдгигатын һәјата кечирил
гуртардығдан сонра баша чатдырылыр, бә'зән исә бүтө
лә мәһз бу вахт јеринә јетирилир.

2. Әсаслы һесаблама иши. Бурада хүсусән мүһүм
лашмаларын тәртибаты вә илкин ишләниб һазырлан
фәрзијјәләрә мүвафиг олараг тәдгигат програмына
едилмиш әламәтләр арасындакы әсас асылылыгларын
сабланмасы нәзәрдә тутулур.

3. Һесабламаларын јохланылмасы. Белә јохлама ә
кәммәл техникадан истифадә олундугда белә тәләб ед
чүнки мүтләг е'тибарлы машын вә механизмләр јохдур
зән һесаблама мәркәзләри ишчиләринин тәчрүбәсиз
сајмазлығы вә ја ишләмә лајиһәсиндәки чатышмазлыг
дән сәһвләрә јол верилир.

4. Артыг ишләнмиш информасија нәтичәләринин т
ли әсасында әлавә һесабламалар гејри-мүәјјән дәфә ј
јетирилир. Дәфәләрлә истифадә олуна биләчәк һеса
базасынын мөвчудлуғу нәзәрдә тутулур. Ајдындыр ки
бир нөвбәти һесаблама өзүндән әввәлкиндән мүәјјән
вахт кечдикдән сонра апарылыр. Мәһз бу вахт әрзинд
ләнилмә нәтичәсинин нәзәри тәһлили апарылыр.

Көрдүјүмүз кими, емпирик сосиоложи тәдгигат м
кәб структура маликдир вә бир гајда олараг, һазырл
башламыш мә'луматларын ишләнилмәсинә гәдәр онун
нә јетирилмәсн үчүн узун мүддәт тәләб олунур. Һәр
мүһүм тәдгигат чохтәрәфли билик вә ихтисаса малик

эссисләрин бирләшдирилмәсини тәләб едән коллектив ишир.

Тәдгигатын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсиндә әр һансы тәләскәнлик, тәдгигатын спесификасына, идрак росесинин ганунаујғунлугларына гаршы һәр бир сајмазлыг нуну елми сәвијјәсини хејли ашағы салыр вә алынмыш информасијанын тамамилә көздән салынмасына кәтириб чыара биләр.

Она көрә дә истәнилән тәдгигатын һәјата кечирилмәси маны емпирик сосиоложи тәдгигатын бүтүн мәрһәләләриин тәләбләринә дөнмәдән риајәт етмәк зәруридир.

XII фәсил

СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТЫН ПРОГРАМЫ

Сосиоложи тәдгигат мәнтиги ардычыллыға малик вә нуми мәгсәдлә өјрәнилән һадисә вә ја просес һаггында аксимал дәрәчәдә е'тибарлы мә'луматлар алмаг зәрурәти лә үзви сурәтдә бир-бири илә бағлы олан әмәлијјатлар сысыдыр.

Бу әмәлијјатлар ваһид систем һалында *тәдгигат програмы* шәклиндә бирләшдирилир. Јалныз методоложи вә медик чәһәтдән дүзкүн тәртиб едилмиш програм тәдгигатын ксәк сәвијјәдә апарылмасынын рәһни ола биләр.

Сосиоложи тәдгигатын програмы елми ахтарышын методоложи вә просесдур шәртләрини өзүндә чәмләшдирән нәддир. Бу сәнәддә тәдгигатын методоложи шәртләри, ас вәзифәләри, сосиоложи информасијанын топланмасы ишләнмәсинин методика вә техникасы шәрһ едилир.

Сосиоложи тәдгигатын програмында үмуми диалектик етодла хүсуси сосиоложи методлар, үмумсосиоложи нәзәијјә илә өјрәнилән сосиоложи фактлар, сосиоложи идраин објекти илә субјекти, програмы тәшкил едән елементр, објектин өјрәнилмәси просесиндә бир-бири илә гаршыиглы тә'сирдә олан тәдгигатчы груплара ајры-ајры ичраилар, тәдгигатчыларла сосиологларын төвсијәләрини һәјата ечирән әмәли ишчиләр арасында әлагәләр реаллашдырыыр. Бу програмда тәдгигатын апарылмасы үчүн зәрури ан сосиоложи билик вә вәрдишләрин структурча тәшкили

өз әксини тапыр, нәзәри нәтиҹәләр алмаг вә әмәли төвс
ләр һазырламаг механизминин өзүлү гојулур. Әкәр сә
тәдгигатына башлајаркән сосиолог һазыр програма ма
дирсә, онда онун һәрәкәтләри вә бу һәрәкәтләр үзәри
ки нәзарәти мәнтиги вә ардычыл олачагдыр. Сосиол
тәдгигатын програмы, һәмчинин идрак субјекти кими со
логла онун өјрәндији адамлар арасында оптимал әлагә ј
дыр вә онларын тәһлили вә дәгигләшдирилмәсиндә әһә
јәт кәсб едир.

*Сосиоложи тәдгигатын програмында сосиоложи тә
гатын мүәјјән ардычыллығы, мәрһәләлији әкс олунур.*
бир мәрһәләнин идракы просесин нисбәтән мүстәгил
сәси — һәлли тәдгигатын үмуми мәгсәди илә баглы
спесифик вәзифәләрлә сәчијјәләндирилир.

Тәдгигатын чидди мәрһәләликлә апарылмасы принс
програмын структуру вә мәзмунуна гаршы хүсуси тәлә
ирәли сүрүр.

Сосиоложи тәдгигатын програмы **ики һиссәдән** иба
дир: *методоложи вә просадур* һиссә.

Методоложи һиссәдә араşдырылан мәсәләләр аш
дакылардыр:

— *тәдгигатын проблеминин ифадә едилмәси, об
субјект вә предметинин мүәјјәнләшдирилмәси;*

— *тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләринин мүәјјәнлә
рилмәси;*

— *мәфһумларын тәфсири вә әмәлијјатлашдырылма*

— *тәдгигат објектинин илкин систем тәһлили;*

— *һипотезаларын ифадә едилмәси;*

Програмын просадур һиссәсинә дахилдир:

— *мушаһидә ваһидләринин сечилмәси;*

—- *емпирик мә'луматлар јығма методлары вә тех
сынын мүәјјәнләшдирилмәси;*

— *тәдгигатын стратежи вә ишчи планынын тә
едилмәси .*

1. Тәдгигатын проблеми, објекти вә субјекти

Ичтимаи һәјатын јаратдығы зиддијјәтли вәзијјәти
ал проблем адландырмаг гәбул олунмушдур. Сосио
тәдгигатларын тәшкилатчылары үчүн сосиал проблем
һансы бир сосиал һадисә вә ја просесин мүәјјән тәрә
ри, кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишкәнликләри, инкишаф

ләри, сәбәбләри вә дикәр характеристикаларына аид р нөв "билмәдикләримиз һаггында билик" вәзијјәти кими хыш един*. Мәсәлән, бу, коллективдә апарылан бүтүн рбијәви ишин тә'сирлилик дәрәчәсинә вә ја онун ајры-ај- истиғамәтләри, форма вә методларынын фајдалылығына д билнкләрин олмамасы, әмәк интизамынын позулмасы лларынын артмасы, кадрлар ахычылығы вә ја мүәссисә- н базар мүнасибәтләринә ләнк кечмәси сәбәбләринә д билмәмәзлик ола биләр.

Сосиал проблемләрин тәснифатына сосиолокијада беш р јанашма мөвчуддур. Һәмин проблемләри тәдгигатын гсәдиндән, проблемин дашыјычысындан, онун јајылма ғјасындан, зиддијјәтин тә'сир мүддәти вә онун дәринли- дән асылы олараг груплашдырырлар.

Тәдгигатын мәгсәдиндән асылы олараг *гносеоложи* нтиги-идрак) вә *предмет сәчијјәли* проблемләри фәрг- ндирирләр. *Гносеоложи проблемләр* мүһүм сосиал һадисә ја просесләр һаггында информасија азлығындан јаранан облемләрдир. Бурада проблемләр билнкләрин азлығы ундән әмәлә кәлир.

Предмет проблемләр дедикдә, адәтән, әһалинин бу вә дикәр групларынын сосиал тә'сисатларынын тоггушмала- ндан доған, онлары һәрәкәтләрә тәһрик едән, онларын ат фәалијјәтинин сабитлијини позан зиддијјәтләр нәзәр- тутулур.

Өз дашыјычысына көрә проблем ајры-ајры сосиал-де- график, милли, пешәкар, сијаси вә дикәр групларын со- л тә'сисатларынын, истеһсал мүәссисәләринин, дөвләт рәләринин вә с. марагларына тохунан зиддијјәтдән иба- ола биләр.

Јајылма миғјасына көрә сосиал проблем ја өлкә үчүн үму- ја да рекионал сәчијјә (шәһәр, гәсәбә, шәһәр рајону вә ја кроpајон чәрчивәси илә мәһдудлашмышдыр) дашыјыр.

Зиддијјәтин тә'сир мүддәтинә көрә проблем гыса, орта узун мүддәтли ола биләр. Бунлардан биринчисинә мисал раг тәләбәләрин али мәктәбдә һәр һансы бир тә'лим рмасындан наразылығыны көстәрмәк олар. Бу проблем сбәтән гыса вахтда һәлл едилир. Ишчиләрин мүәссисәнин ар мүнасибәтләринә кечмәси илә әлагәдар олараг јени

* Ядов В.А. Социологическое исследование. Методология, прог- ма, методы. М., "Наука", 1972, с.36.

әмәк мүнасибәтләри шәраитинә адаптасија проблеми
мүддәтли, мәнзил проблемини, әһалинин бир гисминин
мадан кәнара чыхан давранышыны (әјјашлыг, чинајәтлә
с.) јарадан зиддијјәтләр исә узун мүддәтли проблемләр
сал ола биләр.

Дәринлијинә көрә, биринчиси, бирпланлы проблем
фәргләндирирләр. Бу чүр проблем сосиал һадисә вә
лем һадисә вә ја просесин һәр һансы бир тәрәфинә
нур. Мәсәлән, депутатлыга өз намизәдлијини ирәли сүр
адамлардан бири вә ја дикәрини сечмәјин алтернатив
ичарә мүнасибәтләри вә ја аилә подратына вә с. кечмә
рәдә гәрар гәбул етмәк (етмәмәк). Икинчиси, бүтөв,
бир һадисә вә ја просесин бүтүн елементләри систем
мүвазинәтинин позулмасыны әкс етдирән систем проб
ләри. Мәсәлән, нормадан кәнара чыхан давранышын с
турунун дәјишмәси онун наркоманија, рекет кими еле
ләринин күтләви сәчијјә кәсб етмәси илә баглы олара
најәткарлыгын артмасы, функсионал сәчијјә дашыјан
дијјәтин, јә'ни сосиал һадисә вә ја просесин әввәлл
ранмыш сәбәб-нәтичә әлагәләринин позулмасынын јар
гы проблемләр. Мәсәлән, чәмијјәтдә сабитләшмиш мү
бәтләрин вә әһалинин идеоложи тәсәввүрләринин мү
јәт формаларынын дәјишмәси илә баглы олараг позул
јени сијаси вә сосиал тә'сисатларын фәалијјәти вә с.

Тәдгигатын проблеминин формулә едилмәси прос
дә чалышырлар ки, онда һәм проблем ситуасијанын
һәм дә ону мүәјјәнләшдирән реал зиддијјәт өзләринин
күн гәдәр дүзкүн әксини тапсын. Бу заман "ујдурма,
реал сосиал ситуасијаны әкс етдирмәјән, ја да ки,
чохдан һәлл едилмиш проблемләрин гојулушу тәһлүк
дән гачмаг чох вачибдир"*.

Дикәр тәрәфдән ифратчылыга јол вермәкдән,
һәддән чох кениш планлы проблемләри ирәли сүрм
дә еһтијат етмәк лазымдыр. Әкәр илк дәфәдән проб
ајдын вә дәгиг ифадә етмәк мүмкүн олмурса, буну с
дан, програмын дикәр һиссәләринин методоложи вә
дик чәһәтдән ишләндикчә јеринә јетирмәк олар.

Бә'зән елә олур ки, бир тәдгигатын кедишиндә би
ра проблемләрә чаваб ахтармаг лазым кәлир. Лакин б

---

* Рабочая книга социолога. М., 1983, с. 113.

нын тәдгигатын програмынын өзүнүн "чохпроблемли" сосиоложи тәһлилә јөнәлдилмиш олдуғу һалда мүмкүндүр.

Үмумијјәтлә исә бир тәдгигат чәрчивәсиндә бир чох проблемин өјрәнилмәсинә кетмәк мәгсәдәујғун дејил. **Әввәлән**, бу, тәдгигатын аләтләр дәстини (тәдгигатда истифадә олунан васитәләр топлусуну) мүрәккәбләшдирир, ону һәддән чох ири, ағыр вә мәнтиги чәһәтдән низамсыз едир, бу исә јығылан сосиоложи информасијанын кејфијјәтини ашағы сала биләр.

Икинчиси, тәдгигатын һеч дә аз әһәмијјәт кәсб етмәјән оперативлији итир вә бу, өз нөвбәсиндә, сосиоложи мә'луматларын көһнәлмәсинә, онларын актуаллығынын итирилмәсинә, бә'зән исә һәтта тәдгигатын үмумијјәтлә әмәли маһијјәтинин итмәсинә кәтириб чыхарыр. Үчүнчүсү, тәчрүбәнин көстәрдији кими, ејни заманда ејни бир тәдгигат објекти үзәриндә бир нечә проблеми өјрәнмәк сәмәрәсиз вә чох чәтин олур.

Проблемин ифадә олунмасы тәдгигат *објектинин* сечилмәсинә кәтириб чыхарыр. Бу објект сосиал просес вә ја сосиал керчәклијин мүәјјән бир саһәси, јахуд да сосиал зиддијјәтләрә малик һәр һансы ичтимаи мүнасибәтләрдән ибарәт ола биләр. Башга сөзләрлә, ашкар вә ја гејри-ашкар формада өзүндә сосиал зиддијјәт дашыјан вә проблем ситуасија јарадан бүтүн һәр нә варса објект ола биләр. Сосиоложи тәдгигат објекти идрак просесинин јөнәлмиш олдуғу објектдир.

Објектдән башга тәдгигатын предмети дә објектин билаваситә өјрәнилмәли олан, нәзәри вә практик чәһәтдән ән әһәмијјәтли кејфијјәтләри, тәрәфләри вә хүсусијјәтләринә ајрылыр. Објектин галан тәрәфләри вә ја хүсусијјәтләри тәдгигатчынын диггәт мәркәзиндән бир нөв кәнарда галырлар. Објект сосиал зиддијјәти олан бир шејдирсә, предмет онун һәмин зиддијјәти даһа габарыг сурәтдә ифадә едән кејфијјәт вә тәрәфләридир. Демәк олар ки, о, сосиал зиддијјәтин гүтбләрини тәмсил едән вәзијјәтләрин мәчмусудур.

Нүмунә үчүн Новосибирск сосиологларынын орта мәктәб мә'зунларынын пешә сечмәјинә аид ишләриндә тәдгигат проблеми, објекти вә предметинин нечә ифадә олундуғуну арашдыраг*.

* Шубкин В.Н. Социологические опыты. М., 1970, гл. IV.

Һәмин тәдгигатын проблеми мүхтәлиф сосиал групл рын бәрабәр пешә сечмәк һүгуглары илә бу һүгугларын р аллашдырылмасында фактики имканлар бәрабәрсизли арасындакы зиддијјәтдән ибарәтдир. Тәдгигат објекти мә зунларын илк пешә сечмәси вә ишә дүзәлмәси мәгамын көтүрүлмүш орта мәктәб мә'зунлары вә онларын валидеј ләридир. Зиддијјәт дә елә һәмин објектдәдир. Тәдгиг предмети пешә сечмәк планлары илә онларын һәјатда реа лашдырылмасы арасындакы нисбәтдир. Предметә һәмчини планларын реаллашдырылмасынын, мә'зунларын сосиал шәхси хүсусијјәтләри илә шәртләндирилмәсинин ашк едилмәси дә аиддир.

Адәтән, предметә өјрәнилән зиддијјәтин ганунаујгунл гу вә ја әсас тәмајүлүнү ашкар етмәк имканы һаггында фә зијјә илә бағлы әсас мәсәлә дахил олур. Бу чүр мәсәлән гојулушу ишчи һипотезаларын ирәли сүрүлмәси мәнбәјиди

2. Тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләринин мүәјјәнләшдирилмәси

Тәдгигатын мәгсәди онун умуми истигамәти, тәмајү дур, көзләнилән сон нәтиҹәдир. Тәдгигат проблеминин һәл һәмишә бу вә ја дикәр мәгсәдләрлә-истеһсалын сәмәрәли јинин артырылмасы, кадрлар ахычылығынын азалдылмасы, сиал планлашдырма проблеминин һәлли, тәрбијәнин сәмә лилијинин артырылмасы вә с. илә бағлыдыр. Мәгсәд тәдги тын нәзәри вә практики мәсәләләрин һәллинә хидмәт ед әсас истигамәтә јөнәлмәсини мүәјјәнләшдирир.

Әкәр әсас мәгсәд нәзәри мәгсәд кими ифадә олунур онда програм һазырланаркән әсас диггәт нәзәри-методоло проблемләрә јетирилир: Һәмин мәсәлә үзрә елми әдәбијја өјрәнилмәси, тәдгигат објектинин һипотетик үмуми консеп јасынын гурулмасы, илкин мәфһумларын дәгиг семантик емпирик тәфсири, елми проблемин ајрылмасы вә ишчи һи тезаларын мәнтиги тәһлили. Тәдгигатын конкрет објекти ј ныз һәмин илкин тәдгигат иши нәзәри ахтарыш сәвијјәси јеринә јетирилдикдән сонра мүәјјән едилир.

Тәдгигатчы гаршысына практики мәгсәд гојдугда онун һәрәкәтләри башга мәнтиглә идарә олунур. О, пр рам үзәриндә ишә верилмиш сосиал објектин спесифи сындан вә һәлл едилмәли олан әмәли мәсәләләрин ајд

лашдырылмасындан чыхыш едәрәк башлајыр. Јалныз бундан сонра о, әдәбијјата мүрачиәт едәрәк, ашағыдакы суаллара чаваб ахтарыр: ғаршыја чыхан мәсәләләрин "стандарт" һәлли вармы (предметә аид олан хүсуси нәзәријјә вармы?), бу стандарт һәлл үсулуну өјрәнилән просесин конкрет шәраитинә нечә тәтбиг етмәк олар? Тәтбиги тәдгигат һипотезалары бу һалда стандарт үсулларынын конкрет шәраитә ујғун олараг мүхтәлиф истифадә вариантлары кими гурулур.

Мәгсәдин мүәјјәнләшдирилмәси тәдгигатын әсас вә гејри-әсас) вәзифәләрини ифадә етмәјә имкан верир.

Тәдгигатын әсас вәзифәләри бүтүнлүклә онун мәгсәди илә шәртләндирилир вә тәдгигатын әсас мәсәләсинә мәркәзи суалына чавабын ахтарышындан, јә'ни проблемин үмумијјәтлә, бүтөвлүкдә һәлли јоллары вә васитәләринин тапылмасындан ибарәтдир.

Тәдгигатда ғојулмуш проблемин ајры-ајры тәрәфләринин һәллинә гејри-әсас мәсәләләр јөнәлмиш олур. Онлар тәдгиг едилмәли олан амилләр комплексиндән ирәли кәлир. Гејри-әсас мәсәләләр һәмчинин кәләчәк тәдгигатлары һазырламаг, методик мәсәләләри һәлл етмәк үчүн ғојулур.

Мәсәлән, М.Ә.Рәсулзадә адына БДУ сосиологларынын кечирдији "Кәнч фәһләләрин пешә адаптасијасы просесинин тәкмилләшдирилмәси" адлы тәтбиги сосиоложи тәдгигатын програмында ашағыдакы мәсәлә мүәјјәнләшдирилмишди: емпирик тәдгигатдан алынмыш мә'луматлар әсасында кәнч фәһләләрин пешә адаптасијасы просесләринин тәкмилләшдирилмәси үзрә тәдбирләр системи һазырламаг. Әсас мәсәләјә мувафиг олараг әлавә вә гејри-әсас конкрет мәсәләләр ғојулмушду:

1) коллективин сосиал симасыны өјрәнмәк вә онун сосиал-пешә статусуну мүәјјән етмәк;

2) мүхтәлиф груп ишчиләрин пешә адаптасијасынын характери һаггында експертләрин рә'јини өјрәнмәк;

3) пешә адаптасијасы шәраити барәдә кәнч фәһләләрин рә'јини өјрәнмәк;

4) кәнч мүтәхәссисләрин пешә адаптасијасы шәраити илә таныш олмаг;

5) сосиал демографик шәраитин пешә ападтасијасы просесинә нечә тә'сир көстәрдијини мүәјјән етмәк.

Бүтүн тәдгигат процедурасы онун әсас мәсәләсинин һәллинә табе олунур. Гејри-әсас мәсәләләрин ғојулушу үчүн јохлама әмәлијјатлардан истифадә етмәк олар. Бу әмә-

лиjjатларын көмәjи илә гejри-әсас мәсәләләрин һәллин
алынмыш мә'луматлар башга нөгтеји-нәзәрдән тәһлил ед
лир. Мәсәләләрин әсас вә гejри-әсас оланлара бөлүнмә
тәдгигатчынын вахт вә гүввәләрини мувафиг сурәтдә п
лашдырмаға, әсас диггәти башлыча мәсәләләрин һәлли ү
риндә ҹәмләшдирмәjә имкан верир. Обjект мүрәккәб олд
да мәсәләләрин бөлүшдүрүлмәси тәдгигатын зәрури мәр
ләлиjини мүәjjәнләшдирмәjә, әсас мәсәләдән jаjынмама
вә ејни заманда икинҹи дәрәҹәли мәсәләләри көздән гачы
мамаға имкан jарадыр. Мәсәләләрин мүәjjәнләшдирилмә
сосиоложи тәдгигат програмынын методоложи һиссәсин
дикәр бөлмәсинин – мәфһумларын тәфсири вә әмәлиj
лашдырылмасы бөлмәсинин ишләнмәсинә кечмәjә им
верир. Програмын бу бөлмәси тәдгигатын дүзкүн апарыл
сы үчүн чох бөjүк әһәмиjjәт кәсб едир вә буна көрә дә
табын сонракы фәсли хүсуси олараг һәмин бөлмәнин
рафлы сурәтдә нәзәрдән кечирилмәсинә һәср едилмишди

3. Тәдгигат обjектинин илкин систем тәһлили

Мәфһумлар дәгигләшдирилдикдән сонра үмумиjjә
ихтиjари анлаjышлар топлусундан деjил, һәмин мәфһум
дан истифадә едәрәк тәдгигат обjектинин бүтөвлүкдә,
илкин систем тәсвирини вермәк лазымдыр.

Сосиал обjектин систем кими араşдырылмасы онун
әjjән бир там кими нәзәрдән кечирилмәсини, ону тәш
едән елементләрин үзә чыхарылмасыны, бу елементлә
функсиjаларынын, онларын гаршылыглы әлагәләринин һ
чинин һәр бир елементләр систем арасындакы гаршылы
мүнасибәтләрин тәсвирини нәзәрдә тутур. Бу заман си
мин структуру, онун фәалиjjәт шәртләри ашкар едилир.

Конкрет сосиоложи тәдгигатда систем jанашманын
миjjәти һаггында мәсәләнин гоjулушу ики ҹәһәтдән ва
дир. Биринҹиси, тәдгигатда алынмыш емпирик материа
тәсфири заманы систем jанашмасы тәк, ваһид обjектлә
сосиал системин әлагәси ҹәһәтләринин араşдырылма
jә'ни обjектин "хариҹи" әлагәләринин нәзәрә алынм
үчүн әсас ола биләр.

Икинҹиси, һәмин ваһид обjекти, өз нөвбәсиндә,
олан елементләрә ајырараг, онларын арасындакы әлаг

ри, јә ни објектин "дахили" әлагәләрини гејдә алараг мүәјјән бир систем кими нәзәрдән кечирәркән систем јанашманын бә'зи үмуми тәләбләрини тәтбиг етмәк вачибдир. Бу һалда да објектин илкин тәсвири һәр шејдән әввәл објектин һәм дахили тәбиәтини, һәм дә онун харичи аләмлә мүнасибәтләрини сәчијјәләндирән еләә һәмин әлагәләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәт олачагдыр.

Ајдындыр ки, бу чохнөвлү әлагәләрин тәснифатына вә һәтта садәчә олараг садаланмасына мүхтәлиф чүр јанашмаг олар (гејд едәк ки, һәмин әлагәләр һәр бир конкрет сосиал објектин фәалијјәтини мүәјјән едир).

Бу чүр әлагәләри һәр шејдән әввәл бизим тәдгиг етдијимиз сосиал просес вә ја сосиал һадисәјә тә'сир көстәрән амилләр кими нәзәрдән кечирмәк мәгсәдәујғундур. Бу амилләри ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

А) *үмуми вә спесифик;*

Б) *бирбаша вә долајы;*

В) *објектив вә субјектив**.

Бурада көстәрилмиш амилләр групуну һеч бир һалда мүтләг бир шеј һесаб етмәк олмаз. Бир тәдгигатда үмуми амил кими чыхыш едән башга тәдгигатда спесифик амил ола биләр. Ејни илә бир тәдгигатда бирбаша олан амил дикәриндә долајы амил кими чыхыш едир. Амилләрин објектив вә субјектив оланлара бөлүнмәси дә нисби сәчијјә дашыјыр.

Мәсәлән, "Инсан вә онун әмәји" тәдгигатында әмәјә мүнасибәти мүәјјәнләшдирән үмуми објектив амилләр бөлмәсинә истеһсал мүнасибәтләри системи илә јанашы "чәмијјәтин әсас дәјәр јөнүмү системи"нин дахил олдуғу ичтимаи шүур вәзијјәти дә салынмышдыр**. Спесифик објектив амилләри бөлмәсинә исә фәһлә коллективиндә мүнасибәтләр, аилә тәрбијәси системи, күтләви информасија вә тәблиғат васитәләринин тә'сири вә с. дахил едилмишдир. Бу чүр сијаһы әсасында сосиологлары "објектив вә субјектив" анлајышларыны сәһв баша дүшмәкдә күнаһландырмаг олармы? Әлбәттә ки, јох. Тәдгигатын бүтүн контекстиндән ајдындыр ки, сөһбәт нәдән кедир вә мәфһумлар һансы мә'нада ишләдилир. Лакин, терминоложи чәтинликләр мөвчуддур

---

* Ядов В. А. Методология и процедуры социологических исследований. Тарту, 1968,с.79.

** Ядов В. А. Методология и процедуры социологических исследований. Тарту, 1968,с.81.

вә дикәр терминолокија ... системинә әл атмаг лазым кәлир.

Белә бир суал мејдана чыхыр, нә үчүн һәлә тәдги дан әввәл, програмын тәртиб едилмәси мәрһәләсиндә јектин илкин систем тәдгиги апарылмалыдыр? Нә ү објектин фәалијјәтинә тә'сир көстәрән бүтүн амил мәчмусу габагчадан нәзәрдә тутулмалы вә нәзәрә алын лыдыр? Бу конкрет сосиоложи тәдгигат идејасынын өз дән имтина етмәк демәк дејилми, ахы сөһбәт сырф нә ри тәһлилдән кедир? Бүтүн бу суаллар принсипиал ә мијјәт дашыјыр.

Бу суалларын чаваблары идрак просесиндә нәзәри емпирик тәрәфләрин гаршылыглы мүнасибәтинә, конк сосиоложи тәдгигатын мүхтәлиф мәрһәләләриндә нәзә јәнин вәзифәләринә аид үмуми проблемин һәлли илә лыдыр. Објектин илкин систем тәсвири сосиолога өјр лән материалы бир нөв мүәјјән "чәрчивәјә" алмаға им верән хүсуси бир нәзәри әсас кими чыхыш едир. Бу һе өзүнү сүн'и сурәтдә мәһдудлашдырмаг демәк дејил, бу ныз һәмин тәдгигатда мүтләг өјрәнилмәли олан емпирик териалы фәргләндирмәк вә сечиб ајырмаг үчүн васит Бу чүр тәсвирин илкин характери садаланмыш амилләр һәр биринин ролу вә әһәмијјәти һаггында нәтичәләри а програм мәрһәләсиндә гәти шәкилдә шәртләндирмир. бурада јалныз о шәртләри садалајырыг ки, онлары уну олмаз вә нәзәрдә сахламаг лазымдыр. Тәдгигатчыны һ лик објектин мүхтәлиф дахили вә харичи әлагәләринин түн мүмкүн истигамәтләри, башга сөзләрлә, мүмкүн ф сионал асылылыглар сырасы марагландырыр.

Објектин конкрет сосиоложи тәдгигатда илкин тем тәсвиринә мисал олараг "Шәһәр шәраитиндә ичт рә'јин, дөвләт вә ичтимаи тә'сисатларын фәалијјәтин сири" адлы әсас лајиһәдә тәдгигат објектинин Б. А. шин тәрәфиндән јеринә јетирилмиш тәсвирини көстә олар*. Мүәллиф дөвләт вә ичтимаи тә'сисатларын в һәрин ичтимаи рә'јинин бүтүн әлагәләр системинин фик тәсвирини тәклиф едир (схем садәләшдирилмиш килдә верилир).

---

* 47 пятниц (Выпуск 5). Контентный анализ: Метод организация. М., 1969, с.17.

Бурада тәдгигат објекти мүәјјән һипотетик системдә бирләшдирилән кејфијјәтчә мүхтәлиф елементләрә ајрылмыш шәкилдә көстәрилмишдир. Тәдгигат предмети схемдә көстәрилмиш елементләр вә әлагәләр олачагдыр. Емпирик мә'луматларын тәһлилинин мәһз һансы истигамәтдә апарылачагы програмын сонракы бөлмәсиндә (тәдгигатын ишчи һипотезаларында) мүәјјәнләшдирилир.

Әлбәттә ки, предметин мәнтиги тәһлили һеч дә мүтләг график схем шәклиндә јекунлашдырылмамалыдыр.

Һәмин схем садәчә олараг елементләрин, јарымсистемләрин вә әлагәләрин әјани тәсвири кими мүнасибдир. Бә'зи мүәллифләр илкин тәһлили мәнтиги символлар вә һәтта шәрти ријази моделләрдән истифадә етмәклә апармагы үстүн сајыр, башгалары исә сөз васитәси илә јеринә јетирилән әтрафлы тәсвирләрдән истифадә едирләр. Бурада иш формада дејил, маһијјәтдәдир: биз јени билик ахтарышы јолларыны әсасландырмаг үчүн тәдгигат предмети һаггындакы мөвчуд биликләри системләшдирмәјә чалышырыг.

4. Һипотезаларын ифадә едилмәси

Мә'лум олдуғу кими, елми идрак просесиндә һипотезаларын ролу чох бөјүкдүр. Буна көрә дә сосиоложи тәдгигат апарыларкән һипотезаларын ирәли сүрүлмәсинә бөјүк диггәт јетирилир вә онларын формалашдырылмасына програмын хүсуси бөлмәси һәср едилир.

Сосиоложи тәдгигат һипотезасы сосиал објектләрин структуру өјрәнилән сосиал һадисәләрин арасындакы әлагәләрин сәчијјәси вә маһијјәти, бу әлагәләри шәртләндирән амилләр һаггында елми фәрзијјәдир. О, тәдгигатын мәгсәдини конкретләшдирир вә тәдгигат просесини тәшкил едән, ону дахили мәнтигә табе едән әсас методоложи васитәдир. Сосиоложи тәдгигат һипотезасынын методоложи ролу он-

дан ибарәтдир ки, о, тәдгигатын нәзәри консепсијасы илә
емпирик базасы арасында гаршыја гојулмуш проблем
һәлли үчүн зәрури олан амилләр даирәсини әкс етдирм
көмәк едән һиссәдир.

Сосиоложи тәдгигатын елми чәһәтдән әсасландыры
мыш һипотезасы бир сыра тәләбләрә чаваб вермәлидир.
сосиал просесләрин елми идракынын үмуми методоло
әсасынын принсипләри илә зиддијјәтә кирмәмәлидир; А
күнлүјү артыг сүбут олунмуш нәзәријјәләрә, елми чәһәтд
муәјјәнләшдирилмиш мә'лум фактлара зидд олмамалыд
сосиоложи тәдгигат просесиндә јохланыла билмәли
(онун ифадә едилмәсиндә јохланылма үсулу ајдын көс
рилмәлидир); емпирик изаһы олмајан анлајышлар һипоте
дахил едилмәмәлидир, әкс тәгдирдә о јохланыла билмәз.

Фәрзијјәләрин үмумиләшдирмә дәрәчәсинә көрә ә
һипотезаны вә нәтичә һипотезаны фәргләндирирләр.
нунчулар әсас һипотезалардан чыхарылыр. Әсас һипоте
ларын ифадә едилдији анлајышларын бирбаша емпирик
мәтләри олмаја да биләр, лакин сосиоложи тәдгигатын
тичә һипотезаларынын анлајышлары мүтләг емпирик ин
каторларла әлагәләндирилмәли, тутушдурулмалыдыр. Н
чә һипотезаларын тәсдиг едилмәси әсас һипотезала
әсасландырылмасынын сүбутудур. Бир мисал кими Ле
град сосиологларынын "Инсан вә онун иши"* адлы тәдг
тында әсас һипотезаларын вә нәтичә һипотезаларынын
формалашдығыны нәзәрдән кечирәк. Фәһләләрин ишә
насибәтләринин тәдгигинин башлыча әсас һипотезала
дан бири belә ифадә едилирди: әмәјин функсионал маһ
ти әмәк фәалијјәтинин верилмиш үмуми сосиал шәрт
дахилиндә објектив вә субјектив көстәричиләрдә гејд
нан әмәјә мүнасибәти тә'јин едән апарычы амил олачаг
Бурадан белә бир нәтичә чыхыр: ишин јарадычылыг им
лары (әмәјин мәзмуну) нә гәдәр јүксәк оларса, әмәјә м
сибәтин објектив көстәричиләри бир о гәдәр јүксәк
ишин јарадычылыг имканлары нә гәдәр јүксәк оларса,
јә мүнасибәтин субјектив көстәричиләри (ишдән разы
бир о гәдәр јүксәк олар; бир пешәдән дикәринә кечди
әмәјин мәзмуну арасындакы корреласијанын (нисба
өлчүсү (јарадычылыг шкаласы үзрә), бир тәрәфдән су

* Бах: Человек и его работа. Социологическое исследовани
1967.

иы вә објектив әсасларa көрә әмәјә мүнасибәт, дикәр тә-рәфдән, әмәкһаггы мигдарынын артымы илә әмәјә мүнаси-бәтин һәмин көстәричиләри арасындакы коррелјасија өлчү-сүндән јүксәк олачагдыр; әмәк мотивләринин структурунун дәјишкәнлијинин әмәк һаггынын өлчүсүндәки фәргләрдән асылылыгы әмәјин мәзмунундан даһа чох олачагдыр.

Нәтичә һипотезаларынын јохланылмасы, јалныз о шәрт дахилиндә мүмкүндүр ки, онларын ифадә едилмәсиндә ис-тифадә олунмуш бүтүн истилаһлар емпирик изаһ едилмиш олсун. Мәсәлән, биринчи нәтичә һипотезасында бу анла-јышлар вардыр: ишин јарадычылыг имканлары (әмәјин функсионал мәзмуну), әмәјә мүнасибәтин објектив көстә-ричиләри вә мүнасибәтләрин "јүксәлмәси". Бу анлајышла-рын емпирик тәфсириндә биз онларын мүшаһидә олунан әламәтләрини тапырыг. Әмәјин функсионал мәзмуну кон-крет ишин әламәтләри нисбәти үзрә үч ме'јарын нәзәрә алынмасы илә мүәјјәнләшдирилир: ишин механикләшдирил-мә сәвијјәси, тәләб олунан ихтисаслашма сәвијјәси вә сәрф едилмиш физики вә әгли иш мигдарынын нисбәти (хроно-метраж мә'луматларына әсасән). Бу үч әламәтин нисбәтинә әсасән бүтүн пешәләр 6 синфә бөлүнүр — ихтисас тәләб етмәјән даими физики гүввә илә баглы әл әмәјиндән пулт сазлајычысынын арасыкәсилмәз физики кәркинлик тәләб едән јүксәк ихтисаслы әмәјинә гәдәр. Әмәјә мүнасибәтин објектив көстәричиләри 5 әламәти нәзәрә алыр (мәһсул-дарлыг, мәһсулун кејфијјәти, тә'чили тапшырыглар јеринә јетириләркән мәс'улијјәтин сәвијјәси, ишдә тәшәббүскар-лыгын сәвијјәси, иш ихтисасынын артырылмасы) вә онлар вәһид әдәди индикатор (индекс) һалына бирләшдирилмиш олур. Мүнасибәтләрин "јүксәлмәси" о демәкдир ки, бүтүн груплар әмәјин мәзмунуна көрә көстәрилмиш әламәтләр үзрә ән ашағысындан ән јүксәјинә гәдәр дәрәчәләрә бөлүн-мүшдүр (низамланмышдыр), бу, ишин објектив көстәричилә-ри индексләринә дә аиддир.

Бу чүр тәфсир едилмиш һипотеза јохланыла билән һи-потезадыр. Лакин бурада чидди методоложи чәтинлик вар-дыр. Һипотеза сечилмиш емпирик әламәтләр үзрә јохланы-ла биләндир. Лакин һәмин әламәтләрин әсасландырылмасы-на зәманәт вармы? Демәли, интенсивлик чәһәтдән јалныз һипотетик мүлаһизә дејил, һәм дә онун емпирик тәфсири емпирик јохламадан кечмәлидир. Буна көрә дә һипотетик мүлаһизәнин тәсдиг олуна билмәк имканыны артырмаг үчүн

ашағыдакы гајдаја әмәл етмәк лазымдыр. бир-бири илә
шыдыглы әлагәси олан бөјүк мигдарда һипотеза ирәли
мәјә вә һәр бир һипотеза үчүн онун мүмкүн гәдәр чох
пирик индикаторуну көстәрмәјә чалышмаг лазымдыр.

Беләликлә әсас һипотезалар онлардан чыхарылан б
бир нәтичә һипотезалар сырасына чеврилир. Емпирик т
ғатда мәһз әсас фәрзијјәләрә нисбәтән даһа аз үмуми
дирилмиш олан анлајышлар васитәси илә ифадә един
нәтичә һипотезалар јохланылыр. Әкс тәгдирдә һипотеза
пирик мә'луматлар илә јохланыла билмәз.

Тәдгигатын мәгсәдләриндән чыхыш едәрәк һипоте
ры әсас вә ғејри-әсас һипотезалара бөлүрләр. Мәнтиғ
рәтдә гаршылыглы әлагәси олан әсас һипотеза вә нә
һипотезалардан фәргли олараг онлар мүхтәлиф мәсә
рин һәллини әкс етдирир вә бир нөв бир-бири илә ја
мөвчуд олур.

Ишләнилмә вә әсасландырылма дәрәчәсинә көрә
сиоложи тәдгигатын илкин вә әлавә һипотезаларыны
ләндирирләр. Әкәр илкин һипотезалар емпирик мә'лу
лар васитәси илә инкар едилирсә, онда онларын әвә
әлавә һипотезалар ирәли сүрүлүр.

Өјрәнилән сосиал објектә аид олан фәрзијјәләрин
муну илә әлагәдар олараг сосиоложи тәдгиғатын тәсви
чи, изаһедичи, прогноз вә с. һипотезалары олур.

Сосиоложи тәдгигатын тәсвиредичи һипотезалары
нилән објектин фактик, һәғиги вәзијјәти, онун структу
функсијалары һаггында фәрзијјәләрдән ибарәтдир. Би
да ки, бу һагда емпирик информасија тәһлил едилир, о
һәр шејдән әввәл, емпирик фактлара аид олур. Мәс
әкәр зәһмәткешләрин сосиал фәаллығы өјрәниләрсә,
әввәлләр дикәр тәдгигатларда алынмыш елми информ
нын әсасында тәдгиг олунан шәхсләрин мәһз һансы һ
синин ичтимаи һәјатда вә мүәссисәләрин идарә олунм
да фәал иштирак етдијини фәрз етмәк олар. Сосио
тәдғиғатын бу нөвдән олан һипотезаларынын ирәли с
мәси көзләнилән нәтичәләри мүтләг рәгәмләрдә, нисб
ларда (фаизләрдә), орта ғијмәтләрдә, динамик сыралар
с. алмаға имкан верир.

Сосиоложи тәдгигатын изаһедичи һипотезалары ө
лән објектдә сәбәб-нәтичә әлагәләри һаггында фә
онун маһијјәтини дәрк етмәк истигамәтиндә нөвбә
дымдыр.

Онларын әсасында сосиоложи тәдгигатын тәсвиредичи һипотезаларынын тәсдиг олунмасы нәтичәсиндә мүәјјән едилмиш сосиал фактларын сәбәбләрини ачмаг чәһдләри көстәрилир.

Мүәјјән әһәмијјәтә малик олараг һәр бир ајрыча һадисә мүәјјән ганунлара табе олан һәр һансы һадисәләр сырасына дахилдир. Буна көрә дә јалныз сосиоложи тәдгигатын һадисәләри онларын бир-бириндән нисби ајрылығында нәзәрдән кечирән һипотезаларыны дејил, һәм дә бир чох һадисәләри ваһид бир просес кими әһатә едән ганунаујғунлуглар һаггында прогноз һипотезаларыны да ишләмәк лазымдыр. Онлар објектләрин, өјрәнилән просесләрин фәалијјәт вә инкишафындакы тәмајүлләри көстәрир, конкрет сосиал фактлар чәрчивәсиндән чыхараг онлары статистик сыралар шәклиндә бирләшдирир. Демәли, әкәр әһалинин сосиал фәалијјәти өјрәнилирсә, бунун јалныз фактик вәзијјәтини мүәјјәнләшдирмәк вә бу вәзијјәти изаһ едән сәбәбләри тәсвир етмәклә кифајәтләнмәјәрәк онун инкишаф тәмајүлләри вә ганунларыны да ачмаг лазымдыр.

5. Програмын проседур һиссәси

Конкрет сосиоложи тәдгигат апармаға башламыш сосиологун әсас методоложи иши һипотезаларын ифадә едилмәси илә баша чатыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, сонралар методоложи мәсәләләрә үмумијјәтлә фикир верилмәјәчәкдир. Бүтүн тәдгигат просеси боју һәр һансы бир техники үсул тәтбиг едиләркән үмуми методоложи принсипләр тәдгигатчынын бүтүн ишини истигамәтләндирир. Лакин тәдгигат програмынын галан сонракы һиссәсини шәрти олараг *проседур һиссәси* кими адландырмаг олар, чүнки әсас е'тибарилә проседур вә техника мәсәләләри нәзәрдән кечирилир.

Програмын проседур һиссәси мүшаһидә ваһидләринин сечилмәсиндән, јә'ни тәдгигатын кедишиндә билаваситә тәдгиг едилмәли олан адамлар топлусунун мүәјјәнләшдирилмәсиндән башлаја биләр. Тәдгигат објектини тәшкил едән адамларын һамысынын (бу исә минләрлә адам ола биләр) сорғудан кечирилмәси мәгсәдәујғун олмазды. Бу тәдгигатын апарылмасы вахтыны узадар вә демәли мә'луматларын алынмасыны кечикдирәр, бөјүк мигдарда адамы ишдән ајырар вә тәдгигатын өзүнү һәддән артыг чәтинләшдирәрди.

Буна көрә дә сосиоложи тәдгигатларын әксәријјәти там
јил, сечмә характеринә маликдир. Башга сөзләрлә, мү
вә олдугча чидди гајдалар әсасында өјрәнилән обје
структуруну сосиал-демографик вә бир сыра дикәр ха
теристикалар үзрә әкс етдирән нисбәтән азсајлы адаı
групу сечилир.

Објектин өзүнәмәхсус модели олан сечмә топлу
објектин өзү (әсас топлу) арасындакы нисбәт прогр
тәчрүби-статистик вә ријази-статистик методларын васи
илә мүәјјән едилир. Сосиоложи тәдгигатларын сечмә м
дикасы китабын мүвафиг фәслиндә нәзәрдән кечирилир

Програмын проседур һиссәсинин нөвбәти бөлмәси
гигатда тәтбиг олунан емпирик мә'луматларын топланı
методлары вә техникасына һәср едилир. Објектин спес
касында, һәмчинин өјрәнилән објект һаггында артыг
олан информасијанын характериндән асылы олараг со
ложи информасија топламаг методларынын сечкиси ап
лыр (мүшаһидә, анкетләшдирмә, мүсаһибә алма вә с.) в
нун әсасында тәдгигатын аләтләр дәсти (анкетләр, сорг
рәгәләри, мүшаһидә карточкалары вә б.) ишләнилиб һа
ланыр. Програмда алынмыш информасијанын ишләнилм
тәһлил методлары да көстәрилир.

Програмын проседур һиссәсинин мүһүм тәркиб
менти сосиоложи тәдгигатын планы — елми ахтары
стратекијасы вә тактикасыны мүәјјәнләшдирән, ишин
килинин һазырлыг мәрһәләсинин әсас сәнәдидир. Ики
план сәнәди фәргләндирилир: стратежи вә иш планы.
сиоложи тәдгигатын стратежи планы тәдгигатын үмуми
септуал схемини әкс етдирир вә сосиологун фәалијјәт
ардычыллыгыны мүәјјәнләшдирир. Бу планын ахтарыш,
литик вә експериментал вариантларыны ајырырлар.

Ахтарыш планы тәдгигат објекти вә проблеми һагг
ајдын тәсәввүр олмадыгда тәтбиг едилир. Онун мә
проблемин ифадә едилмәси вә һипотезаларын ирәли с
мәсиндән ибарәтдир. Бу нөв план һәмчинин сосиол
һәлл етмәли олдуғу мәсәләләрин ардычыллыгыны, нөв
лијини мүәјјәнләшдирир. Бурада ашағыдакы үсуллар
фадә олунур: сәнәдләрин өјрәнилмәси, мүсаһибә апары
сы вә мүшаһидәләрин јеринә јетирилмәси.

Аналитик план проблем һаггында објекти ајырма
тәсвири һипотезаны ифадә етмәјә имкан верән били
мөвчуд олдугда тәтбиг едилир. Планын мәгсәди бу һи

анын јохланылмасындан вә һипотеза тәсдиг олунарса, өј-әнилән објектин дәгиг характеристикасынын алынмасын-ан ибарәтдир. Бурада истифадә едилән үсуллар ахтарыш ланы јеринә јетириләркән тәтбиг олунан үсуллардан бир әдәр фәргләнир: сечмә вә ја монографик тәдгигат, анкет-әшдирмә, статистик апарат.

Експериментал план објект һаггында әлдә олан билик-әр изаһедичи һипотезаны ифадә етмәк имканы јаратдыгда әтбиг едилир. Онун мәгсәди објектдә сәбәб-нәтичә әлагә-әринин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Изаһедичи ипотезанын јохланылмасынын ән мүһүм үсулу реал експе-иментин кечирилмәсидир.

Конкрет сосиоложи арашдырмалар практикасында со-иоложи тәдгигат планларынын бу типләри надир һалларда шләдилир. Адәтән онлардан һәр бири тәдгигатын мүәјјән әрһәләсинә мувафиг олур. Бир тәдгигатда планын бүтүн өвләри тәтбиг едилә вә бирләшдирилә биләр.

Стратежи вә ја башга чүр дејилсә, принсипиал, тәдги-т планы иш планына чеврилир, сонунчуда исә бүтүн ишин ас мәрһәләләри көстәрилир, тәдгигатын методика вә тех-икасы мүәјјәнләшдирилир, ишин кедишинин шәбәкә гра-ики нәзәрдә тутулур. Тәдгигатын иш планынын гурулмасы ас тәләбләр кими чыхыш едән шәртләрә — көстәрилмиш иләрин планлашдырылмыш вахт әрзиндә низама салын-ыш шәкилдә јеринә јетирилмәсинә, онларын тәдгигатын чирилмәси мәрһәләләринә мувафиг ардычыллыгла апа-илмасына риајәт етмәји нәзәрдә тутур.

Беләликлә, иш планы тәдгигатын мүстәгил, стратежи анынын бир нов голу кими чыхыш едә билән сәнәдә чев-лир. Лакин чох заман тәдгигатын иш планы принсипиал анла бирликдә, онун тәшкилати давамы вә конкретләшди-лмәси кими тәртиб едилир.

6. Програма даир үмуми тәләбләр

Биз програмын ајры-ајры елементләринин хүсусијјәтлә-илә таныш олдуг. Лакин програм бүтүн маддәләринин р-бири илә гаршылыглы сурәтдә баглы олдугу ваһид ме-доложи сәнәддир. Идеал програм һансы үмуми тәләбләрә ваб вермәлидир?

Илк елементар тәләб програмын зәрурилијидир, нә гә-р гәрибә көрүнсә дә, бу барәдә демәк лазым кәлир, чүн-

ки јени фәалијјәтә башлајан тәдгигатчылар иши програмсыз апармаға чәһд көстәрирләр.

Програмсыз тәдгигат кортәбии сынаг вә сәһв етмәк методу илә апарылан ахтарыша бәнзәјир: чох вахт алынан мә'луматларла мүгајисәдә сәрф едилән енержи өзүнү доғрултмур. Тәдгигатын кедишиндә ашкар олур ки, анлајышлар емпирик мә'луматларла "тә'мин едилмир", һипотезаларын јохлуғу шәраитиндә материалын нечә ишләнилмәли олдуғу ајдын дејил. Бу суаллары артыг топланмыш мә'луматларын тәһлили мәрһәләсиндә ајдынлашдырмаг чәһдләри мә'јуслуғ кәтириб чыхарыр. Мә'лум олур ки, материал там јығылмајыб, сечмә чидди тәләбләрә чаваб вермир, алынан чаваб габагчадан планлашдырылмыш суаллара аид дејил.

Икинчи тәләб програмын дәгиг олмасы тәләбидир. Онун бүтүн мүддәалары дүрүст олмалы, бүтүн елементләри тәдгигатын мәнтигинә ујғун сурәтдә јахшы дүшүнүлмүш, ајдын ифадә едилмиш олмалыдыр. Ајдын ифадә едилмиш програм олмадыгда тәдгигат иштиракчылары бир-бири илә үмуми дил тапа билмир, мәсәләләрин узагландырылмасы, дәгигләшдирилмәсинә вахт итирирләр. Онларын дәгиг програмы олса иди, бу чүр чәтинликләр ортаја чыхмазды.

Үчүнчү мүһүм тәләб програмын бүтүн елементләринин мәнтиги ардычыллыға малик олмасыдыр. Тәдгигатын вәзифә вә мәгсәдләрини анламадан, тәсәввүр етмәдән принсипиал план сечмәкдән башламаг олмаз. Објекти бүтөвлүклә тәсәввүр етмәдән (һеч олмаса үмуми һипотезалар сәвијјәсиндә) хүсуси, тәкчә һипотезалары ифадә етмәјә чәһд көстәрмәк мә'насыздыр. Принсипиал тәдгигат методуна малик олмадан мә'лумат топламаг методларынын сынанылмасына башламаг олмаз.

Нәһајәт, *програм чевик олмалыдыр.* Илк бахышдан белә корүнә биләр ки, бу тәләб әввәлки тәләбә зиддир. Лакин әслиндә програмын чевиклији онун бүтүн һиссәләринин бир-бири илә бағлылығыны көстәрир вә белә бир тәләби ирәли сүрүр: һәр һансы ајрыча бир һиссәдә сәһвләр ашкар едилдикчә програмын бүтүн бөлмәләрини систематик сурәтдә раг нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Мәсәлән, сынаг тәдгигатында һәр һансы бир мүһүм анлајышын емпирик интерпретасијасынын гәнаәтбәхш олмадығы ашкар едилир. Интерпретасијанын дәјишдирилмәси консептуал системин һансыса һиссәләринә јенидән бахылмасыны тәләб едир вә әлбәттә, мувафиг һипотезаларын

јышларын истифадәси илә бағлы оланларын) јенидән ифадә олунмасыны нәзәрдә тутур. Адәтән, објектин илкин там әһлили мәрһәләсиндә анлајышларын дәгигләшдирилмәси әриндә иш давам етдирилир, һипотезаларын ишләнмәси әрһәләсиндә исә предметин систем тәһлилиндә дүзәлишләр апарылыр.

Бир чох һалларда програмын ишләнмәси **ики мәрһәләдән** кечир. Әввәлчә тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләринин әстәрилмәси, һипотезаларын тәхмини ифадәси илә програын макети үмуми шәкилдә тәсвир едилир; бунун архасын ахтарыш планы үзрә сәһра тәдгигаты мәрһәләси кәлир нәһајәт сәһра мүшаһидәләри вә әдәбијјатын (мәнбәләин) нәзәрә алынмасы илә тәдгигатын там програмы тәртиб дилир.

Әсаслы сурәтдә ишләнилмиш програм елми ишин мүм нәтиҹәсини тәшкил едир.

Башга тәдгигатчылар бу програм үзрә емпирик матери топлаја, тәһлил едә вә бунунла да бирҝә сә'јләрлә онун ми дәјәрлилијинин, мө'тәбәрлилијинин артмасына наил а биләрләр.

МӘФҺУМЛАРЫН ТӘФСИРИ ВӘ ӘМӘЛИЈЈАТЛАШДЫРЫЛМАСЫ

1. Мәфһумларын нәзәри вә емпирик тәфсири

Һәр бир елмин нәзәри системи өзүнә мәфһумлар с темини еһтива едир. Просес вә һадисәләрин һәр һансы елмдә өјрәнилән тәрәфләри мәһз мәфһумлар васитәси ифадә олунур.

Һәр бир конкрет сосиоложи тәдгигатда алимләр сыра мәфһумларла ишләјирләр. Буна көрә дә һәмин м һумларын мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк мәсәләси мејд чыхыр. Сосиоложи тәдгигатда мүһүм гајдалардан бири потезанын сонракы емпирик әсасландырылмасы мәгс илә нәзәри мүддәаларын емпирик мә'луматларла мүгајі сидир. Бу мәсәләләрин һәлли үчүн хүсуси мәнтиги әмә јатлардан истифадә олунур.

Мәфһумун мәзмуну јалныз о заман там ачыла биләр онун тәфсири *ики истигамәтдә* едилсин: мәфһумун ди мәфһумла мүгајисәси (мәфһумун нәзәри тәфсири) вә с мүшаһидә вә експериментдән алынан емпирик мә'лумат ла мүгајисәси (мәфһумун емпирик тәфсири). **Биринчи һа** мәфһумун нәзәри мәзмуну, **икинчи һалда** исә емпирик муну ачылыр.

Тәдгигат предметинин формалашмасы просесиндә е нилән објектин фикри мәнтиги васитәләрлә бир чох һи ләрә елементләрә вә әлагәләрә бөлүнүр. Бунун нәтичә дә сосиолог елә фикри абстраксијалар алмалыдыр ки, о ры емпирик тәфсир етмәк вә ја башга сөзләрлә, емпи көстәричиләрә кечирмәк мүмкүн олсун. Гносеоложи хымдан емпирик көстәричиләр фикри абстраксијал һисси мә'луматларын өзүнәмәхсус бирләшмәсидир. Бу да онлар индикатор-мәфһумлар адландырылыр. Нәзәри сепсијалардан емпирик тәдгигатлара вә әксинә кечид онларын васитәсилә јеринә јетирилир. Индикатор-мәф лар системи тәдгигат објекти олан емпирик саһәни, һ мә'луматлар саһәсини көстәрир.

Тәдгигат нәтичәсиндә әлдә едилмиш емпирик мә'лу ларда керчәклик һаггында јени билик әкс олунур. Бу б

иссиjатла тәфәккүрүн тәдгигат просеси кедишиндә баш ерән гаршылыглы тә'сиринин нәтичәсидир. Емпирик мә'луатлар онларын хүсуси сосиоложи нәзәриjjәjә дахил едиләси васитәсилә дәрк вә нәзәри тәфсир едилир.

Мәфһумларын емпирик тәфсири нәзәри истилаһларын мпирик мә'насынын өзүнәмәхсус ахтарыш проседурундан барәтдир.

Билаваситә емпирик тәфсир едилән ("ишарәетмә гаjдаары" васитәси илә) нәзәри системин һеч дә бүтүн елеентләри дејил, јалныз бүтөвлүкдә системин "тәмсилчиләи" кими чыхыш едән ајры-ајры истилаһ вә чүмләләри олур. истемин галан истилаһ вә чүмләләри билаваситә емпирик әфсирини тапыр. Билаваситә тәфсир системин истилаһ вә үмләләринин билаваситә тәфсир едилән истилаһ вә чүмләәри илә мәнтигин әлагәләри васитәсилә ("әгли нәтичә гаjалары" васитәсилә) јеринә јетирилир.

"Ишарә етмә гаjдаларындан" бири операсионал әмәлиjтлашма тә'рифидир. Операсионал тә'риф нәзәри мәфһуун нәтичәси емпирик мүшаһидә олуна вә ја өлчүлә билән ксперментал әмәлиjјат васитәсилә ачылмасыдыр. Ән садә алда бу, нәзәри мәфһумда ифадә олунмуш һадисәнин мөвудлугуна вә ја јохлугуна шәһадәт едән емпирик әламәтин өстәрилмәсидир. Адәтән операсионал тә'рифләр мүәjjән әмиjjәт асылылыгы шәклиндә ифадә едилир.

Онтоложи бахымдан емпнрик көстәричиләр билаваситә үшаһидә олунмаjан вә өлчүлә билмәjән дикәр һадисәнин өвчудлугуну көстәрмәк үчүн истифадә едилән мүшаһндә унан вә өлчүлә билән һадисәләрдир. Бу һалда онлар инкатор-һадисәләр адландырылыр. Онлар информасија мәнәји, билаваситә мүшаһидә олунан вә өлчүлә билмәјән, һисбнликләрлә пәрдәләнмиш сосиал керчәклиjин "тәмсиләридир". Бу реаллыг мүшаһидә вә өлчмә васитәсилә бивасигә әкс етдирилир.

Беләликлә, мүшаһидә вә өлчмә нәзәри мүддәалары емрик мә'луматларла мугаjисә етмәjә имкан верән хүсуси иләнилиб һазырланмыш емпирик көстәричиләр системи ситәси илә мүәjjәнләшдирилир. Бу чүр систем бир сосиожи тәдгигат һүдудлары дахилиндә һазырланыр вә билаватә онун мәгсәд вә вәзифәләрилә баглыдыр. Мәсәлән, мәjә мүнасибәт" сосиоложи мәфһумуну бирбаша емпик тәфсир етмәк мүмкүн дејил. О јалныз долајы јолла тәфр едилә билә р. Ону бирбаша тәфсир етмәjә имкан верән

аралы анлајышлардан ибарәт ү1 төркис инсөзјә ој
олар: әмәјә сәрвәт кими јанашмагла бағлы мүнасибәт ,
пешәнә олан мүнасибәт, мүәјјән бир мүәссисәдәки мүәј
бир ишә олан мүнасибәт. Сонунчу "ишә мүнасибәт" мәф
муну да бир сыра характеристикалара ајырмаг олар.
ишә мүнасибәтин објектив (әмәк мәһсулдарлығы, әмәк
шәббүсү, әмәк интизамы) вә субјектив (шәхсијјәтин дә
јөнүмү фәалијјәт мотивләринин структур вә иерархија
ишдән разылығын вәзијјәти) характеристикаларыдыр.
мәфһумлары артыг операсионал тә'риф васитәсилә била
ситә емпирик тәфсир етмәк олар.

Һәр бир мәфһума аид емпирик көстәричиләри вә он
рын гејд едилмәси үчүн тәдгигат васитәләри системини к
тәрмәк олар. Мәсәлән, дәјәр јөнүмүнүн емпирик көстә
чиси олан рә'ј сорғу (мүсаһибә, анкет) васитәси илә
едилир, тәшәббүскарлығын көстәричиси олан сәмәрәл
дирмә тәклифләринин сајы исә ади һесаблама васитәси
гејд едилир. Беләликлә, емпирик көстәричисинин сечил
си һәм тәфсир едилән мәфһумдан, һәм дә сосиологун
рәнчамында олан тәдгигат васитәләриндән (мүшаһидә вә
чү чиһазларындан) асылыдыр.

Операсионал тә'риф сосиоложи нәзәријјәнин нәзәри
тилаһынын там мәзмунуну әкс етдирмир. Бундан башга,
дә һәр бир мәфһума гисмән дә олса операсионал тә'риф
мәк мүмкүн дејил. Ејни бир нәзәри мәфһумун бир нечә ем
рик тәфсири ола биләр. Бу о демәкдир ки, бу мәфһумун
бәчүр тәдгигат шәраитиндә ишләјән мүхтәлиф операсио
тәтбиг ме'јарлары вардыр. Өз-өзлүјүндә нәзәри мәфһум
расионал тә'рифләрдән асылы олмајан вә онлар васитә
ифадә олунмајан мүәјјән мә'на дашыјыр.

Сосиологларын адәтән ишләтдикләри әсас мәфһум
гејри-операсионал тә'рифләрин васитәси илә артыг мүәј
ләшдирилмишләр. Гејри - операсионал тә'рифләр онл
јалныз тамамлајараг тәдгигаты башламаға имкан верир.
расионал тә'рифләрин хүсусијјәти исә ондан ибарәтдир
онлар мүшаһидә вә експериментин һисси мә'луматлар
си илә мәһдудлашыр. Бу онларын һәм үстүнлүјү, һәм дә
сурудур. Үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, онлар тәдгигат
елми практиканын хүсуси нөвләри олан мүшаһидә вә
перименто әсасланмаға имкан верир. Гүсуру исә ону
бағлыдыр ки, онлар елми мәфһумларын там мәзмунуну
мыр вә дикәр тә'рифләрлә тамамланмалыдырлар.

2. Сосиоложи тәдгигатларда мәфһумларын әмәлиjjатлашдырылмасы

Мәфһумларын әмәлиjjатлашдырылмасыны операсионал ә'рифләрдән ајырмаг лазымдыр. Мәфһумларын әмәлиjjатащдырылмасы концептуал апарат вә онун методик вираситәәри арасында әлагәни мүәjjәнләшдирән хүсуси елми үсулур. Бу јалныз бир билик типиндән дикәринә, нәзәри биикдән емпирик билијә кечид дејил, һәм дә билик әлдә етә үсулларынын бириндән дикәринә, тәдгигатын концепту апаратындан онун методик васитәләринә кечиддир.

Тәдгигатын предметини идарәетмә вә ја планлашдырма, мәк коллективинин сосиал инкишафы, чәмиjjәтин сосиал руктуру, кәнчләрин пешә јөнүмү, ичтимаи рә'ј вә һәјат рзи вә с. олмасына бахмајараг, өлчмә вә експеримент медларынын тәтбиги илә бағлы олан һәр бир програм әмәjjатлашдырма үсулунун ишләдилмәсини тәләб едәчәкдир.

Мәфһумларын әмәлиjjатлащдырылмасы тә'рифләрин мәлиjjатлашдырылмасы илә ејни бир шеј дејил. Мәвһумлаын әмәлиjjатлашдырылмасы һәр шејдән әввәл мәнтиги улдур вә нәзәри мә'наларын емпирик әһәмиjjәтини көсрмәкдир. Мәфһумларын әмәлиjjатлащдырылмасы өзүндә лныз мәнтиги үсулу дејил, һәм дә експериментал шәраити рләщдирир. Бу, мә'луматлары гејд етмәк үчүн јени василәрин — индекс вә шкалаларын һазырланмасыдыр, буну етодик експеримент" дә адландырмаг олар. Бу, емпирик стәричиләрин истифадәси дејил, онларын ахтарышыдыр.

Нәзәрдән кечирдијимиз үсул тәдгигат васитәси јарат- г үсулунда тәтбиг едилән ејни әмәлиjjатлардан ибарәт- р. Мәсәлән, индекс јарадаркән бу әмәлиjjатлар јеринә је- рилир: мәфһумун көстәричијә чеврилмәси (һәм операсио- л, һәм дә гејри-операсионал тә'рифләр, мәсәлән, тәсвир тифадә олунур); көстәричиләрин дәјишәнләрә чеврилмә- (шкаланын типи вә әкәр мүмкүндүрсә, өлчү ваһидинин ни сечилир); дәјишәнләрин индексә чеврилмәси (индек- гураңдырылмасы техникасы сечилир); индексин гијмәт- ндирилмәси (индексләрин е'тибарлылығы вә әсаслылығы- н һесабланмасы јеринә јетирилир). Ән садә мисал кими п бирлији (һәмрә'јлији) индексини көстәрмәк олар. Бу декс гаршылыглы позитив сечки сајынын група едилмиш үн мүмкүн сечкиләрин сајына олан нисбәтиндән ибарәт-

дир. Груп бирлији мәфһуму емпирик сурәтдә гејд олу
көстәричи (гаршылыглы сечки) вә гејд етмә васитәсин
(ади һесабламa) көмәји илә тә'јин олунур.

Мәфһумун әмәлијјатлaшдырылмасы һаггында јалныз
заман данышмаг олар ки, онун (мәфһумун) көстәрдији
әкс етдирдији објектин өјрәнилмәси үчүн хүсуси мето
васитәләр һазырланмыш олсун.

Бир чох сосиолог-практикләр мәфһумларын көстәри
ләрә чеврилмәсини тәдгиг едилән објекти сәчијјәләнди
әламәтләрин там дәстинин садаланмасы кими тәсәв
едир. Мәфһумларын көстәричиләрә чеврилмәси үсулу
көстәрилән тәфсири, һәр шејдән әввәл, тәдгиг едилән
јектин әламәтләринин гејд едилмәси проблемини кәна
гојур вә бунунла да емпирик мә'луматлары топламаг им
ныны тә'мин етмир, икинчиси исә, адәтән хејли мүрәк
сосиоложи мәфһумларын структуруну әһәмијјәтли дәр
дә садәләшдирәрәк ону әламәтләр дәсти шәклинә сал
Лакин әламәтләр системини формалашдырмаг јалныз ем
рик көстәричиләри дејил, һәм дә онлары гејд етмәк вас
ләрини дә индекс вә шкалалары да көстәрмәк демәк
Бундан башга, мүрәккәб сосиоложи мәфһумларын көст
чиләри системини гурмаг үчүн аралыг консептуал моде
һазырланмасы тәләб олунур.

3. Консептуал модел

Консептуал модели гураркән сосиологлар һеч дә һ
шә тәдгиг олунан објектин артыг мөвчуд нәзәријјә әса
да мүкәммәл сурәтдә һазырланмыш консепсијасына ә
ланмыр. Елә бир һал да мүмкүндүр ки, нәзәријјә һәлә
чуд олмасын вә онун јарадылмасы һаггында мәсәлә һәл
ничә галдырылмыш олсун. Бу заман сосиолог өзүнүн
бу һал үчүн гурдуғу ишчи консепсијаја әсаслана биләр
ишчи консепсија сон шәклә дүшмәмишдән вә нәзәријј
зифәсини јеринә јетирмәјә башламамышдан әввәл тәд
тын сонракы кедишиндә бир нечә дәфә јенидән гурула
ләр. Бундан башга, сосиолог сырф интуитив, мәһз конс
ал моделин гурулмасы әсасында ашкар едилән вә сонр
ишчи консепсија шәкилинә салынаҹаг тәсәввүрләрә әса
на биләр.

Концептуал модел мүәјјән иерархија тәшкил едән вә әсас мәфһумун көстәричиләр системи илә әлагәсини васитәләндирән аралыг абстраксијалардан ибарәтдир.

Әсас мәфһумун көстәричиләр системинә кечирилмәси концептуал моделин емпирик көстәричиләрдән ибарәт операсионал моделә чеврилмәси васитәси илә јеринә јетирилир.

Бу һалда көстәричиләр әмәлијјат апармаг үчүн идеал објектләрдән (индикатор-анлајышлардан) — өлчү чиһазлары експериментал функсијаларыны јеринә јетирән вә өјрәнилән објектн тәдгигат шәраитиндә тәмсил едән керчәклик фрагментләриндән ибарәт олур. Операсионал модел тәснифат, мүгајисә вә кәмијјәт дәјишәнләриндән ибарәт ријази модел шәклинә салына биләр. Тәдгигат просеси кедишиндә сосиолог операсионал вә ријази моделләри тәтбиг едәрәк өјрәнилән објект һаггындакы концептуал анлајышлары конкретләшдирмәјә вә бунунла да әсас мәфһумла әкс әлагәни јаратмаға имкан верән мә'луматлары әлдә едир.

Концептуал модел өјрәнилән објекти тәсвир едән дәјишәнләр системи һалында көстәрилә биләр. Мәсәлән, аиләнин концептуал модели ашағыдакы дәјишәнләр групундан ибарәтдир*:

1. Макромүһит амилләри.

2. Микромүһит амилләри.

3. Евдарлыг характеристикалары.

4. Аилә үзвләринин, о чүмләдән, ушагларын фәрди характеристикалары.

5. Әр-арвадын кечмиш тәчрүбәсинин характеристикалары.

6. Аилә фәалијјәтинин, гаршылыглы тә'сир вә гаршылыглы мүнасибәтләринин характеристикалары.

7. Аиләнин формалашмасы вә онун инкишафынын характеристикалары.

8. Аиләнин дағылмасы характеристикалары.

6-чы група ашағыдакы характеристикалар дахилдир:

6.1. Аилә фәалијјәтинин һәчми вә структуру;

6.2. Рол көзләмәләри вә аилә фәалијјәтинә, һәмчинин аилә гаршылыглы тә'сиринә јөнәлишлијин характеристикалары;

6.3. Аиләдә аилә сәлаһијјәтинин, нүфуз, лидерлик вә гаршылыглы нәзарәтин структуру;

---

* Бах: Теоретическое обоснование системы переменных социологических исследований брака и семьи. М., 1986, с. 15-17.

6.4. Аилә үнсијјәтинин характери вә структуру;

6.6. Нуклеар аилә үчүн гоһумлуг әлагәләринин структуру.

6.6. Нуклеар аилә үзвләринин харичи груплaрла (гоһумлар, гоншулар вә достларла) шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләри;

6.7. Аиләнин инструментал мүнасибәтләри (тә'сисатларла, тәшкилат вә үмумијјәтлә аилә фәалијјәтилә бағлы мүәссисәләрлә);

6.8. Аилә-никаһ мүнасибәтләринин уғурлулуғу.

Сонунчу (6.8.) дәјишәнини нәзәрдән кечирәк. Бу дәјишәнин әмәлијјатлашдырылмасы она мүвафиг индикаторларын (мәсәлән, суал вә чавабларын) һазырланмасыны нәзәрдә тутур. Бунлар ону мүшаһидә вә өлчмәк үчүн формалашдырылан воситәјә (мәсәлән, анкетә) дахил едилә биләр. "Аилә-никаһ мүнасибәтләринин уғурлулуғу" дәјишәнисинә дә интеграл индекс адландырылыр, чүнки, о, бир нечә тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир*. 1) әр-арвадын һәр биринин аилә һәјатындан разы галмасы; 2) никаһын сабитлији (дағылмасы еһтималы); 3) аиләнин өз әсас сосиал вәзифәләрини јеринә јетирмәси; 4) аиләдә әр-арвадын һәр биринин шәхсијјәтинин һармоник инкишафы үчүн шәраитин олмасы. Башға сөзләрлә, бу дәјишән чохөлчүлү ваһиддир.

Бу тәркиб һиссәләринин биринчиси (разы галма) аилә-никаһ мүнасибәтләринин мүхтәлиф тәрәфләринә вә үмумијјәтлә никаһа рә'ји сорушанларын вердији гијмәт васитәсилә өлчүлән субјектив характеристика кими нәзәрдән кечирилир.

Разы галманы өлчмәк үчүн аилә-никаһ мүнасибәтләринин әсас саһәләри ајрылыр вә өз мәзмуну е'тибарилә "Сиз ... разысынызмы?" суалына еквивалент васитәләр формалашдырылыр. Бу, анкетин һәм ачыг, һәм дә гапалы суаллары, бирбаша вә ја прожектив суаллар, шкалалар вә с. ола биләр.

Мәсәлән аилә-никаһ мүнасибәтләриндән үмумијјәтлә разы галма дәрәчәси ашағыдакы суал вә чаваблар (индикатор-васитәләр) васитәсилә мүәјјән едилир:**

---

* Бах: Программы социологических исследований молодой семьи. М., 1986,с.28.

** Бах: Методические аспекты стандартизации эмпирических индикаторов исследований брака и семьи. М., 1986. с.41-42.

Сиз өз никаһыныздан разысынызмы?

Чох разыјам 1
Даһа чох разыјам.................................... 2
Бә'зән разы галырам, бә'зән јох............ 3
Даһа чох разы дејиләм............................ 4
Һеч разы дејиләм.................................... 5

Сиз өз никаһынызы, умумијјәтлә, нечә гијмәтләндирир-иниз?

Уғурлу.. 1
Даһа чох уғурлу 2
Даһа чох уғурсуз.................................... 3
Уғурсуз 4

Аилә-никаһ мүнасибәтләринин мүхтәлиф саһәләриндән азы галма дәрәчәси башга суал вә она мүвафиг чаваблар асситәсилә мүәјјән едилир:

Чаваб верин, Сиз разы галырсынызмы? (Һәр бәнд үзрә аваб верин)

	Гане едир	Гане етмир
иләннздә тәсәррүфат-мәишәт вәзнфәләринин әлүшдүрүлмәси	1	2
шаға бахмаг үзрә вәзифәләрин бөлүшдүрүлмәси	1	2
шаға бахмаг үзрә валидејнләрнинизин көмәји	1	2
шаға бахмаг үзрә һәјат јолдашынызын валидејн-әрнннн көмәји	1	2
иләниздәки ушагларын сајы	1	2
шагларын ев ишләрнндә иштиракы	1	2
иләннздә әсас гәрарларын нечә гәбул едилмәси	1	2
иләнизни мәнзил шәраити	1	2
нләинзнн маддн тә'мннаты	1	2
илә бүдчәсинин пајлаимасы характерн	1	2
әјат јолдашынызын достлар даирәсн	1	2
сүдә вахтынызын иечә кечнрнлмәсн	1	2
әјат јолдашынызын асудә вахтыны нечә кечнрмәсн	1	2
әјат јолдашынызын Снзә үмумијјәтлә мүнасибәти	1	2

лар вә онлара ујғун олан чаваблар (бунларын сајы бир н
јүзә гәдәр ола биләр), индикатор-васитәләр системини
кетләр, шкалалар вә с.) вә "аилә" мәфһумунун аиләнин
септуал моделини јарадан аралыг дәјишәнләрин мүрәк
иерархијасы васитәсилә јеринә јетирилән әмәлијјатлаш
рылманын нәтичәсидир.

Бирбаша өлчүлмәјән характеристикадан ("Аилә-н
мүнасибәтләринин уғурлулуғу") билаваситә өлчүлән ха
теристикаја ("разы галма") кечид ади операсионал тә'
дир. "Разы галма" истилаһы бир тәрәфдән, концептуал
делин үнсүрүнү көстәрир (мәһз буна көрә дә мәфһум-и
катор адланыр), дикәр тәрәфдән исә сосиал керчәкл
индикатор васитәләрин көмәји илә бирбаша мүшаһидә
нан вә өлчүлә билән мувафиг фрагментини көстәрир.
мин васитәләрин формалашмасы методик експеримент
сесиндә әмәлијјатлашдырылма "техникасыны" јахшы
едән бир чох мүмкүн үсулларын көмәјилә јеринә јетир
Башга сөзләрлә, операсионал тә'риф мәфһумдан мәф
әмәлијјатлашдырылма исә мәфһумдан васитәјә кечидди

Мәфһумларын бүтүн бу елми тәфсир мәрһәләләри
дәт һалында тәтбиг олунур, онлардан истифадә етмә
сиоложи тәдгигат методикасынын дүзкүн гурулмасыны
һа кениш планда исә референт вә мүгајисә олуна б
көстәричиләрин тәртиб олунмасыны тә'мин едир.

XIV фәсил

СОСИАЛ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫН ИЛКИН ӨЛЧҮЛМӘСИ

1. Сосиал характеристикаларын өлчүлмәси просесинә көстәрнлән әсас тәләбләр

Сосиолог күтләви просесләрдә ишләдији үчүн о, јери әлдикчә мүхтәлиф сосиал характеристикаларын тезлији, үддәти вә онларын арасындакы әлагәләри ифадә едән үхтәлиф мигдар көстәричиләриндән истифадә едир. Соси- објект вә просесләрин хүсусијјәтләринин мигдар ифадә- әри илә бүтүн әмәлијјатларын илкин зәмини *кејфијјәт ала- әтләринин илкин өлчүлмәси вә ја онларын квантификаси- сыдыр.* Һәр бир өлчүлмә мүәјјән мигдар мигјасында ифадә луна биләчәк ән садә кејфијјәт әламәтләринин ахтары- ындан башлајыр.

Өлчүлмә елә әмәлијјата дејилир ки, онун көмәји илә лчүлән објект мүәјјән еталонла мүгајисә едилир, мүәјјән игјас вә ја шкалада мигдар ифадәси алыныр.

Илкин өлчүлмә проблеми анчаг гисмән ријази проблем- ир. Өлчүлмә аләтинин ахтарышы ән чох өлчүлән објектин әзмунлу, кејфијјәтли тәһлилиндән асылыдыр. Мүәјјән гај- лар үзрә сосиал објектләрә гијмәт вермәк үчүн онларын руктуруну кифајәт гәдәр әсаслы сурәтдә ајдынлашдырмаг онунла өлчүлмә аләти арасында ујғунлуг тапмаг лазымдыр. елә ујғунлугун (һомоморфлугун) ахтарышы кејфијјәт-кәмиј- г тәһлилинин ән мүрәккәб вәзифәләриндән биридир.

Принсипчә сосиал објектләрин һәм кејфијјәт, һәм дә әмијјәт хүсусијјәтләри олчүлә биләр. Кәмијјәт әламәтләри ә (јаш, пулла ифадә олунмуш әмәкһаггы, тәһсил илләри- ин сајы вә и. а.) мәсәлә нисбәтән садәдир. Бу характерис- калар үмуми гәбул едилмиш *өлчүлмә еталонуна* малик- ир: јаш вә ја тәһсил һазырлығы үчүн бир ил, әмәкһаггынын есабланмасы үчүн бир рубл, аиләнин бөјүклүјүнүн һесаб- нмасы үчүн бир нәфәр.

Кејфијјәт характеристикаларынын (сосиал мәнсубиј- г, адамларын фикри вә и. а.) мүәјјән олунмуш өлчү ета- онлары јохдур. Онлары өјрәнилән објектин тәбиәти вә дгигат фәрзијјәләринә мувафиг олараг јаратмаг лазым кә-

лир. Она көрә дә кејфијјәт сәчијјәләринин өлчүмәси
лијјаты бир нөв ихтирадыр, лакин бу ихтиралар мүәјјән
ли үсулларла һәјата кечирилир.

Илк јанашмада сосиолокијада өлчмә вә гијмәтләнд
үсулларыны ики категоријаја бөлмәк олар.

Биринчи категорија елә үсуллардан ибарәтдир ки,
ларын көмәји илә објектләрин мигдар әламәтләри, онл
заман вә мәкан дахилиндә физики мөвчудлуғу бахымы
гијмәтләндирилир.

Мәкан өлчүсү мүхтәлиф типли јашајыш мәнтәгәләр
верилишләрин сәмәрәлилији өјрәниләркән радио дин
чиләри вә телетамашачыларын мәдәни мәркәздән узаг
өлчүсү кими истифадә олуна биләр. Ишчи бригадас
үзвләри арасында коммуникасијаларын физики мәса
онларын биркә фәалијјәтинин бә'зи хүсусијјәтләрини с
јәләндирир. Мүәјјән мәзмунлу мәтндә сәтирләрин
мәтнләрин тәснифат өлчүсү кими истифадә олунур.

Заман өлчүсү ваһидләри дә (һадисәләрин тезлији,
рын мүддәти, заман интервалларынын бөјүклүјү) сосиал
сесләри кејфијјәт бахымындан сәчијјәләндирир. Бүтүн бу
ларда "тәбии" өлчү еталонларындан истифадә едилир.

Өлчмәләрин, гијмәтләндирмәнин икинчи категори
структурлары, һәр һансы әламәт вә ја бир сыра әламәт
көстәрмәк тезлији бахымындан објектләрин мигдар ха
теристикалары илә әлагәдардыр. Физики еталонлар
мүрәккәб өлчүлмә әмәлијјатларынын тәркиб һиссәләри
ми истифадә олуна билсәләр дә јухарыда көстәрилән
сәдләр үчүн јарамырлар.

Сосиал објектләрин хүсусијјәтләринин гајдаја салынм
әһәмијјәтинә көрә бөлүнмәси (ранжировкасы) белә өлчүлм
бир нүмунәсидир. Дејәк ки, групун фәалијјәтини фәал, но
вә ја пассив олмасына, фәалијјәт мәһсулларыны онларын
фијјәти (јахшы-нормал-пис) вә мигдарына (чох-нормал-аз)
өлчмәк олар. Фәрдләр вә сосиал групларын субјектив һал
нын (фикирләрин, рә'јләрин интенсивлији, дәјәр јөнүм
субјектив һалларын орта статистик "норма" вә ја бир гәдә
зәри әсасландырылмыш еталондан јахын вә узаглығына
фәалијјәт мотивләри вә с.) өлчүлмәси дә бу синфә аиддир.

Принсипчә дејилсә, гәти олараг һәр шеј, һәтта ән мүрә
сосиал һадисәләр белә квантификасија едиләр вә онларын
дәти, интенсивлији вә тәкраредилмә тезлији бахымындан ө
биләр. Белә мүддәанын онтоложи әсасыны истәнилән һади

објектләрин реал кәрчәклијинин фәлсәфәдә өлчү категоријасы илә сәчијјәләндирилән кәмијјәт-кејфијјәт мүәјјәнлији тәшкил едир. Өлчүмәнин практики имканларына кәлдикдә исә онлар бүтөвлүклә бизим е'тибарлы өлчмә проседурасыны тапмаг вә ја ичад етмәк, јаратмаг бачарығымыздан асылыдыр.

Өлчмә әмәлијјаты јарарлылыг тәләбләрини ән азы **ики** чанағыдакы **шәртин** мөвчудлуғу шәраитиндә тә'мин едәчәкдир.

Биринчиси, өлчүмә системи (квантификасија) өлчүлән објектә һомоморф олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, өлчүлән објектин хүсусијјәтләринин мүәјјән мүнасибәтләри өлчү еталонунун хүсусијјәтләринин белә мүнасибәтләринә ујғун олмалыдыр. Чидди дејилсә, һомоморфизм елә бир мүнасибәтдир ки, бу заман емпирик реаллығын бир нечә елементинә сај системинин бир елементи ујғун кәлир, јә'ни објектин квантификасијасы ону тәхминән әкс етдирир, хејли садәләшдирмәјә имкан верир. Тәдгигатчынын објектлә өлчү еталону арасындакы изоморф мүнасибәтләри мүәјјәнләшдирмәјә чан атдығы дәгиг елмләрдәки өлчүмәләрдән фәргли олараг, сосиал әламәтләрин шкалаја салынмасында вәзијјәт мәһз бу чүр олур. Бу һалда објект вә өлчү еталонунун гаршылыглы бирмә'налы мувафиглији нәзәрдә тутулур.

Икиинчиси, өлчү еталону (шкала) е'тибарлылығын әсас тәләбләрини тә'мин етмәлидир: о, өлчүмәси планлашдырылан хүсусијјәтләр вә характеристикалары башгалары илә гарышдырмадан өлчүмәлидир (өлчүмәнин әсасландырылмасы принсипи); објектин тәкрар өлчүмәләри әввәлки өлчүлә илә ејни нәтичәләр вермәлидир (сабитлик тәләби); әламәт вә ја хүсусијјәтләрин ифадә дәрәчәси јахшы фәргләнмәлидир (шкаланын дәгиглији тәләби).

2. Шкалалар вә онларын тәснифаты

Шкалаја салмаг ичтимаи һадисәнин өлчүмәсинин мүһүм васитәләриндән биридир. Һәтта ән гејри-тәкмил шкала белә мувафиг әламәт әсасында һадисәнин кәмијјәт чәһәтдән тәснифаты үчүн мүәјјән имканлар верир.

Шкала "емпирик сосиал информасијаны, сајларын системи вә онларын арасындакы мүнасибәтләри гајдаја салмаг васитәсидир"*.

* Философская энциклопедия. т.5, М., 1970, с.510.

Һәр бир шкала онда үч елементин мөвчудлуғуну нә
дә тутур:

Биринчиси, шкаланын узунлуғудур. Бу узунлуг, ад
өзүнүн минимуму вә максимумуна маликдир. О, ишчини
лыг әмәкһаггыны, онларын тәһсилинә, өз ишләриндән
дыглары мә'нәви зөвгә вә с.-јә аид олан, принсипчә со
һадисәләрин бүтүн нөвләринә тохуна биләр. Шкала
узунлуғу ондан ирәли кәлир ки, һәр бир кејфијјәт һанс
јајылмаја, һансыса интенсивлијә, һансыса күчә малик
Кејфијјәтин өз минимум вә максимумуна малик олан ја
масы, интенсивлији вә күчү өлчү јарадыр. Әкәр сөһбәт
дән разылыгдан кедирсә, онда онун минимуму, "гәтијјән
зы дејиләм", максимуму исә "тамамилә разыјам" олачаг
Бу һалда разылыг шкаласынын узунлуғу "гәтијјән разы
јиләм" вә "тамамилә разыјам" арасындакы мәсафәни ис
едир. Әкәр сөһбәт ајлыг әмәкһаггындан кедирсә, онда
ланын узунлуғу ән аз вә ән чох әмәкһаглары арасынд
мәсафәни әһатә едир вә с.

Принсипчә, һәр бир һадисә, јә'ни һәр бир кејфијјәт ө
чүсүнә маликдир, чүнки о, имманент шәкилдә мә'лум мигда
рактеристикаларына маликдир. Шкаланын узунлуғу мәһз бу
рактеристикаларын минимуму вә максимуму арасындакы м
фәдир. Бә'зән шкаланын узунлуғу сонсуз ола биләр.

Икинчиси, шкаланын өлчүсү, өлчү ваһиди олмалы
Јә'ни өјрәнилән кејфијјәтә малик олан һәр бир објектин
вафиг јерини мүәјјәнләшдирмәк үчүн шкаланын узунлу
һиссәләрә вә ја ваһидләрә бөлмәк лазымдыр. Бә'зи һалл
бу һиссә вә ја ваһидләр бәрабәр, дикәр һалларда исә ге
бәрабәр олур. Әмәкһаггы шкаласында рубл өлчү ола би
О, шкаланын узунлуғуну бәрабәр ваһидләрә бөлүр вә бу
һәр бир шәхсин јерини тапмаға имкан верир. Шкаланын
өлчүсү тәгдиринде дәгигә, саат, күн, һәфтә вә с. өлчү ола
ләр. Шкаланын саһә узунлуғу тәгдириндә исә метр, килом
квадратметр, квадраткилометр вә с. өлчү ола биләр. Үму
јәтлә, вериасија әламәтләри тәгдириндә өлчүләр мүтләг
рактерә маликдир, онларын һиссә вә ја ваһидләри ејни
дүр, буна көрә дә даһа чох дәгигдирләр. Лакин катего
әламәтләри тәгдириндә чох нисби вә мүәјјән мә'нада ге
мүәјјәндир. Она көрә дә категорија әламәтләри тәгдири
адәтән "аз-чох", "зәиф-күчлү" вә с. өлчү типләриндән ист
дә едирләр. Лакин, белә өлчүләр бу вә ја дикәр кејфијјә
дикәриндән нә гәдәр чох вә ја күчлү олдуғуну көстәрмирл

Өлчү ваһиди өлчүлән објекти нә гәдәр чох кичик өлчүрә бөлүрсә, о бир о гәдәр дәгигдир. Мәсәлән, бир вар үдчә вахтыны саатларла өлчәсән, бир дә вар дәгигәләрлә лчәсән. Дәгигә вахт сәрфини даһа кичик ваһидләрә бөлүр даһа дәгиг өлчүр. Бу мә'нада дәгигәнин дәгиглији даһа ксәкдир.

Үчүнчүсү, индекс һансыса бир кәмијјәт көстәричисидир, јни тәдгиг олунан шәхсин вә ја тәдгиг олунан шәхсләр топлуғунун мүәјјән әламәт үзрә шкалада јерини мүәјјәнләшдирән игдар көстәричисидир. Һансыса мүтләг рәгәм, фаиз (нисби иссә) вә и. а. индекс ола биләр. Мәсәлән, тәдгиг олунан шәхсләрин ән кичик әмәкһагты 80, ән бөјүк әмәкһагты исә 250 матта бәрабәрдирсә, онда ајрыча бир шәхс үчүн индекс онун әмәкһагтынын һәгиги мәбләғи, бүтүн тәдгиг олунан шәхсләр үчүн орта әмәкһагты мәбләғи, тәдгиг олунан шәхсләрин ајры-ајры груплары үчүн исә һансыса фаиз олачагдыр. Бу фаиз тәдгиг олунан шәхсләрин һансы һиссәсинин "..манатдан"... манатадәк" мөвчуд әмәкһагты алдығыны көстәрир.

Шкалалары, илк нөвбәдә, онларын өлчмәләр заманы идракы имканларына мүвафиг шәкилдә тәсниф етмәк олар. Бу бахымдан Стивенсин 1946-чы илдә тәтбиг етдији ашағыдакы тәснифат системи* даһа мәшһурдур вә даһа тез-тез истифадә олунур.

Номинал шкала әламәтин мүхтәлиф нөвләрини мүәјјәнләшдирир. Бу мә'нада о, мүәјјән тәснифатын ифадәсидир. Дүстәнилән гапалы суал белә шкаланын нүмунәсидир. Мәсәлән, "тәдгиг олунан шәхс һансы јашајыш мәнтәгәсиндә јашајыр?" — суалы "рајон мәркәзи", "гәсәбә", "Бакы", "кәнд" кими мүмкүн чавабларла бирликдә номинал шкаладыр. Бу нүмунәдә чаваблар әламәтин мүхтәлиф нөвләрини тәмсил едир. Номинал шкаланын идраки әһәмијјәти фәрг вә ја ејнилијин, бәрабәрлик вә ја гејри-бәрабәрлијин мүәјјәнләшдирилмәсиндә тәзаһүр едир. Номинал шкала анчаг *А*-нын *Б*-јә бәрабәр олмадығыны ($А \neq Б$) мүәјјәнләшдирир. Онун функсија вә имканлары бунунла баша чатыр. Номинал шкала алдадычы шкаладыр, өз-өзлүјүндә о, һеч нәји өлчмүр, лакин әвәзиндә бунун шкала проседуралары үчүн зәмин ролуну ојнајыр.** Әслиндә,

---

* Бах: Стивенс С. Экспериментальная психология. т.1, М, 1974, 51-61.

** Бах: Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., "Наука", 1972, с.122.

номинал шкаланын ишләниб пазырланмасы һадисәнин т...
локијасынын мүәјјәнләшдирмәсидир.

Ранг, дәрәчә (сыра) шкаласы номинал шкала илә мүг... сәдә бир аддым ирәли һәрәкәтди, чүнки, о, әлавә мә'лу... лар верир. Дәрәчә шкаласы тәгдириндә әламәтин мүхтә... нөвләри шәхсләрин малик олдуглары дәрәчәјә ујғун ар... чыллыгла јүксәлән вә ја азалан гајдада дүзүлмүшдүр.

Әкәр биз номинал шкала заманы кәтүрдүјүмүз нүму... дән истифадә етсәк, јашајыш мәнтәгәләринин дүзүлүш... дычыллығы сәрбәст ола билмәз. Бу мәнтәгәләр инди ар... чидди ардычыллыгла дүзүлмәлидир:

"Бакы

Республика табелијиндәки шәһәр

Рајон мәркәзи

Гәсәбә

Кәнд"

Бу һалда дүзүлүш сырасы енән хәтт үзрәдир.

Бу дүзүлүш, әлбәттә ки, јүксәлән хәтт үзрә дә ола би...

Дәрәчә шкаласы көстәрир ки, һәр бир нөвбәти нө... вә ја чох дәрәчәдә мүвафиг әламәтә маликдир. Бурада ... чох" нисбәти мөвчуддур. Бах буна көрә дә һәр бир дәр... шкаласы һәм дә номинал шкаладыр. Лакин һеч дә һәр ... номинал шкала дәрәчә шкаласы дејилдир. Мәсәлән, "Чи... кишн, гадын" номинал шкаласы дәрәчә шкаласы дејилд... белә ки, чинс өз-өзлүјүндә дәрәчәләрә бөлүнмүр. Бу шка... нын дәрәчә шкаласына чеврилмәси үчүнораја әлавә, га... вә кишини бир-бриндән даһа конкрет шәкилдә фәргл... дирмәјә вә бә'зиләрини дикәрләринә нисбәтән үстүн ту... ға имкан верән ме'јар салмаг лазымдыр.

Әкәр $A \geq Б$ вә $Б \geq B$-сә онда дәрәчә шкаласы $A \geq$ ... олдуғуну дәгигликлә мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. ... кин A-$Б$ интервалыныи $Б$-B интервалына бәрабәр олуб-ол... дығы мә'лум дејил. Мүхтәлиф дәрәчәләр арасындакы ... терваллар мүхтәлиф ола биләр. Дәрәчә шкалалары инт... валларын бөјүклүјү һаггында мә'лумат вермир.

Бундан асылы олмајараг дәрәчә шкаласы күчлү, өзү... хејли е'тибарлы идрак васитәсидир. Чүнки бир сыра һалл... да ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтдә мөвчуд ме'јара әса... ики һадисә арасындакы дәгиг мәсафәни мүәјјәнләшдирм... чәтин вә ја демәк олар ки, гејри-мүмкүндүр, лакин онл... дан һансында мүвафиг әламәтин даһа күчлү олдуғуну ин...

демәк олар. Мәhз буна кәрә дә дәрәчә шкаласы күтләви
әкилдә тәтбиг олунур.

Бунунла әлагәдар олараг категорија әламәтләринин, хү-
сән дә әкәр онлар өлчүлмә характеринә маликдирләрсә
бир хүсусијјәтинә диггәт јетирмәк вачибдир. Сөhбәт,
каланын белә hалларда мүсбәт вә мәнфи характеристика-
р арасындакы сәрhәдди кәстәрән дәрәчәсиндән кедир.
елә дәрәчә, адәтән гијмәтләндирмә характерли категорија
ламәтләринин дәрәчә шкалаларында олур. Мисал үчүн
агыдакы дәрәчә шкаласыны көтүрәк.

"Аршын мал алан" филми Сизин хошунуза кәлирми?"

— Мәним чох хошума кәлир.

— Демәк олар ки, хошума кәлир.

— Мәним үчүн фәрги јохдур вә ја ејни заманда hәм
ошума кәлир, hәм дә кәлмир.

— Демәк олар ки, хошума кәлмир.

— Үмумијјәтлә хошума кәлмир.

Мәсәлә үчүнчү дәрәчәнин нечә тәфсир олунмасындан
барәтдир.

Ајдындыр ки, о, мүсбәт характеристикадан мәнфијә ке-
иди, hәлә мүсбәт вә ја мәнфинин үстүнлүк тәшкил етмәди-
аны сәчијјәләндирир. Лакин бурада мүхтәлиф изаhлар
үмкүндүр. Ола билсин ки, мүәјјән чәhәтләрдән филм хоша
әлсин, мүәјјән чәhәтләрдән исә хоша кәлмәсин, өзү дә ра-
ылыг вә наразылыгын дәрәчәси ејни олсун. Бу тәәссүрат-
ардан hеч бири дикәрини үстәләмир, лакин hәр ики hалда
илм тамашачыја тә'сир етмиш ону hәјәчанландырмышдыр.
у вариант бизим мисалда hәм "хошума кәлир, hәм дә кәл-
ир" чавабы илә ифадә олунмушдур. Дикәр тәрәфдән ола
илсин ки, филм hеч бир мараг вә hәјәчан догурмајачаг, та-
ашачы онун тә'сириндән кәнарда галачагдыр. Бу hал би-
инчидән ачыг-ашкар фәргләнир, чүнки тамашачы тамамилә
агејд галыр. Бизим мисалда бу hал "Мәним үчүн фәрги јох-
ур" ифадәси илә әкс олунмушдур. Бәдии әсәрә лагејдлијә
у әсәрин өзүнәмәхсус гијмәтләндирилмәси кими бахылма-
ы исә башга мәсәләдир. Бах дәрәчә шкаласынын кечид дә-
әчәсинин бу икили тәбиәтини hәмишә, hәм информасијаны
ыгаркән, hәм дә нәзәри тәhлил заманы бу информасијаны
шләјәркән вә тәфснр едәркән нәзәрдә сахламаг лазым-
ыр. Көстәрилән икиликдән јаха гуртармаг наминә лазым
әләндә ики ајры-ајры чаваб да hазырламаг олар.

Ситүмә заманы дөрчә шкаласынын идраки әһәм...
ти о сәбәбдән даһа да артыр ки, о, корреласијанын әм...
лар дәрәчәләринин һесабланмасы үчүн әсас олур. Бу әм...
ларын көмәји илә мүхтәлиф һадисәләр арасында әлаг...
рин сыхлығы өлчүлүр.

Дәрәчә шкаласы, онун дәркетмә имканларыны даһа ...
кенишләндирән башга бир хүсусијјәтә дә маликдир. Бу, ...
рәчә шкалаларынын елементар (бирөлчүлү) вә мүрәк...
(чохөлчүлү, комбинаторлу) шкалалара бөлүнмәләри илә ...
гәдардыр. Чәмијјәтин сосиоложи структурунун мөвчуд ...
кин, там компоненти үчүн комбинаторлу шкалаларын ...
тиб олунма методларындан бири Здравомыслов тәрәфин...
тәклиф едилмишдир*.

Мә'лумдур ки, сосиоложи тәдгигатлар тәчрүбәси...
олдуғу кими статистика практикасында да ишләнмә зам...
чох вахт верилән әламәт дикәр әламәтә комбинә еди...
Мәсәлән, "тәһсил" "јашла", "сосиал вәзијјәт" "аилә вә...
јәти" илә, "ишиндән разылыг" "әмәкһаггы" илә вә с. Ә...
мәтләрин чүт-чүт, мүтләг вә нисби әдәдләрлә ифадә олу...
бу комбинасијалары чидди идраки әһәмијјәтә маликдир. ...
кин бир чох һалларда тәһлилин зәрури дәрәчәдә дәринл...
дирилмәси үчүн онлар кифајәт дејилдир.

Чох вахт сосиолог адамларын тәкчә ајры-ајры де...
лашдырылмыш әламәтләри вә тәзаһүрләри илә дејил, ...
дә онларын даһа чох үмумиләшдирилмиш кејфијјәтләри ...
марагланыр. Мәсәлән, тәдгигат програмындан асылы ола...
сосиолог ајрыча тәдгиг олунан шәхс һаггында информас...
топлајараг онун мүталиә етмәси, мүһазирәләрә кетмә...
радио вә елми верилишләрә гулаг асмасы, телевизија ...
рилишләринә бахмасы, вә с. илә марагланыр. Бунл...
онун маграглары вә мәдәни тәләбатынын ајры-ајры тәза...
рүдүр. Лакин чох вахт онун мәдәнилијинин үмуми мән...
рәсини әлдә етмәк дә зәрури олур. Мәдәнилијин ајры...
ры әламәт вә кејфијјәтләрдән формалашан даһа кен...
бир шеј олдуғуну нәзәрә алмагла инсанларын мәдәнил...
нин үмумиләшдирилмиш көстәричисини әлдә етмәк м...
күндүрмү? Принсипчә чаваб мүсбәтдир. Бу саһәдә ди...
васитәләрлә јанашы дәрәчә шкаласы, даһа конкрет деј...
сә, мүрәккәб (чохөлчүлү, комбинаторлу) дәрәчә шкала...

* Здравомыслов А. Г. Методология и процедура социологиче... исследований. М.,1969, с.178-179.

ејли имканлара маликдир. Мүрәккәб дәрәчә шкаласы информасијаны бир, даһа үмуми кејфијјәти сәчијјәләндирмәк үчүн бу үмуми кејфијјәтин мүхтәлиф нөвләри, елементар тәркиб һиссәси олдуғу бир нечә әламәтләр үзрә өзүндә бирләшдирир. Мүрәккәб дәрәчә шкаласы өзү-өзлүјүндә әлавә идрака имкан јарадыр. О, бир дәфә тәртиб олунараг дикәр елементар вә мүрәккәб дәрәчә шкалалары илә комбинә едилир вә коррелјасијанын әмсал дәрәчәләринин һесабланмасы үчүн әсас ролуну ојнајыр.

Дәрәчә имканларынын Здравомыслов тәрәфиндән тәсвир олунмуш коррелјасија методу ајры-ајры шкалаларын бөлмәләринин ардычыл сурәтдә комбинасијасындан ибарәтдир. Бу заман 2 шәртә әмәл етмәк лазымдыр: биринчиси бүтүн елементар шкалаларын бөлмәләри анчаг ја артан, ја да азалан ардычыллыгла дүзүлмәлидир; икинчиси, елементар шкалаларын өзләри дәрәчәләрә бөлүнмәлидир. Икинчи шәртин јеринә јетирилмәси чох вахт чәтин вә ја демәк олар ки, гејри-мүмкүн иш олур. Лакин бу, һеч дә һәмишә зәрури олмур.

Диндарлыг саһәсиндә емпирик сосиоложи тәдгигатын нәтичәләринин ишләнилмәси заманы (1962-чи илдә) үч елементар дәрәчә шкаласы (үч әламәт) әсасында тәдгиг олунан шәхсләрин мүстәгил тәһсил алмалары һаггында комбинә едилмиш шкала дүзәлдилмишдир: "елми әдәбијјатын", "бәдии әдәбијјатын" вә "гәзетләрин" мүталиәси. Бу үч шкаланын һәр биринин үч бөлмәси вар: "мүнтәзәм охујур", "гејри-мүнтәзәм охујур", "охумур". Бунларын ардычыл комбинә едилмәси нәтичәсиндә комбинатор шкаласынын 27 бөлмәси алынмышдыр; бу да сонракы анализ вә коррелјасија әмсалларынын һесабланмасы үчүн әсас олмушдур.

Интервал шкаласы. Бу шкалада әламәтләрин нөвләри артан вә ја азалан гајдада дүзүлмүшдүр. Лакин ејни заманда мүхтәлиф дәрәчәләр арасында һансыса өлчү ваһидләри илә мүәјјәнләшдирилмиш мәсафә дә мә'лумдур. "Баша чатдырылмыш тәһсил илләринин сајы" кими вариасија әламәти әсасында тәдгиг олунан шәхсләр асанча јүксәлән хәтт үзрә дүзүлә биләр:

"- Бир ил.
- Ики ил.
- ...
- 15 ил
- 16 ил."

Белә шкала баша чатдырылмыш тәпсиј илләринин са
әсасында ајры-ајры пилләләр арасында мәсафәни дәгиг
сабламаға имкан верир.

Бир сыра һалларда категорија әламәтләри (мәсәл
мөвчуд пешәнин чәлбедичилији) әсасында интервал шка
лары тәртиб етмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн илкин шәрт
әламәтләрин өлчүлмәси үчүн мүәјјән өлчү ваһидинин ол
сыдыр. Бу мәгсәдлә, ән јүксәк вә ашағы гијмәтә, бу гијм
ләр арасында ејни мәсафәдә јерләшән бөлкүләрә мал
олан һәр һансы әдәди системдән истифадә етмәк олар.
ры-ајры фәнләр үзрә шакирд вә тәләбәләрин биликләри
гијмәтләндирмәк үчүн беш баллы систем белә әдәди с
темдир. Белә әдәдләр системләри гнјмәтләндирнлән обје
тин характери вә нстифадәсинин раһатлығы илә мүәјј
ләшдирилән сәрбәст дүшүнчәнин нәтичәси ола биләр.

Лакин, гејд етмәк лазымдыр ки, белә әдәдләр систе
ләри өлчүлмә заманы мүтләг әһәмијјәтә малик дејилд
Онлар өлчүлмәнин чох нисби ваһидләридир. Мәсәлән, еј
бир адам чәлбедичилик бахымындан ики мүхтәлиф ихтис
сы ән јүксәк балла гијмәтләндирирсә, һеч дә о демәк деј
дир ки, бу пешәләрин һәр икисинин чәлбедичилији ејни
рәчәдә күчлүдүр. Вә ја әкәр ики адам бир ихтисаса еј
гијмәти верирләрсә, бу о демәк дејилдир ки, бу ихтисас
ларын һәр икиси үчүн ејни дәрәчәдә чәлбедичндир.

Интервал шкалалары әсасында һәм дә корреласија ә
саллары һесабланыр. Һәмин әмсаллар бу һалда дәрәчәлә
нисбәтә даһа дәгиг вә е'тибарлыдыр.

Пропорсијалар шкаласы (нисбәтләр шкаласы) өзүн
шкаланын мүәјјән ики бөлмәси арасындакы мәсафәни
кәр ики бөлмә арасындакы мәсафәдән нечә дәфә чох вә
аз олмасы һаггында мә'луматы әкс етдирир. Әслиндә,
шкала интервал шкаласындан анчаг онунла фәргләнир к
онда өлчүлән хүсусијјәтин гәтијјән олмадығыны көстәр
сыфыр сај нөгтәси вар.

Сосиоложи әдәбијјатда Терстоун, Ликерт вә Гуттман
шкалалары кениш јајылмышдыр. Фактики олараг бу шкалал
ичтимаи һадисәләрин өлчүлмәсинә мүхтәлиф чүр јанашмал
рын тәзаһүрүдүр. Бу мә'нада онлар шкалаларын тәртиби үч
модел функсијасыны јеринә јетирирләр. Надир истисна
чыхылмагла гәрб өлкәләриндә, адәтән, бу үч тип шкалад
бири һазырланыр. Бунларын ичәрисиндән исә Ликертин шк
ла моделиндән даһа чох истифадә олунур. М. Решленин 5

әфәр - Америка, Инҝилтәрә вә Франса мүәллифләринин әсәрләринин топладығы китабында бүтүн шкалаларын 60%-и Ликертин, 22%-и Терстоунун,, 8%-и Гуттманын моделләри вә 10%-и башга моделләр үзрә тәртиб олунмушдур*.

Терстоунун шкаласы ашағыдакы кими тәртиб олунур. Әјрәнилән һадисә үзрә бир сыра (онларла, чох вахт исә јүзләрлә) мүддәа мүәјјәнләшдирилир. Һәр мүддәа бу һадисәнин һансыса аспектини әкс етдирир вә ја ону һансы шәкилдәсә гијмәтләндирир. Бу мүддәалар һакимләр адлананлара ҝөтүрүлүр, сонунчулар исә онлары 7, чох вахт исә 11 бөлмәси олан шкала бојунча дүзүрләр. 11 бөлмәли шкалада биринчи бөлкү өјрәнилән һадисәнин ән јүксәк мүсбәт вә ја ән ашағы мәнфи гијмәтини, 11-чи бөлкү исә әкс гијмәти ифадә едир. 6-чы бөлкү мүсбәт гијмәтдән мәнфијә кечиди ифадә едир, јә'ни о, нејтралдыр. Терстоуна ҝөрә һакимләрин сајы 200-300 ола биләр**, лакин бә'зи мүәллифләр белә һесаб едирләр ки, онларын сајы анчаг 25-50 ола биләр***. Һакимләрә ҝөстәрилән јеканә тәләб ондан ибарәтдир ки, онлар саваддлы олмалы вә формалашдырылмыш мүддәаларын мә'насыны баша дүшмәлидирләр****. Һакимләр мүддәалары шкаланын бөлкүләринә мувафиг шәкилдә групалашдырырлар. Шкаланын ејни бир бөлкүсүнә јерләшмәјән мүддәаларын чох һиссәси ләғв олунур. Беләликлә, адәтән, 10-15-дән бир нечә онлуглара гәдәр мүддәа галыр. Онларын һәр бири үчүн, шкаладакы јерләриндән вә ону ејни шкала бөлкүсүнә јерләшдирмиш һакимләрин сајындан асылы олараг, бал һазырланыр. Бундан сонра, изаһ гејдләри илә бирликдә маһијјәтчә сорғу китабчасы тәшкил едән бу мүддәалар тәдгиг олунан шәхсләрә верилир. Һәмин шәхсләр һәр бир мүддәаја (суала) анчаг "һә" вә ја "јох" чавабы вермәлидирләр. Чавабларын әсасында ајры-ајры тәдгиг олунан шәхсләр үчүн үмуми бал һазырланыр, бүтүн тәдгиг олунан шәхсләрнн өјрәнилән һадисәләр мүнасибәти барәсиндә мүлаһизә јүрүдүлүр. Шкаланын тәртиби вә тәтбиги үзрә бүтүн проседура бә'зән чох мүрәккәб олан ријази һесабламаларла мүшајнәт олунур.

---

* Бах: Решлен М. Шкалы установки. М., 1966, с.12.

** Бах: јенә орада, с.28.

*** Бах: Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М.,"Наука",1972, с.107.

**** Бах: Thurstone L., Chave E.I. The measurement of attitudes. Chicago, 1989, p. 72.

Ликертин шкаласындан истифадә едиләркән өјрәнил
һадисә барәсиндә 10-дан бир нечә онлуғадәк мүддәалар
зырланыр. Тәдгиг олунан шәхс шкаланын мувафиг узун
ғунда 3,5 вә ја 7 олан бөлкүләрдән бирини сечәрәк бу м
дәалардан һәр биринә чаваб вермәлидир. Чох вахт ашағы
кы 5 бөлкү олур:

"— Тамамилә разыјам.

— Демәк олар ки, разыјам.

— Билмирәм (мүәјјән фикрим јохдур).

— Демәк олар ки, разы дејиләм.

— Үмумијјәтлә, разы дејиләм".

Көстәрилән бөлкәләрин һәр биринә 1-дән 5-дәк артан
ја азалан гајдада балл јазылыр. Һәр суала верилмиш чаваб
вә онларын балларындан асылы олараг, һәр бир тәдгиг олун
шәхс үчүн (Терстоунун шкаласында олдуғу кими) үмуми ба
ајры-ајрылыгда һәр бир суал вә бүтөвлүкдә бүтүн суаллар
рә балл һесабланыр. Бурада да өлчүлмә чох нисби әһәмијј
маликдир, лакин һәр һалда о, тәдгиг олунан шәхсин өјрәнил
һадисәјә мүнасибәти барәсиндә шкалаја салынмамыш инф
масијаја нисбәтән бу мүнасибәти даһа чох дәрәчәләндир
миш шәкилдә ачыб көстәрир. Ликертин шкаласынын үстүн
јү онун асан тәртиб вә тәтбиг олунмасындадыр.

Шакирд вә тәләбәләрин мүвәффәгијјәт дәрәчәсини г
мәтләндирмәк үчүн өлкәмиздә тәтбиг олунан тәдрис ишин
тәшкили вә пешә ориентасијасы үчүн мүһүм әһәмијјәтә мал
олан 5 баллы систем маһијјәтчә Ликерт типли шкаладыр.

Гуттманын шкаласы һәр биринә анчаг "һә" вә ја "јо
чаваб верилән суаллар серијасынын һазырланмасыны н
зәрдә тутур. Бә'зән ајры-ајры суаллара даһа чох чаваб вер
лир, лакин сонра ишләнмә үчүн онларын һамысындан ики
— мүсбәт вә мәнфи чаваблар сахланылыр. Тәдгиг олун
шәхсләри азалан гајдада мүсбәт вә мувафиг олараг мән
чавабларын сајына көрә дүзүрләр. Биринчи јердә бүтүн
аллара вә ја онларын чох һиссәсинә мүсбәт чаваб верм
шәхсләр, икинчи јердә ондан сајча бир аз мүсбәт чав
вермиш шәхсләр груплашдырылырлар вә и. а. Әкәр ајры-
ры суаллар өз әһәмијјәтләринә көрә фәргләнирләрсә,
груплашдырма чәтинләшир. Онда суаллары дәрәчәләрә бө
мәк вачибдир. Нәтичәдә даһа мүһүм суала мүсбәт чаваб в
рән шәхс һәмин суала мәнфи чаваб верән дикәр шәх
нисбәтән әввәлә гојулур.

Терстоун, Ликерт вә Гуттманын шкалалары ичтимаи һадисәләрин өлчүлмәсинә јанашма имканлары кими мараг доғурур. Бунлардан һәр биринин өз үстүнлүкләри вә чатышмазлыглары вар. Мәсәлән, әдәбијјатда белә бир иддиа тәнгнд олунур ки, куја Терстоунун шкаласы онун бөлкүләри арасында бәрабәр интерваллар әлдә етмәјә имкан верир. Фикримизчә, бу шкаланын ән мүһүм чатышмазлығы ондакы субјективиз елементләриндә кизләнмишдир.

Бу елементләр башлыча олараг шкаланын тәртиби заманы ики мәгамла бағлыдыр (биринчиси, мүддәаларын һакимләр тәрәфиндән бөлүшдүрүлмәси вә икинчиси һәр бир мүддәа үзрә баллын һесабланылмасы заманы). Ликертин шкаласында бу чатышмазлыг азалыр. Бундан әлавә, биз артыг гејд етмишик ки, әдәбијјатда шкалаларын тәтбиги саһәси фәрд вә ја бә'зи сосиал групларын субјектив аләми илә мәһдудлашдырылыр.

Шкалалары, онларын аид олдуглары предмет саһәсинә көрә дә тәсниф етмәк олар. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн Богардусун мәшһур сосиал мәсафә шкаласынын мисал кәтирәк*. О, әслиндә, чаваблары комулјатив олан дәрәчә шкаласыдыр. Бу шкала илә иш заманы тәдгиг олунан шәхс ашағыдакы чавабларын көмәји илә верилән милләтин (иргин) нүмајәндәләринә өз мүнаснбәтини билдирир:

"- Мән....... евләнәрдим (әрә кедәрдим).

- Мән....... шәхси дост кими гәбул едәрдим.
- Мән....... гоншу кими гәбул едәрдим.
- Мән....... ејни бир мүәссисәдә ишләјәрдим.
- Мән....... сөһбәт едәрдим.
- Мән....... өз өлкәмдә турист кими гәбул едәрдим.
- Мән....... өз өлкәмдән говардым".

Көрдүјүмүз кимн бурада чаваблар дәрәчәләрә бөлүнмүшдүр. Әкәр сонунчу чавабдан башлајыб биринчијә доғру кедилсә, онда һәр бир нөвбәти чаваб өзүндә мүвафиг милләтин (иргин) нүмајәндәләринә даһа мүсбәт мүнасибәт әкс етдирир вә бүтүн әввәлки чаваблары өзүндә бирләшдирир. Бу шкала башга шкалалардан тәкчә формасына көрә дејил бизн марагландыран һалда һәм дә өз предметинә (дикәр милләтә, иргә мүнасибәтдә) фәргләнир, һалбуки дикәр шкалалар ичтимаи һәјатын дикәр проблемләринә аиддир.

* Бах: Oppenheim A. N. Questionnaire design and attitude measurement. N.- Y., 1966, p. 134-137.

3. Характеристикаларын өлчүлмәси әмәлијјатынын е'тибарлылығынын јохланылмасы үсуллары

Јухарыда дејилдији кими, өлчүлмә әмәлијјатынын е...барлылығы үч ме'јарла-әсаслылыг, сабитлик вә дәгигл... көрә мүәјјәнләшдирилир.

Шкаланын әсасландырылма дәрәчәси* ондан ибар...дир ки, онун көмәји илә башгалары илә гарышдырыл...дан там мүәјјән бир хүсусијјәт вә ја әламәт өлчүл... Әкәр верилмиш хүсусијјәт вә ја әламәтин өлчүлмәси... хејринә инандырычы дәлилләр варса, бу һалда шк... әсасландырылмышдыр.

Тутаг ки, телетамашачыларын сорғусу заманы онл... тәклиф олунур ки, әлавә олунан сијаһыдакы телевизија ...рилишләриндән һансына "һәддән чох", "кифајәт гәдәр" ... ја "һәддән аз" вахт сәрф етдикләрини көстәрсинләр. Ә... тәдгигатчы бу үч үзвлү шкаланын көмәји илә телевизија ...рилишләринә ајрылан орта мүддәти ајдынлашдырмаг ни...тиндәдирсә, онун һесабламасы әсасландырылмамыш олач...дыр. Әслиндә о, бу верилишләрин транслјасијасына ајры... вахт јох, адамларын бу верилишләрә мүнасибәтини мүәјј...ләшдирир. Мүхтәлиф типли верилишләрин вахт бөлкүсү... әсасландырылмыш өлчүлмәси телеверилишләр програ...нын тәһлилидир.

Өлчүлмәнин әсасландырылма дәрәчәсини јүксәлт... үчүн бир сыра техники үсуллардан истифадә едирләр. ... јохлама, нәзарәт гијмәтләндирмә аләтинин јохланылма... дөврүндә јеринә јетирилир вә сонра мә'луматларын ә... күтләсинин топланылмасы заманы артыг тәкрар олунм... Шкаланын әсасландырылма дәрәчәсинин әсас јохлама ус...ларыны нәзәрдән кечирәк.

(1) Ән садә үсул тәчрүбә вә сағлам дүшүнчәјә әсас...нан мәнтиги мүһакимәдир.

Тутаг ки, сосиоложи тәдгигатда гаршыја белә бир вә...фә гојулмушдур: телетамашачыларын күтләви сорғусу ј... илә орта бахылма интенсивлијини мүәјјәнләшдирмәк.

Шкаланын гурулмасынын биринчи варианты белә и... Суал: "Сиз күндә тәхминән нечә саат телевизорун өнү... отурурсунуз?"

---

* Бә'зән бунун әвәзинә "валидлик" дә дејилир.

Чаваблар шкаласында 5 интервал вар иди: (ән чоху 1 саат) - (1-2 саат) - (2-3 саат) - (3-4 саат) - (4 саатдан чох).

Мәнтиги мүһакимәләр јолу илә беләә методун әсаслан дырылма дәрәчәсинә гаршы ашағыдакы шүбһәләр ирәли сү рүлмүшдүр. Телевизија тамашасынын бахылдығы күнү (иш күну, шәнбә вә ја базар күну) көстәрмәк лазымдыр. Әкс һалда тамашачынын гијмәтләндирмә еталону кими һансы күнү сечәчәјн ајдын дејил. Тамашачынын һәфтәдә орта һе сабла нечә саат телевизорун гаршысында отурмасы һаггын дакы суал да вәзијјәти хилас етмәјәчәкдир. Чүнки адамлар "орта" гијмәтләрлә дүшүнмәјә алышмајыблар, онлар статис тикләр дејилләр.

Демәли суалы елә гојмаг лазымдыр ки,

а) һәфтәнин күнү фәргләндирилсин вә

б) тамашачылар үчүн баша дүшүлән гијмәтләндирмә еталону кәстәрилсин.

Елә һәмин вәзифәнин һәлли үчүн шкаланын гурулмасы нын икинчи, даһа угурлу варианты ашағыдакы кимидир*.

Биринчи суал: "Сиз бир гајда олараг, һәфтәдә нечә күн телевизија верилишләринә бахырсыныз?"

1) Һәфтәнин, демәк олар ки, бүтүн күнләри;

2) Һәфтәдә 3 вә ја 4 күн;

3) Һәфтәдә 1 вә ја 2 күн;

4) Һәфтәдә 1 дәфәдән аз, јә'ни һеч дә һәр һәфтә теле визора бахмырам;

5) Әслиндә һеч бахмырам.

Икинчи суал: "Сиз тәхминән мүәјјәнләшдирә билмәзси низми ки, верилишләрә бахдығыныз күн телевизорун гар шысында орта һесабла нечә саат отурурсунуз?". (1-чи чәд вәлин һәр сәтириндә гејд един).

Инди садә һесаб әмәлләриндән истифадә едәрәк һәф тә әрзиндә "орта бахыш" мүддәтини һесабламаг вә шкала тәртиб етмәк олар.

Һәфтәнин телевизија тамашаларынын бахылмасына сәрф олунан күнләринин сајыны "*a*" илә ишарә едәк. Биринчи суа ла чавабларын әдәд индикаторлары алынмыш интервалларын (бахыш күнләринин сајында) орта емпирик көстәричиләри ки ми, јә'ни беләә көтүрүлмүшдүр: 6, 3,5, 1,5, 0,7, 0.

---

* Фирсов Б. М. Ваше мнение о телевидении. М., 1969, с. 142.

Һәфтәнин күнләри	Верилишләрә бахма мүддәти				
	ән чоху 1 саат	1 саатдан 2 саатадәк	2 саатдан 3 саатадәк	3 саатдан 4 саатадәк	4 саатда чох
Иш күнләриндә	+				
Шәнбә күнү			+		
Базар күнү			+		

Мүәјјән күнләрдә телепрограмларын бахылмасы сәрф едилән саатларын мигдарыны (икинчи суалын чаваб ры) да "*b*" илә ишарә едәк; бунлар да орта һесабла 4,5, 3 2,5, 1,5, 1 олачагдыр.

Иш күнләрини *d*, шәнбә күнләрини *s*, базар күнләри кими ишарә едиб һәфтә әрзиндә орта бахыш мүддәти һесаблајырыг:

$$T = \frac{db + sb + wb}{3}\, a$$

Бизим, биринчи суала "һәфтәдә 3 вә ја 4 күн"; ики суала исә "иш күнләриндә 1 саатадәк"; шәнбә вә ба күнләриндә "2 саатдан 3 саатадәк" чаваблары вермиш х ли телевизија тамашачысы үчүн орта бахыш мүддәти аша дакы формула үзрә һесабланыр:

$$T = \frac{1 + 2{,}5 + 2{,}5}{3}\, 3{,}5 = 7 \text{ саат (һәфтәдә)}$$

Лакин гејд едәк ки, јухарыда кәтириләнләрә ох мәнтиги мүһакимәләр әсасландырылма дәрәчәсини јүк дир, анчаг бизим арзу олунан хүсусијјәти өлчмәјимизи б баша сүбут етмир.

(2) Мә'лум груп үзрә тест аләтин әсасландырылма рәчәсини јохламаг үчүн даһа гүввәтли үсулдур. Јохлама мәгсәди шкала илә өлчмә јолу илә алынмыш мә'луматла гијмәтләндирилән објекти јахшы танығјан шәхсләрин фик ләри илә мүгајисә етмәкдән ибарәтдир. Мәсәлән, телета шачыларла олан мисалда биз рә'ји сорушулан адамларын лә үзвләриндән хатырладылан суаллара чаваб вермәји, ра исә бу мә'луматлары сорушуланларын өз чаваблары мүгајисә едә биләрик. Әкәр кифајәт гәдәр јахын охшар

ашкара чыхарса (кичик сечмәјә 0,90-0,95-ә јахын олан дәрәчә коррелјасијасы), һесаб етмәк олар ки, тәклиф олунан шкала әсасландырылмышдыр вә күтләви тәдгигатда ондан истифадә едилә биләр.

(3) Елә һәмин објектин өзүнүн вә ја хүсусијјәтин өлчүлмәси үчүн мүстәгил ме'јарын ахтарылмасы өлчүлмәнин әсасландырылмасыны хејли јүксәлдир.

Телевизија гәбуледичисинә апаратын иш вахтыны гејдә алан чиһаз гошмаг чиһазын көстәричиләрини соргунун мә'луматлары илә мүгајисә етмәк, сорғу мә'луматларынын әсасландырылдыгыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн кифајәтдир.

Белә имкана малик олмајан Б. М. Фирсов орта бахыш вахты шкаласы ("алудәчилик шкаласы") үзрә алынмыш мә'луматлары "вәрдишләрин дәјишмәси" аландырылмыш дикәр шкаланын мә'луматлары илә мүгајисә етмишдир. Сонунчу шкала "Телевизорун узун мүддәт олмадыгы тәгдирдә Сиз өз вәрдишләриниз, истираһәти кечирмәк үсулу вә һәјат тәрзини дәјишмәли олачагсынызмы?" суалына чаваблар үзрә гурулмушдур. Икинчи шкала үзрә чавабларын ики кәнар вариантларыны көтүрүб аралыг вариантларыны атырыг (1916 сорушулана нисбәтән фаизлә)*.

Чәдвәл 2

һәфтәдә орта бахыш мүддәти үзрә "алудәчилик шкаласы"	"Вәрдишләрин дәјишмәси" шкаласы	
	"Дүшүнүрәм ки, вәрдишләри дәјишмәли олачагам"	"Мәним һәјатымда һеч нә дәјишмәјәчәкдир"+"Чәтин ки, мәним һәјатымда нә исә дәјишәчәкдир".
"Чох мөтәдилләр" (3 саатадәк)	15,8	11,7+34,4=46,1
"Мөтәдилләр" (3 саатдан 10 саатадәк)	36,1	6,0+31,3=37,3
"Алудә оланлар" (10 саатдан 15 саатадәк)	48,7	5,5+ 22,9=28,4
"Чох алудә оланлар" (15 саатдан 17 саатадәк)	60,0	1,6+17,0=18,6

* Фирсов Б. М. Ваше мнение о телевидении. М.,1969, с.107.

Көрүндүјү кими, *І* орта бахыш мүддәти мә'луматла
нын икинчи груплашмасы кими алынмыш "Алудәчилик ш
ласы" "Вәрдишләр шкаласы" илә јүксәк дәрәчәдә ујғун кә
вә беләликлә, тамамилә әсасландырылмыш сајыла биләр.

(4) Шкаланын пунктларынын сечилмәси үчүн һаким
методундан истифадә олунмасы. Шкала пунктлары сечил
синин артыг илкин мәрһәләсиндә әсасландырылма дәрә
синә шүбһәләр мејдана чыхыр. Телеверилишләрә бах
мүддәтини һансы ваһидләрлә һесабламалы? Күнләрлә, са
ларла бахыш тезликләри, һәфтә тезликләри, јохса ај
Шкаланын гурулмасы үчүн һансы анлајышлары сечмәли?

Ән јахшысы бу мәсәләләрин һәллини сәриштәли
кимләрә е'тибар етмәкдир. Бизим мисалда онларын рол
типик телетамашачылар ојнајырлар. Сонунчулар рә'ји со
шанларын әсас күтләсинин санки микромоделидир. Бу
хымдан "типик тамашачы" "орта статистик тамашачы"
мәкдир. Һакимләрин сечилмәсинин вә онларын гәрарла
нын өлчүлмәсинин чидди сурәтдә ишләниб һазырланм
әмәлијјат үсуллары мөвчуддур. Биз онлары фәслин сону
нәзәрдән кечирәчәјик.

Өлчмә еталонунун сабитлији бу әмәлијјатын көмәји
әлдә етдијимиз информасијанын бирмә'налылығында нф
олунур. Чох вахт сабитлији бүтөвлүкдә әмәлијјатын е
барлылығы илә ејниләшдирирләр. Сонунчу тәкчә сабитл
дән дејил, һәм дә әмәлијјатларын әсасландырылма дәрә
синдән вә дәгиглијиндән асылы олса да, бу чүр гарышдыр
тәсадүфи дејилдир: аләтин сабитлијинин јохланылмасы о
е'тибарлылығынын ән вачиб шәртләриндәндир.

1. *Сабитлијин јохланылмасынын* ән чох јајылмыш
лу тәкрар өлчүлмәдир. Ејни бир објект бөјүк вахт интер
лы вә ејни чүр әмәлијјатын көмәји илә ики дәфә өлчүл
Әкәр биринчи вә икинчи серијалар арасында корреља
кифајәт гәдәр јүксәк (мәсәлән, 0,90) оларса, шкала са
сајылыр. Көрүнүр ки, физики објектләрин тәкрарән өлч
мәси мә'луматларын е'тибарлылығына нәзарәтин идеал
тодудур. Бу үсулла, мәсәлән, сүн'и пејкин орбит параме
ләрини мүәјјәнләшдирирләр. Јохлама бир нечә дәфә апа
лыр вә мә'луматларын тутушдурулмасы әсасында јекун
сабламалары апарылыр.

Бир чох һалларда, әкәр инсан фәалијјәти вә ја онлар
реал давранышы мәһсулларынын параметрләри мүәјјәнлә
дирилирсә, өзү дә бу заман фәалијјәти өлчүлмә објe

лан шәхсләрин субјектив гијмәтләринә мүрачиәт едилмир-ә, белә үсул сосиал објектләрин өлчүлмәси, гијмәтләнди-илмәси үчүн дә јарарлыдыр.

Фәалијјәт мәһсулларынын кејфијјәт вә кәмијјәтинин ир нечә дәфә өлчүлмәси чәтин дејилдир: Онлар һансыса адди ваһидләрдә објектләшмишдир. Јох, әкәр өлчмә шка-асы елә дүшүнүлмүшдүрсә ки, онун пунктлары өлчүлән бјектин көмәји илә гејд олунмалыдыр, бу објект өзү көс-әрмәлидир ки, "Мән һәфтәдә 1-2 күн" вә ја "шәнбә күнү -3 саат телевизора бахырам", онда мәсәлә тамамилә башга үр олур. Бурада тәкрар өлчмә үсулу чатышмазлыға малик-ир. Илк өлчмәдән сонра рә'ји сорушуланларда мүәјјән сихоложи јөнүмлүк јараныр ки, бу да икинчи өлчмәнин ә'луматларыны тәһриф едир. Адамлар билә-билә вә ја гej-и-ихтијари олараг икинчи өлчмәнин мә'луматларыны би-инчијә ујғунлашдырмаға чалыша биләрләр. Вә јахуд да әһмән икинчи експериментә мүгавимәт көстәрәрәк, онлар ени нәтичәләр верә биләрләр. Инсан експериментә лагејд алмыр. Онун психоложи јөнәлишлији тәкрар тәчрүбәләрә ә'сир едә биләр.

Илк өлчмәнин јөнәлишлијиндән доған тә'сирин арадан алдырылмасынын ән садә үсулу тәкрар өлчмәни биринчи-ән кифајәт гәдәр чох сонра (мәс., 2 һәфтәдән сонра) вә ифајәт гәдәр чох адам (мәс., 50 нәфәр) үзәриндә һәјата ечирмәкдир. Бүтүн тәдгиг олунанлар үчүн һәр ики өлчмә-ин чәдвәлини тәртиб етдикдән сонра биз мә'луматларын муми сабитлији вәзијјәтини вә ики өлчмә арасындакы әргләрин нәдән асылы олдуғуну тәһлил едирик.

Бу үсул тәкчә илкин өлчүлмә заманы дејил, һәм дә ис-әнилән емпирик процедураларын е'тибарлылығынын јохла-ылмасында мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олуна биләр.

Бу үсул мәсәлән, анкет сорғусу јолу илә алынмыш ин-ормасијанын сабитлијинин сынанылмасы үчүн јахшыдыр. еспондентләрин сечилмиш бир групунун әсасландырыл-ыш интервалла кечирилмиш ики ардычыл сорғудакы чаваб-арынын нә гәдәр ујғун кәлдијини јохламаг лазымдыр. Му-ајисә, сорғу вәрәгәсинин һәр бир пункту вә һәр пункта ве-илән чавабларын бүтүн вариантлары үзрә апарылыр. Ин-ормасијанын сабитлик көстәричиси бүтүн мүмкүн (көзлә-илән) үст-үстә дүшмәләрин сајына нисбәтән реал үст-үстә үшмәләрин хүсуси чәкиси кими (фаизләрлә) һесабланыр.

тәхминән 0,90 сәвијјәсиндә проседуранын сабитлијини фајәт сајмаг олар.

2. *Өлчмә еталону сабитлијини* јохламаг үчүн ди үсул бир хүсусијјәтин өлчүлмәси үчүн бир нечә нәфәр истифадә етмәкдән ибарәтдир. Бә'зән шкала она көрә бит олмур ки, онун пунктлары тәдгигатчыларын өзләри рәфиндән өзбашына изаһ едилир. Бу һал, објектләрин фијјәт тәснифаты шкалалары үчүн хүсусилә сәчијјәви Бу чүр (номинал) шкалаларда објект групларı бүтүн кеј јәт әламәтләринин тәсвир олунмасынын көмәји илә тә олунур, һәр бир објект бу әламәтләрә көрә шкаланын м јән пунктуна (синфә) шамил едилир.

Тутаг ки, фәаллыг сәвијјәсинә көрә ичтимаи фәалиј али категоријаја шамил етмәк үчүн мүвафиг индикато бир нечә әламәт ајрылмышдыр. Бу категоријаны бирмә'н шәкилдә јеринә јетирмәк үчүн әмин олмаг лазымдыр әламәтләр бир-бириндән ајдын шәкилдә фәргләнирләр фәалијјәт нөвләринин шкала пунктлары илә ујғунлашдыр масы заманы гармагарышыглыг мејдана чыхмыр.

Бу һалда ејни заманда бир нечә (ән азы 3) лаборант ни үсулдан истифадә етмәклә објекти өлчүрләр. Әкәр м тәлиф лаборантларын алдыглары мә'луматлар јүксәк д чәдә ујғундурса шкала сабитдир, әкс һалда гејри-сабит вә биз дикәр, даһа мәғбул өлчү мигјасыны ахтарырыг. Ш ланын гејри-сабитлијинин сәбәби индикаторларын пис чилмәсиндәдир.

3. Нәһајәт, өлчү еталону сабитлијини јохламагын ү чү үсулу "*шкаланын парчаланмасыдыр*". Шкала ики јар һиссәјә бөлүнүр. Әкәр бу һиссәләрин һәр бири үзрә өлч ләр ујғун кәләрсә, онлары бәрабәр гијмәтли шкала сај мә'луматлары јекунлашдырмаг, кәләчәкдә инди артыг ва вә онларын тәркиб һиссәләринә нисбәтән даһа е'тиба шкала тәшкил едән һәр ики јарымһиссәдән ејни зама истифадә етмәк олар.

"Парчаланма" техникасыны бир мисалда көстә Фәһләнин өз ихтисасындан разылыг сәвијјәсини өлч објект кими көтүрәк. Мә'луматлары анкет сорғусу јолу алырыг.

Суал: "Ашағыдақы мүлаһизәләрдән һансы өзүнүзүн дики ихтисасыныз барәдә Сизин фикринизә даһа чох ујғ дур? (Чаваб вариантларындан анчаг бирини сечмәк ол Даһа сонра ики елә шкала лајиһәләшдиририк ки, онла

унктлары ихтисасдан разылығын 5 сәвијјәсиндән биринә јғун кәлсин (3-чү чәдвәлә бах). Һәр сәвијјәјә ики мүлаһи-ә ујғун кәлир. Чүт пунктлар јохланылан шкаланын бир, тәк унктлар исә дикәр јарысыны тәшкил едир.

Чәдвәл 3

Ихтисасдан разылыг сәвијјәләри	Јохланылан шкалаиын чүт вә тәк јарымһиссәләринин пунктлары.
А) Ихтисас чох хошума кәлир.	(a_1) Өз ихтисасым бүтүн ихтисасларын ән јахшысыдыр.
	(a_2) Мәним ихтисасым ән јахшы ихтисаслардан бирилир.
В) Ихтисас хошума кәлир.	(b_1) Һесаб едирәм ки, мәним ихтисасым бир чох башга ихтисаслардан пис дејилдир.
	(b_2) Һесаб едирәм ки, елә ихтисаслар вар ки, мәним ихтисасымдан чох писдир.
С) Ихтисаса лагејд јанашыр.	(c_1) Мәним ихтисасым башга ихтисаслардан нә писдир, нә дә јахшыдыр.
	(c_2) Ихтисасымыи хошума кәлиб вә ја кәлмәдијини билмирәм.
Д) Ихтисас, јәгин ки, хошума кәлмир	(d_1) Һесаб едирәм ки, мәним ихтисасымдан јахшы олан чохлу ихтисаслар вар.
	(d_2) Мәним ихтисасым бир чох башга ихтисаслардан писдир.
Е) Ихтисас гәтијјән хошума кәлмир.	(e_1) Бу, ән пис ихтисаслардаи бирилир.
	(e_2) Ихтисасларын әксәријјәти мәним ихтисасымдан јахшыдыр.

Даһа сонра ашағыдакы әмәлијјатлары јеринә јетиририк:) чүт вә тәк јарымларын бунун 10 пункту сәрбәст гајдада арышдырылыр; (*б*) рә'ји сорушуланлара јухарыдакы 10 унктдан ибарәт мүлаһизәләр топлусу тәгдим олунараг, он-

лардан бујларын һәр бири илә разы олуб олмадыгларын
билдирмәкләри хаһиш олунур; (в) тәдгиг олунанларын ки
јәт гәдәр бөјүк групунда (50 нәфәрдән аз олмајараг) со
кечирдикдән сонра мә'луматлар ики шкала үзрә ајры-ај
лыгда шкаланын тәк јарымы үзрә (a_1), (b_1), (c_1), (d_1), (e_1
чүт јарымы үзрә (a_2), (b_2), (c_2), (d_2), (e_2) груплашдырылы

Әсас әмәлијјат (г) јохланылан шкаланын һәр ики ја
сы үзрә өлчмә нәтичәләринин тутушдурулмасыдыр. Ә
бунлар арасындакы коррелјасија кифајәт гәдәр јүк
оларса, бу јарымлара хүсусијјәтин үмуми континуумуну
чән ваһид аләтин һиссәләри кими бахмаг олар.

Бу һалда тәк вә чүт јарымларын бүтүн 10 пункту је
шкаласыны тәшкил едирләр. Һәр ики шкаланын пунктл
тәсадүфи гајдада гарышдырылыр вә үмуми сијаһы шәкл
дә тәгдим олунур. Тәдгиг олунан шәхс бу шкаланын пу
ларыны тәшкил едән 10 мүлаһизәнин һәр бири илә р
олуб олмадығыны билмәлидир. Бу шәхс үчүн јекун көстә
чисинә онун разылашдығы пунктлара аид олан бүтүн кө
ричиләр дахил едилир.

Дәрәчәләрә бөлүнмүш пунктлары 5-дән (a_1 вә a_2 ү
ән јүксәк гијмәт) 1-дәк балла (e_1 вә e_2 үчүн ән ашагы
мәт) гијмәтләндирилиб, фәрз едәк ки, һансыса суб
a_1+b_2 пунктлары илә разылашараг галан бүтүн пунктл
рәдд едиб. Шкала үзрә онун јекун балы 5+4=9 олачагды

Шкала үзрә өлчмәнин дәгиглији: а) өлчүлән објек
һәссаслығындан, б) шкала хәттинин нечә бөлүнмәсиндән
в) мә'луматларын сабитлијиндән асылыдыр. Өлчмәнин
гиглији көстәрилән үч амил арасында мүәјјән оптимумду

Доғрудан да, өлчүлмәли олан објектләр мүхтәлиф дә
чәли һәссаслыга маликдирләр. Мәсәлән, һәр һансы фәа
јәт нөвүндән разылыг дәрәчәсинин өлчүлмәси бәри баш
давраныш актларынын интенсивлији кими характеристи
сынын өлчүлмәсинә нисбәтән аз дәгиг олачагдыр. Бири
һалда өлчүлән објектин өзү чох һәссас вә гејри-сабит
шәраитдән шәраитә дәјишир. Адам пис әһвал-руһиј
оларкән өз ишиндән наразылыг едә биләр, јахшы әһвал
һијјәдә исә инандыра биләр ки, елә һәмин иш онун чох
шуна кәлир. Лакин онун әһвал-руһијјәси иш нөвбәсин
сонра бу адамын ишдә нә гәдәр тез-тез ләнкимәси барә
дәки информасијаја чәтин ки, тә'сир едә билсин вә с.

Шкала хәттинин бөлкү тәрзи, бөлкүләринин сајы
мәнин дәгиглији илә бирбаша әлагәдардыр. 10 бөлк

ан шкала 5 вә ја 3 бөлкүсү олан шкалаја нисбәтән дәгиг өлчүр. Лакин шкала пунктларынын сонсуз олараг хырдаланмасына јол вермәк олмаз. Бурада ики ме'јары тә'мин едән оптимум мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр: өлчмә нәтичәләринин јүксәк сабитлији шәрти илә шкала пунктларынын максимум хырдаланмасы. Тәдричән өлчмә еталонларынын хырдаланмасыны күчләндирәрәк вә паралел олараг шкаланын сабитлијини јохлаја-јохлаја биз елә бир һәдди тапырыг ки, онда о тәрәфә хырдаланманын артырылмасы сабитлијин ашағы дүшмәсини доғурур.

Мәһз бу вариант шкаладан истифадә олунан заман әлдә едилән дәгиглик оптимумудур. Ејни заманда өлчүлән объектин һәссаслығы да јохланылыр: о нә гәдәр һәссасдырса, шкала хәттинин сабит бөлкүсү шәраитиндәки тәкрар өлчмәләрин сабитлији о гәдәр ашағыдыр. Шкала хәттинин максимал бөлкүсү шәраитиндә сабит мә'луматларын әлдә олунмасы, беләликлә, өлчмә дәгиглијинә тә'сир көстәрән бүтүн 3 амили әһатә едир.

Шкаланын дәгиглијинин чилаланмасы чох вахт тәләб едән експериментал проседурадыр. Мәсәлән, Тарту сосиологлары дәфәләрлә кечирилән тәчрүбәләрдән сонра ашкара чыхарыблар ки, фикирләрин интенсивлијинин өлчүлмәси заманы ән бөјүк дәгиглији тә'мин едән једди үзвлү шкаладыр. Көрүнүр ки, һәссаслығын астанасы һарадаса буралардадыр.

Рә'јләрин интенсивлијинин өлчүлмәси үчүн једди үзвлү шкала ашағыдакы шәкилдәдир (1-чи схемә бах).

Схем 1

"Бу мүддәа илә тамамилә разыјам"	"Мән бу мүддәа илә гәтијјән разы дејиләм"
вә ја	вә ја
"Бу мәним чох хошума кәлир"	"Бу мәним һеч хошума кәлмир"
вә и. а.	вә и. а.

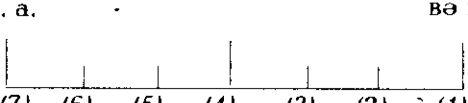

Шкаланын гүтбләри изаһ олунур, аралыг пунктлары исә өз изаһына малик дејилдир.

Мүәјјән вәрдиш вә кифајәт гәдәр тәдгигатчы тәчрүбәси олдуғу һалда биз чох вахт шкала хәттинин информасија са-

билијини тә'мин едән хырдаланма дәрәчәсини фәпмлә әјјәнләшдиририк. Сосиолог, әввәлләр растлашмадығы рәккәб објектин өлчүлмәсинә башлајаркән шкаланын дә лијини чилаламаг үчүн бир сыра експеримент кечирмә дир. Бу чох јоручу, лакин зәрури проседурадыр*.

Беләликлә, биз мүхтәлиф техники үсуллардан исти дә едәрәк, нәһајәт, кифајәт гәдәр е'тибарлы шкала гур Лакин, унутмаг олмаз ки, илкин өлчмәнин е'тибарлыл һеч дә алынмыш мә'луматларын әсасландырылма дәрәч проблемини тамамилә һәлл етмир. Әсасландырылма дәрә синин әсас ме'јарлары даһа дериндә — програмларын нә ри илкин шәртләриндә вә әсас анлајышларын тәфсири јерләшир. Әкәр сосиал објектләрин хүсусијјәтләри с нечә кәлди, кифајәт гәдәр әсас олмадан фәргләндирилиб онда белә хүсусијјәтләрин е'тибарлы шәкилдә өлчүлмә нин нә мә'насы вар?

Она көрә дә өлчмәнин е'тибарлылығы проблеминә зыми диггәт јетирәркән унутмајаг ки, о, билаваситә һипо заларын әсасландырылма дәрәчәси вә тәдгигат објекти кејфијјәтли тәһлили илә бағлыдыр.

XV фәсил

СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТДА СЕЧМӘ ҮСУЛУ

Сосиоложи тәдгигатларын практики олараг бүтүн јектләри елементләрин мүәјјән топлулары вә ја чохлу рындан ибарәтдир. Әкәр тәдгигатын кедишиндә бу елем чохлугларынын һәр бири һаггындакы информасијадан ис фадә олунурса, онда белә тәдгигат күтләви тәдгигатдыр.

Күтләви тәдгигатларын көмәји илә алынмыш статис мә'луматлар, бир гајда олараг, даһа е'тибарлыдыр. Лак әксәр һалларда тәдгигатын күтләви методларындан имт етмәк лазым кәлир, чүнки онлар чох зәһмәтли олуб инф масијанын ишләнилмәси үчүн бөјүк мадди хәрчләр вә вахт тәләб едир. Она көрә дә сосиолокијада даһа чох мү һидәнин гејри-күтләви методларындан (әсас массив мет вә сечмә методундан) истифадә олунур.

---

* Бах: Саганенко Г.И. Эксперимент на сопоставление различ методов ранжирования качественных признаков. "Информацион бюллетень ИКСИ АН СССР", 1968, №19.

Əсас массив методу илə, бир гајда олараг, сосиоложи тәдгигат објектинин бөјүк һиссәси вә ја онун ән вачиб елементләри өјрәнилир. Бу метод, мәсәлән, контакт-тәһлилин көмәји илә кечирилән бә'зи сосиоложи тәдгигатларда тәтбиг олунур.

Əсас массив методунун мүхтәлиф нөвләриндән бири експерт сорғуларыдыр. Чүнки белә сорғуларын тәшкили заманы даһа нүфузлу експертләрин чох һиссәсини ишә чәлб етмәјә чалышырлар.

Сосиоложи тәдгигатларда сечмә методу даһа кениш јајылмышдыр. Бу фәсилдә һәмин методун маһијјәти вә сосиолокијада онун тәтбигинин әсас проседуралары әтрафлы нәзәрдән кечирилир.

1. Сечмә үсулунун илкин шәртләри

Сечмә методу елә тәдгигат методуна дејилир ки, онун көмәји илә бүтүн фактлар топлусунун үмуми характеристикасы онларын әввәлчәдән сечилмиш мүәјјән һиссәсинә әсасән верилир.

Сечмә методунун әсас анлајышларындан бири *баш* вә *сечмә топлусудур*. Мөвчуд тәдгигатда өјрәнилән објект ваһидләринин бүтүн топлусу баш топлу адланыр.

Мәсәлән, мүәјјән шәһәрин сакинләринә, мүәссисәнин сәнаје-истеһсал һеј'әтинә, бүтүн өлкәнин тәләбәләринә вә с.-јә баш топлу кими баха биләрик. Баш топлу објектләринин мүшаһидә објектләри кими чыхыш едән һиссәләри сечмә топлу адланыр. Башга сөзләрлә дејилсә, әкәр баш топлу тәдгигат објекти олан бүтүн ваһидләри истиснасыз олараг өзүндә бирләшдирирсә, сечмә топлу баш топлунун хүсуси шәкилдә сечилмиш һиссәсиндән ибарәтдир. Бу заман статистик мүшаһидә мәһз сечмә топлусунун елементләри үзәриндә һәјата кечирилир.

Баш топлунун сечмәни тәшкил едән мүхтәлиф проседураларда сај ваһидләри кими чыхыш едән елементләри сечмә ваһиди адланыр.

Артыг формалашдырылмыш сечмә топлусунун билаваситә статистик мүшаһидәјә мә'руз галан елементләри мүшаһидә ваһидләри адланыр. Сечмә вә мүшаһидә ваһидләри, сосиоложи тәдгигатын предмети үчүн мүһүм олан характеристикалара малик сосиал објектләрдир.

Онлар бир-биринә ујғун кәлә (сечмәнин бирбаша схемләриндә) вә бир-бириндән фәргләнә (сечмәнин мүрәккәб, комбинә едилмиш схемләриндә) биләрләр.

масы заманы мүхтәлиф нөв сәһвләр мејдана чыха бил
Респондентин сосиолога вердији мә'луматларын кафи ол
масы, алынмыш мә'луматларын дүзкүн гејдә алынмама
вә ја мүшаһидә ваһидләрини сәчијјәләндирән дәјишкән ә
мәтләрин дүзкүн гијмәтләндирилмәмәси вә и. а. буна сә
ола биләр. Бә'зән гејдијјат сәһвләри адландырылан бу сә
ләр ики типә тәсадүфи вә мүнтәзәм сәһвләрә ајрыла бил

Гејдијјат просесиндә мүшаһидәнин објекти, субјекти
бу мүшаһидәнин кечирилдији шәраит арасында мејдана
хан бә'зи мүһүм әлагәләри әкс етдирән сәһв, гејдијјат
мүнтәзәм сәһви адландырылыр. Тәдгиг олунан характер
тиканын биртәрәфли гајдада тәһриф едилмәси (азалтмаг
ја чохалтмаг истигамәтиндә) үзүндән мүнтәзәм сәһв өз м
јасына көрә кифајәт гәдәр бөјүк ола биләр. Тәдгиг олу
топлу үзрә сәһвләрин бунун нәтичәсиндә баш верән јыг
масы бүтөвлүкдә бүтүн тәдгигатын нәтичәләрини һечә
хара биләр. Гејдијјатын мүнтәзәм сәһви истәнилән нөв с
тистик мүшаһидә заманы, о чүмләдән сечмә вә ја күтл
мүшаһидә заманы мејдана чыха биләр.

Гејдијјатын тәсадүфи сәһвләри, гејдијјатын објек
субјекти вә шәраитин арасында нисбәтән аз әһәмијјә
олан әлагәләри әкс етдирир вә мүшаһидә просесинд
мүхтәлиф статистик нөгсанлардан јараныр. Мүхтәлиф
шаһидә ваһидләриндә мүхтәлиф јөнүмлүлүјә малик о
нөгсанлар бүтүн тәдгигат топлусу үзрә гејдијјат нәтичәлә
нин үмумиләшдирилмәси заманы бир-бирини арадан галд
мага мејллидирләр.

Беләликлә, тәсадүфи сәһв мүнтәзәм сәһвдән фәр
олараг, мүшаһидә заманы, еһтималы сәчијјә дашыјан
бәбләр үзүндән ирәли кәлир.

Бундан башга, сечмә тәдгигатында планлашдырыл
сечмәдән мүхтәлиф јајынмалар заманы јаранан сәһвләр м
дана чыха биләр. *Сечмә планындан јајынмаларын ики ән
чијјәви нөвуну фәргләндирмәк олар.*

1. Сечмәнин планлашдырылмасы заманы нәзәрдә
тулмуш мүшаһидә ваһидләринин дикәр даһа әлчатан, лак
һазырланмыш сечмә планы бахымындан там јарарлы ол
дығы ашкара чыхан ваһидләрлә әвәз олунмасы. Бу
сәһвләр кифајәт гәдәр ихтисаслы олмајан мүсаһибә апар
лардан истифадә олунаркән мејдана чыха биләр. Мәсәл
тутаг ки, сорғуну јашајыш саһәсиндәки һәр онунчу мәнз
дә кечирмәк планлашдырылыб. Сорғу көтүрән нсә сеч

миш мәнзилләрдә һеч кәси тапмајараг, бә зән гоншу мәнзилләрә мүрачиәт едир вә мүсаһибә алыр. Нәтиҹәдә сечмәдә тәгаүдчүләрнн, бөјүк аиләләрин пајы чох олур, тәк адамлар вә кичик аиләләр зәиф тәмсил едилирләр.

Анкетчиләрин (анкет сорғусу апаранларын) вә мүсаһибә аланларын фәалнјјәтинә, сонунчуларын јығдыглары информасијанын кејфијјәтинә нәзарәт етмәклә бу типли сәһвләрдән (тәшкилат, гојулуш сәһвләриндән) јаха гуртармаг олар. Әкс һалда онлар ҹидди вә мүнтәзәм сәһвләрә кәтириб чыхара биләрләр.

2. Сечмә топлусунун натамам әһатә олунмасы, јә'ни сечмәјә дахил едилмиш мүшаһидә ваһидләринин бир һиссәсиндән информасијанын алынмамасы (мәсәлән, почт анкетләринин һамысынын алынмамасы, натамам долдурулмуш анкетләр).

Белә сәһвләр реал формалашдырылмыш сечмәни онун планы илә мүгајисә етмәк јолу илә ашкара чыхарылыр. Бу нөв сәһвләр сечмәјә "дүзәлиш" адландырылан процедуранын көмәји, јә'ни сечмә топлусунун мәһз һансы һиссәсинин нәзәрдән јајынмасыны нәзәрә алмагла, өјрәнилән әламәтин әһәмијјәтинин хүсуси олараг јенидән һесабланмасы васитәси илә арадан галдырылыр.

Сечмә планынын сәһв һазырланмасы нәтиҹәсиндә мејдана чыхан сәһвләр, сечмә сосиоложи тәдгигатында кениш јајылмыш сәһвләрдир. Анҹаг сечмә топлусунун формалашдырылмасынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмиш вә реаллашдырылмыш планы сечмә үзрә алынмыш нәтиҹәләрин бүтүн әсас топлуја шамил олунмасы үчүн мүәјјән тә'минат верир.

Сечмә топлусуна башлыҹа олараг ејни сосиал групларын нүмајәндәләринин дүшдүјү һалларда да тез-тез сәһвләр мејдана чыхыр. Мәсәлән, почт анкетләрини ән чох даһа јүксәк тәһсилли шәхсләр долдурурлар. Өзү дә онларын арасында гадынлара нисбәтән кишиләр, ишләјәнләрә нисбәтән тәгаүдчүләр даһа чох олур вә и. а.

Сосиолог, сечмә сосиоложи тәдгигатларында јердәјишмә сәһвләринин мејдана чыхма имканларынын тәһлилинә хүсуси диггәт вермәлидир.

Сечмә мүәјјән мә'нада, баш топлунун модели олмалыдыр. Мәһз бу һал сечмәнин әсасында бу топлунун характеристикаларыны гијмәтләндирмәјә имкан верир. Лакин баш топлунун бүтүн аспектләринин сечмәдә моделләшдирилмәсинә еһтијаҹ јохдур. Бу заман тәдгигат бахымындан анҹаг мүһүм аспектләрин нәзәрә алынмасы кифајәтдир. Сечмәнин, баш топлунун тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләри үчүн

дирмәк хүсусијјәти репрезентативлик адланыр.

Сечмәнин тәшкилинин әсас принсипи (даһа дәгиг дeји сә, еһтималлы сечмәнин әсас принсипи) ондан ибарәтдир к баш топлунун бүтүн елементләринин сечмәјә дүшмәләри үч бәрабәр имканлар јарадылсын. Лакин бу принсипә һәтта сәлигәли шәкилдә әмәл етмәк белә сечмәни тәһрифләрд хилас етмир. Бу тәһрифләр вә тәсадүфи сәһвләр сечмә мет дуна дахилән хасдыр. Онлар она көрә мејдана чыхырлар к топлунун ваһидләринин һамысы јох, јалныз сечмә тәдгиг ол нур вә демәли, нәтичә гејри-дәгиг олачагдыр. Чүнки топлун бүтүн ваһидләри бир-бири илә ејни дејилдир.

Сечмә методунун статистик нәзәријјәсиндә ишләнил һазырланмыш апаратдан истифадә едәрәк, тәсадүфи сәһв әһәмијјәтини асанлыгла һесабламаг олар. Беләликлә, сечм нин репрезентативлији ики компонентлә гејдәалма сәһвл ри вә тәсадүфи сәһвләрлә мүәјјәнләшдириләчәкдир.

Сосиоложи тәдгигатларда тәтбиг едилән статистик се мә методларыны ики әсас група бөлмәк олар: тәсадү (тәхмини) сечмә вә гејри-тәсадүфи (нәзәрдә тутулан) сечм Гејд олунан груплардан һәр биринә сечмәнин чохсајлы мү тәлиф нөвләри дахилдир. Ашағыда биз онларын үзәрин дајаначагыг.

2. Садә тәсадүфи сечмә

Сечмәнин садә схемләринин тәшкили (систематик вә с ријалы сечмәләрин ади һалы) үчүн баш топлунун бүтүн ел ментләри һагтында информасија вә ја һеч олмаса онларын си һысы вачибдир. Әкәр баш топлунун елементләринин сијаһыс әһатәлилик, дәгиглик, адекватлыг, онунла ишин раһатлығы м шаһидә ваһидләринин тәкрар олунмамасы тәләбләринә чав верирсә, ону сечмәнин әсасы адландырырлар. Мүәссисә әмә дашларынын әлифба сырасы үзрә сијаһылары, бурахылыш в рәгәләринин нөмрәләри (бунларын көмәји илә ајры-ајры ваһи ләри тутушдурмаг олар) вә и. а. әсас ролуну ојнаја биләр.

Тамлыг. Тамлыг дедикдә мөвчуд баш топлунун бүт ваһидләринин сечмәнин әсасында тәмсил олунмасы нәзә дә тутулур. Әкәр сијаһыда олмалары нәзәрдә тутулмуш в һидләрдән бә'зиләри бураја дүшмәјибдирсә, онда сијаһ там дејилдир, натамамдыр.

Сечмә топлусуна дахил едилмәмиш мүшаһидә ваһидл ринин кифајәт гәдәр чох мүһүм хүсусијјәтләрә малик олд

гу тәгдирдә сечмә әсасынын натамамлығы чидди сәһвләрә кәтириб чыхарыр.

Тәкрарларын олмамасы. Әкәр бә'зи мүшаһидә ваһидләри әсас топлуја бир јох, бир нечә дәфә дахил едиләрсә, онда онлар сечмәдә дә тәкрар олуна биләрләр (мәсәлән, һәр һансы шәхсин бир рајондан башгасына көчүб, көһнә сијаһыдан чыхарылмамышдан јени сијаһыја салындығы һалларда).

Дәгиглик. Һәр бир сечмә ваһиди һаггындакы информасија дәгиг олмалыдыр. Сечмә әсасында мөвчуд олмајан хәјали ваһидләр олмамалыдыр. Сечки сијаһыларында белә дәгигсизликләрә раст кәлинир: мөвчуд јашајыш мәнтәгәләринә тәзәчә кәләнләр сијаһыда олмурлар вә јахуд да јашајыш јерләрини дәјишмиш, вәфат етмиш сакинләр, учурулмуш евләрин сакинләри сијаһыларда галырлар вә с.

Адекватлыг (мувафиглик). Бир вәзифәнин һәлли үчүн мувафиг олан сечмә әсасы, башга вәзифәләрин һәлли үчүн јарамаја, гејри-адекват ола биләр. Мәсәлән, сәнаје мүәссисәси ишчиләринин там сијаһысы һәмин мүәссисә әмәкдашларынын өз ишләриндән разы олуб-олмамасына, онларын сосиал фәаллығы сәвијјәсинә вә с. аид проблемләрин тәдгиги заманы сечмә топлусунун тәртиби үчүн јахшы әсас ола биләр. Әкәр мүәссисәнин бүтүн ишчиләринин дејил, анчаг кәнч ишчиләрин өз ишиндән разылығы вә ја сосиал фәаллығы өјрәнилирсә, бу там сијаһы анчаг јени сечмә әсасынын — кәнчләрин сијаһысынын тәртиби үчүн јараја биләр.

Әкәр әсас баш топлунун бүтүн сосиал објектләрини әһатә етмирсә, онда о, баш топлунун анчаг там тәмсил олунмуш һиссәси үзрә сечмә әсасы кими истифадә едилә биләр. Баш топлунун галан һиссәсиндән ваһидләрин сечилмәсини исә башга мәнбәләр үзрә тәшкил етмәк лазымдыр.

Раһатлыг. Сечмә әсасы илә ишин раһатлығы нәтичәләрин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинин мүһүм шәртидир. Сечмә әсасыны тәшкил едән ваһидләр нөмрәләндикдә, онлар һаггындакы мә'луматлар бу ваһидләри там ајдынлығы илә танымаға имкан вердикдә иш чох раһат олур. Әкәр сечмә әсасы бир мәркәзләшдирилмиш јердәдирсә вә онун структуру өјрәнилән сосиал објектләрин реал структуруна мувафигдирсә, бу тәкчә сосиологун ишини асанлашдырачаг шәрт дејил, һәм дә тәдгигатын кејфијјәтини хејли јахшылашдыран зәрури тәләбдир.

Сечмәнин мүрәккәб схемләринин (чохпилләли, гарышыг вә с.) мејдана чыхма сәбәбләриндән бири мүрәккәб структура малик, чох бөјүк баш топлулар үчүн сечмә әсасынын тә'мин едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүдүр.

Һал-hазырда мүасир сосиоложи тәдгигатларын тәшкили т
ләбләрини өдәјә биләчәк мухтәлиф нөв тәдгигатлар үчүн иш
дилә биләчәк әсас һаггында тәсәввүрләр формалашмышдыр.

Мәкан дахилиндә һәрәкәт заманы чоғрафи хәритә ор
јентир олдуғу кими, сосиал хәритә дә сосиал објектләр
тәдгигиндә сәмтләшдиричи јол көстәрән олмалыдыр. Сос
ал хәритә мүәјјән игтисади чоғрафи бөлкәләр үчүн мүмк
сосиал көстәричиләрин мәкан дахилиндә бөлкүсүнү өзүн
әкс етдирир. Белә хәритә һәр бир бөлкә, вилајәт, рајо
шәһәр вә с. дә бүтүн сечмә тәдгигатларынын әсасы ролу
ојнаја биләр.

Сосиал хәритәнин тәртиб едилмә просеси ашағыда
мәрһәләләрдән ибарәтдир:

1. Әһалинин јерләшмәси вә һәрәкәти һаггында, дем
рафик көстәричиләрә тә'сир көстәрән даими вә мөвсү
әһали ахынлары һаггында информасијанын топланылмасы.

2. Әһалинин пешә тәркиби һаггында сосиал-игтиса
информасијанын (ихтисас, әмәкһаггы, ишләјәнләрлә иш
мәјәнләрин нисбәти, аилә кәлирләри сәвијјәсинин бөлкү
вә с. һаггында мә'луматлар) топланмасы.

3. Сосиоложи информасијанын (әмәк вә мәишәт шәра
ти, мухтәлиф сосиал груплар үзрә бош вахтын кечирилмә
онун структуру һаггында мә'луматлар, сосиал фәаллығын му
тәлиф формалары, тәһсил сәвијјәси, күтләви коммуникас
васитәләри һаггында мә'луматлар вә с.) топланмасы.

Сосиал хәритәләрин тәртибинә сосиологларын кет-к
дә артан марағы ән чох сечмә тәдгигатынын тәтбиги вәз
фәләри илә әлагәдардыр. Сосиал проблемләрин даһа дәри
дән өјрәнилмәси үчүн даһа әсаслы вә илкин сосиал инфо
масијада сосиал групларын јерләшмәси, күтләви коммун
касија васитәләринин јајылмасы вә с. хәритәләр, јә'ни с
сиал хәритә дә зәруридир.

Формалашдырылмыш сечмә әсасы үзрә садә тәсадү
сечмә процедурасыны асан реаллашдырмаг олур. Бун
үчүн сечмә ваһидләринин сечмә топлусуна дүшмәси имка
ларынын бәрабәрлијинә риајәт етмәк тәләб олунур. Адәт
а) садә тәсадүфи тәкрарсыз сечмәни вә б) садә тәсадү
тәкрар сечмәни фәргләндирирләр.

Процедура нөвләриндән һәр бири мухтәлиф үсулларла һ
јата кечирилә биләр. Онлардан бирини тәсвир едәк. Тутаг к
сечмә әсасында N гәдәр ваһид вар. Онда, сечмә топлусуна
гәдәр мүшаһидә ваһиди сечмәк үчүн 1-дән N-ә гәдәр бү
нөмрәләри ајры-ајры карточкалара јазыр, онлары диггәтлә

рышдырыр вә онлардан әлимизә кәлән бирини чыхарырыг. Чыхарылмыш карточканын нөмрәси сечмә топлусуна дүшән мүвафиг мүшаһидә ваһидини верир. Сонра карточка јеринә гајтарылыр, онлар јенидән гарышдырылыр, јенидән әлә кәлән истәнилән бир карточка чыхарылыр вә беләликлә бу иш n дәфә тәкрар едилир. Садә тәсадүфи тәкрар сечмә белә апарылыр.

Әкәр чыхарылмыш карточка керијә, јеринә гајтарылмајыб кәнара гојулурса, онда ејни просес бизи *n* мүшаһидә ваһиди гәдәриндә (буна бә'зән дә *n* ваһид һәчминдә дә дејирләр) садә тәсадүфи тәкрарсыз сечмәјә кәтириб чыхарачагдыр.

Сечмә әсасынын һәчмини мүәјјәнләшдирән *N* сајы һәддән бөјүкдүрсә садә тәсадүфи сечмәнин јухарыда тәсвир едилән процедурасы һәддән зијадә зәһмәт тәләб едир. Башлыча чәтинлик бундан ибарәтдир ки, мүшаһидә ваһидләринә сечмә топлусуна дүшмәк үчүн бәрабәр еһтималын тә'мин едилмәси онларын гарышдырылмасыны тәләб едир.

Бөјүк баш топлуларын (сосиолокијада мәһз белә топлулар әксәријјәт тәшкил едир) тәдгигиндә мејдана чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг мәгсәди илә садә тәсадүфи сечмәни реаллашдырмаг үчүн тәсадүфи рәгәмләр чәдвәли адланан чәдвәлләрдән истифадә олунур. Бу чәдвәлләр мүәјјән тәсадүфи физики просес јолу илә алынмыш бу вә ја дикәр тәсадүфи әдәдләрдән ибарәтдир.

Әдәбијјатда бир нечә онлугдан милјона гәдәр тәсадүфи рәгәмләрин мүхтәлиф ардычыллыгына раст кәлинир (Бах дөрдүнчү чәдвәл).

Чәдвәл 4

Тәсадүфи әдәдләр чәдвәли*

сәтир	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	10097	32533	76520	13586	34673
2	37542	04805	64894	74296	24805
3	08422	68953	19645	09303	23209
4	99013	02529	09376	70715	38311
5	12807	99970	80157	36147	64032

*Чәдвәлдә, "Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях" китабында (М, 1972, с. 305-308) кәтирилмиш 1500 тәсадүфи рәгәмдән бир фрагмент верилмишдир.

вапидинин сечилмәли олдуғу бир һипотетик нүмунәнин т
салында тәсадүфи рәгәмләр чәдвәли илә нечә ишләмәк
зым олдуғуну нүмајиш етдирәк. N-300 үчрәгәмли әдәд
дуғу, 1-чи чәдвәлдә исә бешрәгәмли әдәдләр верилдиј
дән бурадакы һәр бир әдәдин сонунчу үч рәгәминдән ис
фадә едәчәјик.

Илк әдәддән башлајараг сәтирләр үзрә кетсәк и
нөмрә кими 97-ни аларыг. Бу просеси давам етдирәр
300-дән бөјүк әдәдләри өтүрсәк ашағыдакы әдәдләр сы
сыны аларыг:

296, 209, 13, 157, 147, 32.

Мәһз бунлар тәртиб олунан сечмәјә дүшән мүшаһи
ваһидләринин нөмрәләридир.

Тәкрарсыз сечмәнин тәшкили заманы бу сырада ики
чи дәфә раст кәлинән әдәдләри (әкәр belә әдәдләр ра
кәлирсә) дә өтүрмәк лазымдыр.

Тәсадүфи әдәдләрин сечилмәси просесини чәдвәл
истәнилән јериндән башламаг вә истәнилән истигамәт
(сәтирләр, сүтунлар вә с. үзрә) апармаг вә ја ајрыча сүту
лары сечмәк олар. Әлдә олан чәдвәлләр кифајәт гәд
узундурса, онда јени сечмә вәзифәсинин һәлли заманы чә
вәлин јени јериндән башламаг мәсләһәт көрүлүр.

3. Систематик вә серијалы сечмәләр

Сосиоложи тәдгигатларда бә'зи садә тәсадүфи сечм
нин бир гәдәр садәләшдирилмиш, систематик адланан вар
анты тәтбиг олунур. Онун үчүн лазым олан сечмә әсасы с
дә тәсадүфи сечмә үчүн сәчијјәви олан тәләбләрлә характ
ризә олунур. Башга сөзләрлә дејилсә, сечмәнин әсасын
мүхтәлиф әлифба сијаһылары, мүәссисәләрин картотекал
ры, ев китаблары вә с. тәшкил едир. Систематик сечмә з
маны мүшаһидә ваһидләринин сечилмәси илкин сијаһыда
ејни "*k*" интервалы илә һәјата кечирилир. Мәсәлән, *k*=2
олдуғда сијаһынын 3, 23, 43, 63 вә с. ваһидләри сечилир.

Беләликлә, сечмә топлусунун елементләри системати
сечмәдә бирмә'налы олараг, биринчи елементин нөмрәс
(бизим нүмунәдә 3) вә *k* интервалынын өлчүсү илә мүәјјән
ләшдирилир.

Систематик сечмә схемләриндән бириндә илк елемен
кими сијаһынын орта елементи вә ја онунла јанашы дура

1-дән N-дәк нөмрәләнмишдирсә, онда биринчи елементин нөмрәси $\frac{N+1}{2}$ дүстуру илә (N тәк әдәд олдугда) вә ја $\frac{N}{2}$ дүстуру илә (N чүт әдәд олдугда) мүәјјәнләшдирилә биләр.

Сечмәнин илк ваһидинин тәсадүфи шәкилдә (мәсәлән, тәсадүфи әдәдләр чәдвәли үзрә) сечилмәси даһа кениш јајылмышдыр.

k-нын гијмәти гаршыја гојулан проблемин характериндән, баш топлунун тәдгиг едилән сәчијјәсинин гијмәт фәргләриндән асылыдыр.

Планлашдырылан сечмәнин һәчми мәсәләси һәлл олунубса, онда әдәд баш топлунун вә сечмәнин һәчминдән асылы олараг мүәјјәнләшдирилир (n).

Әкәр N n-нин бир нечә мислинә бәрабәрдирсә, онда интервал $k = \frac{N}{n}$ дүстуру илә мүәјјәнләшдирилир. Әкәр N n-нин бир нечә мислинә бәрабәр дејилсә, онда сечмәнин реал һәчми ($n_{р}$) вә планлашдырылан һәчм ($n_{пл}$) k әдәдинин мүхтәлиф һесабламалары заманы ашағыдакы нисбәтләрлә бағлыдыр:

$$\text{Әкәр } k = \left[\frac{N}{n}\right] \text{ оларса, онда } n_{р} \geq n_{пл};$$

$$\text{Әкәр } k = \left[\frac{N}{n}\right] + 1 \text{ оларса, онда } n_{р} \leq n_{пл}.$$

Бурада бөјүк мө'тәризәнин ичәриси әдәдин там һиссәсини билдирир.

Јухарыда дејиләнләри бир нүмунәдә ајдынлашдыраг, мәсәлән N=19 вә n=5. Бәс онда k нәјә бәрабәрдир?

Бу заман k ја 3-ә, ја да 4-ә бәрабәр олур.

k=3 олдугда сечмәјә 5-дән артыг елемент дүшүр, бу мисалда 6 вә ја 7 елемент дүшүр. k=4 олдугда сечмәјә 5 вә ја 4 елемент дүшүр.

Систематик сечмә, сечмә топлусуну тәртиб етмәјин гәнаәтчил вә раһат үсулудур. Лакин сосиоложи тәдгигатларда ондан истифадә заманы фикир вермәк лазымдыр ки, сечмә әсасы ими истифадә олунан сијаһы өјрәнилән характеристиканын рәгәмләрлә көстәрилән дөврүлүјүнү тәкрар едән ардычыллыға малик олмасын.

Бу вәзијјәти нүмајиш етдирәк. Завод сехләринин бириндә фәһләләрин соргусу үчүн сечмә әсасынын тәртибаты заманы сечилмиш интервал бригададакы фәһләләрин сајы

һә ејни elә биләр, бригаданын сијаһысында hәр бригади-
биринчи јердә дура биләр. Систематик сечмә заманы сечмә-
јә анчаг бригадирләрин дүшмәси шансы мејдана чыхыр.
Сечмәнин бу чүр hәјата кечирилмәси заманы мүhүм систе-
матик сәhвләрин алынмасы еhтималы артыр.

Баш топлу елементләринин габагчадан өјрәнилән харак-
теристиканын артымы вә ја азалмасы үзрә дүзүлмәси б
тәhлүкәдән јаха гуртармаға имкан верир. Мәсәлән, нәзәр-
дән кечирилән нүмунәдә сечмә әсасы өдәнч чәдвәли үзрә
тәшкил едиләрсә шәхсләрин әмәкhаггынын артмасы прин-
сипи үзрә дүзүлдүкләри сечмә әсасында анчаг бригадирлә-
рин дүшмәси тәhлүкәси арадан галхыр.

Реаллашдырылмасынын садәлијинә көрә системати
сечмә сосиоложи тәдгигатларда кениш јајылмышдыр.

Инди дә серијалы (јува) сечмәсини нәзәрдән кечирәк.
Серијалы сечмәдә сечмә ваhидләри статистик серијалардан
јә'ни статистик чәhәтдән фәргләндирилән ваhидләр топлу-
сундан ибарәтдир. Аилә, бригада, мәктәб синфи, мүәссисә-
ләрдәки кичик истеhсалат коллективләри, рабитә шө'бәлә-
ри, hәким вә јашајыш мәнтәгәләри әрази ичмалары вә с. бе-
лә ваhидләр ролунда чыхыш едә биләр. Сечмәјә көтүрүл-
мүш серијалар там, бащдан-баша вә ја сечмә јолу илә өјрә-
нилир. Сосиоложи тәдгигатлар тәчрүбәсиндә икинчи вари-
ант биринчијә нисбәтән даhа чох тәтбиг олунур. Әслиндә
истәнилән чох пилләли сечмә елә јува сечмәсидир ки, бура-
да јүксәк пилләләрдәки сечмә ваhидләринин hәр бири аша-
ғы пилләләрин сечмә ваhидләринин јувасындан ибарәтдир.

Серијалы сечмә, тәсадүфи сечмәјә нисбәтән мүhүм тәш-
килати үстүнлүкләрә маликдир. Белә ки, кениш әразидә сәпә-
ләнмиш јүзләрлә адама нисбәтән бир јердә јерләшән бир нe-
чә коллектив, бригада сех вә с. өјрәнилмәси вә онларын се-
чилмәси хејли асандыр. Сечмә просeдурасы сечмәни нисбә-
тән азсајлы мәнтәгәләрдә чәмләшдирмәјә имкан верир.

Серијалы сечмә тәсадүфи вә систематик сечмәләри
схемләри үзрә тәшкил едилә биләр. Нәhајәт, о, баш топлуну
илкин рајонлашдырылмасындан сонра формалашдырыла биләр

Илк ики hалда баш топлу сечмәнин әсасы hаггындак
информасијада бүтүн еhтималы сечмәләрә верилән тәлә
ләр көстәрилир: баш топлунун (серијаларын) елементләр
hансы шәкилдә олурса олсун системләшдирилмәмәлидир.

Серијалы сечмәнин нөвләриндән бири маршрут сорғус
методудур. Мүшаhидә ваhиди ролунда аилә чыхыш етдикд
сосиологлар бу методдан тез-тез истифадә едирләр.

Тутаг ки, сечмә топлусуна тәсадүфән сечилмиш мүәјјән гдарда аилә вә ја мәнзилин салынмасы нәзәрдә тутулур. әһәр вә ја јашајыш мәнтәгәсинин хәритәсиндә бүтүн күләр нөмрәләнир. Тәсадүфи әдәдләр чәдвәлинин көмәји ә сечмәјә дүшмүш аилә вә ја мәнзилләри ејниләшдирмәјә кан верән бөјүк әдәдләр сечилир. Һәр бир бөјүк әдәдә компонентдән ибарәт бир шеј кими бахылыр: бурада илк вә ја 3 рәгәм күчәнин, нөвбәти рәгәм евин, сонунчу рәи исә сечилмиш евдә мәнзилин нөмрәләрини көстәрир.

Мәсәлән, 42-25-3 әдәди 42-чи күчәдәки 25-чи евин 3-мәнзилини көстәрир.

Серијалы сечмәнин маршрут соргусу методу илә тәшли ајрыча мәнзилләрин чохлуг тәшкил етдији шәһәрләр ја шәхси ев саһиблијинин мөвчуд олдуғу јашајыш мәнтәләри үчүн (бу һалда мәнзил нөмрәсинин сечилмәси зәрути арадан галхыр) даһа чох ујғунлашдырылмышдыр.

Сернјалы сечмә заманы һәмишә серијалардакы ваһидрин мүәјјән охшарлығы үзүндән өјрәнилән әламәтин баш плуја нисбәтән дисперсијасынын (сәпәләнмәсинин) азаллмасына јол верилир.

Мәсәлән, аилә үзвләри арасында јахын әлагә тамамилә биидир. Ушагларын пешәләринин характери мүәјјән дәрәдә валидејнләрин пешәләриндән асылыдыр. Онларын аи- мәнсубијјәтинә көрә аилә әлагәси дә ашкардыр.

Статистика бахымындан серијалардакы елементләрин охрлығы һәддән зијада ејнитиплилијә, тәкрар олунан ннфорсијаја кәтириб чыхарыр. Дикәр ејни шәртләрин мөвчудлуғу раитиндә сосиолог, серијалы сечмәјә үзви сурәтдә хас ан бу статистик чатышмазлығы нәзәрә алараг јува ролунда ә бирликләр сечмәлидир ки, онларда максимум дәрәчәдә хтәлиф нөвлү сонлу мүшаһидә ваһидләри олсун.

4. Стратификасијалы сечмә

Әкәр сечмә процедуралары әрәфәсиндә страт адланан ли чинсли һиссәләр баш топлу кими ајрылырса, онда иснилән сечмә техникасы јолу илә (садә тәсадүфи, системак, серијалы вә ја чохпилләли) һәјата кечирилән еһтималы имә стратификасијалы (лајлы) сечмәјә чеврилир.

Статистик мә'нада *стратификасија* елә статистик ејнинсли групларын ајрылмасына мүвафигдир ки, бу групла- н дахилиндә өјрәнилән әламәтләрин дәјишкәнлији онла- н арасындакы дәјишкәнликдән аздыр.

Баш топлунун дахилиндә кејфијјәтчә дапа ејничи
груплара бу чүр дифференсиасија мәзмунча тәдгига
предмети илә бағлыдыр.

Мүшаһидә ваһидинин сосиал, игтисади вә дикәр ха
теристикаларына көрә топлу ејничинсли олмајан һәр
һалда онун стратификасијасы зәрури олур.

Мәсәлән, бир шәһәр һүдудунда мәктәблиләрин пеш
нүмүнү тәдгиг едәркән көһнә тикилиләр рајонунда јерлә
16 мәктәби бир страта, јени тикилиләр рајонунда јерлә
20 мәктәби икинчи страта аид етмәк олар. Сорғу үчүн
ики стратын ики мәктәбинин мә'зунларыны сечмәк
Әкәр мәктәбләрин бу чүр груплашдырылмасы рајонлар
сында мөвчуд олан пешә структурунун тәдгигиндә нә
алынмасы вачиб олан фәргләри һәгигәтән әкс етдирирсә
да өјрәнилән әламәтләрин дәјишкәнлији һәр бир групун
линдә бу групларарасындакына нисбәтән аз олмалыдыр.

Һәм тәбии гурумлар, һәм дә мүәјјән тәдгигат үчүн
суси олараг тәшкил олунан бирләшмәләр стратлар кими
тифадә олуна биләр. Мәсәлән, инзибати статуслары вә
линин сајына көрә тәсниф едилмиш игтисади чоғрафи
мәләр, шәһәрләр белә стратлар ролунда чыхыш едә би
Идеал гурумлар да стратлар кими чыхыш едә биләрләр.

Баш топлунун гијмәтинә көрә стратификасија един
әламәт стратификасија әламәти адланыр. Стратифика
бир вә ја бир нечә әламәт үзрә кечирилә биләр.

Стратификасија едилмиш сечмәнин тәшкили б
топлу үзрә типик груп вә ја стратларын тәшкили үчүн
кими көтүрүлмәли олан әламәтләрин бөлкүсүнүн харак
һаггында тәсәввүрләрин олмасыны тәләб едир.

Баш топлу елементләринин груплашдырылмасы
әламәтин дүзкүн сечилмәмәси ејни һәчмдә тәсадүфи се
јә нисбәтән сечмә мә'луматларынын репрезентативлиј
(тәмсил едилмәсини) артыра билмәз.

Стратификасијалы репрезентатив сечмәнин тәш
практикада мүәјјән чәтинликләрлә (хүсусән дә ајрыл
стратлар тәркибчә мүхтәлиф сајлырдыса) бағлыдыр. Р
статистика бу һалларда төвсијә едир ки, һәр бир стра
сечмәнин өлчүләри баш топлунун мүвафиг стратларын
орта квадрат јајынмаја мүтәнасиб олсун. Лакин, адәтән
персијалар (сәпәләнмәләр) намә'лум олур. Она көрә дә
топлу стратларындан сечмәнин тәшкили заманы сечмә,
топлунун үмуми сајында онларын пајына мүтәнасиб ш
дә апарылыр.

Сосиолокијада истифадә олунан дапа бир сечмә вари-
нты гејри-бәрабәр типик групллардан ејни сајлы мүшаһидә
һидләринин сечилмәсиндән ибарәтдир.

Галан ејни шәртләрин дахилиндә стратификасијалы
ечмә даһа дәгиг нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

5. Сечмә топлусуну формалашдырмағын чохпилләли вә комбинә едилмиш үсуллары

Сечмә бир вә ја чохпилләли шәкилдә гурула биләр. Чохпил-
әли сечмә заманы һәр пилләдә сечмә ваһиди дәјишир. Мәсә-
ән, биринчи пилләдә сәнаје мүәссисәләринин, икинчидә илк
ригадалардан фәһләләрин сечкиси һәјата кечирилир вә и.а.

Чохпилләли сечмәнин зәрурилији, бир гајда олараг,
аш топлунун бүтүн ваһидләри һаггында информасијанын
амамасындан ирәли кәлир. Чохпилләли сечмә заманы илк
илләнин тәшкили үчүн, илк пилләнин сечмә ваһидләринин
үтүн топлусу үзрә бу вә ја дикәр әламәтин пајланмасы
аггында информасијанын олмасы зәруридир. Икинчи пил-
әнин тәшкили үчүн исә артыг тәкчә илк пилләдә сечилмиш
аһидләр һаггында информасија лазымдыр.

Илк пилләдә, бир гајда олараг, тәсадүфи сечмәдән ис-
ифадә олунур, икинчи пилләдән башлајараг исә әввәлки
илләнин ваһидләринин өлчүләринә мүтәнасиб сајда ваһид-
әр тәсадүфи шәкилдә сечилир вә и.а.

Һәр пилләдә сечмә пајлары елә шәкилдә комбинә едилир
и, бүтөвлүкдә бу пај сечмәјә дүшмәк үчүн баш топлунун бү-
үн ваһидләринә бәрабәр имканлар тә'мин етмиш олсун.

Чохпилләли сечмәнин тәшкилинин пропорсионал үсу-
унун мүәјјән гүсурлары вардыр. Сосиолог бир тәрәфдән,
әсаитә гәнаәт едилмәси вә тәдгигат мүддәтинин гысадыл-
асы мәгсәди илә сечмәнин һәчмини азалдыр, дикәр тә-
әфдән исә о, мүтәнасиблик принсипинә әмәл едәрәк, ај-
ы-ајры амилләр үзрә статистик тәһлил үчүн азсајлы груп-
ар әлдә едә билир.

Чохпилләли сечмәнин тәшкилинин *бир нечә үсулу мөвчуд-
ур.* Нүмунә үчүн икипилләли сечмәнин тәшкили үсулуну нә-
әрдән кечирәк. Бу сечмә заманы илк пилләдә ваһидләрин
ечилмәси һәчмә мүтәнасиб олан еһтималла һәјата кечирилир.

Тутаг ки, илк пилләнин сечмә ваһидләри бир шәһәрдә-
и мүәссисәләрдир.

Илк сечмә мәрһәләсиндәки мүшаһидә ваһидләринин там,
олғун сијаһысы (мәсәлән, сәнаје мүәссисәләри вә онларын

лур. Баш топлу, мәсәлән, 50 белә мүәссисәни әһатә ед

Мүәссисә (i)	Кәнч фәһләләрин сајы	Топланылмыш сајлар
1	N_1	N_1
2	N_2	N_1+N_2
.	.	.
.	.	.
i	N_i	$N_1+N_2+...+N_i$
.	.	.
.	.	.
50	N_{50}	$N_1+N_2+...+N_{50} =$
	$\Sigma N_i = N$	

Сечмә ваһидләри мүшаһидә ваһидләри кими ајры
фәһләләрин сајына көрә дүзүлүр. Мүәјјән гәдәр, мәсәл
заводун сечмәјә салынмасы һагтында гәрар гәбул едилир
садүфи әдәдләр чәдвәлиндә N_1 вә N (фәһләләрин баш т
да чәмләшдирилмиш үмуми сајы) арасындан 5 әдәд (M_1
M_3, M_4, M_5) сечилир. Сечмәјә о мүәссисәләр дахил ед
ки, онларын нөмрәләри (i) M_k ($k = 1 \div 5$) рәгәмләриндә
рини өзүндә чәмләмиш кумулјатаја мүвафиг кәлән еј
сәтринә дүшмүшдүр, јә'ни (i=j) бүтүн k-ләр үзрә

$N_1+N_2+...+N_{j-1} < M_k < N_1+N_2+...+N_j$ олмалыдыр.

Сечмәнин икинчи пилләси ашағыдакы шәкилдә һ
кечирилир. Сечмәјә салынмыш мүәссисәләрин һәр б
дән ејни мигдарда фәһлә (икинчи сечмә пилләсинин n
лы ваһидләри) көтүрүлүр.

Чохмәрһәләли сечмә чохпилләли сечмәнин хүсус
вудур. Онун маһијјәти бундан ибарәтдир ки, артыг тә
олунмуш бөјүк һәчмли сечмә топлусундан даһа кичик
ли јени сечмәјә (јарымсечмә) апарылыр вә и. а.

Сечмә топлусуну формалашдырмағын бу үсулунун
сусијјәти одур ки, фазаларын сајындан асылы олма
сонракы сечмәләрдә әсас сечмәдә истифадә олунмуш
сечмә ваһиди ишләдилир.

hа мәhдуд даирәсинин диггәтлә өјрәнилмәси зәрурәти мејдан
чыхдыгда чохмәрhәләли сечмәјә мүрачиәт едилир. Бу мәгсәдл
икинчи мәрhәлә миниатүр өлчүлү ејни сечмә тәшкил едилир.

Чохпилләли сечмәләрдә олдуғу кими чохмәрhәләл
сечмәдә дә hәр бир мәрhәлә тәсадүфи сәhвләр мәнбәјиди
Ики фазалы стратификасијалы сечмә нүмунәсини нәзәрдә
кечирәк. Кәнд әhалисинин өјрәнилмәсинин кедишиндә б
әhалинин мәдәни тәләбатынын вә мәдәнијјәтин истеhлакы
на мадди хәрҹләринин даhа дәриндән тәдгиг едилмәси зәру
рәти мејдана чыхмышдыр.

Әсас сечмә (*n*) стратификасија едилмиш топлудан апа
рылмышдыр: өјрәнилән бөлкә тәсәррүфатларынын типин
көрә ән кичикдән (*1*) ән бөјүјәдәк (*5*) страта бөлүнмүшдү
Сечмәнин икинчи фазасы (*n*") бу әсас сечмәдән тәшки
едилмишдир.

Тәсәррүфатын типи	Сечмәнин I фазасында адамларын сајы	Сечмәнин II фазасында адам ларын сајы
1	635	84
2	570	125
3	475	138
4	303	112
5	89	41
	$n = 2072$	$n'' = 400$

Чохпилләли сечмәдә мүхтәлиф сечмә үсулларынын (са
дә тәсадүфи, систематик вә ја серијалы) бирләшдирилмәс
сечмәни комбинә едилмиш сечмәјә чевирир.

Мүасир сосиоложи тәдгигатларда истифадә олунан сеч
мәләрин чоху комбинә едилмиш сечмәләрдир.

Күнәмүзд фәhләләрин фәрди әмәк мәhсулдарлығын
(фәрди истеhсал нормалары) өјрәнмәк үчүн сечмә топлусуну
тәшкили заманы бирпилләли сечмәдән истифадәни бир нүму
нәдә нәзәрдән кечирәк. Сечмәни тәшкил етмәк 6 мүмкүн әла
мәтдән (јаш, тәhсил, пешә стажы, мөвҹуд заводда иш стажы
әмәкhаггы, ихтисас) ибарәт пилотаж күтләсинин илкин тәhлил
әсасында ики әламәт, әмәкhаггы вә пешә стажы сечилмишди
Бу әламәтләрин өјрәнилән көстәричијә, истеhсал нормасын
даhа чох тә'сир көстәрдији ашкар едилмишдир.

Баш топлу әмәкhаггынын сәвијјәсинә көрә фәргләнә
5 страта лајланмышдыр.

Стратларда сечмә тәсадүфи характер дашыјыш
икинчи јердә дуран әламәтин (пешә стажы) бөлүнмәси үзр
апарылмышдыр.

Баш топлу үзрә ашағыдакы мә'луматлар мә'лумдур.

Чәдвәл

Групун N-си	Әмәкhaггы, рублла	Фәhләлә-рин сајы	Групун N-си	Пешә үзрә стаж иллә	Фәhләлә-рин сајы
1	80-дәк	46	1	1-2	164
2	81-100	162	2	3-4	109
3	101-130	500	3	5-10	381
4	131-160	292	4	11-16	168
5	160-дан чох	101	5	16-дан чох	279
		$\Sigma=1100$			$\Sigma=1100$

Репрезентатив рајонлашдырылмыш сечмәнин гурулм сы сечмәдә баш топлунун груплары үчүн мүтәнасиблиј сахланылдығыны көстәрмәси илә әлагәдар сечмә топлу групларынын hәчмини мүәјјәнләшдирмәк үчүн ашағыдак дүстур гәбул едилир:

$$\frac{n_i}{n} = \frac{N_i}{N} \; ,$$

бурада N вә n мүвафиг олараг баш топлу стратлары вә се мәнин hәчмидир. Һәр бир стратын сечмәдә сајы (әмәкhaг групларынын тәмсил олунмасы) hесабланыр:

$$n_i = \frac{n\, N_i}{N}$$

Сечмәнин групларын ашағыдакы зәрури өлчүләрин мүвафиг олараг мүтәнасиб гурулмасы.

$$n_1=12;\; n_2=43;\; n_3=132\;\; n_4=77;\; n_5=27$$

Ишин нөвбәти мәрhәләси стаж стратлары үчүн хүсус чәкинин hесабланмасындан ибарәтдир.

Сечмәнин мүтәнасиб гурулмасы үчүн стаж үзрә сечм ни ашағыдакы дүстурла ујғунлашдырмаг лазымдыр:

$$\frac{n_{iQ}}{n_i} = \frac{N_{iQ}}{N_i} \; ,$$

урада N_{iQ} ајрыча стратда һәр бир стаж стратынын баш оплусундакы әмәкһаггы сәвијјәсинә нисбәтән сајыдыр, $_{Q}$ исә мувафиг олараг сечмә үчүндүр.

Стаж үзрә һәр страт үчүн бу пајлар тапылдыгдан сонра әр бир стратдан нечә мүшаһидә ваһидинин вә һансы стаж- сечмә топлусуна дүшәчәји һесабланыр. Мәсәлән, 1-2 ил- ик стаж вә 60-80 рубллуг әмәкһаггы үчүн бу пај 0,60-а, әмин типик групдача 3-4 иллик стаж үчүн исә 0,40-а бә- абәрдир. Бунлары нәзәрә алараг, һәр бир страт үчүн сеч- әнин өлчүсүнү тапырыг:

$$0{,}60 \cdot 12 \approx 7 \text{ вә } 0{,}4 \cdot 12 \approx 5.$$

Буна мувафиг һесаблама бүтүн галан стратлар үзрә апа- ылыр. Нәтичәдә мүтләг рәгәмләр вә фаизләрлә ифадә олун- уш мүтәнасиб сечмә планы формалашыр (6-чы чәдвәл).

Чәдвәл 6

Сечмә планы

Пешә үз- рә стаж, илләрлә	Әмәкһаггы сәвијјәси үзрә групларда истеһсалын сајы					Чәмиси	Баш топлуда (%)	Сон сечмәдә (%)
1-2	7	18	18	0	0	43	14,9	14,8
3-4	5	11	14	0	0	30	9,9	0,6
5-10	0	14	53	28	6	101	34,6	36,4
11-16	0	0	19	18	7	44	15,2	16,5
6-дан чох	0	0	28	31	14	73	25,3	22,7
n_i	12	43	132	77	27	291	99,9	100,0

Тәсадүфи әдәдләр чәдвәли үзрә сечмәдә тәмсил олун- уш һәр бир групун өлчүләринә мувафиг тәсадүфи әдәдләр чилир. (6-чы чәдвәл).

Картотека габагчадан әмәкһаггы груплары үзрә лајлан- ыш вә карточкалар нөмрәләнмишдир. Һәр бир групдан тә- дүфи рәгәмләрә мувафиг карточкалар сечилмишдир. Се- лмиш карточкадан стаж групда тәмсил олдугда, карточка ш топлуја гајтарылмышдыр.

Күтләјә, массивә гајтарылан карточкаларын мејдана чых- сы план үзрә нәзәрдә тутулан өлчү тә'мин олунанадәк һәр

ни тәләб етмишдир.

6-чы чәдвәлдән көрүндүјү кими, бә'зи јердәјишм
бөјүк стажлы групларa дүшмүшдүр. Лакин башлыча
лəдә, нәзарәт олунан әламәт-орта истеһсал нормасы
сечмә репрезентатив (тәмсил олунан) олмушдур.

6. Сечмәнин гејри-тәсадүфи методлары

Сечмә топлуларынын формалашдырылмасы үчүн с
локијада бир сыра үсуллар тәтбиг едилир ки, онларын
ри чәһәтдән еһтимал әсасландырылмасы јохдур.

Мәсәлән, тез-тез "илк раст кәләнин" сорғусу м
тәтбиг олунур. Бу һалда сосиолог сорғу үчүн адамлары
чилмәсиндә, өзүндән асылы олмајараг, рәғбәт вә анти
һиссини, раһатлыгла бағлы мүлаһизәләри вә с.-ни р
тута биләр.

"Илк раст кәләнин" сечилмәси вә дикәр буна б
сечмәләр еһтималы дејил, кортәбии сечмәләр аддан
лыр. Сечмәнин тәшкилинин бу үсуллары онунла сәчи
нир ки, онларын һансы баш топлуну тәмсил етмәләрин
гиглəшдирмәк мүмкүн дејил.

Радио вә телеанкетләр, һабелә мәтбуатда дәрч еди
анкетләрнн көмәји илә кечирилән сорғулар кортәбии с
ләр үчүн нүмунә ола биләр. Һәр дәфә бу вә ја дикәр кү
информасија каналынын аудиторијасы вә ја охучулары
топлу ролунда чыхыш едир. Лакин бу баш топлунун һә
сы характеристикасынын, чох вахт да онун өлчүсүнүн
олмамасы үзүндән сечмәнин кејфијјәтини мүәјјәнләшди
мүмкүн олмур, о, баш топлуну кифајәт гәдәр јахшы т
едир вә јахуд тамамилә сәһв мәнзәрәни верир.

Сечмә топлусуну тәшкил етмәјин о гәдәр дә чид
мајан тәсадүфи методлары ичәрисиндән даһа кениш ј
ны квотлу сечмәдир. О, баш топлунун структуруну ө
лән әламәтләр вә ја онларла гаршылыглы сурәтдә әла
олан әламәтләрин пајланма, бөлкү квотлары (нисбә
шәклиндә әкс етдирән модел шәклиндә гурулур. Сечм
лусунун өјрәнилән әламәтләрин мүхтәлиф бирләшмәл
малик елементләри олан ваһидләрин сајы елә һесабла
јәнләшдирилир ки, бу сај онларын баш топлудакы п
(нисбәтинә) ујғун кәлсин. Квотлу сечмә әһалинин кү
сорғуларында, хүсусән дә ичтимаи рә'ј сорғуларында
тез тәтбиг едилир. Квотлу сечмәјә әсасән һансы ха

ристикалы вә нә гәдәр адамын сорушулмалы олдуғу мүә јәнләшдирилир.

Квотлу сечмәнин "тәмиз шәкилдә" кечирилмәси сорғ әрәфәсиндә баш топлу һаггында кифајәт гәдәр әтрафлı мә'луматларын мөвчудлуғу тәгдириндә мүмкүндүр. Баш топлу моделләринин гурулмасы өјрәнилән һәр бир әламәти мүстәгил бөлкүсү вә ја онларын шәрти бөлкүсү һаггында информасијанын олмасы демәкдир. Сечмәнин өлчүләри нә зәрә алынмагла бу мәнзәрә моделдә әкс олунмалыдыр. Ә мүрәккәб ан сечмәнин чоғрафи чәһәтдән ујғунлашдырылма сы, јә'ни конкрет олараг һансы јашајыш мәнтәгәләрини сечмәјә салынмасынын мүәјјәнләшдирилмәсидир.

Квотлу сечмәнин билаваситә реаллашдырылмасы шәхс ләрин сорғусунун квотлара әсасән тәшкилинә мүвафигдир Квотларын тәшкилинин ики үсулу мөвчуддур: 1)мүсаһибә апарана һәр бир респондентә мүтләг хас олан әламәтлә топлусу верилир вә рә'ји сорушулачаг респондентләри үмуми сајы көстәрилир: 2) тапшырыг, мүәјјән јашајыш мән тәгәсиндә сорушулмалы олан континкентин сәрбәст харак теристикаларынын садаланмасы илә мәһдудлашыр.

Биринчи үсулдан сосиологлар шәһәрли кинотамашачы ларынын тәдгигиндә истифадә етмишләр*. Мүсаһибә апара на верилән тапшырыг сорғу заманы респондентләрин аша ғыдакы әламәтләрини гејдә алмағы нәзәрдә тутурду:

Чәдвәл 7

Груп	Чинс	Јаш	Тәһсил	Сорушулмалы оланлар
фәһлә	киши	25-40	7-9	2
фәһлә	киши	25-40	7 синифдән аз	1
мүһәндис техники ишчи	киши	25-40	орта ихтисас	1
тәләбә	гадын	18-24	али	
тәгаүдчү	гадын	55 јашдан јухары	орта	1

Икинчи үсулун тәтбиги заманы бу тапшырыг белә көрү нә биләрди: ашағыдакы сәрбәст параметрләрә малик 6 адамла сорғу кечирмәк.

* Бах: Советский экран, 1971, № 10,12.

Тәһсил		Јаш	
Али	1	18-24	1
Орта ихтисас	1	25-40	4
Орта	3	55 јашдан јухары	1
Натамам орта	1		

Квотлу сечмә үчүн моделин гурулмасы еһтималы сеч шәртләринә тамамилә ујғун кәлир.

Квотлу сечмәнин фәрги респондентләрин сечилмә нин өзүндә систематик јердәјишмәләр тәһлүкәсини чә ләшдирмиш үсулундан башлајыр. Сорғуја адамларын сечи мәсиндә мүсаһибә апаранлар практикада тез-тез "өзү бәнзәр шәхсләрин сечилмәси" типли сәһвләрә јол вери ләр. Мүсаһибә алан ролунда чох вахт, гејри-ирадн олар асанлыгла тәмаса кирәнләрә үстүнлүк верән тәләбәлә кәнчләр чыхыш едирләр. Она көрә дә тез-тез квотлу сечм ләрдә али тәһсилли вә даһа кәнч јаш групларынын пајын сүн'и сурәтдә артырылмасы мүшаһидә олунур.

Бә'зи әдәбијјат мә'луматларына көрә квотлу сечмән оптимал һәчминә әмәл олунмасы шәраитиндә онун дәгигл ји тәсадүфи сечмәләрин дәгиглији илә рәгабәтә кирир һәтта, ондан јухары ола билир*. Лакин квотлу сечмәнин мәји илә алынмыш нәтичәләрин дәгиглијинин нәзәри тә'м натынын олмамасы онун дәјәрини ашағы салыр. Буна ке дә бу сечмәнин әсас үстүнлүјү онун реаллашдырылмасын садәлији вә сүр'әтлә һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир.

7. Сечмә гаршысында гојулан програм тәләбләри

Сосиолог әксәр һалларда сечилмиш топлуда тәдги објектләринин бүтүн хүсусијјәтләринин ашкар олуна би чәји үмиди илә өјрәнилән һадисә вә објектләрин бөјүк т лусундан онларын бир һиссәсинин ајрылмасы үчүн бу вә дикәр сечмәк үсулундан истифадә едир.

Сечмәнин тип вә үсуллары билаваситә тәдгигатын м сәдләри вә онун һипотезаларындан асылыдыр. Мәгсәдләр гәдәр конкрет вә һипотезалар нә гәдәр ајдын ифадә едилм оларса сечмә илә бағлы мәсәлә о гәдәр дүзкүн һәлл олунар.

---

* Бах: Ноэль Э. Массовые опросы. М., 1978, с. 164.

Ән чидди тәләбләр дескриптив (тәсвири) вә аналитик експериментал тәдгигатлар гаршысында, ән јумшаг тәләбләр исә ахтарыш планы үзрә кечирилән тәдгигатлар гаршысында гојулур. Сонунчу һалда објектә "мүшаһидә ваһидләринин" сечилмәси хејли садә гајдалара табе олур: тәһлил үчүн мүһүм олан ме'јарлар үзрә әкс груплар фәргләндирилмәлидир. Белә гејри-систематик сечмәләрин сајы чидди мүәјјәнләшдирилмир. Һәр шеј алынан информасијанын вәзијјәтиндән, нечә олмасындан асылыдыр. Белә тәдгигатда мүшаһидә вә ја сорғу һипотезаларын тәртиби үчүн кифајәт гәдәр мүхтәлиф информасијанын алындығы ашкар олана гәдәр давам етдирилир. Демәли, сечмәнин һәчми вә тәркиби габагчадан дејил, тәдгигат кенишләндикчә тәчрүбә јолу илә мүәјјәнләндирилир.

Дескриптив планлы тәдгигатда исә, әксинә, сечмә чидди сурәтдә репрезентатив олмалыдыр.

Сечмәнин репрезентативлији тәләби о демәкдир ки, сечилмиш параметрләр үзрә тәдгиг олунанларын тәркиби баш топлудакы мүвафиг нисбәтләрә (пропорсијалара) јахынлашмалыдыр. Бунунла јанашы, тәдгигат проблеми үчүн мүһүм олан бүтүн костәричиләр үзрә чидди репрезентатив сечмәни тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр, она көрә дә мә'луматларын тәһлилинин әсас истигамәти үзрә репрезентативлији тә'мин етмәк лазымдыр.

Һәр шејдән әввәл ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, баш топлунун характеристикаларына аид әлдә олан мә'луматлардан һансылары тәдгигат мәгсәдләри үчүн әһәмијјәтлидир. Чох һалларда бу, тәдгиг олунанларын чинси, јашы, сосиал вә пешә тәркиби, онларын мәканча локаллашдырылмасындан ибарәтдир. Бир гајда олараг, садаланан һәр үч параметрин (чинс-јаш, сосиал-пешә, мәкан локаллашдырылмасы) тәтбиги тәгдириндә әмин олмаг олар ки, сечмә бир чох сосиал проблемләрин һәлли үчүн кифајәт гәдәр мө'тәбәр, репрезентатив олачагдыр. Ајдындыр ки, бу гајда тәдгигатын конкрет шәраити вә хүсуси мәгсәдләри илә баглы олан истисналара маликдир, мәсәлән, етник чәһәтдән јекчинс олмајан мүһитдә милли мәнсубијјәт ме'јары үзрә репрезентасијанын (тәмсил олунманын) нәзәрә алынмасы чох вачибдир.

Аналитик вә експериментал тәдгигатларда сечмәнин статистик репрезентативлији проблеми өјрәнилән сосиал објектләрин кејфијјәтчә репрезентативлијинин тә'мин олунмасы зәрурәти илә мүгајисәдә икинчи дәрәчәли олур.

Әкәр биз һансыса мүәјјән әһали групунун һәјат тәрзи вә шәраити хүсусијјәтләрини статистик көстәричиләрдә өј-

рәнмәк истәјириксә, репрезентатив сечмә бизи марагландыран һәр бир групун сајынын даһа әсаслы тәһлил үчүн кифајәт етдији мәгсәдли сечмә илә әвәз олунмалыдыр. Тәдгигатын мәгсәдләри бахымындан кејфијјәтчә даһа мө'тәбәр, јахшы тәмсил олунмуш белә сечмә баш топлуја нисбәтән статистик репрезентатив дејилдир.

Бир чох һалларда мәһз мәгсәдли сечмәләр зәруридир. Бу хүсусән експериментал планлы тәдгигатларда даһа вачибдир. Дејәк ки, әмәјин тәшкилинин јени формасынын тәтбиг олунма сәмәрәлилији јохланылыр. Ајдындыр ки, бунун үчүн елә бөлмәләр сечилмәлидир ки, бурада јени форма тәтбиг едилмишдир, мүгајисә үчүн исә әмәјин тәшкилинин көһнә формасынын галдығы аналожи бөлмәләр көтүрүлмәлидир.

Әкәр бизим гаршымызда бөјүк ичтимаи әһәмијјәтли дескриптив тәдгигат апармаг вәзифәси дурурса, бу тәдгигатын јекунунда бүтүнлүкдә баш топлуја аид нәтичәләр чыхарылмалыдырса, әлбәттә ки, репрезентатив сечмә процедурасынын бүтүн тәләбләрини максимал шәкилдә реаллашдырмаг лазымдыр. Чәкилән бүтүн зәһмәт өзүнү догрултмалыдыр, чүнки, белә тәдгигатын нәтичәләриндә сәһвләрә јол вермәк олмаз. Бурада јалан информасија, үмумијјәтлә, информасијанын олмамасындан тәһлүкәлидир.

Әкәр тәдгигатын мәгсәдләри аз әһәмијјәтлидирсә, планлашдырылан нәтичәләрин статистик дәгиглик бахымындан е'тибарлылыг дәрәчәсини чәсарәтлә ашағы салмаг олар. Лакин әвәзиндә сечмә топлусунун кејфијјәтли тәмсил олунмасы үчүн бүтүн тәдбирләри көрмәк лазымдыр. Әдәдләр вә ријази дүстурларын архасында дајананларын реал тәбиәтини унутмаг олмаз. Ахы, сорғулар вә ја башга јолларла тәдгигатчыларын алдыглары илкин характеристикалар анчаг шәрти олараг кәмијјәт көстәричиләринә чеврилир. Чох вахт бу кәмијјәт көстәричиләри сосиал просесләрин маһијјәтини тәхмини шәкилдә әкс етдирир. Она көрә дә нәтичәләрин статистик чәһәтдән әсасландырылмасынын чиддилијинә јөнәлдилмиш сә'јләр анчаг проблемин чидди кејфијјәтли тәһлили, онун маһијјәтчә өјрәнилмәси тәгдириндә мүәјјән мә'на кәсб едир.

Һәмишә јадда сахламаг лазымдыр ки, сосиолог диггәти мәһз сосиал проблемләрин маһијјәтинә јөнәлтмәјә, тәдгигатын мәгсәдләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә дикәр мүтәхәссисләри, практикләри вә нәзәријјәчиләри чәлб етмәјә, тәдгигат мөвзусу үзрә кениш мәсәләләр даирәсинә аид әдәбијјаты изләмәјә борчлудур. Нәһајәт, о, сечмәнин типи вә һәчминә аид олан бирбаша статистик вәзифәләрин һәлли үчүн

ә шејдән әввәл һәлл едилмәли олан конкрет мәсәләләри ксимал сурәтдә дәгиг ифадә етмәјә вә анчаг бундан сон- мүхтәлиф статистикаларын мүвафиг һесабламаларына рачиәт етмәјә борчлудур

XVI фәсил

СӘНӘДЛӘР СОСИОЛОЖИ МӘ'ЛУМАТЛАР МӘНБӘЈИ КИМИ

1. Сәнәдләрин нөвләри

Илкин мә'луматларын алынмасы үсулларындан бири ки- сосиоложи тәдгигатларда сәнәдләрин тәһлили методу ифадә олунур.

Инсанын хүсуси олараг јаратдығы, мә'луматларын өтү- мәси вә ја сахланмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш васитә нәд адланыр. Чап вә әлјазмасы мәтниндә, магнит лентин- фото вә ја кино плјонкасында гејдә алынмыш һәр һансы мә'лумат сосиолокијада сәнәдли мә'лумат (информаси- адланыр. Истеһсалын бурада истифадә олунмуш мә'насы ны тәрәфиндән ишләдилән мә'надан фәргләнир: даны- тда биз мөһүрлә тәсдиг едилмиш вә ја дөвләт тәшкилат- ы, вәзифәли шәхсләр вә с. адындан нәшр едилән мате- лары сәнәд адландырырыг.

Бир чох һалларда сәнәдли мәнбәләр тәдгигатда илкин луматлар топланмасынын нәинки әсас, һәм дә јеканә лу кими чыхыш едир. Мәсәлән, Авропа вә Америкада лша мүһачирләринин вәзијјәти тәсвир етмәк үчүн Аме- а сосиологлары У. Томас вә Ф. Знанетски чох бөјүк сә'ј дигтәтлә онларын шәхси сәнәдләрини өјрәнмишләр. Иш- истифадә олунмуш сәнәдләр арасында ашағыдакылар иди: кәндли-мүһачирләрин Полшада галмыш гоһумлары- мәктублары; мүһачирәт гәзетләринин архивләри; килсә алларынын, һәмјерлиләр бирликләринин, хејријјә чәмиј- ләринин материаллары вә мүһачирләрин ишләри илә баг- мәһкәмә материаллары; нәһајәт, кәндлиләрдән биринин гигатчыларын хаһиши илә јаздығы 300 сәһифәдән иба- надир тәрчүмеји-һалы*.

Сәнәдләри бир сыра әсаса көрә *тәсниф етмәк олар.*

---

* Thomas W. Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and

Мә'луматларын тејдә алынмасы үсулуна көрә әлјә
сы вә чап олунмуш сәнәдләр, кино вә фото плјонкасын
килмиш, магнит лентинә јазылмыш сәнәдләр. Мүәјјән
мәгсәдлә бағлы олараг јеринә јетирәчәји вәзифәсинә
тәдгигатчынын өзү тәрәфиндән сечилмиш материалла
сечилир (мәсәлән, Томас вә Знанетскинин ишиндә мү
рин тәрчүмеји-һалы). Бу сәнәдләр *мәгсәдли сәнәдләр*
ныр. Лакин сосиолог ондан асылы олмајараг, һансыса д
мәгсәдләр үчүн үчүн тәртиб едилмиш материалларла д
ни һазырда мөвчуд олан сәнәдләрлә ишләмәли олур.
чох һалларда мәһз бу материаллар сөзүн һәгиги мә'нас
сәнәдли мә'лумат адландырылыр.

Шәхсләндирилмә дәрәчәсинә көрә сәнәдләр *шәхс*
шәхссиз сәнәдләрә ајрылыр. Шәхси сәнәдләрә фәрди
дијјат карточкалары (мәсәлән, китабхана формулјарлар
ја имза илә тәсдиг едилмиш анкет вә бланклар), ү
шәхсләр вә ја тәшкилатлар тәрәфиндән верилмиш хас
намәләр, мәктублар, күндәликләр, әризәләр, хатират
лары вә с. аиддир. Шәхссиз сәнәдләрә исә статистик
һадисә, факт архивләри, мәтбуат мә'луматлары, ичлас
токоллары вә с. дахилдир.

Сәнәдли мәнбәнин статусундан асылы олараг *рәсм*
гејри-рәсми сәнәдләри көстәрмәк олар. Рәсми сәнәд
һөкумәт материаллары, гәрарлары, бәјанатлары, рәсми
луматлары, рәсми ичласларын стенограмлары, дөвләт
тистикасы мә'луматлары (әһалинин сијаһыја алын
МСИ вә онун јерли шө'бәләринин дикәр мүхтәлиф ма
аллары, мүәссисәләрин игтисади статистикасы вә с.) м
лиф тәшкилатларын (партијаларын, ичтимаи сијаси һәр
ларын, һәмкарлар бирликләринин вә с.), мәһкәмә вә п
рорлуг органларынын протоколлары, малијјә кағызлары
күзар корреспонденсија вә с. аиддир.

Гејри-рәсми сәнәдләр дедикдә, јухарыда көстәри
бир чох шәхси материаллар, хүсуси вәтәндашлар тәрә
дән тәртиб едилмиш шәхссиз сәнәдләр (мәсәлән,
тәдгигатчы тәрәфиндән онун өз мүшаһидәләри әсасын
зырланмыш статистик үмумиләшдирмәләр) нәзәрдә тут

Сәнәдләрин хүсуси групуну *күтләви информаси*
ситәләринин (гәзет, журнал, радио, телевизија, кино
териаллары тәшкил едир.

Нәһајәт, мә'луматларын мәнбәјинә көрә сәнәдлә
кин (әсас) вә әлавә (икинчи дәрәчәли) сәнәдләрә бөл
Илкин сәнәдләр бирбаша мүшаһидә вә ја сорғу, баш

дисәләрин билаваситә гејд олунмасы әсасында тәртиб дилир. Әлавә сәнәдләр исә илкин мәнбәләрин мә'луматла-ы әсасында апарылмыш тәкмилләшдирмә, үмумиләшдирмә тәсвирдән ибарәтдир.

2. Сәнәдли мә'луматларын е'тибарлылығы

Сәнәдин өзүнүн мө'тәбәрлилијини онун һагтында вери-ән мә'луматларын е'тибарлылығы илә гарышдырмаг олмаз. ө'тәбәр мәнбәдән алынмыш е'тибарсыз мә'луматлар мүхтә-иф ичтимаи груп, партија, синифләрин фәалијјәт мотивләри, осиал мәгсәдләри һагтында хәбәр верән чох мүһим дәлил-ир. Мәсәлән, Америка сосиологу Л. Доуб тәрәфиндән тәдгиг дилмиш Кеббелс тәблигат назирлијинин сәнәдләри вә Кеб-елсин күндәликләри "Үчүнчү рејх"ин тәлгинедичи тәблигат сулларынын өјрәнилмәси үчүн зәрури материаллар вермиш-әр. Материаллар олдугча мө'тәбәр иди, лакин е'лан едилән дејаларын мәзмуну вә онларын мүәллифләринин әсл нијјәт-әри бахымындан һеч дә е'тибарлы вә доғру дејилди.

Мә'луматларын е'тибарлылығы илк нөвбәдә әлдә едилә илән сәнәдин мәнбәјиндән асылыдыр. Мүхтәлиф мәнбәләр ерилән мә'луматларын бир нөв верилмиш вә ја мә'лум мө'тә-әрлилик вә е'тибарлылыг дәрәчәсинә малик олур. Бүтүн һал-арда илкин мә'луматлар икинчи дәрәчәли мә'луматлардан да-е'тибарлы олур. Буна көрә дә биринчи мәнбәдән алынмыш әсми шәхси сәнәд, гејри-рәсми, шәхссиз вә башга сәнәдләр расында тәртиб едилмиш сәнәддән даһа мө'тәбәр вә е'тибар-ыдыр. Адәтән һүгуги сәнәдләр вә билавасита малијјә нәзарә-индә олан материаллардакы мә'луматлар һүгуг вә ја малијјә органларынын нәзарәти алтында олмајан рәсми сәнәдләрдәки ә'луматлардан даһа е'тибарлы олур.

Икинчи сәнәдләрдән истифадә едәркән онларын илкин әнбәјини мүәјјән етмәк вачибдир. Икинчи материалларын муми јанлышлығыны гијмәтләндирмәк үчүн буну адда-буд-а етмәк олар.

Тәдгигатчы тәрәфиндән планлашдырылмыш мәгсәдли әнәдләр јухарыда көздән кечирилмиш ади нәзарәт әмәлиј-тлары нәзәрдә тутулдугда е'тибарлы олур: мүстәгил мә'лу-ат мәнбәјинин ахтарышы (адда-будда нәзарәт үчүн), һәмин әнбәјә икинчи мүрачиәт (мә'луматларын сабитлији), мә'-ум груплар үзрә тестләр.

Психологлар вә сәнәтшүнас-тарихчиләр сәнәдли мә'лу-атларын өз мәзмунундан чыхыш едәрәк онларын е'тибар-

лыгын дөрәчәсини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән х
үсуллар ишләјиб һазырламышлар.

Сәнәдләрлә ишләјән заман биринчи әсас гајда һад
ләрин тәсвирини онлара верилән гијмәтдән дәгиг фәр
дирмәкдән ибарәтдир. Рә'ј вә гијмәтләр фактики мә'лу
ларла мүгајисәдә потенсиал олараг даһа аз мө'тәбә
е'тибарлыдыр. Бир чох һалларда сәнәддә шәраитин рә
гијмәтлә ифадә олунмуш тәфәррүатлы характеристи
верилмир. Лакин, мәһз конкрет вәзијјәт ифадә олун
рә'ј вә гијмәтләрин мә'насынын ачылмасына көмәк един

Бундан сонра сәнәдин тәртибатчысынын һансы мә
күддујүнү арашдырмаг лазымдыр, бу гәсдән вә ја гејри
тијари едилмиш сәһвләри үзә чыхармаға имкан верир.
сәлән, көрдүјү бир иш һаггында һесабатын мүәллифи
гајда олараг, вәзијјәти өзү үчүн әлверишли тәрәфдән
вир едир. Лакин, әкәр биз мә'лумат топламаг үчүн ху
јохлајычы бригаданын бу иш һаггында һазырладығы ара
дан да истифадә етсәк, башга мәнзәрә алыначаг. Бу чүр
нәдләрин мәгсәди фәалијјәтин мәһз мәнфи тәрәфләр
ашкар етмәк мејли ојадыр.

Сәнәдин тәртибатчысынын истифадә етдији илкин
луматлар алмаг методунун нәдән ибарәт олдуғуну бил
чох вачибдир. Јахшы мә'лумдур ки, "биринчи мәнбә
алынмыш мә'луматлар гејри-мүәјјән мәнбәдән ("бә'зи а
лар исрар едир ки...") алынанлардан даһа е'тибарлы,
тәәссүратлар үзрә апарылмыш јазылар исә һәмин һадис
рин мүәјјән бир вахтдан сонра едилмиш тәсвириндән ф
ли олур.

Әкәр сәнәддә мә'луматларын статистик групу ва
илк нөвбәдә тәснифатын әсасыны ашкар етмәк лазым
Нәһајәт, сәнәдин тәртиб едилдији үмуми шәраити јахш
дынлашдырмаг сон дәрәчә вачибдир: бу шәраит објекти
јә мејл јарадыр (мүәллифин мәгсәдиндән асылы олмаја
јохса мә'луматларын һансыса бир истигамәтдә дәјишди
мәсинә вадар едир?

Тәрчүмеји-һал, күндәликләр, хатират, мәктублар в
кими шәхси сәнәдләрлә ишләјәркән тәдгигатчы еһтија
олмалыдыр.

Шәхси сәнәдләрдәки мә'луматлара е'тибар едилмәси
ашағыдакы бир нечә мүһүм шәрти вардыр: а) әкәр мә'лу
лар сәнәд мүәллифинин мәнафејинә һеч чүр тохунмурса
мүәллифә мүәјјән зәрәр јетирирсә онлара инанмаг олар
мүәллиф тәрәфиндән гејдә алынаркән һамыја бәлли олан

суматлар; г) падисәләрин сәнәд мүәллифинин нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтли сајылмајан деталлары; д) мүәллифин гәрәзлә анащдыгы мә'луматлар да е'тибарлы һесаб едилә биләр.

Мәшһур психолог Ч. Мејч күндәлик, хатират, тәрчүмеи-һал јазанларын әсасландығы бир сыра мүхтәлиф мотивләри ајыра билмишдир*. Бу мотивләр арасында ән али вә ән ашағы, ән сох сәмимилијә вә әксинә, һәгигәтин максимум дәрәчәдә кизләдилмәсинә сөвг едәнләр дә вардыр. Бир чох алларда бу чүр шәхси сәнәдләр мүәллифин өзүнүн шәхијјәтини өјрәнән психолог үчүн ә'ла материал олса да, һаисәләрин објектив кедиши илә марагланан сосиолог үчүн шүбһә доғуран мәнбәдир. Шәхси сәнәддән алынмыш мә'луматларын е'тибарлылығы ашағыдакы амилләрдән асылыдыр: охлама вә тәкрар јохлама, сәнәдин тәртиб едилмә мотиви, ијјәт вә шәраити, мүәллифин мәгсәди, фәалијјәт көстәрдии шәраит, онун әһатәсинин характеринин тәһлили вә с.

3. Сәнәдләрин кејфијјәт-кәмијјәт тәһлили үсуллары

Әлдә олан (јә'ни гејри-мәгсәдли) сәнәдләрлә иш заманы әсас чәтинлик мә'луматлары тәдгигатын һипотезасы байымындан билмәкдән ибарәтдир. Ахы сәнәд һеч дә сосиологун һипотезасыны јохламаг үчүн тәртиб едилмир. Буна көрә дә сәнәдли материаллары маһијјәт е'тибарилә тәһлил етмәмишдән әввәл сосиолог сәнәддә тәдгигатын әсас анлаышларыны, индикаторларыны (әламәтләрини) ахтармагдан ибарәт үзүчү иши апармаға мәчбурдур.

Сәнәдләрин кејфијјәт тәһлили бүтүн кәмијјәт әмәлијатлары үчүн зәрури вә илкин шәртдир. Лакин һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, мәтнләрин квантификасијасы һеч дә һәмишә мәгсәдәујгун дејил.

Һансы һалларда кәмијјәт тәһлилинә мүрачиәт етмәк лаым дејил? Әкәр биз надир сәнәдләрлә иш апарырыгса, бурада исә әсас мәгсәд материалын формал груплащдырылмасы јох, онун маһијјәтчә тәфсир едилмәсидирсә, бу сәмәрәли дејил. Әкәр биз олдугча мүрәккәб һадисәнин тәсвири илә растлашмышыгса, сәнәдли мә'луматлар күтләви дәјәрләндирмә (ишләмә) үчүн кифајәт гәдәр дејилсә, онлар натамамдырса (ејничинсли сәнәдләрин, мәсәлән, гәзетләрин гејри репрезентатив сечмәси), онда кәмијјәт тәһлилинә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

---

* Бах: Madge J. The Tools of Social Science. London, 1983, p. 129.

*Мөһтәвајат кәмијјәт тәһлилә нә заман јеринә јү*ди? Бу методун баниси Б. Берелсонун фикринчә, һәр дән әввәл бир гәбилдән олан мә'луматлар мүгајисә еди кән јүксәк дәрәчәдә дәгиглик тәләб олунур. Сонра, м матларын кејфијјәт тәһлили илә бағлы олан сә'јләри рултмаг үчүн материал кифајәт гәдәр чох олдугда вә һ материал бүтөв тәдгигат саһәсини тәмсил етдикдә, ква фикасијанын апарылмасы үчүн мәтн материалы о гәдәр олмалыдыр ки, ону үмуми, јекунлајычы гијмәт верм әһатә етмәк мүмкүн олмасын. Өјрәнилән кејфијјәт хар ристикалары мүәјјән тезликлә мејдана чыхдыгда (бу си матик ме'јарлар үзрә мүәјјән едилир) квантификаси апармаг мүмкүндүр.

Квантификасија олунмуш мәтнләр дикәр кәмијјә рактеристикалары илә мүгајисә олунурса кәмијјәт тәһ ни тәтбиг етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, гәзет луматларынын әдәдләрлә ифадә олунмуш хүсусијјәт абунәчиләрин сајы илә, онларын рә'ји дикәр әдәдл ифадә олунмуш мә'луматларла мүгајисә едилир.

Сон үч онииллик әрзиндә мәтн материалларынын квант касијасы олдугча кениш јајылмышдыр вә онун үчүн "*конт тәһлил*" адланан хүсуси үсул ишләниб һазырланмышдыр.

Контент-тәһлил күтләви мәтн (вә ја лентә јазыл мә'луматларынын кәмијјәт көстәричиләринә чевирмә ибарәтдир. Онун әсас әмәлијјатлары Америка сосиолог Һ. Лассуелл вә Б. Берелсон тәрәфиндән һазырланмышд

Контент-тәһлилин әсас үсуллары кејфијјәт мә'лум рынын һесаб дилинә чеврилмәси илә бағлыдыр. Бу мә лә ики нөв ваһид ајрылыр: мә'на вә кејфијјәт тәһлил ва ләри вә һесаблама вә ја кәмијјәт тәһлил ваһидләри.

Лассуелл вә онун ардычыллары белә һесаб едирлә әсас тәһлил ваһиди символ вә ја анлајыш ола биләр, ч "символик әлагәләр инсанлар арасындакы мүнасибәт тәшкил едир". Әсас мә'на ваһиди кими анлајыш вә истил ры ајырараг, бу чәрәјанын ардычыллары, мәсәлән, тәб стереотипләринин, мәтн мүәллифләринин кизли нијјәт нин истифадәсиндә мараглы ганунаујғунлуглары вә комм каторун (јә'ни информасијаны өтүрәнин) фәалијјәт моти ринин дикәр хүсусијјәтләрини ашкар едә билмишләр.

* Lassweell H.D. Analysind the Content of Mass Communicati Brief Introduction. N. Y.,1982; Berelson B. Content Analysi Communication Research. N. Y. 1982.

Символу аналитик ваһид кими тәтбиг едәрәк Лассуелл
инчи дүнја мүһарибәси заманы Американын "Әсл амери-
лы" гәзети мәтнләринин конкрет-тәһлилини јеринә јетир-
ш вә тәкзибедилмәз сурәтдә сүбут етмишдир ки, мәтнлә-
әсасән, бу гәзет фашистпәрәст гәзетдир вә мәһз бу
үн гадаган олмасы үчүн әсас олмушдур.

Дикәр америкалы тәдгигатчы Л. Лоуентал тәһлил ва-
ди кими символ дејил, бүтөв бир мөвзуну истифадә ет-
шдир*. О, "көркәмли америкалыларын" реклам тәрчү-
ји-һалынын ики күтләви журнал сәһифәләриндә нечә
лашдырылдыгыны көстәрән чәдвәл тәртиб етмишдир:

Чәдвәл 8

Реклам олу-нан шәхслә-рин фәалијјәт саһәси	Дәрч олунма дөвру (дөвр үзрә үмуми саја нисбә-тән %-лә)			
	1901-1914 (177)	1922-1930 (395)	1930-34 (306)	1940-1941 (125)
ијасәтчиләр	46	28	31	25
изнесмен вә лимләр	8	18	14	20
азычы вә ртистләр	26	54	55	55
әми	100	100	100	100

Көрүндүјү кими, 40-чы илләрин сонунда јазычы вә ар-
истләр реклам базарында апарычы јер тутараг, башгалары-
ы сыхышдырыб чыхарырлар. Бу үстүнлүк тәшкил едән
рупун тәһлили нәтичәсиндә ашкар олур ки, онун дахилин-
ә дә һәмчинин әсаслы дәјишкәнликләр баш вермишдир.
идди инчәсәнәт нүмајәндәләринин пајы 77 %-дән 9%-ә гә-
әр енир, мәтбуатын јаратдыгы "улдузларын" пајы исә
3%-дән 91%-ә гәдәр артыр.

Рус сосиологлары Б. А. Грушин, В. С. Коробејников, В.
. Сазонов һесаб едирләр ки, контент-тәһлилин әсас мә'на
аһиди символ вә ја ајрыча анлајыш дејил, сосиал идеја, мүәј-
ән сосиал мә'на ифадә едән мөвзу олмалыдыр. О, мухтәлиф
имволларла ифадә олуна биләр вә конкрет сосиал шәраит-
ән асылы олараг мәтндә мухтәлиф емпирик индикаторлар

* Lowenthal L. Biographies in popular magazines. — "Public and
mmunication". N. Y., 1983, p.291-292.

алыр. В. А. Сазонов, мәсәлән, belə hесаб едир ки, мәт
тәhлилиндә ән бөјүк сосиал әhәмијјәтә мәтнин мүәлли
нин (коммуникаторун) әлдә рәhбәр тутдуғу мотивләр де
күтләви охучунун гаврадығы мә'на малик олур. В. Сазо
јазыр ки, "Мәтнин ибарәт олдуғу ишарәләр мәчмусуну
ишарә етмәк аспектиндә дејил, мәтни гәбул едәнин көр
мә'налар аспектиндә, јә'ни стимул функсијасында көт
рүк"*. Бу, контент-тәhлилин методоложи имканлары
изаhында мүhүм дөнүш олмагла бәрабәр, әлбәттә, о
мәтн тәртибчиләринин дахили нијјәтләри вә мотивләри
өјрәнилмәси үчүн тәтбиг олунмасыны hеч дә истисна етм

Тәhлилин мә'на ваhидләри тәдгигатын hипотезасы
мәзмуну әсасында, програмын методоложи принсипләри
көмәји илә ајрылыр.

Контент-тәhлилин ән кениш јајылдығы күтләви ком
никасија тәдгигатларында ашағыдакы *мә'на ваhидләр*
ајырмаг олар:

а) Сөз вә ајры-ајры истилаhларла ифадә олунмуш анлај
лар. Бу, сијаси мәзмунлу истилаhлар (бејнәлмиләлчилик, дем
ратија, динч биркәјашајыш), әхлаги вә ја hүгуги символлар
шәббүс, фәаллыг, тәшәббүскарлыг, ганунчулуғун позулма
интизамын көзләнилмәмәси), елми мөвhумлар (модел, сис
космик фәза) вә с. ола биләр. Ајдындыр ки, мәтнин анлајы
рынын мәзмуну үзрә тәhлили олдугча мүhүм сосиал инфор
сија дашыјыр. Мәсәлән, елмлә бағлы олан анлајышларын иш
дилмә тезлијинә көрә информасија мәнбәјинин елми билик
рә нә дәрәчәдә јөнәлдијини мүәјјән етмәк олар.

б) Бүтөв мә'на абзасларында, мәтн hиссәләриндә, мәга
ләрдә, радио верилишләриндә вә с. ифадә олунмуш мөвзу.

Мөвзусуна көрә сәнәдин мәзмунуну даhа да дол
көстәрмәк олар. Вәтәнпәрвәрлик, тәшәббүсүн кенишлән
рилмәси, милли наилијјәтләрин јајылмасы вә ја әчнәби т
рүбәнин алынмасы мөвзулары күтләви коммуникасијалар
мөвзулары кими чох сәчијјәвидир. Ејни илә шәхси сәнәд
рин, мәсәлән мүәллифин өзү вә ја јахын адамлары, истеh
лат вә сијасәт, инчәсәнәт hаггында јаздығы мәктублар в
дә мөвзулары hәмчинин сәчијјәвидир. Бүтүн бунлар адам
рын марагларынын, дәјәр јөнүмүнүн, психоложи јөнүм
рин мүәјјән тәмајүллү олмасына шәhадәтдир.

в) Тарихи хадимләрин, сијасәтчиләрин, көркәмли шә
ләрин адлары. Бу характеристикалар ајры-ајры шәхсләр

---

* "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 1969, №30,

ә ја онларын тәмсил етдији тәшкилатларын ичтимаи рә'јә
ә'сир көстәрдијинә шәһадәт едир. Ајры-ајры мүәллифләр-
ән кәтирилән ситатларын сајына көрә бу вә ја дикәр елми
деjанын әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәк олар: әкәр ситат-
арын сајы артыр вә ја азалырса, бу, һәмин идејанын, нәзә-
ијјәнин нүфузунун артмасы вә ја азалмасыны көстәрир.

Тәшкилатларын, мүәссисәләрин вә ја дикәр ичтимаи тә'си-
тларын адларынын чәкилмәсини дә бу група дахил етмәк олар.

г) Бүтөв бир ичтимаи һадисә, рәсми сәнәд, факт, әсәр,
авалат вә с. спесифик мә'на дашыјыр вә онлар да тәһлил
һиди кими гәбул олуна биләр. Ичтимаи һадисә вә ја дөв-
әт гәрарынын хатырланмасы тезлији вә мүддәти (заман әр-
ндә давам етмәси) онун өлкәнин ичтимаи һәјаты илә әһә-
ијјәтли олдугуну тәсдиг едир.

Һесаблама ваһидләри тәһлил ваһидләринә ујгун ола да
иләр, олмаја да. Биринчи һалда квантификасија, ајрылмыш
ә'на ваһидинин дикәр категоријалара нисбәтән хатырла-
ылма тезлијинин мүәјјән едилмәсиндән ибарәт олур (мәсә-
ән, һәр һансы бир идејанын "леһинә"нин тезлији илә
лејһинә"нин тезлији).

Икинчи һалда һесаблама ваһид кими мәтнин мә'на ва-
дләри илә тутулмуш физики өлчүсү вә ја саһәси көтүрү-
р. Чап мәтнләриндә сәтирләрин, абзасларын, квадрат
иллиметрләрин, ишарәләрин, сүтунларын сајы; радио вә
левизијада трансилјасијанын мүддәти, магнитафон јазыла-
ында лентин метражы (метрлә узунлугу).

Мәтнин контент - тәһлили олдугча чохтәрәфли ола би-
р, һәм дә бурада бир нечә тәһлил ваһиди вә бир нечә һе-
блама ваһиди ејни заманда истифадә едиләр биләр.

Әһали тәрәфиндән информасија мәнбәләринин фактик
араг истифадә едилдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн әввәлчә
нтект-тәһлилин көмәји илә гәзет вә дикәр күтләви инфор-
сија каналлары васитәсилә өтүрүлән бүтүн мә'луматлар "са-
сини", сонра исә күтләви шүур "саһәсини", јә'ни мәтнләрин
һлил етмәк јолу илә өлчүлмүш проблемләр үзрә әһалинин
'луматлылыг сәвијјәсини дәгигләшдирмәк олар.

Мәсәлән, бејнәлхалг һәјат проблемләри үзрә мә'лумат-
рын мәзмунунун нечә дәгигләшдирилдијини нәзәрдән ке-
рәк (мәркәзи вә јерли гәзетләр)*.

---

* Грушин Б. А. Анализ содержания материалов центральных и
стных средств массовой коммуникации по проблемам международной
зни. — "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 1969, №25:
нструкция кодировщику". —"Информационный бюллетень ИКСИ АН

Һәр бир харичи өлкә үзрә материаллар: а) информа-
јанын тезлији, б) һәчми, в) мәзмуну, г) ишарәси вә д) ма-
риалын типинә көрә нәзәрдән кечирилир.

а) Информасијанын тезлији "в" бөлмәсиндә көстәр-
миш мүәјјән өлкә вә ја проблемләрин хатырладылма тез-
ји, мүсбәт-мәнфи гијмәтләрин тезлији ("г" бөлмәси) к
мүәјјән едилир.

б) Информасијанын һәчми ики ваһид васитәсилә дә-
ләшдирилир: мәтндәки сәтирләрин сајына көрә вә вер-
миш мәтнин үмуми һәчминдә һәмин өлкә һаггындакы мә-
матларын хүсуси чәкисинә көрә.

в) Мүәјјән өлкә һаггында мә'луматларын мәзмуну,
сәлән, сәнајејә, кәнд тәсәррүфатына, сијаси вә ичтимаи
рулуша, тәбии шәраитә, мәишәт вә адәтләрә, азадлыг му-
ризәсинә, дахили сијасәт һадисәләринә вә с. (чәмиси
категорија).

г) Информасијанын ишарәси "мүсбәт", "мәнфи",
разлашдырылмыш" вә "нејтрал" мүнасибәт кими мүә-
едилир ки, бу да мувафиг олараг "+", "−" "+ −", "о" к
кодлашдырылыр.

д) Информасијанын типи вә ја характери: 1. Гејри-м
јән мәнбәдән алынмыш мә'луматлардан ибарәт факто-
фик информасија (мәнбә көстәрилмир); 2. Шәрһчијә м
сус; мүәллифин шаһид олдуғу фактларын гијмәтләндир-
мәси; 3. Шәрһчијә мәхсус, шаһидләри көстәрилмәјән ф
ларын гијмәтләндирилмәси; 4. Бәдии-фотографик, "нат-
дан" чәкилән шәкилләр, мүәллифин иштиракы вә ја мә
нин көстәрилмәси илә јеринә јетирилән очеркләр типли
Бәдии-фотографик, керчәклији шүбһә доғуран һадисәлә
хатырладылмасы илә јеринә јетирилән үнвансыз очерк
типли; 6. Харичи мүәллифләрин конкрет фактлара истин
олмајан үмумнәзәри информасија; 7. Әввәлкинә охшар,
ма јерли мүәллифләрин информасијасы; 8. Абстракт-бә
харичи мүәллифләрин үнвансыз ше'рләри, һекајәләри в
9. Јерли мүәллифләрин әсәрләри.

Бундан сонра, материалларын гәзет мәтни индикато-
ры үзрә рубрикалара аид едилмәси гајдаларыны көстәр-
лә конкрет тә'лимат һазырланыр. Мәсәлән, информас-
нын ишарәси мүәјјән едилән заман тә'лимат кодлашды-
чыдан ишарәни "мәтндән алынмыш шәхси тәәссүратла
әсасында дејил (хүсусән күтләви коммуникасија васитә-
үчүн бу вә ја дикәр мәсәләнин ишыгландырылмасында
ән'әнәви үсулларын әсасында), јалныз коммуникато

проблемә ајдын сурәтдә ифадә олунмуш (мәтнин лексикасында) мүнасибәти әсасында" мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир. Мәсәлән, мүһарибә вә сүлһ һаггында информасијанын мөвзусу вә "ишарәси" үзрә тә'лимат белә верилир. "...Јер үзәриндә сүлһүн горунмасы уғрунда мүбаризәни..." "+" ишарәси илә кодлашдырмаг; "мүһарибә вә сүлһ мәсәләләриндә битәрәф мөвгени" "+ −" ишарәси илә кодлашдырмаг; "һәрби кәркинлик вәзијјәти јаратмағы" исә "−" ишарәси илә кодлашдырмаг.

Һәмин тә'лимат үзрә кодлашдырылмыш мәтн шифр вәрәгәсинә јазылыр вә сонра онун үзәриндә ади статистик иш апарылыр.

Контент-тәһлил васитәсилә алынан *информасијанын е'тибарлылығы* ашағыдакы үсулларла тә'мин едилир:

а) һакимләрин көмәји илә әсасландырылма дәрәчәсинин јохланылмасы. Һәмин саһә мүтәхәссисләри тәклиф едилмиш кејфијјәт ваһидләринин гаршыја гојулмуш мәсәләләрә нә дәрәчәдә ујғун олдуғуну мүзакирә едир;

б) Сәрбәст ме'јар үзрә әсасландырылма дәрәчәси. Мәсәлән, тәләбәләрин күндәлик вә иншаларынын онларын мејлләрини ашкар етмәк мәгсәди илә апарылмыш контекттәһлили адда-будда сорғу илә вә ја мүшаһидәнин вердији мә'луматлар үзрә, ја да ки, мә'лум групп үзрә јохланылыр;

в) Мә'луматларын сабитлији ејни бир мәтнин ваһид тә'лимат үзрә бир сыра тәкрар кодлашдырылмасы вә ја бир мәтнин ваһид тә'лимат әсасында мүхтәлиф кодлашдырычылар тәрәфиндән кодлашдырылмасынын көмәји илә мүәјјәнләшдирилир. Сабит тәһлил ваһиди вә мүхтәлиф һесаблама ваһидләриндән истифадә етмәк олар (ејни заманда мә'на ваһидләринин тезлији вә физики өлчүсү үзрә).

Сәнәдләр чох вахт сорғу вә ја билаваситә мүшаһидә јолу илә тамамланан әсас информасија мәнбәји кими чыхыш едир. Адәтән бу мәтбуат, статистик мәнбәләр, шәхси гејдијјат карточкасы (мәсәлән, охучу тәләбатынын өјрәнилмәсиндә истифадә едилән китабхана формулјарлары) вә с. дахил олмагла мүхтәлиф нөв рәсми материаллардыр.

Формулјатив тәдгигат планы шәраитиндән (һипотезанын ирәли сүрүлмәси вә мөвзунун үмуми ахтарышы үчүн) вә тәсвири план үзрә иш мәрһәләсиндә сәнәдләрин тәһлили мүһүм информасија топламаг үсулудур. Експериментал тәдгигатларда бөјүк чәтинликләр ортаја чыхыр, лакин, тәчрүбәнин көстәрдији кими, материалла бачарыгла иш апарылдыгда бу чәтинликләри дәф етмәк олар.

Нәһајәт, сосиолог үчүн дөвләт статистикасы мә'луматл
ры, чохсајлы МСИ материалларынын чох бөјүк вә тамами
мүстәгил әһәмијјәти вардыр, ејни заманда, бу материаллард
истифадә етмәји бачармаг, онларын һансы мунтәзәмлик
топландығыны вә дәрч едилдијини билмәк лазымдыр.

XVII фәсил

МҮШАҺИДӘ МЕТОДУ

1. Мүшаһидә анлајышы

Мүшаһидә өјрәнилән објект һаггында она аид тәдги
тын мәгсәдләри бахымындан әһәмијјәтли олан бүтүн ами
ләрин билаваситә гавранылмасы вә бирбаша гејдә алынм
сы јолу илә илкин сосиоложи мә'луматлары топламаг мет
дудур. Конкрет сосиоложи тәдгигат методу кими мүшаһид
нин сәчијјәви чәһәтләри онун системлији, планлылығы
мәгсәдјөнлүлүјүндән ибарәтдир.

Бир метод кими мүшаһидәнин бир *сыра хүсусијјәтлә*
вардыр. **Һәр шејдән әввәл**, бу, мүшаһидәчинин мүшаһи
објекти илә әлагәсидир. Һеч бир дикәр елмдә тәдгигатчы
өзүнүн дә аид олдуғу, бир һиссәсини тәшкил етдији вә б
лаваситә асылы олдуғу топлунун өјрәнилмәси илә мәшғ
олмаг лазым кәлмир. Сосиолог чәмијјәти, сосиал просесл
ри вә шәраити мүшаһидә едир вә ејни заманда һәмин чәм
јәтин онунла гырылмаз әлагәдә олан вә бүтөвлүкдә чәмиј
тин уғрадығы бүтүн дәјишикликләрә мә'руз галан бир һи
сәсини тәшкил едир. Мүшаһидәчинин мүшаһидә објек
илә бу чүр ајрылмаз әлагәси онун сосиал керчәклији гавр
масында, сосиал просесләри, вәзијјәтләри, ајры-ајры фәр
ләрин һәрәкәтләрини нечә баша дүшмәсиндә, мүшаһидә е
дији һадисәләрин нә чүр изаһ етмәсиндә из бурахыр.

Сосиолокијада мүшаһидәнин **икинчи хүсусијјәти** бирин
чәһәтлә бағлыдыр вә ондан ирәли кәлир. Бу хүсусијјәт онд
ибарәтдир ки, мүшаһидәчи сырф инсани хассәдән, емосион
гаврајышдан мәһрум ола билмәз. Вә әкәр чансыз тәбиәт һа
сәләри, мүшаһидәчидә тәәссүрат догурмаја биләрсә, соси
һадисәләр, онларын гавранылмасы вә изаһы һәмишә емоси
нал сәчијјә дашыјар. Мүшаһидәчи мүшаһидә објекти илә
гәдәр сых сурәтдә бағлы оларса, мүшаһидә нәтичәләрин
емосионал чаларлылығы бир о гәдәр чох олар.

Һәтта битәрәф мүшаһидәчи кинокамераның чәкдији кадрлары көздән кечирдикдә белә унутмаг олмаз ки, камераны јөнәлдән адамдыр. Мүшаһидәнин бу хүсусиј̃јәти сосиолокијада һәр бир тәдгигатда мүшаһидә мә'луматларынын мүмкүн тәһриф мәнбәләриндән бири кими нәзәрә алынмалыдыр.

Мүшаһидәнин **үчүнчү хүсусиј̃јәтини** тәкрар мүшаһидәнин чәтинлији тәшкил едир. Һәтта ән ади, күндәлик сосиоложи фактын тәкрар мүшаһидәси олдугча чәтиндир, чүнки, сосаил просесләр күлли мигдарда мүхтәлиф амилләрин тә'сиринә мә'руз галыр вә буна көрә дә чох надир һалларда охшар олурлар. Бу сәбәбдән һәр һансы бир сосиал һадисәнин јалныз мүкәммәл вә тәкрарлы мүшаһидәси онун һаггындакы информасијаны е'тибарлы сајмаға вә мә'луматларын тәфсиринә кечмәјә имкан верә биләр.

Һәр бир гаврајыш верилмиш андакы дујғуларын вә артыг топланмыш тәчрүбәнин чәмләнмәсинин нәтичәсидир. Мүшаһидәчи гаврадығы бүтүн һәр бир шеји билдикләри илә мүгајисә едир, тутушдурур, јә'ни мүшаһидә вә нәтичә әсасында бир-бириндән ајрылмаздыр.

Башга сөзләрлә, мүшаһидәнин башландығы ана гәдәр мүәјјән тәчрүбәјә (биликләрә) малик олан мүшаһидәчи гаврајыш просесиндә дујдугу илә артыг билдикләрини даим тутушдурур, мүгајисә едир вә онун тәчрүбәси илә дүз кәлән нәтичәләрә кәлир.

Сосиал просес вә ја вәзиј̃јәтләри мүшаһидә едәркән, һәм мүшаһидәнин өзүнүн апарылмасы факты, һәм дә мүшаһидәчинин иштирак етмәси фактынын доғурдуғу мүшаһидә нәтичәләринин мүмкүн тәһрифләрини һәмишә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Мүшаһидәчинин иштиракы мүшаһидә олунанларда хүсусән вәзиј̃јәтин онларын нормал вәзиј̃јәт һаггындакы тәсәввүрләри илә дүз кәлмәдији һалларда утанчаглыг вә сыхынты доғура биләр.

Мүшаһидәчинин шәхси кејфиј̃јәтләри, баш верән һадисәләрә көстәрдији мүнасибәт дә һәмчинин мүшаһидәјә мә'руз галанларын давранышына чидди тә'сир көстәрә биләр.

Мүшаһидә надир һалларда сосиал информасија топламағын әсас методу кими чыхыш едир. О, адәтән дикәр методларла јанашы тәтбиг олунур вә спесифик мәгсәдләрә хидмәт едир. Тәдгигатын јалныз бир һиссәсини тәшкил едәрәк мүшаһидә зәрури сурәтдә бүтүн тәдгигатын мәгсәдләринә табе олур. Бу һәм тәдгигатда мүшаһидәнин јерини, һәм дә өјрәнилән објекти вә мүшаһидә просесинин өзүнүн спесифик мәгсәдләрини шәртләндирир.

Ахтарыш планлы тәдгигатларда, јә'ни тәдгигат пробл ми һаггында һәләлик ајдын тәсәввүрүн олмамасы вә мә ләнин проблематикасынын мүәјјәнләшдирилмәси, ишчи h потезаларын илкин ифадәси вә онларын илкин јохланылм сындан ибарәт олмасы шәраитиндә мүшаһидә, әдәбијјат өјрәнилмәси вә мәнтиги тәһлил илә бирликдә тәдгигат бүтүн мәрһәләләриндә тәтбиг едилә биләр.

Мүшаһидә ишчи һипотезалар ифадә едиләркән, һәм просесин әсасыны тәшкил едир, һәмчинин ишчи һипотезалар илкин јохланышы апарыларкән хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Беләликлә, сосиоложи тәдгигатда мүшаһидә мүх лиф мәгсәдләрә наил олмаға јөнәлдилә биләр. О, һипотеза гурмаг үчүн информасија мәнбәји кими истифадә олуна бил вә башга методлар васитәсилә алынмыш мә'луматларын јох нылмасына хидмәт едә биләр, онун көмәји илә өјрәнилән јект һаггында әлавә мә'луматлар әлдә етмәк олар.

Мүшаһидә һәмишә тәдгигатын үмуми мәгсәдинә т едилир вә бу мүшаһидә олунаны мүәјјәнләшдирир, му һидәни селектив, сечичи сәчијјәли едир, јә'ни мүшаһидә ни мүәјјән фактлары гејдә алмаға вә дикәрләрини исә нә рә алмамага мәчбур едир.

Тәдгигатын мәгсәдләри үчүн лазым олан информаси ны әлдә етмәк үчүн, јә'ни тәдгиг олунан објектин мүһүм рактеристикалары һаггында мә'луматлары алмаг, онун ф лијјәти илә бағлы һәр һансы әсас фактлары вә ја онун h ғындакы вачиб информасијаны көздән гачыртмамаг үчүн вәлчәдән әсаслы сурәтдә мүшаһидәнин план вә програм ны ишләјиб һазырламаг лазымдыр. Планлашдырма зама мүшаһидәнин мүддәтини, вахтыны ајдын тә'јин етмәк, формасија топламаг үсулларыны мүәјјән етмәк лазымд Бундан башга, тәдгигатчынын малик олдуғу имканлар (вахт, малијјә, көмәкчиләрин сајы вә онларын ихтисасы с.) чыхыш едәрәк өз фәалијјәт даирәсинин мәһдудлаш рылмасы мәсәләнин һәлл едилмәси вә мүмкүн манеәләр (инзибати вә ја психоложи чәтинликләри, мә'луматлар алынмасы вә гејд едилмәси илә бағлы чәтинликләр вә нәзәрә алынмасы вачибдир.

Мушаһидә ашағыдакы *мәрһәләләр* үзрә апарылыр:

Мүшаһидәнин објекти вә предметинин тә'јин едилмә мәгсәдинин мүәјјәнләшдирилмәси, вәзифәләринин гојулуш

- Мүһитлә әлагәнин тә'мин едилмәси, мүвафиг ичазә рин алынмасы, адамларла үнсијјәтин јарадылмасы.

Мүшаһидә үсулунун (нөвүнүн) сечилмәси вә әввәлчәдән топланмыш материаллар әсасында проседуранын һазырланмасы.

Техники сәнәд вә аваданлыгын һазырланмасы (карточкаларын, протоколларын, тә'лиматларын чохалдылмасы, техники аваданлыгын, јазы ләвазиматларынын һазырланмасы вә с.).

Мүшаһидәләрин апарылмасы, мә'луматларын јығылмасы, информасијанын топланмасы.

Мүшаһидәнин нәтичәләри ашағыдакы шәкилдә јазылыр: а) мүәјјән мәкан вә заман шәраитнин вердији имкан дахилиндә "исти-исти" апарылан гыса мүддәтли јазылар (гејдләр); б) мүшаһидәси апарылан шәхсләрә, һадисә вә просесләрә аид мә'луматларын гејдә алындығы карточкалар шәклиндә; в) карточканын кенишләндирилмиш вариантындан ибарәт олан мүшаһидә протоколлары; г) бүтүн лазыми мә'луматларын, мүлаһизәләрин, ајры-ајры шәхсләрин давранышынын, шәхси дүшүнчәләрин, чәтинликләрин күнбәкүн мүнтәзәм олараг јазылдығы мүшаһидә күндәлији; д) видео, фото, кино, сәс јазылары.

Мүшаһидәјә мүхтәлиф үсулларла һәјата кечирилә билән нәзарәт едилир: а) шәраит иштиракчылары илә сөһбәтин апарылмасы илә; б) һәмин һадисә илә баглы олан сәнәдләрә мурачиәтлә; в) өз шәхси мүшаһидә нәтичәләринин башга ихтисаслы мүшаһидәчинин апардығы мүшаһидә нәтичәләри илә јохламагла; г) мүшаһидәләрин тәкрар едилмәси мәгсәди илә мүшаһидә һаггында башга сосиологлара рапортларын көндәрилмәси васитәсилә.

Мүшаһидә һаггында һесабата бунлар дахил олмалыдыр: а) апарылмыш мүшаһидәнин едилдији вахт, јер вә шәраити һаггында дәгиг сәнәдләр; б) мүшаһидәчинин коллективдә ролу, мүшаһидә үсуллары һаггында информасија; в) үзәриндә мүшаһидә апарылан адамларын характеристикасы; г) мүшаһидә олунан фактларын әтрафлы тәсвири; д) мүшаһидәчинин шәхси гејдләри вә тәфсири.

2. Мүшаһидә програмы

*Мүшаһидә програмын*ын тәртиб едилмәси кифајәт гәдәр мүрәккәб вә чох зәһмәт тәләб едән ишдир. Програмы һазырлајаркән алыначаг *информасијанын кејфијјәтин*ә һәлледичи *тә'сир көстәрән* ашағыдакы шәртләрә риајәт етмәк лазымдыр:

— мүшаһидә објектинин онун тәшкил олундуғу елементләрә бөлүнмәси мәнтиги, објектин әсл тәбиәтинә мува-

бәрпасына имкан вермәлидир;

— бөлүнмә тәдгигатчынын алынмыш мә'луматлар тәһлилиндә истифадә едәчәји истилаһлар тәтбиг олунма апарылмалыдыр;

— мүшаһидә објектинин елементләри (мүшаһидә ваһ ләри) бирмә'налы шәрһ едилмәли вә икимә'налы тәфс јол верилмәмәлидир.

Тәдгиг едиләчәк коллектив вә фәрдләрин сечилмә мүшаһидәнин апарылачағы шәраитин, мүшаһидә олуна фактларын вә алынмыш мә'луматларын е'тибарлылығын мүәјјән едилмәси — бүтүн бу мәсәләләр әввәлчәдән һ олунмалыдыр ки, мүшаһидә мүтәшәккил вә ардычыл су дә, әввәлчәдән һазырланмыш плана мүвафиг олараг апа ла билинсин.

Мүшаһидә планынын һазырланмасы просеси һәр дән әввәл тәдгигатчы тәрәфиндән мүшаһидә олунан шә ти тәшкил едән вә тәдгигатын мәгсәдләринә чаваб ве фактларын тәснифаты системинин гурулмасындан иба дир. Онсуз гејд олунмуш фактлар бир-бириндән тәч едилмиш, гејри-мүәјјән вә демәли мә'насыз олачагдыр. кин фактларын тәснифаты системи кәскин олмамалыд әкс тәгдирдә тәдгигатчы бу системә сығмајан бүтүн ф лардан имтина етмәли олачагдыр.

Тәснифат системинә малик олмајан тәдгигатчы чох ји көрә билсә дә онун гејд вә мүәјјән етдији шејләр чох маз. Һәддән чох кәскин тәснифат системини тәтбиг е тәдгигатчы даһа чох јалныз онун илкин, габагчадан һаз ланмыш консепсијасыны тәсдигләјә биләчәк факт вә һ сәләри гејд едәчәкдир.

Мүшаһидә просесиндә мә'луматларын топланмасы верир вә онларын илкин тәһлили мүшаһидәнин вәзифәлә ни дәгигләшдирмәјә имкан верир. Даһа чидди категорија дахил едилир, мүшаһидә олунан вәзијјәт вә һадисәлә тәдгигатын вәзифәләри бахымындан даһа әһәмијјәтли пектләри ајрылыр. Вәзифә вә һипотезаларын габагчадан әјјәнләшдирилдији һалларда белә онлар ишин кедиши бир нечә дәфә јенидән ифадә олуна биләр. Әкәр бу верирсә, мүвафиг дәјишикликләри гејд етмәк вә онл тәдгигат програмына дахил етмәк лазымдыр.

Үмуми мүрәккәб шәраитин лазыми дәгигликлә өј мәк мүшаһидә олунан фактлары дүзкүн низама салмаг мүшаһидә програмында әлагәләндирмәнин елми һүдудл

нагтында мәсәләни һәлл етмәк лазымдыр, jә'ни тәдгигатын һансы истилаһларда (сосиоложи, сосиал-психоложи вә ja психоложи) апарылачагы вә мүшаһидәнин һансы сәвиjjәдә (бүтөв коллектив, коллективин бир һиссәси вә ja коллективи тәшкил едән фәрдләр сәвиjjәсиндә) кечириләчәjини мүәjjән етмәк лазымдыр.

Әлагәләндирмәнин дәгиг һүдудларынын, бир сәвиjjәдән дикәринә вә бир анлаjышлар системиндән о бирисинә кечмәк имканы да бураја дахил едилмәсилә, мүәjjәнләшдирилмәси дүрүст вә фәргләндирилмиш мә'луматларын алынмасына көмәк едир. Мүшаһидә просесиндә алынмыш мә'луматлар башга тәдгигатчылара да аjдын олур вә мүхтәлиф тәдгигатчыларын мүшаһидәләринин нәтичәләринн мүгаjисә етмәк имканы jаранып.

Ишин мүһүм һазырлыг мәрһәләси мүшаһидә објектинин дәгиг мүәjjән едилмәсиндән ибарәтдир. Артыг тәдгигатын мәгсәдләринин гојулушу вә вәзифәләринин фәргләндирилмәси өjрәнилән коллективләрин бә'зи характеристикаларыны (сәнаjе саһәсинин, мүәссисәнин типини, пешә илә әлагәдар вә сосиал-демографик тәркиби вә с.) мүәjjәнләшдирир.

Һәр һансы бир һадисәнин, мәсәлән, ичласын кедишини изләjәркән онун үмуми инкишафыны, чыхышларын сајыны, емосионал шәраити (раһатлыг, һәjәчан), мүтәшәккиллик дәрәчәсини (низамсызлыг, низамлылыг) мүшаһидә етмәк олар. Бу, групу бүтөв, там бир шеj кими сәчиjjәләндирәчәкдир.

Дикәр тәрәфдән, һәмин ичласын ишиндә даһа чох фәаллыг көстәрән адамлары да мүшаһидә етмәк олар; онлар трибунадан чыхыш едирләр, jохса jердән реплика атырлар, чыхыш едәнләрә суал вә гејдләрлә мүрачиәт едирләр, jохса гоншулары илә өз тәсәррүфатларыны бөлүшүрләр, онларын гејдләри конструктив сәчиjjә дашыjыр, jохса тәнгиди вә с. Бурада сөһбәт артыг фәрдләр, jә'ни өjрәнилән групу тәшкил едән елементләр сәвиjjәсиндә апарылан мүшаһидәдән кедир. Әкәр мүшаһидә ејни заманда һәр икн сәвиjjәдә апарыларса, марагłы нәтичәләр алына биләр.

Мүшаһидә програмыны һазырлаjаркән үзәриндә мүшаһидә апарылан коллективин фәалиjjәтинин баш вердиjи шәраитин ән әһәмиjjәтли характеристикаларыны мүәjjән етмәк, jә'ни мүшаһидәнин нә заман вә һарада апарылмалы олдугу барәдә мәсәләни һәлл етмәк лазымдыр.

Мүшаһидә олунан фәалиjjәтин jеринә jетирилдиjи шәраитин мүәjjәнләшдирилмәси ашағыдакы аспектләрнн гејд едилмәси илә бағлыдыр:

1. мүшаһидә олунан фәалијјәтин ловһу вә јахуд шә-
раит (мәсәлән, истеһсал вә ја истеһсалдан кәнар шәраит);

2. тәдгигат објектинин фәалијјәтинин јеринә јетирил-
ји мүһит вә емосионал вәзијјәт;

3. ади вә проблем вәзијјәтин характери.

Мүшаһидә прогарамыны һазырлајаркән белә бир фак-
нәзәрә алмаг лазымдыр ки, коллективин фәалијјәтинин һ-
линә јөнәлдији мәгсәд вә мәсәләләр ән азы ики аспект
нәзәрдән кечирилә биләр:

Бир тәрәфдән бу, коллективин гаршысында онун һ-
сәси олдугу систем тәрәфиндән гојулмуш мәгсәдләрә на
олмаг, коллектив үзвләри арасында функсијаларын бөлү
дурулмасини вә онларын фәалијјәтинин әлагәләндирил-
сини нәзәрдә тутур.

Дикәр тәрәфдән, коллективдә шәхсләрарасы мүна-
бәтләрин, јә'ни, онун үзвләри арасында гаршылыглы әла-
ләрин сахланмасы проблеми мөвчуддур. Бурада адамлар
бир-биринә мүхтәлиф чүр јанашмасы, киминсә башга би-
синин рәгбәтини газанмаг вә ја бүтүн коллектив тәрәф-
дән танынмаг истәмәси вә с. илә баглы суаллар мејдана
хыр. Беләликлә, мүшаһидә апараркән нәзәрә алмаг лазы-
дыр ки, сырф функсионал, мәсәлән, истеһсалат проблем-
риндән башга коллектив. шәхсләрарасы мүнасибәтләр
сахланмасы илә баглы проблемләри дә һәлл етмәк олур.

Тәдгигатын мәгсәдләриндән асылы олараг сосиолог мү-
һидә предмети кими објектин һансыса бир тәрәфини сечир.

Мәсәлән, коллектив гәрарын гәбул етмәси просес-
тәдгиг едәркән диггәти коммуникасијаларын структуру (
ни коллектив үзвләри арасында информасија мүбадилә-
вә лидерләрин (коллектив гаршысында дуран пробле-
мүзакирәсиндә ән чох фәаллыг көстәрәнләрин) аш-
едилмәсинә јөнәлдир. Әкәр тәдгигатчы конкрет бригад-
әмәк мәһсулдарлығынын нә үчүн ашағы олмасы мәсәләс-
һәлл етмәлидирсә, бригаданы мүхтәлиф бахымдан нәзәр-
кечирмәк, онун мүхтәлиф шәраитдәки фәалијјәтини мү-
һидә етмәк, әмәк шәраити, онун үзвләринин ихтисас-
гијмәтләндирмәк мәгсәдәујғундур.

Һеч дә һәр шеји билаваситә, бирбаша мүшаһидә ет-
олмур. Коллективин структуруну, фәрди вә үмуми мәгсәд-
ри, норма вә дәјәрләри, јөнәлишлик вә давраныш мотивлә-
ни билаваситә мүшаһидә етмәк олмур. Бунунла белә, мәһз
һадисәләр, адәтән сосиолог үчүн ән бөјүк мараг кәсб ед-
чүнки онлар һаггындакы биликләр коллектив фәалијјәт-

адамлар арасында гаршылыглы тә'сир механизмләринин дәрк едилмәсинә, јахынлашмасына имкан верир.

Онлар барәдә мүшаһидә олунан мүхтәлиф тәзаһүрләрә әсасән фикир јүрүтмәк олар, бу тәзаһүрләр исә сосиологу марагландыран характеристикалара шәһадәт едән көстәричиләр ролуну ојнајачагдыр.

Мүшаһидәјә башламамышдан әввәл тәдгигатчыны марагландыран шәраит һаггында фикир ирәли сүрмәјә имкан верәчәк әламәтләри габагчадан сечмәк лазымдыр.

Әламәтләрин мүәјјән едилмәси фасиләсиз фәалијјәт просесинин билаваситә мүшаһидә вә гејд олуна билән, мүшаһидә олунан шәраитин әһәмијјәтли хүсусијјәтләрини әкс етдирән систем һалында бирләшдирилән давраныш актлары ваһидләринә чеврилдилмәсиндән ибарәтдир. Бу заман ону әлдә рәһбәр тутмаг лазымдыр ки, һазырланан систем мүәјјән сәвијјәдә гејдә алынан һадисәјә мувафиг олан ваһидләрин өлчүсүнү вә көстәричиләр топлусуну мүмкүн гәдәр јүксәк дәгигликлә нәзәрә алсын.

Мүшаһидә програмынын һазырланмасы просесиндә ајрылмыш һадисә, әһвалат, һәрәкәт, давраныш формалары мүвафиг анлајышларла тәфсир едиләрәк, категоријаларын ишләнмәсинин әсасына чеврилир, јә'ни давраныш ваһидләри вә керчәклијин өјрәнилән тәрәфинин һансыса даһа үмуми хассә вә ја сосиал әһәмијјәтә малик һәрәкәтләринин көстәричиси олур.

Мүәјјән мүшаһидә нәтичәсиндә алынан мә'луматларын башга тәдгигатчылар тәрәфиндән дә дәрк едилмәси, ејни типли тәдгигатларын нәтичәләринин исә мүгајисә едилмәси үчүн елә бир анлајышлар системини ишләјиб һазырламаг лазымдыр ки, онларын көмәји илә мүшаһидәләрин нәтичәләри тәсвир едилсин. Әсас одур ки, истифадә едилән анлајышлар, операсионал сурәтдә мүәјјән едилсин, јә'ни онларын һәр бириндә мүәјјән бир мә'на илә бағлылыг вә һәмин мә'нанын гејд олуна билмәк имканы олсун.

Категоријалары ишләмәк үчүн јадда сахламаг вачибдир ки, онлар ашағыдакы тәләбләрә чаваб вермәлидир: һәр бир ајрыча категорија дәгиг мүәјјән едилмәли, башга категоријаларла кәсишмәмәли, дикәр категоријаларын да малик олдуғу ејни үмумилик дәрәчәсиндә олмалы вә тәдгигатда һәлл едилән мәсәләнин һансыса мүәјјән бир аспектини ифадә етмәлидир. Мәсәлән, сосиал әлагәләр, коллективин ајры-ајры үзвләри арасындакы мүнасибәт мәсәләләри, һәмчинин

коллективин нүфузунун мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәл
сәмәрәлилик дәрәчәсинә малик ролу вә реал функсијала
Категоријаларын характери мүшаһидәнин һансы сә
јәдә апарылмасы илә мүәјјәнләшдирилир, мәсәлән, ә
коллективин емосионал вәзијјәти өјрәнилирсә, онда бу
үмуми ифадәләрини (низамсызлыг, сәс-күј, гышгырыгл
вә ја ајры-ајры фәрдләрин емосионал һалынын тәзаһүр
(раһатлыг, һәјәчан) мүшаһидә етмәк олар. Лакин бу һа
сөһбәт һәмин һалын ән үмуми ифадәсиндән кедир, мүша
дә заманы вербал фәалијјәт гијмәтләндирилмир. Мүва
олараг, коллектив үзвләринин давранышыны гејд едән ка
горијалар мәһз мүшаһидә олунан һадисәләр синфинә
едиләчәкдир.

Мүшаһидә методуну тәтбиг едәркән тәдгигатчы истиф
етдији категоријалары стандартлашдырмаја билмәз. О, мүх
лиф вәзијјәтләрдә ејни һадисәни, һәрәкәти вә с. бирмә'н
шәкилдә гејд етмәлидир. Стандартлашдырылмыш мүшаһ
категоријалары ја китабчаја, ја да ки, хүсуси карточкаја ја
лыр. Мүшаһидә олунан коллектив үзвләриндән һәр бир
карточканын нөмрәси илә ејни олан вә ја әлавә олараг да
едилән рәгәмлә ишарә етмәк олар. Мүшаһидә олунан дав
ныш актларыны мүшаһидәчи карточкада гејд едир.

Мүшаһидә категоријаларынын сајы тәдгигатын мөв
сундан, проблемин дәринлијиндән вә мүшаһидәчинин ә
мијјәти һеч дә аз олмајан мәһарәтиндән асылыдыр. Кат
ријаларын сајы һәддән чох олмамалыдыр. Әкс тәгдирдә
мүшаһидә олунан објектин чох кичик ваһидләрә парчал
масына вә мүшаһидәчинин чәтин вәзијјәтә дүшмәсинә к
риб чыхара биләр. Белә ки, о, ејни заманда бир нечә ка
горијанын әһатә етдији һәрәкәтләр мәчмусуну һараја
етмәлн олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлијә мә'руз
лыр. Категоријаларын сајы аз олдугда ејни типли һәрә
вә давранышын спесификасы, өзүнәмәхсуслуғу барәд
информасија јох олур.

Мүшаһидә нәтиҹәләри јалныз о заман марагды һипо
залара кәтириб чыхара биләр ки, категоријалар сист
мө'тәбәр, дүзкүн информасија топламаға имкан вермиш
сун. Мө'тәбәрлик анлајышына системә дахил олан катего
јаларын адекватлыг вә е'тибарлылығынын, һәмчини онлар
гејд едилмә дәгиглијинин гијмәтләндирилмәси дахилдир.
тегоријаларын адекватлығынын гијмәтләндирилмәси зама
сөһбәт ајрылмыш категоријаларын өлчмәли олдуглары ш
ләри өлчүб-өлчмәмәсиндән кедир. Билаваситә мүшаһ

лунан һәрәкәтләри гејд едән категоријалар тә рифинә көә адекватдыр. Бу гаршылыглы тә'сир иштиракчылары арасындакы әлагәләрин сајы, бу вә ја дикәр истеһсалат әмәиjјатынын јеринә јетирилмәси заманы һәрәкәтләрин ардыыллыгы бу кими категоријалара аиддир. Коллективин ајы-ајры үзвләри арасындакы зиддијјәтләр, бу үзвләрин һәр ансы коллектив һадисәдән разылыгы вә ја наразылыгы, әмчинин коллективин норма вә дәјәрләри кими һадисә вә арактеристикалар өлчүлдүкдә исә објективлик һаггында әсәлә мејдана чыхыр. Сосиал елмләрдә адекватлыгы мүәјән етмәк үчүн сәрбәст ме'јар ролуну ојнајан өлчү еталону лмадыгына көрә о, емпирик јолла јарадылыр. Бу о демәкир ки, сечилмиш категоријалар габагчадан хәбәр верә биләк игтидарына малик олмалыдыр.

Категоријаларын е'тибарлылыгы бир нечә мүшаһидәчиин бу вә ја дикәр мүшаһидә ваһидләринин бу вә ја дикәр атегоријалара аид едилдији заман алдыглары нәтичәләрин ә дәрәчәдә бир-биринә ујгун кәлмәси әсасында гијмәтләнирилир. Адәтән үч нөв гијмәтдән бири тәтбиг олунур. Буада а) мүшаһидәчинин разылыг әмсалыны (ејни бир һадисә јни заманда мүхтәлиф мүшаһидәчиләр тәрәфиндән мүшаидә олунур); б) сабитлик әмсалыны (ејни бир мүшаһидәчи үшаһидәни мүхтәлиф вахтларда апарыр); в) е'тибарлылыг мсалыны (мүхтәлиф мүшаһидәчиләр мүшаһидәни мүхтәиф вахтларда апарыр) һесабламаг олар. Лакин ејни категоијалар үчүн е'тибарлылыг дәрәчәси һансы көстәричинин есабланачагындан асылы олараг дәјишәчәкдир. Практикада н чох һалларда разылыг әмсалы һесабланыр.

3. Мүшаһидәнин нөвләри

Информасија топламаг үсулу кими мүшаһидә адәтән роседуранын формаллашдырылмасы дәрәчәсинә, мүшаһидәчинин мөвгејинә, мүшаһидәнин апарылмасынын тәшкил лунма шәртләри вә тезлијинә көрә тәсниф едилир.

Формаллашдырылма дәрәчәсинә көрә *мүшаһидә структурлашдырылмамыш* вә *структурлашдырылмыш мүшаһидә*ә ајрылыр. Структурлашдырылмамыш (нәзарәт едилмәјән, охланылмајан) мүшаһидәдә тәдгигатчы өјрәнилән просесин вәзијјәтин, һалын) мәһз һансы елементләрини мүшаһидә едәчәјини габагчадан мүәјјәнләшдирмир. Мүшаһидәнин чидди планы олмур, әввәлчәдән јалныз билаваситә мүшаһидә објектинин өзү мүәјјәнләшдирилир.

Мүшаһидәнин бу нөвүнүн көмәји илә тәдгигатчы п
сә вә ја әһвалатын баш вердији сосиал шәраити, објек
һүдудларыны вә әсас елементләрини ајдынлашдырыр,
елементләрдән һансыларынын тәдгигат үчүн даһа чох
мијјәт кәсб етдијини мүәјјәнләшдирир вә һәмин елемен
рин гаршылыглы тә'сири һаггында илкин мә'луматлары
едир.

Нәзарәтсиз, јохланылмајан мүшаһидә чох вахт мо
рафик сосиоложи тәдгигатларда раст кәлинир, о, һәмчи
ахтарыш планлы тәдгигатларда вә ја даһа кениш сосиол
тәдгигатын илкин (ахтарыш) мәрһәләсиндә тәтбиг едилир

Структурлашдырылмыш (нәзарәт олунан, јохланы
мүшаһидә елә мүшаһидә нөвүнә дејилир ки, о, кечири
заман сосиолог өјрәнилән просес вә ја шәраитин һа
елементләринин онун тәдгигаты үчүн ән чох әһәмијјәт к
етдијини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирир вә информасија
топланмасына башламамышдан әввәл мүшаһидәләрин х
си гејд едилмә планыны тәртиб едәрәк, бүтүн диггәтини
мин елементләр үзәриндә чәмләшдирир.

Бир чох һалларда структурлашдырылмыш мүшаһидә
тәдгигатдакы вәзифәси башга методларла алынмыш нәт
ләрнн јохланылмасы вә дәгигләшдирилмәсиндән иба
олур. Белә мүшаһидә кичик мигјаслы тәдгигатларда һип
заларын дәгиг тәсвир едилмәси вә јохланылмасы үчүн
информасија топламаг методу кими дә истифадә олуна
ләр. Онун тәтбиги тәдгигат предметини габагчадан ја
билмәји тәләб едир, чүнки структурлашдырылмыш мүша
дә процедурасынын һазырланмасы просесиндә сосиолог
шаһидә олунан вәзијјәти тәшкил едән һадисәләрин тә
фаты системини гурмалы вә мүшаһидә категоријалар
стандартлашдырмалыдыр. Тәснифат системи апарыл
сонракы тәһлилдә истифадәси нәзәрдә тутулмуш исти
ларда ифадә едилмәлидир.

Нәтичәләрә нәзарәт һәр шејдән әввәл мүшаһидә
седурасынын стандартлашдырылмасы, програмын һазыр
масы просесиндә ајрылмыш мүшаһидә олуначаг амилл
чәдвәл, карточка, мүшаһидә протоколлары шәклиндә тәр
едилмәси вә јардымчы техники васаитин (кино, фото,
јазылышы апаратлары) истифадәси илә јеринә јетири
Бундан башга нәзарәт мүшаһидәчиләрин сајынын артыр
масы, онларын мүшаһидәләринин нәтичәләринин мүгајис
вә һәмчинин мүшаһидәләрин интенсивләшдирилмәси, ј
ејни бир објект үзәриндә бир сыра мүшаһидәләрин апар

асы јолу илә дә həјата кечирилир. Јалныз бүтүн бу шәрт-
әрин јеринә јетирилмәси мүшаһидәни һәгигәтән нәзарәт
лунан едир.

Нәзарәт олунан мүшаһидә експериментал планда апа-
ылан тәдгигатларда олдугча кениш тәтбиг едилир. Чох һал-
арда о, тәсвири сәчијјәјә малик тәдгигатларда истифадә
лунур. Ахтарыш характерли тәдгигатларда исә о, чох на-
ир һалларда тәтбиг олунур, чүнки предмет һаггында мүәј-
ән информасијанын олмамасы гәнаәтбәхш структурлаш-
ырма апармаға имкан вермир.

Мүшаһидәчинин тәдгиг олунан сосиал шәраитиндә иш-
ирак дәрәчәсиндән асылы олараг гошулмуш (иштирак
дән) вә гошулмамыш (иштирак етмәјән) мүшаһидәләри
әргләндирирләр.

Гошулмамыш (заһири) мүшаһидә заманы тәдгигатчы вә
онун көмәкчиләри өјрәнилән објектин харичиндә јерлә-
ирләр. Онлар баш верән просесләри кәнардан мүшаһидә
дир, бу просесләрин кедишинә гарышмајараг вә һеч бир
уал вермәјәрәк, садәчә олараг баш верән һадисәләрин ке-
ишини гејдә алырлар.

Гошулмамыш мүшаһидә күтләви просесләрин мүшаһи-
әсиндә, мүшаһидәчинин просесин бүтүн кедишини көрмә-
и үчүн мүшаһидә објектиндән кифајәт гәдәр узаг јерләш-
әли олдуғу заман истифадә олунур. Белә мүшаһидә сосио-
огу марагландыран һадисәнин баш вердији сосиал мүһити
әсвир етмәк үчүн ишләдилир.

Заһири, кәнар мүшаһидәчи, "ачыг давраныш" дејилән
авраныш актларыны көрә вә гејд едә биләр. Лакин кәнар
дам кими, о, һәмин актларын архасында нәјин кизләндији-
и дәгиг билмәз, буна көрә дә онун изаһы дәгиг олмаја да
иләр.

Сосиал мүһитин характеристикаларынын тәсвиринә јө-
әлмиш гошулмамыш мүшаһидә монографик тәдгигатларда
"ахтарыш" мәрһәләсиндә) вә тәсвири планда апарылан тәд-
игатларда тәтбиг олунур. Бундан башга гошулмамыш мүша-
идә експериментал тәдгигатларда вә ја һипотезанын лабо-
аторија шәраитиндә јохланылмасы мәрһәләсиндә истифадә
дилир. Адәтән бу чүр мүшаһидә сосиометрик тәдгигатлар-
а ишләдилир.

Гошулмуш (иштирак едән) мүшаһидә елә мүшаһидә нө-
үнә дејилир ки, онун апарылмасы заманы мүшаһидәчи өј-
әнилән просесә бу вә ја дикәр дәрәчәдә билаваситә дахил
олур, гошулур, мүшаһидә олунан адамларла тәмасда олур вә

иштирак едир. Мүшаһидәчинин т
гиг едилән шәраитә гошулмаг, дахил олмаг дәрәчәси хе
кениш ола биләр: гошулмамыш мүшаһидәјә јахын вә јалн
мүшаһидәчи үчүн шәффаф олан шүшә архасындан апары
мүшаһидә илә охшар "пассив" мүшаһидәдән "фәал" мү
һидәјә (бу заман мүшаһидәчи тәдгиг едилән коллективлә
дәрәчәдә "гајнајыб гарышыр ки", мүшаһидә олунанлар о
һәмин коллективин үзвү сајмаға вә она мүвафиг сурәтдә
нашмаға башлајырлар) гәдәр.

Мүшаһидәчинин, сосиологларын онун "роллары" адл
дырдыглары бир нечә иштирак етмә (дахил олма) типлә
вардыр.

Там дахил олма заманы (бу һалда мүшаһидә кизли,
хилдән апарылыр) мүшаһидәчинин бир тәдгигатчы кими
симасы вә мәгсәдләри мүшаһидә олунанлара мә'лум олм
О, тәдгиг едилән коллективә дахил олур вә башгалары и
бәрабәр онун фәалијјәтиндә иштирак едир. Бу чүр "дах
дән" интенсив мүшаһидә заһири мүшаһидә васитәси и
алынмасы мүмкүн олмајан мә'луматлары әлдә етмәјә имк
верә биләр. Мүшаһидәнин бу нөвү адәтән "гапалы", кәна
дан мүшаһидә олунмајан коллективләрин, һәмчинин кич
груплар дахилиндә сосиал гаршылыглы тә'сирин тәдгиги
маны тәтбиг олунур.

Гошулмуш мүшаһидә апарыларкән тәдгигатчы колле
тив фәалијјәтдә фәал иштирак етмәдән өзү үчүн нејтр
мөвге сечә биләр. Мәсәлән, истеһсалат шәраитиндә о,
үзәринә практикант вә ја стажор ролуну көтүрә билә
Мүһазирәләрин динләнилмәси вә ја һәр һансы бир ичл
сын, дискуссијанын кедишини мүшаһидә едәркән тәд
гатчы ади иштиракчы ролунда чыхыш едә биләр. Һәр и
һалда бу тамамилә кифајәт едир, чүнки бу заман мүшаһ
дәчинин һеч кимдә шүбһә ојатмајараг мүвафиг гејдл
апармаг имканы олур.

Тәдгиг олунан коллективин, хүсуси илә әкәр бу ко
лектив кифајәт гәдәр сабит вә азсајлыдырса, үзвү ролу
ифа етмәјә башлајан мүшаһидәчинин мөвгеји даһа мүрә
кәбдир. Бу һалда һәр бир јени шәхс өз иштиракы илә ко
лективин фәалијјәтинә мүәјјән гәдәр позучу тә'сир көст
рир, бу исә онун күндәлик һәјатынын мәнзәрәсини тәһри
едә биләр вә мәһз буна көрә дә тәдгигатчы олдугча диггә
ли вә еһтијатлы олмалыдыр.

Позучу тә'сирин мүмкүн гәдәр аз олмасы үчүн ашағ
дакы гајдалара риајәт етмәк лазымдыр:

коллективин сырасы (заг) ролуну оjнамаг;

- өзүнү ирәли вермәмәк вә баш верән һадисәләрә һәддән чох мараг көстәрмәмәк;

- даһа чох гулаг асмаг, мүшаһидә етмәк, вә аз суал вермәк;

- нејтрал олан вә гијмәтләндиричи сәчијјә дашымајан мүлаһизәләр сөјләмәклә кифајәтләнмәк.

Там иштиракдан башга тәдгигатчыларда һәмчинин "иштиракчы-мүшаһидәчи" вә "мүшаһидәчи-иштиракчы" кими гошулмуш мүшаһидә нөвләри тәтбиг олунур. Бунлардан биринчиси елә мүшаһидә формасыдыр ки, ону һәјата кечирәркән тәдгигатчы өз ролуну кизләтмир вә коллективин разылығы илә мүәјјән вахт әрзиндә онун һәјатыны мүшаһидә едир, онун үзвләри илә сөһбәт апармаг вә коллективин проблемләринин мүзакирәсиндә иштирак етмәк имканына малик олур.

"Мүшаһидәчи-иштиракчы" ролу бунунла сәчијјәләнир ки, мүшаһидә бурада даһа чох формал характер дашыјыр. Мүшаһидәчинин мүшаһидә олунан коллектив үзвләри илә әлагәси минимал олур, тәдгигатчы өз елми мәгсәдләрини кизләтмир. Буна мисал олараг мүсаһибә аланын бир дәфәлик мүсаһибә просесиндә рә'ји сорушулан үзәриндә апардығы мүшаһидәни көстәрмәк олар.

Гошулмуш мүшаһидәчинин тәдгиг олунан шәраитдә иштирак етмә дәрәчәси әсасән тәдгигатын өзүнүн характери вә онун вәзифәләри илә мүәјјән едилир. Ахтарыш планлы тәдгигатларда тәдгиг олунан һадисәни даһа јахшы дәрк етмәк мәгсәди илә там гошулмаја үстүнлүк верилмәлидир. Експериментал планлы тәдгигатларда һипотезанын јохланылмасынын илкин мәрһәләсиндә даһа аз иштирак етмә дәрәчәсинә малик мүшаһидәнин тәтбиг олунмасы даһа фајдалыдыр.

Апарылдығы јерә вә тәшкил олундуғу шәраитә көрә мүшаһидәләр сәһра вә лабораторија мүшаһидәләринә бөлүнүр.

Сәһра мүшаһидәси тәбии шәраитдә, реал һәјат мүһитиндә, өјрәнилән објектлә билаваситә әлагәдә апарылыр.

Сосиоложи тәгдигатларын әксәријјәти мәһз сәһра мүшаһидәләри формасында апарылыр. Бу мүшаһидә мүхтәлиф дәрәчәдә структурлашдырылмыш ола биләр вә һәр һансы бир планлы (ахтарыш сәчијјәлидән експериментал сәчијјәли олана гәдәр) тәдгигатын ән мүхтәлиф мәрһәләләриндә тәтбиг едилә биләр. Бу заман о илкин информасија топламағын һәм әсас, һәм дә әлавә методу ола биләр (објектлә илкин

тәсәввүрләрин дәринләшдирилмәси, әлавә информасијан топланылмасы).

Лабораторија мушаһидәси елә нөв мушаһидәдир бурада әтраф мүһитин шәртләри вә мушаһидә олунан вәз јәт тәдгигатчы тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир. Бу муша дәнин әсас үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, о, башга нөвл лә мүгајисәдә бүтүн амилләри, һаллары ашкар етмәк вә ларын арасында гаршылыглы әлагә јаратмаг имканына ликдир. Онун әсас гүсуру исә тәдгигатчынын бүтүн и фәндләринә бахмајараг иштиракчыларын давранышыны к кин сурәтдә дәјишдирә билән вәзијјәтин сүн'илијиндән и рәтдир.

Лабораторија мушаһидәси даһа чох експеримен планлы тәдгигатларда вә ја һипотезаларын експеримен јохланылмасы мәрһәләсиндә тәтбиг едилир вә адәтән е периментал амилләрин тә'сири просесиндә баш верән д шикликләрин гејдә алынмасындан ибарәт олур. Лаборато ја мушаһидәсиндә һәр чүр техники јардымчы вәсаит (ки фотоапаратлар, видео, магнитофон вә с.) хүсусилә кен сурәтдә ишләдилир.

Апарылма мүнтәзәмлијинә көрә систематик вә тәса фи мушаһидәләри фәргләндирмәк олар.

Систематик мушаһидә һәр шејдән әввәл мүәјјән в әрзиндә һәрәкәт, вәзијјәт вә просесләрин гејдә алынмас нын мүнтәзәмлилији илә сәчијјәләнир. О, просесләрин намикасыны ашкар етмәјә, онларын инкишафы екстрапол сијасынын е'тибарлылығыны, дәгиглијини хејли артырм имкан верир. Мушаһидәни һәр күн, һәфтәдә бир дәфә, а бир дәфә вә с. апармаг олар. Мушаһидәни 1) мүәјјән гр үзәриндә (мәсәлән, фәһлә бригадасы вә ја елми коллект (лабораторија) үзәриндә ај, ил әрзиндә); 2) мүхтәлиф гр ларда мүәјјән просес үзәриндә (мәсәлән, ајры-ајры соси групларын өзүнүдәркинин артмасы үзәриндә); 3) мүәј групда мүәјјән просес үзәриндә (мәсәлән, мүәјјән бригад да фәһләләрин әмәјә мүнасибәтинин дәјишмәси, халг милли өзүнүдәркинин, милли шүурун артмасы үзәриндә с.) апармаг олар.

Мушаһидәнин апарылдығы јердән вә објектин өјрән мә дәрәчәсиндән асылы олараг систематик мушаһидә сәһ (тәбии) вә ја лабораторија мушаһидәләринә бөлүнә вә он рын бүтүн үстүнлүк вә гүсурларыны сахлајараг мүхтәл нәзарәт олунма вә гошулма дәрәчәсинә малик ола бил

мүкәммәл тәснифат системи, мүфәссәл категоријалар сис-
земинә гошулма илә бағлы сәһвләри азалдараг мүшаһидәчи-
әри дәјишмәјә имкан верир.

Систематик мүшаһидәнин тәтбиг олунма саһәси кифа-
әт гәдәр кенишдир — ахтарыш характерли тәдгигатдан
кспериментал тәдгигата гәдәр.

Тәсадүфи мүшаһидәјә габагчадан планлашдырылмамыш
адисә, фәалијјәт вә сосиал шәраитин мүшаһидәси аиддир.

Конкрет сосиоложи тәдгигатда гејд олунмуш мүшаһидә
әвләринә бу вә ја дикәр шәкилдә раст кәлинмир. Көстәри-
ән типолокија олдугча шәртидир. О, мүшаһидәнин илкин
нформасија топланмасы шәраити үчүн јалныз ән әһәмиј-
әтли вә бир-бириндә асылы олан вә һәмишә јалныз син-
ром һалында чыхыш едән характеристикаларыны әкс етди-
ир. Бу характеристикалардан конкрет сосиоложи тәдгигат-
а даһа чох әһәмијјәтли олачагыны сосиолог тәдгигатын
песификасындан (онун планындан, информасијанын топ-
анмасы шәраитиндән, тәдгигат предметиндән вә онунла та-
ышлыг дәрәчәсиндән, ифачыларын тәркибиндән, мөвчуд
алијјә вәсаитиндән, вахтдан вә с.) чыхыш едәрәк мүәјјән-
әшдирир.

Ахтарыш планлы тәдгигатларда ишин илкин мәрһәлә-
индә, адәтән нәзарәт олунмајан (структурлашдырылма-
ыш) *сәһра мүшаһидәси* апарылыр вә о, мүхтәлиф гошулма
ә мүнтәзәмлик дәрәчәсинә (тәсадүфидән систематик мү-
аһидәјә гәдәр) малик ола биләр.

Тәсвири сәчијјә дашыјан тәдгигатын конкрет емпирик
атериалын топланмасы мәрһәләсиндә структурлашдырыл-
ыш (нәзарәт олунан) систематик, гошулма дәрәчәси мүх-
әлиф ола билән мүшаһидә тәтбиг едилир.

Експериментал тәдгигатларда гошулма дәрәчәсн мүша-
идәнин предметинин спесификасындан вә апарылма шә-
аитиндән асылы олан структурлашдырылмыш (нәзарәт олу-
ан) систематик мүшаһидәдән истифадә олунур. Бурада
ашга һаллара нисбәтән лабораторија мүшаһидәләри даһа
ох апарыла биләр.

Әкәр мүшаһидә башга методларла алынмыш мә'лумат-
арын јохланылмасы үчүн истифадә едилирсә, о, мүтләг
аксимал дәрәчәдә дәгиг структурлашдырылмалы, системa-
ик сурәтдә вә јохланылан информасијанын топланылдығы
әраитдә апарылмалыдыр.

Сосиоложи тәдгигатда мүшаһидәнин үмуми тәтбиг
лунма принсипи бу чүр ифадә едилә биләр: мүшаһидә об-

ри исә нә гәдәр чох спесификдирсә, мүшаһидә бир о гәд
интенсив олмалы, проседуранын апарылмасы гајдалары
бир о гәдәр чидди риајәт едилмәли, алынмыш нәтичә
бир о гәдәр әсаслы сурәтдә јохланылмалыдыр.

XVIII фәсил

АНКЕТ СОРҒУСУ

Сорғу конкрет сосиоложи тәдгигатларда ән чох јај
мыш вә кениш истифадә олунан методлардан биридир.
методун популјарлығы онун өзүнәмәхсус универсалл
илә изаһ олунур. Әкәр, мәсәлән, мүшаһидә методунун
мәји илә тәдгигатчы фәрдин индики заманда реал давран
фактларыны гејд едирсә, сорғу методунун васитәсилә т
гигатчы фәрдин кечмишдә вә һал-һазырда давраныш мот
ләри вә реал һәрәкәтләри һаггында, онун нијјәтләри вә
ләчәк планлары һаггында мә'лумат ала биләр. Тәдгига
фәрдин субјектив рә'јләри, һиссләри, давраныш мотивл
һаггында даһа долғун мә'лумат алмаг истәдији һалла
сорғу методу хүсусилә әвәзедилмәздир.

Сорғу методунун өзүнәмәхсуслуғу ондан ибарәтдир
мә'лумат мәнбәји кими бурада фәрдин шифаһи мә'лумат
ры, мүлаһизәләри чыхыш едир.

Кечирилмә үсулу чәһәтдән сорғу, бир тәрәфдән, му
јән суаллары олан тәдгигатчыдан (о, бу суаллара чавабл
дан ону марагландыран мә'луматлары әлдә етмәјә үмид б
ләјир), дикәр тәрәфдән исә һәмин суаллара чаваб верм
олан респондентдән ибарәтдир.

Тәләб олунан мә'луматын характеринә, онун алынма
үсулуна вә тәфсир олунма типинә көрә *сорғу* ашағыда
нөвләрә бөлүнүр: 1) *анкет сорғусу*, 2) *мусаһибә*, 3) *сос
метрик сорғу.*

Әсас топлунун әһатә едилмәси дәрәчәсинә көрә *сор
лар там вә сечкили олур.*

Там сорғу апарыларкән сорғудан мүшаһидә ваһидлә
нин бүтүн мәчмусу кечирилир, јә'ни рә'ји сорушуланлар
сајы өјрәнилән әсас топлу үзвләринин сајына бәрабәр ол

Сечкили сорғуда рә'ји сорушуланларын сајы өјрәнилән сас топлу үзвләри сајынын јалныз мүәјјән бир һиссәсини әшкил едир.

Кечирилдији үсула көрә анкет вә ја мусаһибә методла-ынын тәтбиги илә апарылан сорғу һәм фәрди, бир адама јөнәлдилә, һәм дә груп сорғусу, ејни заманда бир нечә дамдан ибарәт група јөнәлдилә биләр.

Кечирилдији формаја көрә сорғу *шифаһи* вә *јазылы* ола иләр: биринчи һалда респондентин чаваблары тәдгигатчы әрәфиндән, икинчи һалда исә респондентин өзү тәрәфин-ән гејдә алыныр.

Рә'ји сорушуланла үнсијјәт үсулундан асылы олараг тәд-игатчы илә респондент арасында билаваситә үнсијјәтин баш ердији *әјани сорғу* вә бу чүр үнсијјәтин олмадығы *гијаби сор-у* мөвчуддур. Шифаһи, әјани *сорғу мусаһибә* адланыр. Јазылы ә гијаби сорғулар исә *анкет сорғулары* адланыр.

Бу фәсилдә анкет сорғусундан маһијјәти вә сәчијјәви үсусијјәтләри нәзәрдән кечирилир.

1. Анкет вә онун тәртиб гајдалары

Анкет сорғусуну кечирмәк үчүн һәр шејдән әввәл ан-ет тәртиб етмәк лазымдыр ки, онун көмәји илә лазым олан ә'луматлары топламаг мүмкүн олсун.

Анкет — мүәјјән тәрздә структур чәһәтдән тәшкил лунмуш вә һәр бири тәдгигатын әсас вәзифәси илә мәнти-и сурәтдә баглы олан суаллар јығымыдыр.

Анкетин тәртиб едилмәси просеси әслиндә тәдгигатын сас һипотезасыны суаллар дилинә чевирмәкдән ибарәтдир. у чох мүрәккәб вә олдугча чох зәһмәтли, тәдгигатчы со-иологдан диггәтлә, сәбрлә ишләмәји, суалларын типләри аггында јахшы биликләрин олмасыны, суаллары дәгиг ифа-ә етмәји вә онлары мүәјјән ардычыллыгла дүзмәји бачар-ағы тәләб едән әмәлијјатдыр.

Анкет суаллары, адәтән, *үч әсаса көрә* фәргләндири-ир: 1) мәзмунуна көрә, 2) формасына көрә, 3) функсија-ына көрә.

1. Суалларын мәзмунуна көрә типләри. Анкетин бүтүн уалларыны мәзмунуна көрә шәрти олараг ики бөјүк група өлмәк олар: 1) кечмиш вә индики заманлардакы фактлар, авраныш вә фәалијјәт мәһсуллары һаггында суаллар, 2) фәр-ин мотивләри, гијмәтләри вә рә'јләри һаггында суаллар. Әкәр биринчи групдан олан суаллар васитәси илә тәдгигатчы

рә'ји сорушулан нагтында, онун нәләри билдији вә јахда ... ладығы һагтында објектив мә'лумат ала биләрсә, икинчи гр... дахил олан суалларын көмәји илә о, рә'ји сорушуланын нә... шундуіу, бу вә ја дикәр бир шеј һагтында рә'ји, нә етмәк ... тәдији вә бунун сәбәби һагтында мә'лумат әлдә едир.

Биринчи груп суаллара һәр шејдән әввәл демограф... суаллары, рә'ји сорушуланын статусунун — чинсинин, ... шынын, тәһсилинин, аилә вәзијјәтинин, пешәсинин, иш ... жынын вә с. мүәјјәнләшдирилмәсинә јөнәлмиш суалла... аид етмәк олар. Адәтән, бу чүр суаллардан "анкетин дем... рафик һиссәси" вә ја "паспортчасы" адыны алмыш бөлм... тәртиб едилир вә анкетин сонунда јерләшдирилир.

Әкәр демографик суаллар чавабларын гәти бирмә... лылығыны нәзәрдә тутан дәгиг вә тамамилә ајдын сөзлә... ифадә олунмушдурса, онда онлара чаваб вермәк просе... нин өзү, адәтән, рә'ји сорушуланлар үчүн хүсуси чәтин... тәшкил етмир. Бу чүр суаллара верилән чавабларын дог... луг дәрәчәси олдугча јүксәкдир. Лакин бә'зи истисналар ... олур. Әкәр респондент анкетин анонимлијинә шүбһә ед... сә вә онда вердији сәмими чаваблары илә өзүнә һәр һа... бир тәрздә зијан вура биләчәји барәдә горху јаранарса, ... да о, өзү һагтында олдугча јанлыш мә'луматлар едәр в... "паспортчасы" она мәһз анонимлији тә'мин олуначағы... шүбһәли көрүнән суаллара чаваб вермәјә биләр.

Фәрдин давранышы вә фәалијјәти мәһсуллары илә ... лы вә сосиолоғун онларын көмәји илә һадисәләрлә, фа... ларла долу мә'луматлар алдығы суаллара кәлдикдә исә, ... лара верилән чавабларын әксәријјәти һәмчинин кифајәт... дәр дүзкүн вә сәмими олур. Адәтән, рә'ји сорушулан... онлара бөјүк һәвәслә вә һеч бир чәтинлик чәкмәдән ча... верирләр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, верилән суал... чәмијјәт тәрәфиндән бәјәнилмәјән һәрәкәтләрә вә ја р... пондентин кечмиш һәјатында чохдан олмуш һадисә вә һә... кәтләрә аид олдугда гејри-мө'тәбәр чавабларын алынач... еһтималы кәскин сурәтдә артыр. Биринчи һалда, һансы ... раныш типинин чәмијјәт тәрәфиндән бәјәнилдијини, һан... нын исә писләндијини јахшы билән респондент өз һәја... нын мәнфи фактларыны кизләтмәјә вә һансыса мүсбәт ... рәкәтләри һәддиндән чох шиширтмәјә вә ја һәјатында ... мөвчуд олмамыш давранышы өз ајағына јазмаға мејл кө... рәчәкдир. Икинчи һалда гејри-мө'тәбәрсизлик, јадда... сәһвләри, респондент тәрәфиндән һәр һансы бир кеч...

адисәнин фикрән чанландырылмасы чәтинлији нәтичәсиндә јараныр.

Рә'ји сорушуланларын мотивләри, гијмәт вә рә'јләринин ајдынлашдырылмасына јөнәлдилмиш **икинчи групун** суаллары респондентләр үчүн биринчи групдакы суаллардан әтиндир, буна көрә дә онлара верилән чавабларын дүзкүнүјү вә сәмимилији биринчи групун суалларына верилмиш чавабларa нисбәтән һәмишә даһа аз олур. Сualларын үмуми сајынын һәр һансы бир чавабсыз галанларын чох фаизи мәһз бу суаллара дүшүр. Мәһз һәмин суаллара чаваб верәркән сосиолог респондентин ја чаваб верә билмәдији, ја да истәмәдији һаллары гејд едир. Белә һалларда тәдгигатчынын вәзифәси мүхтәлиф техники үсуллар вә ваcитәләрин көмәји илә лазыми мә'луматларын алынмасына наил олмагдан ибарәтдир.

"Нијә?" типли бирбаша вә нәзакәтсиз ("Сиз нијә белә фикирләширсиниз?" вә с.), респондентдә јалныз мәнфи реаксија вә чаваб вермәмәк арзусу доғуран суаллар әвәзинә тәдгигатчы деталлашдырылмыш суаллар силсиләси тәртиб едир вә онлара верилән чавабларын мәчмусу тәдгигатчы респондентдә мүәјјән бир рә'јин јаранмасы сәбәбләри һаггда тәсәввүр јарадыр.

Респондентин давраныш мотивасијасыны даһа дәриндән вә дүзкүн баша дүшмәк, онун нијјәтләрини, јөнүмләрини үзә чыхартмаг үчүн прожектив (хәјали) суаллар бөјүк әһәмијјәтә маликдир: "респондентә онун һәјатда раст кәлә биләчәји һаллар топлусу тәклиф олунур вә хаһиш едилир ки, верилмиш шәраитдә үстүн тутулмаға лајиг давраныш вә ја рә'ј вариантыны көстәрсин". Адәтән бу суаллар шәрт чүмләләри шәклиндә ифадә едилир." Тәсәввүр един ки, .." "Фәрз едәк ки..." Прожектив суаллар тәртиб етмәк методу һал-һазырда бир чох сосиологлар тәрәфиндән чох кениш истифадә олунур.

Рә'јин јалныз мәзмуну дејил, онун һәм дә интенсивлијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бу вә ја дикәр рә'јин ајдынлашдырылмасына јөнәлмиш суалын тәркибинә гијмәтләрин интенсивлији шкаласыны да дахил етмәк үстүн тутулмаға лајигдир. Мәсәлән: "Бә'зи адамлар белә дејир": "Мән разы олмадығым бир шејә мәни инандырмаг истәјәнләри хошламырам", Бәс сиз нечә һесаб едирсиниз?

1. Онларла тамамилә разыјам,
2. Онларла разыјам,
3. Разыјам, амма там јох,

4. Онларла разы дејиләм,

5. Онларла гәтиjјән разы дејиләм.

Респондентләрин рә'јләринин билаваситә ашкар е... үсулларынын бирләшдирилмәси, шүбһәсиз, даһа мүсбәт ... тичәләр верир вә лазым олан мә'луматларын алынмас... чох көмәк едир.

2. Суалларын формасына көрә типләри. Формасына ... рә суаллар бу чүр олур: а) ачыг вә гапалы, б) бирбаша... долајы (билаваситә вә васитәли).

Әкәр мүәјјән бир суала чаваб һәр һансы, истәни... бир формада верилә биләрсә, һансыса бир гајдаја табе ... ләрәк мәһдудлашдырылмырса вә респондент истәдији ч... бы истәдији формада верә биләрсә, бу суал *ачыг* вә ја ... *бәст* суал адланыр.

Әкәр суалын ифадә олдуғу формада мүмкүн ... вабларын вариантлары (мүәјјән алтернатив сијаһысы) в... вә респондент онлардан бирини вә ја бир нечәсини ... мәлидирсә, һәмин суал *гапалы* адланыр.

Адлары чәкилмиш суал типләриндән һәр биринин ... мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Ачыг сualларын ја... чәһәти чавабын сәрбәст формада олмасындан, спонтан, ... бии характер дашымасындан ибарәтдир ки, бунун сајәс... тәдгигатчы респондент үчүн ән бөјүк мә'насы олан рә... ри, гијмәтләри үзә чыхартмаға, онда һансыса тамамилә ... ләнилмәз вә әввәлләр күман едилмәјән фикирләри аш... етмәјә имкан газаныр.

Нөгсанлара кәлдикдә нсә онларын, әсасән, икис... көстәрмәк олар. Биринчиси, ачыг суаллар истифадә олу... заман онларын респондент тәрәфиндән субјектив, ихти... јозулмасы еһтималы чох јүксәкдир вә бу, нәтичә е'тибар... јекун мә'луматларынын мүгајисә едилмәз олмасына кәти... чыхарыр. Икинчиси, ачыг суаллара алынан чавабларын ... лили һәддиндән артыг зәһмәт тәләб едән вә баһа баша... лән ишдир.

Бунун әксинә олараг, гапалы суалларын үстүнлүјү ... ондан ибарәтдир ки, онлар дәгиг вә бирмә'налы изаһ ... нур, асанлыгла стандартлашдырылыр, ишләнилмәси вә ... лили үчүн хүсуси зеһни, физики вә мадди еһтијатла... сәрф олунмасыны тәләб етмир. Лакин, тәәссүф ки, га... суалларда респондентин бу вә ја дикәр мәсәлә үзрә, ... мијјәтлә, өз формалашмыш фикри олмадығда, јахуд ... тамамилә мүәјјән бир фикри олдуғу һалда, тәгдим олун... алтернативләрдән һеч бири онун һәмин мәсәләјә нөг...

əзарəтини там әкс етдирмәдији үчүн ону гане етмәдикдә еспондентә чавабларын гәбул етдирилмәси тәһлукәси чох әјүкдүр.

Бу ики мүхтәлиф суал типләрини "даһа јахшыдыр — аһа писдир" мөвгејиндән мүгајисә етмәјин вә гијмәтләнирмәјин һеч бир мә'насы јохдур. Онлардан һәр биринин өз әзифәси вардыр вә буна көрә дә бу вә ја дикәр суалын стифадә олунмасы мәгсәдәујғунлуғу бүтүнлүклә сорғунун әгсәдләри вә кечирилдији шәраитлә мүәјјәнләшдирилир. Өз һәчминә көрә бөјүк олмајан, сорғу вәрәгәсинин ишләилдији вә сорғунун стандартлашдырылмамыш мүсаһибә ормасында апарылдығы сынаг тәдгигаты мәрһәләсиндә сасән ачыг суаллар типиндән истифадә едилир. Әсас тәдгигатда үстүнлүк гапалы суаллар типинә верилир, чүнки бу алда анкетләрин ишләнилмәси асанлашыр, бунун исә күтәви сәчијјә дашыјан сорғуда бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Сон вахтлар *јарымгапалы* адланан суаллар кениш јајылышдыр. Суал о заман јарымгапалы сајылыр ки, алтернативәр сијаһысында "башгасы" типли, сәрбәст әлавә шәрһ вә ејдләр етмәјә имкан верән алтернатив олсун.

Гапалы суаллар тәртиб едиләркән јадда сахламаг вә чаышмаг лазымдыр ки, 1) чавабларын бүтүн мүмкүн вариантарынын һамысы көстәрилмәли, 2) бүтүн алтернативләр гаышдырылмамалы, 3) кәмијјәт алтернативләри сијаһысында үсбәт вә мәнфи тәрәфләр ејни өлчүдә олмалыдыр.

Әкәр сијаһыда бүтүн мүмкүн алтернатив-чавабларын өстәрилдијинә гәти инам јохдурса, мүтләг респондентә ја ијаһыја, "билмирәм", "баша дүшмәдим", "чаваб вермәјә чәинлик чәкирәм", "бу барәдә дүшүнмәмишәм" типли алтеративләри дахил етмәклә јалныз верилмиш алтернативләри ечмәкдән јајынмаг, ја да сијаһыја "башгасы" типли алтеранатив дахил етмәклә, она өзү истәдији кими чаваб сөјләмәк мканыны вермәк лазымдыр.

Јахшы анкет, адәтән, өзүндә сualларын бүтүн нөвләрии — ачыг, гапалы вә јарымгапалы суаллары чәмләшдирир. нларын мәһарәтлә сечилмәси вә әлагәләндирилмәси алыан мә'луматларын дәгиглијини, долғунлуғуну, тамлығыны ә е'тибарлылығыны әһәмијјәтли дәрәчәдә артырыр.

Респондентдән ачыг, сәмими мә'луматларын алынмасыа јөнәлдилмиш суал бирбаша (билаваситә) суал адланыр. дәтән о, шәхси формада ифадә олунур: "Билирсинизми и...", һаггында нә дүшүнүрсүнүз", "...барәдә сизин фикри-

низ нечәдир?, ...Сиз разысынызмы? ", ...Сиз нечә н
едирсиниз?".

Әкәр тәдгигатчыда респондентин һәр һансы бир
үзрә мүәјјән мә'луматы ачыг сөјләмәк истәјәчәјинә
инам јохдурса, о, долајы, васитәли суал верир. Бу суала
рилән чаваб онун сонрадан респондентдән кизли мә'
изаһ олуначағыны нәзәрдә тутур. Мәсәлән, респондент
онун аилә кәлиринин нә гәдәр олдуғуну бирбаша сору
әвәзинә тәдгигатчы бир сыра долајы суалларын васи
илә респондентин шәхси автомобили, бағы, телевизору
јудучусунун олуб-олмадығыны өјрәнәрәк, онун аилә кә
барәдә тәсәввүр әлдә едә биләр.

Бир чох һалларда *долајы* суаллар *шәхссиз* вә *ј*
шәхссиз формада ифадә едилир: "Бә'зи адамлар белә һ
едир ки..., "Бәс Сиз нечә фикирләширсиниз?"

Тәчрүбә көстәрир ки, респондент — хүсусилә сө
мүәјјән, олдугча фәрдиләшмиш, ади бахышлардан кә
сурәтдә фәргләнән фикирләрин ашкар едилмәсиндән
дирсә — бирбаша шәхси суаллардан чох, долајы шәх
суаллара даһа бөјүк һәвәслә чаваб верир.

3. Функсијасына көрә сualларын типләри. Функсија
көрә суаллар *сузкәч* суаллара вә *јохлама* суаллара бөлүнү

Сүзкәч суаллар өнчә јухарыда адлары чәкилмиш
мунуна көрә һәр ики суал групуна, јә'ни, һәм респонд
аид фактлар вә һәрәкәтләр һаггындакы, һәм дә онун
мотив вә гијмәтләри барәдәки суаллара тәтбиг едилир.

Бу суалларын функсијалары мәзмунуна көрә бир
груп суаллара нисбәтән фактлар барәдә бир вә ја бир
нөвбәти суаллара чаваб вермәли олан респондентләр
суаллара чаваб вермәли олмајан респондентләрдән ајыр
дан ибарәтдир. Мәсәлән, әкәр тәдгигатчыны респонде
ичтимаи иши, онун ичтимаи өзүнүидарәнин һансы форм
рында иштирак етдији, сечкили органларда чалышыб-ча
мадығы илә баглы суаллар марагландырырса, онда бу
лар групундан әввәл мүтләг "Сиз ичтимаи ишдә, ишт
едирсинизми?" сүзкәч суалы кәлмәлидир. Јухарыда к
рилмиш бүтүн суаллара бу сонунчу суала јалныз мүсбә
ваб вермиш адамлар чаваб сөјләјә биләр.

Бир чох һалларда рә'ји сорушуланлар һеч бир т
вүрләри олмајан шејләрә гијмәт верир, бу һагда фикир
ни билдирирләр. Сүзкәч суалларын вәзифәси дә елә
респондентләрин нә дәрәчәдә мә'луматлы олдуғуну ј

аг, онларын арасындакы сәриштәсиз адамлары сечиб ајырагдан ибарәтдир.

Јохлама суалларын функсионал вәзифәси респонденин анкетин әсас суалларына вердији чавабларын доғрулуғну јохламагдан ибарәтдир. Онларын көмәји илә алынан ә'луматларын кејфијјәти гијмәтләндирилир. Адәтән, бүтөвүкдә тәдгигатын әсас мәгсәд вә вәзифәләри илә даһа сых лағәдә олан суаллар үзрә јохлама апарылыр, чүнки белә алларда мә'луматларын е'тибарлылыг дәрәчәсини билмәк үсусилә вачибдир.

Адәтән, әсас вә јохлама суаллар анкетдә елә јерләшдиилир ки, респондент онларын арасында һәр һансы бирбаа әлагәнин олдуғуну сезмәсин, әкс тәгдирдә һәмин суалларын јохлама функсијасы һечә енә биләр. Јохлама суаллар ими, адәтән долајы вә ачыг суаллар ишләдилир.

Соргунун кејфијјәти вә нәтичәләри анкетин нә дәрәчә јахшы тәртиб едилмәсиндән, онун тәртиби илә бағлы сас тәләбләри билмәкдән вә онларын көзләнилмәсиндән ох асылыдыр.

Анкетин ашағыдакы *тәртиб едилмәси гајдаларыны* өстәрмәк олар:

1. Анкетдә јалныз елә ән мүһүм суаллар көстәрилмәлиир ки, онлара верилән чавабларда мәһз тәдгигатын гаршыында дуран әсас мәсәләләрин һәлли үчүн зәрури вә јалыз анкет сорғусу васитәси илә алына билән мә'луматлар лсун.

2. Суалларын ифадә едилдији форма, дил, консептуал әвијјә вә систематик мә'на чәһәтдән респондент үчүн асан нлашылан, онун билик вә тәһсилинә ујғун олмалыдыр.

3. Суаллар елә ифадә едилмәлидир ки, рә'ји сорушуанлар үмумијјәтлә онлара чаваб верә билсинләр.

4. Анкетдә респондентдә сәмими вә догру мә'луматлар ермәмәк ојада билән суаллар олмамалыдыр.

Анкет, суалларын ади хаотик јығымы дејил, онларын үәјјән тәрздә тәшкил олунмуш ардычыллығы олмалыдыр. әр бир ајры һалда суалларын спесифик систем шәклиндә әшкили сорғунун мәгсәдләри вә рә'ји сорушуланларын муми характеристикалары илә мүәјјән едилир. Лакин суалары тәшкил едәркән тәдгигатчы сорғу вәрәгәсинин тәрти и илә бағлы бә'зи *үмуми тәләбләри* дә нәзәрә алмалыдыр:

а) сорғу нәтичәләринин е'тибарлылығыны вә сәһиһлиијини артырмаг мәгсәди илә һәр һансы бир мовзу үзрә бир ечә суалын верилмәси јеканә бир суалын верилмәсиндән

даһа јахшыдыр. Бу, мүрәккәб проблемләр тәдгиг едиләр хүсусилә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир:

б) респондентдән ирәли сүрүлән фикирлә раз формасында чаваб тәләб едән дихотомик суаллардан и фадә едиләркән тәсдиг формаларыны нөвбәләмәк чох чибдир. Белә тәдбирләр бә'зи респондентләрдә јаранан ныз "Бәли" вә ја јалныз "Хејр" чавабыны вермәк адә арадан галдырмаг мәгсәдини күдүр;

в) рә'ји сорушуланларда көстәрилмиш алтернативл аллара чаваб верәркән диггәти илк алтернативләр үзәр сахламаг мејлинин формалашмасынын гаршысыны а үчүн алтернативләрин ардычыллығыны даим дәјишмәк зымдыр;

г) мә'нача ваһид мөвзу чәрчивәсиндә суаллар сери елә планлашдырылмалыдыр ки, респондент тәдричән ш лу сурәтдә ән үмуми вә ачыг суаллардан даһа спесифи конкрет суаллара кечсин;

д) анкетдә тохунулан мөвзулар ардычыллығы елә п лашдырылмалыдыр ки, респондентдә анкетин бүтөв, та дүшүнүлмүш, мә'налы олдуғу һаггында тәсәввүр јаранс

е) мөвзудан мөвзуја кечид тәдричи вә рәван олм дыр. Анкетин мә'нача мүхталиф һиссәләри арасында бир кәскин кечид вә фәрг олмамалыдыр. Бир мөвзудан кәринә кечидләрдә мүтләг бир нечә ја тамамилә нејтра да ки тохунулмуш мөвзулар арасында әлагәни ајдын ке рән суал јерләшдирмәк лазымдыр.

Елми чәһәтдән әсасландырылмыш анкетин тәркиб тамамлајычы вә зәрури мәрһәлә суалларын ифадә фо сынын кејфијјәтини, онларын дүзкүн тәшкил олунду јохламаг мәгсәдини күдән сынаг тәдгигатынын кечирил тәшкил едир.

Адәтән *анкетин композисијасы* мә'нача мүстәгил мәләрин ашағыдакы ардычыллығы илә сәчијјәләнир: 1) риш һиссәси, 2) әсас һиссә, 3) демографик һиссә (" портча").

Анкетин кириш һиссәси әслиндә "рә'ји сорушулана рачиәт"дир вә бурада а) анкет сорғусуну һансы тәшкила ја елми мүәссисәнин апардығы көстәрилир, б) садә в дын шәкилдә тәдгигатын мәгсәди вә онун нәтичәләр кәләчәкдә нечә истифадә едиләчәји изаһ едилир, в) пондентин апарылан сорғуда шәхсән иштирак етмәс (чавабларын) вачиблији вә әһәмијјәти гејд едилир, г) ча ларын анонимлијинә тә'минат верилир, д) анкети долду

гајдалары вә кери гајтармаг үсуллары ајдын вә дәгиг ифадә олунур.

Анкетин кириш һиссәсинин вәзифәси рә'ји сорушуланда рәғбәт доғурмаг, ону сорғунун мөвзусу илә марагландырмаг вә онда апарылан тәдгигатда сәмими иштирак арзусу ојатмагдан ибарәтдир.

Рә'ји сорушулана мүрачиәти тәртиб едәркән һәмишә јадда сахламаг лазымдыр ки, мүрачиәт сон дәрәчә гыса олмалы вә респондент үчүн анлашылмаз ола билән һеч бир шеји нәзәрдән гачырмамалыдыр. Респондентләрин бир чохунун һәддиндән чох бөјүк мәтнләри охумаға бир о гәдәр дә һәвәси олмур вә буна көрә дә кириш һиссәсинин чох узадылмасы мәнфи тә'сир көстәрә биләр вә нәтичә е'тибарилә тәдгигатчынын бүтүн сә'јләрини пуча чыхарда биләр.

Анкетин әсас һиссәси сөзүн әсл мә'насында суаллардан ибарәтдир вә онларын ардычыллығында тәдричән тәдгиг олунан мөвзунун мәзмуну ачылыр. Анкетин бу һиссәси һәчмчә ән бөјүк вә мәзмунуна көрә ән мүрәккәб һиссәдир. Буна көрә дә о, әсасән, респондентин психолокијасыны нәзәрә алмагла, хүсуси һиссәләрә (суал блокларына) бөлүнәрәк структурлашдырылыр вә һәмин һиссәләрин ардычыллығы вә вәзифәләри тәдгигатчы-сосиолог тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир.

Анкетин әсас һиссәси, сualларын илк үчдә бир пајынын башлыча мәгсәди рә'ји сорушуланы марагландырмагдан, ону әмәкдашлыг етмәјә һәвәсләндирмәкдән вә онун анкет үзәриндә ишә тәдричән вә там гошулмасына көмәк етмәкдән ибарәтдир. Илк суаллары сечәркән онларын арасында респондент үчүн чох чәтин вә сон дәрәчә принсипиал сualларын олмамасына хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Анкетин әсас һиссәсинин башланғычында јерләшән суаллар респондент үчүн асан вә баша дүшүлән олмалыдыр. Һәр һансы бир фактик, мүәјјән һадисәләрлә бағлы мә'луматларын алынмасына јөнәлмиш суаллар мәзмунуна көрә, адәтән, мәһз бу чүр суаллардыр.

Әсас һиссәнин икинчи гисминдә, бир гајда олараг, ән чәтин, адәтән фәрдин рә'ј вә гијмәтләринин, јә'ни тәдгигатын әсас мөвзусуна билаваситә аидијјәти олан мә'луматларын үзә чыхарылмасына јөнәлмиш суаллар јерләшдирилир.

Анкетин әсас һиссәсинин үчүнчү сон гисминә әввәлки суаллара верилән чаваблардан әлдә едиләчәк мә'луматлары дәринләшдирмәк вә дәгигләшдирмәк мәгсәдини күдән даһа мәһрәманә вә мүхтәлиф јохлама суаллар дахил олур. Кон-

крет сосиоложи тәдгигатларын тәчрүбәси көстәрир ки, рес-пондентләрин әксәријјәти онлар үчүн һәдсиз дәрәч принсипиал, инчә суаллара чаваб верәркән, кечирдикл горху вә шүбһәләри һәмин суаллар анкетин сонунда ләшдирилдикдә дәф едирләр. Респондент анкетин дол рулмасы үзрә ишин хејли һиссәсини көрдүкдән сонра холожи чәһәтдән иши баша чатдырмаға вә һәтта әввәл ону, ола билсин, утандыран суаллара белә чаваб вермәјә зыр олур.

Анкетин демографик һиссәсиндә ("паспортчада") р сорушуланын шәхсијјәтинин објектив вәзијјәти вә стат (чинси, јашы, аилә вәзијјәти, пешәси вә с.) һаггында с лар јерләшир. Адәтән, онлар чох гыса, ајдын вә рә'ји с шуландан хүсуси кәркинлик тәләб етмир.

"Паспортчанын" анкетдә тутдуғу јер һаггында мәс узун мүддәт мүбаһисәли олараг галмагда иди. Нә даһа шыдыр, "паспортчаны" анкетин әввәлиндә вә ја сону јерләшдирмәк, јохса респондентин статусу һаггында суа рын бир јердә чәмләшдирилмәсиндән, үмумијјәтлә, имт едәрәк, онлары бүтүн анкет үзрә бәрабәр пајламаг? У сүрән мүбаһисәләрдән вә тәчрүби јохламалардан сонра дилликлә белә бир нәтичә чыхарылмышдыр ки, "паспор нын" јери анкетин сонундадыр. Бунунла белә, респонден әлагә јаратмаг вә онун е'тимадыны газанмагдан өтрү дем рафик сәчијјәли суаллардан бә'зиләри гисмән анкетин е һиссәсинин әввәлиндә дә јерләшдирилә биләр.

"Паспортчанын" әсас ролу ондан ибарәтдир ки, т ланмыш мә'луматларын онларын респондентативлији хымындан е'тибарлылығыны јохламаға вә тәдгигатын тичәләринин јекун тәһлилини даһа да кејфијјәтли етм имкан верир.

Анкет тәртиб едилдикдән сонра онун кејфијјәтини мәтләндирмәк үчүн сынаг тәдгигаты (пилотаж) апары Анкетин әсас сорғу үчүн јарарлылығы бахымындан бу, кин апробасија суалларынын мәзмунуну, ифадә олунд форманы вә ардычыллығыны јохламаға вә дәгигләшдирм анкетдә тәклиф едилмиш сајда суалларын респонденти руб-јормадығыны ајдынлашдырмаға имкан верир. Бир һалларда пилотаж сорғу вәрәгәсинә мүәјјән әлавә суа рын дахил едилмәси вә уғурсуз суалларын чыхарылмасы рурәтини үзә чыхарыр.

Сынаг тәдгигатыны шәхси мүсаһибә шәклиндә кеч мәк даһа јахшыдыр. Сорғу үчүн кәләчәкдә күтләви со

ун апарылачағы адамлар сырасындан бир нечә нәфәр сечиир. Онларын арасына кәрәк јашына, чинсинә, тәһсилинә ә үмуми мәдәнијјәтинә көрә мүхтәлиф шәхсләр дахил дилмәлидир, чүнки, анкет мүхтәлиф демографик вә шәхси арактеристикалара малик фәрдләр үчүн баша дүшүлән оласы бахымындан сынагдан кечирилмәлидир. Сынаг тәдгиаты үчүн хүсуси, әсас сорғу үчүн нәзәрдә тутулмуш сечмәин (топлунун) кичик сурәти олан јарымсечмәни ајырмаг даа јахшы оларды.

Сынаг тәдгигатыны кечирәчәк мүсаһибә олан шәхсләр әр шејдән әввәл тәдгигатын мәгсәдләрини ајдын тәсәввүр тмәлидирләр. Онлар һәр бир суалын вәзифәси вә специик мәзмуну һаггында там мә'луматлы олмалыдырлар, чүни мүсаһибәдә онлар бу вә ја дикәр суалын дүз баша дүшүүб-дүшүлмәдијини вә ондан тәләб олунан суалын алыныблынмадығыны мүәјјәнләшдирмәлидир. Мүсаһибә процесинә онлар рә'ји сорушуланларын һәр бир суала вердији бүүн реаксија вә шәрһләри гејд етмәлидирләр. Әкәр анкетдә ојулмуш суал респондентә кифајәт гәдәр ајдын дејилсә, үсаһибә апаранын суалын ифадә олундуғу формада мүваиг зәрури дәјишиклик етмәјә ихтијары вардыр вә бүтүн у чүр дәјишикликләр дәгиг гејдә алыныр.

Мүсаһибә гуртарандан сонра һәр бир респондентлә орғу вәрәгәсинин мәзмунунун мүзакирәси сынаг сорғусуун мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Шәхси сөһбәтдә респондентин суаллара чаваб верәркән һансы чәтинликләрлә растлашдығыны, бу вә ја дикәр суалын гојулушу илә әлагәдар онларда һансы фикирләрин јарандығыны, онларын фикринчә, мүәјјән бир суалын даһа јахшы шәкилдә нечә ифадә лунa биләчәјини, онларын "билмирәм", "баша дүшмәдим" ә бу кими чавабларын нә демәк олдуғуну вә с. ајдынлашдырмаға чалышмаг олдугча вачибдир.

Сорғу кедишиндә мүсаһибә алан өзүнүн шәхси мүшаидәләрини, тәнгиди гејдләрини, мүхтәлиф мулаһизәләрини мүсаһибә алан заман һансы чәтинликләри кечирдији, һансы суалларын респондентдә чашгынлыг вә ја чаваб вермәмәк рзусу јаратдығы, респондентин һәјәчан вә ја һөвсәләсизик кечириб-кечирмәдији, һансы суаллары әлавә изаһ тәләб олундуғу, анкет бланкында чаваб үчүн јерин чатыб чатмадыы вә с. барәдә) мүтләг гејдә алмалыдыр.

Сынаг сорғусунун нәтичәләрини тәһлил едәркән, сорғу әрәгәсинин тәртибиндә јол верилмиш сәһвләрин заһири әламәтләрини тез мүәјјән етмәк чох вачибдир. Јалныз бу

палда сосиолог сорғу вәрәгәсиндә һәјин вә нечә јахшыл
дырылмалы олдуғуну дәгиг биләчәкдир. Америка сосиол
лары В. Гуд вә П. Һатт чохиллик сосиоложи тәдгигатлар
тәчрүбәси әсасында бир сыра бу чүр заһири, анкет тәр
едиләркән јол верилән ән типик вә даһа чох раст кәли
сәһвләри көстәрән әламәтләри ајырмышлар*:

1. Чавабларда ардычыллығын чатышмамазлығы. Бу ә
мәт даһа чох она шәһадәт едир ки, суалларын ифадә ед
дији формаја дахил олан истилаһлар бир о гәдәр дә угу
сечилмәјиб, онлар респондент үчүн чәтин вә анлашылм
дыр, буна көрә дә респондент онларын мә'насыны ба
дүшмүр. Көрүнүр суаллары тәртиб едәркән, сосиолог р
пондентләр арасында үмуми мәдәнијјәт вә тәһсил сәви
синдә пешә јөнүмүндә олан фәргләри нәзәрә алмамышды

2. "Һәр шеј вә ја һеч нә" типли чаваблар. Әкәр респ
дентләрин истиснасыз олараг һамысы һәр һансы бир су
чаваб верәркән көзләнилмәдән гејри-ади, һеч бир чала
фәрги олмајан охшарлыг нүмајиш етдирирсә, бу, тәдги
чынын диггәтини чәлб етмәлидир. Адәтән, бу охшарлыг
алларын респондент үчүн артыг мә'лум, онун алышды
формада ифадә олунмасынын нәтичәсидир: бу ифадә ф
масы демәк олар ки, автоматик сурәтдә стереотип чаваб
вә ја "клише" јарадыр. Белә һалларда суалы јенидән, ба
формада ифадә етмәк лазымдыр.

3. Хејли мигдарда "билмирәм" вә ја "баша дүшмәд
типли чавабларын олмасы. Бу әламәт ону көстәрир ки, су
лар бир о гәдәр дә јахшы ифадә олунмајыб вә ја се
(топлу) пис тәртиб олунубдур. Бир чох һалларда һәмин ә
мәт суалларын һәддиндән чох гејри-мүәјјән, јајғын вә ј
гәдәр мүрәккәб олдуғуну көстәрир ки, сәриштәли ан
тәртиб едән вә ја мүсаһибә апаранын көмәји олмадан р
пондент бу суаллара садәчә олараг чаваб верә билмир.

4. Хејли мигдарда јерсиз шәрһләр, гејдләр. Бу әлам
дә суалларын јахшы ифадә едилмәдијини вә гејд едилм
чавабларда алтернативләрин сијаһысынын там олмадығ
көстәрир. Көрүнүр ки, гапалы суаллара чавабларын анке
садаланмыш мүмкүн вариантлары суалларын өзләри
мәзмунуну там ачмыр.

5. Чаваб вермәкдән имтина едәнләрин фаиз көстәри
синин јүксәк олмасы. Бу, анкетин кириш һиссәсинин

---

* Good W. and Hatt P. Methods in Social Pesearch. N.Y.,1982
157-161.

ртиб едилдијинә шәһадәт едә биләр; анкети долдурмаг
јдалары ајдын дејил, анонимлик тә'мин едилмир, тәдгига-
ын мәгсәди кифајәт гәдәр јахшы изаһ олунмајыб. Бу һәм
ә мусаһибә аланын техники һазырлығынын вә ихтисасы-
ын чох ашағы сәвијјәдә олмасыны вә ја анкети тәртиб едә-
ин сорғу вәрәгәсини композисија бахымындан пис гурду-
ну көстәрир. Анкет чәтин, сон дәрәчә принсипиал суал-
рдан, јахуд "паспортчадан" башлајыр вә с.

6. Суалларын вә онлара чаваб вариантларынын арды-
ыллығынын дәјишдирилмәси илә әлағәдар олараг чаваблар-
мүһүм дәјишикликләр. Әсас сорғуда мә'луматларын е'ти-
арлылығыны јүксәлтмәк үчүн рә'ји сорушуланларын мүх-
әлиф јарымсечмәси (групу) үчүн суалларын ардычыллығы-
ы дәјишдирмәк мәсләһәтдир; ғапалы суалларда чавабларын
үмкүн вариантларын әвәзләнмәси ардычыллығы исә мүт-
әг дәјишдирилмәлидир.

Суалларын мәзмуну вә ифадә олундуғу формаларын сы-
аг сорғусу мәрһәләсиндә баш верән дәгигләшдирилмәси вә
әкмилләшдирилмәси нәтичә е'тибарилә анкетин бир конкрет
осиоложи тәдгигат васитәси кими е'тибарлы вә әсасланды-
ылмыш мә'луматларын алынмасыны тә'мин етмәсинә наил
лмаг мәгсәдини күдүр. Анкетин суаллары јалныз сабит ча-
блар доғурмагла кифајәтләнмәмәли, бунунла бәрабәр һәм
ә мәһз тәдгигатчынын әлдә етмәк истәдији мә'луматларын
лынмасыны тә'мин етмәлидир. Јалныз бу һалда анкет сосио-
ожи тәдгигат үчүн там јарарлы һесаб едилә биләр.

Әкәр илк тәдгигатын бүтүн шәртләринин көзләнилмәси
лә мүәјјән бир вахтдан сонра апарылмыш тәкрар тәдгигат-
чох охшар нәтичәләр алынарса, анкет е'тибарлы сајы-
ыр. Анкетин мүхтәлиф вахтдан сонра кифајәт гәдәр сабит
әтичәләр верә билмәси сорғу вәрәгәсинин һәм мәзмун,
әм дә форма чәһәтдән јүксәк кејфијјәтли олдуғуну көстә-
ир. Лакин тәкрар тәдгигатларда анкетин е'тибарлылығыны
јмәтләндирәркән билаваситә сорғу вәрәгәсинин өзүндән
сылы олмајан, фәгәт әввәлки тәдгигатын бүтүн шәртләри-
ин дәгиг тәкрар едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүндән ирәли
әлән иткиләри (өтән вахт әрзиндә тәдгиг едилән сечмәдә
онлуда) баш верән дәјишикликләр, анкетлә иш апаранла-
ын дәјишмәси вә с.) һәмишә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Әкәр анкет өлчмәли олдуғу шеји өлчүрсә, әкәр онун
әмәји илә тәдгигатчы мәһз алмаг истәдији мә'луматы әлдә
дирсә, бу анкет әсасландырылмыш сајылыр. Анкетин әсас-
андырылмыш олмасы проблеми ондан ибарәтдир ки, рес-

пондент суалын мәзмуну вә мә'насыны мәһз буну тәдги
чы баша дүшдүјү кими анласын вә мәһз суалын мә'нас
дан чыхыш едәрәк верилмәси зәрури олан чавабы верси

Сынаг сорғусу тәдгигатын јалныз садәчә олараг мү
дејил, һәм дә зәрури мәрһәләсидир, чүнки тәдгигатын
төвлүкдә уғурла нәтичәләнмәси хејли дәрәчәдә ондан
лыдыр. Јалныз тәдгигат кечирилдикдән вә сорғу вәрә
мүвафиг кејфијјәтә чатдырылдыгдан сонра чүр'әтлә
сорғуја башламаг олар.

2. Анкетләшдирмә үсуллары

Конкрет сосиоложи тәдгигатларын тәчрүбәсиндә ан
ләшдирмәнин **үч нөвү** мә'лумдур: 1) почтла, 2) мәтбуа
3) пајлама илә. Буна мүвафиг олараг адәтән анкетләр
чүр тәсниф едилир: а) почт (јә'ни почтла көндәрилән ан
ләр), б) мәтбуат (јә'ни мәтбуатда чап едиләнләр) вә в) па
ма (јә'ни рә'ји сорушуланын шәхсән өзүнә верилән).

Почтла анкетләшдирмәнин маһијјәти ондан ибарә
ки, анкетләр респондентләрә почтла көндәрилир вә он
дан тәдгигатчыја јенә дә почтла гајтарылыр. Анкетләш
мәнин бу үсулунун чох кениш јајылмасы, бир тәрәф
онун даһа учуз баша кәлмәси, дикәр тәрәфдән исә тә
линин садә вә асан олмасы илә изаһ едилир.

Анкетләшдирмәнин бу үсулунун гүсурларындан б
анкетләрин гајтарылма фаизинин чох аз (орта һесабла
олмасыдыр. Адәтән анкетләрин кери гајтарылма фаи
артырмаг үчүн сосиологлар буна көмәк едән бир сыра
бирләр һәјата кечирирләр. Мәсәлән, бир гәзетин охуч
рыны өјрәнәркән сосиологлар нүмунә үчүн, експеримент
тиринә үнванлары вә ја фамилијалары онлара әввәлчәдән
лум олан охучулара 1000 анкет көндәрирләр. Охучуја
вертдә онун ады вә фамилијасы көстәрилмәклә шәхси м
чиәт гајтарылмыш анкетләрин үмуми сајыны 15%-ә гәдәр
тыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, анкетләрин гајтары
сында радио, телевизија вә мәтбуатын ролу даһа бөјүк
чүнки анарылан сосиоложи тәдгигатын мәгсәди вә әһәми
һаггында бу күтләви информасија васитәләринин вердиј
бәрләр адамлары алдыглары анкетләри гајтармаға сөвг е
Бу васитәләрдән истифадә едәрәк, сосиологлар анкетлә
20%-ә гәдәр гајтарылмасына наил олурлар.

Почт анкетләринин гајтарылмасы проблеминин мү
һәллинә анкетлә бирликдә зәрфә гојулан вә билава

респондентә үнванландырылмыш гошма мәктуб хејли дәрәҹәдә көмәк едир. Гошма мәктубун мәзмуну пајлама анкетләшдирилмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш анкет бланкларынын үзәриндә чап едилән "рә'јин, сорушулана мүрачиәтин" мәзмуну илә охшардыр. Мәктубда адәтән садә, ајдын вә гыса формада тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләри көстәрилир, онун әһәмијјәти әсасландырылыр вә нә үчүн мәһз һәмин респондентин рә'јинин сорушулдуғу изаһ олунур (бу заман сечмә принсипләри изаһ едилир). Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бурада гошма мәктубун вә анкетин һансы рәнкдә кағыз үзәриндә вә һансы шрифтлә чап олунмасы кими деталларын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әкәр гошма мәктуб вә анкетлә бирликдә респондентә бош вә үзәриндә тәдгигатын тәшкилати гәраркаһынын үнваны јазылмыш маркалы зәрф көндәриләрсә бу даһа јахшы олар. Јухарыда көстәрилән бүтүн тәдбирләр нәтичәсиндә сосиологлар почтла гајтарылмыш анкетләрин үмуми сајынын әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасына наил ола билирләр.

Бу чүр анкетләшдирмә үсулунун дикәр мүһүм гүсуру ондан ибарәтдир ки, гијаби јазылы сорғу тәдгиг үчүн нәзәрдә тутулмуш сечмәни (топлуну) хејли позмуш олур. Почтла анкетләшдирмә апарыларкән сосиолог бә'зән әмин ола билмир ки, о мәһз рә'јләрини сорушмаг истәдији адамлары сорғудан кечирмишдир.

Мәсәлән, гәзет охучуларыны өјрәнәркән сосиологлар ашкар етмишләр ки, рә'ји сорушуланлар вә анкетләри почтла гајтаранлар арасында пенсија јашлы адамларын фаизи олдугча бөјүкдүр (бүтүн охучулар арасында јашы 55-и өтмүш адамлар 11%, анкетләри гајтаранлар арасында исә 18%). Рә'ји сорушуланларын мүәјјән јаш тәрәфә бу чүр дәјишмәси нәтичәсиндә алынмыш мә'луматлар әсл вәзијјәти о гәдәр дә дүзкүн әкс етдирмәјәчәкдир.

Мәтбуатла анкетләшдирмәнин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, анкет гәзетләрин бириндә дәрч олунур вә чаваб вермәк арзусунда оланлар анкети мүвафиг сурәтдә долдурандан сонра ону гәзетин үнванына көндәрирләр.

Мәтбуат васитәси илә анкетләшдирмәнин үстүнлүк вә гүсурлары әсасән почтла анкетләшдирмәнин мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри илә охшардыр.

Анкетләри јајмағын ән кениш истифадә олунан үсулу пајлама анкетләшдирмәсидир. Бу үсул тәтбиг едиләркән анкет тәдгигатчы тәрәфиндән билаваситә респондентә тәгдим едилир вә респондент анкети долдурандан сонра ону кери гајтарыр.

Нәјимә анкетләшдирмәси анкетин верилмәси вә о
јериндәчә долдурулмасы, јахуд онун евдә долдурулуб с
радан тәдгигатчынын тә'јин етдији вахтда кери гајтарыл
сы кими апарыла биләр.

Сорғу јериндәчә апарылдыгда анкет тәдгигатчынын
нында долдурулур вә о дәгигә она гајтарылыр. Анкетин т
гигатчынын јанында долдурулмасы һәм фәрди, һәм дә г
һалында ола биләр. Јериндәчә анкетләшдирмә анкетл
јајмағын ән јахшы үсулудур, чүнки, бу үсул онларын та
милә һамысынын гајтарылмасыны тә'мин едир. Анкетл
дирмәнин бу үсулунун дикәр үстүн чәһәти ондан ибарәт
ки, бурада тәдгигатчынын анкети долдурма просесинә нә
рәт етмәк имканы вардыр.

Анкетләрин евдә долдурулмасы илә јеринә јетирил
анкетләшдирмәјә кәлдикдә исә, онун гүсурлары ондан и
рәтдир ки, әввәла, бу үсулун истифадәси анкетин м
онун верилдији адам тәрәфиндән долдурулачағына һеч
тә'минат вермир, икинчиси исә анкетләрин бир һиссә
адәтән, кери гајтарылмыр.

XIX фәсил

СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТДА МҮСАҺИБӘ

Конкрет сосиоложи тәдгигат методлары арасында кен
истифадә олунмасына вә тәтбиги нәтичәсиндә алынан мә'
матын дәјәрлилијинә көрә *мусаһибә* әсас јерләрдән бири
тутур. Сорғунун хүсуси нөвү кими мүсаһибәнин ән сәчијј
хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, мүсаһибә аланла (сорғу а
ран) респондент (рә'ји сорушулан) үз-үзә растлашыр вә тәд
гатчыны марагландыран мә'лумат фәрдин она шифаһи шәк
дә тәгдим едилән суаллара вердији чавабларда олур.

Мүсаһибә — лазым олан мә'луматларын мүсаһибә апа
нын респондентлә билаваситә мәгсәдјөнлү сөһбәти васитә
лә алынмасы методудур. Сөһбәтин истигамәти мүсаһнбә а
раны марагландыран вә конкрет сосиоложи тәдгигатын пр
мети олан проблем тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир.

Илкин сосиоложи мә'лумат алмаг вәзифәсини јери
јетирәрәк, мүсаһибә ејни заманда мүсаһибә аланла респо
дентин сосиал-психоложи гаршылыглы тә'сиринин мүәј
формасыдыр. Бу шәхсләрарасы гаршылыглы тә'сирин ө
нәмәхсуслугу, фәрдләрин ади үнсијјәтиндән фәргли олар

үсаһибә аланла респондент арасында ролларын дәгиг бө-
үшдүрүлмәсиндән ибарәтдир. Мүсаһибә алана, сөһбәтин
әшкили вә кечирилмәси тәшәббүскары кими апарычы,
сас рол ајрылдығы һалда, респондент идарә олунан, мә'лу-
ат мәнбәји ролунда чыхыш едир. Тәдгигатчы соруштур,
еспондент чаваб верир, тәдгигатчы суалларын васитәсилә
әһбәтә истигамәт верир, респондент өз чаваблары илә
нун архасы илә кедир. Онларын мүнасибәтләриндә бир
әв донмәзлик вардыр. Мәһз бүтүн бунлар конкрет сосио-
ожи тәдгигат методу кими мүсаһибәнин өзүнәхас хүсусиј-
әтләрини мүәјјәнләшдирир.

Мүсаһибәнин мүхтәлиф тәтбиг саһәләри ола биләр. Әв-
әла, мүсаһибә үмуми проблемин дәгигләшдирилмәси вә
әдгигат һипотезасынын ифадә едилмәси мәгсәди илә тәд-
игатын илкин мәрһәләләриндә истифадә олуна биләр;
кинчиси, мүсаһибә тез-тез бөјүк сорғу-јохлама методика-
ынын һазырланмасы үчүн тәтбиг едилир; үчүнчүсү, мүсаһи-
ә мә'лумат топламағын әсас методу кими, әсасән сосиал-
сихоложи тәдгигатларда мәһдуд вә ја аз сечмә заманы тәт-
иг едилә биләр; дөрдүнчүсү, анкетләшдирмә, мүшаһидә вә
. илә бирликдә мүсаһибә мә'лумат алмағын әлавә методлу
ими тәтбиг олунур; бешинчиси, мүсаһибә башга методлар
аситәси илә алынмыш мә'лумaтлары дәгигләшдирмәк вә
охламаг мәгсәдилә бу чүр адланан контрол тәдгигатларда
стифадә едилир.

1. Мүсаһибәләрин тәснифаты

Сечилмиш әсасдан асылы олараг мүсаһибәләри мүхтә-
иф үсулларла тәсниф етмәк олар.

а) Јөнәлдији мәгсәдә көрә тәснифат. Мәгсәдиндән асы-
ы олараг мүсаһибәләр: 1) рә'ј вә мүнасибәт вә 2) сәнәдли
үсаһибәләрә бөлүнүр. Рә'ј мүсаһибәләринин мәгсәди ин-
анларын сосиал керчәклијин мүәјјән бир һадисәсинә рә'ј-
әрини вә ја шәхси мүнасибәтләрини ашкар етмәкдән иба-
әтдир. Сәнәдли мүсаһибәләрин мәгсәди һәр һансы кечмиш
әктларын, сосиал һадисәләрин, онларын шаһидләринин вә
а билаваситә иштиракчыларынын сорғусу јолу илә јенидән
анландырмагдыр.

б) Техникасына вә ја формасына көрә тәснифат. Тәсни-
әтын бу нөвү олдугча әһәмијјәтли вә мүһүмдүр. Формасына
өрә мүсаһибә ики чүр олур: 1) формаллашдырылмамыш
стандартлашдырылмамыш) — бурада суаллар (онларын ифадә

единмәси, ардычыллығы, мигдары) вә фәрз едилән чаваб мүсаһибәдән габаг, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилир; 2) формаллашдырылмыш (стандартлашдырылмыш) — бурада суалларын ифадә едилмәси, ардычыллығы, мигдары, мүмкүн алтернатив чавабларын сијаһысы, онларын кодлашдырылма вә јазылыш формасы әввәлчәдән нәзәрдә тутулур вә б шәкилли олмасыны сахлајараг гәти мүәјјән едилир.

Формаллашдырылмамыш мүсаһибә елә бир сөһбәт ибарәтдир ки, бурада мүсаһибәни апаран јалныз сөһбә мөвзусуну әсас тутараг ону респондентә тәгдим едир бундан сонра респондентин өзүнә мүсаһибәнин кедиши сонракы вербал гаршылыглы тә'сир вәзијјәтләрини јара ға имкан верир. Бу заман мүсаһибә аланын ролу һанс гәти мүәјјән едилмиш ардычыллығы көзләмәдән, әсас е бары илә, респондентин мүәјјән суаллара чавабларыны чарыгла стимуллашдырмагдан ибарәт олур. Суалларын и дә едилмәси бүтүнлүклә сөһбәтин контексти илә шәрт дирилир, чаваблар, адәтән, бир сыра јени, әлавә суаллар мүсаһибә аланын истәдији ардычыллыгда верилән вә сөһ тин кедишиндә кенишләнән, јахуд дәринләшә билән су лар доғурур. Бу чүр мүсаһибәдә һәм сөһбәтин планы, дә чавабларын јазылыш үсул вә формасы олдугча сәрб стандартлашдырылмамыш олур.

Мүсаһибәнин бу новунун әсас үстүн вә јахшы чәһә риндән бири одур ки, онун кечиилдији заман мүсаһибә а ранла респондентин сосиал-психоложи гаршылыглы тә' шәраити сон дәрәчә тәбии олур. Респондентин чавабл бариз ифадә олунмуш, спонтан, чох конкрет вә олду шәхси характер дашыјыр. Нәтичә е'тибары илә, бүтүн б лар мүсаһибә апараны марагландыран ән долғун вә дә мә'луматлары алмаға көмәк едир.

Лакин мүсаһибә апаранын формаллашдырылмамыш саһибә просесиндә респондентә вердији вербал давран азадлығы мүсаһибәнин јалныз мүсбәт тәрәфи дејил, һәм онун гүсурудур. Сөһбәтин чевик вә динамик апарылм она кәтириб чыхарыр ки, нәтичәдә мүхтәлиф мүсаһибә рин нәтичәләринин тутушдурулмасы вә мүгајисәсиндә б васитә чәтинлик јараныр. Формаллашдырылмамыш мүса бәнин дикәр гүсуру, онун нәтичәләринин мүсаһибә апа нын пешәкар ихтисасындан вә фикирләринин субјектив јиндән јараныр. Формаллашдырылмамыш мүсаһибә ке шиндә алынмыш материал чох бөјүк чәтинликлә үмумил дирилир вә квантлашдырылыр. Бу материалын тәһлили

шләнилмәси олдугча мүрәккәб, чох вахт тәләб едән мәсә-
әдир.

Формаллашдырылмамыш мүсаһибә, тәдгигатын илкин
хтарыш мәрһәләләриндә, сосиолога тәдгигат објекти һаг-
ында мүмкүн гәдәр чох мә'лумат лазым олан заман әвәзе-
илмәз методдур. О һәмчинин тәдгигат һипотезасынын һа-
ырланмасы вә дәгигләшдирилмәси, анкетин вә формаллаш-
ырылмыш мүсаһибәнин соргу вәрәгәсинин тәртиби вә јох-
анылмасы үчүн олдугча кениш вә сәмәрәли сурәтдә исти-
адә едилир.

Формаллашдырылмыш (стандартлашдырылмыш) мүсаһи-
ә суалларын верилмәси просеси вә чавабларын гејд олун-
асынын стандартлашдырылдығы мүсаһибә типидир. Мәһз
үсаһибә алма үсулунун стандартлашдырылмасы (мүсаһибә-
ин әввәлчәдән һазырланмыш планы, ифадә едилмиш суал-
ар, онларын мүәјјән ардычыллыгда јерләшдирилмәси, мүм-
үн чаваблар вариантларынын сијаһысы) сајәсиндә тәдгигат-
ы сорғуларын шәраити вә кедишинә нәзарәт етмәк, онла-
ын нәтичәләрини тутушдурмаг вә мүгајисә етмәк имканы
азыныр. Әсаслы сурәтдә формаллашдырылмыш мүсаһибә-
ә јалныз мүсаһибә аланын суаллары вә респондентин ча-
аблары дејил, мүсаһибә аланын типи (чинси, јашы, тәһси-
и, ихтисасы), онун давранышы вә һәтта мүсаһибәнин апа-
ылдығы харичи мүһит дә белә стандартлашдырылыр.

Формаллашдырылмыш мүсаһибә, мүсаһибә аланла рес-
ондент арасында гаршылыглы тә'сир вәзијјәтинин әсаслы
урәтдә стандартлашдырылмасы нәтичәсиндә тәдгигатчыја
аваблары онларын тәһлили вә мувафиг статистик ишләнмә-
и үчүн тез бир заманда квантлашдырмаға јахшы имкан ве-
ир. Формаллашдырылмыш мүсаһибә ән чох јајылмыш күт-
әви сорғу нөвләриндән биридир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда көстәрилмиш мүса-
ибә типләри бир-бирини истисна етмир, чүнки, тәдгигатда
нларын һәр бири тамамилә фәргли вәзифәни јеринә јети-
ир. Конкрет сосиоложи тәдгигатлар тәчрүбәсиндә сон
ахтлар кет-кедә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтлә мүсаһибә ал-
аг үсулунун јалныз гисмән стандартлашдырылдығы мүхтә-
иф типли *јарыстандартлашдырылмыш* мүсаһибәләрдән
стифадә едилир.

в) Мүсаһибәләрин апарылдығы үсула көрә тәснифаты.
парылдығы үсула көрә ашағыдакы мүсаһибә типләри мөв-
уддур: панел, груп, клиник, чохдәфәли, фокуслашдырыл-

мыш (мәркәзләшдирилмиш) вә истигамәтләнмәмиш мүс
бәләр.

Панел (тәкрар) мүсаһибә һәр һансы бир груп ада
мүнасибәтләри вә рә'јләринин мүәјјән вахт әрзиндә
нечә ајдан ики илә гәдәр) тәкамүлүнүн өјрәнилмәсин
нәлмишдир. Сорғу ејни бир план үзрә ејни адамлар ара
да кечирилир. Тәкрар мүсаһибәләрин тәкрарланма тез
вә үмуми мүддәти мүхтәлиф олур. Мәсәлән, Америка
сиологу Лазарсфелдин илк дәфә олараг панел мүсаһибә
дән истифадә етдији вә 1940-чы илдә Америка презид
сечкиләринин прогнозу мәгсәди илә кечирилән сорғуда
саһибә 1,5 ај интервалы илә алты дәфә тәкрар едилми
Бу мүсаһибә типинин ән әсас вә практики олараг ар
галдырыла билмәјән гүсуру сечмәсинин узун мүддәт әр
дә јекчинс сахланылмасынын чәтин олмасындан ибарә
(адамларын бир гисми садәчә олараг чыхыб кедир, дикә
ри тәкрар мүсаһибәләрдә иштирак етмир, бә'зиләри,
мијјәтлә, чаваб вермәк истәмир вә ја бундан имтина
вә с.). Бу чүр мүсаһибәнин тәтбиг едилмә практикасы
тәрир ки, мүәјјән сајда адамлар арасында рә'ләрин
шилмәси гыса вахт әрзиндә өјрәнилдикдә бу мүсаһибә
дәрәчә сәмәрәли олур.

Груп мүсаһибәсинин маһијјәти сајча аз адамын — а
нин, тәләбә групунун, истеһсалат бригадасынын сорғус
ејни заманда кечирилмәсиндән ибарәтдир. Бу мүсаһиба
ибарәт олдуғу планлашдырылмыш сөһбәт просесиндә т
гатчы јалныз групда мүбаһисә, дискуссија јаратмаға
атыр. Мүсаһибәнин әсас мөвзуларынын әввәлчәдән нә
дә тутулмасына бахмајараг, бүтөвлүкдә онун техни
формалашдырылмамыш мүсаһибә сәчијјәси дашыјыр.
етмәк лазымдыр ки, мүсаһибәнин бу нөвү нисбәтән н
һалларда тәтбиг олунур.

Клиник (дәрин вә ја интенсив) мүсаһибә респонде
мотив, јөнәлишлик вә рә'јләри һаггында ән долғун, та
дәрин мә'луматларын алынмасына јөнәлмишдир. Фор
лашдырылмамыш мүсаһибәнин бу типи мүсаһибә ал
респондентин олдугча сых әлагәсини нәзәрдә тутур, бу
мүсаһибә аландан ихтисасынын сон дәрәчә јүксәк олм
ны тәләб едир.

Чохдәфәли мүсаһибә респондентин шәхсијјәтинин
тәрәфли вә дәриндән өјрәнилмәси үчүн апарылан тә
мүсаһибә вариантларындан бридир. Бурада ејни бир ш
узун мүддәт әрзиндә мүсаһибә вермәјә чәлб едилир.

Фокуслашдырылмыш мүсаһибәдә мәгсәд субјектин тәдигатчыја мә'лум олан сосиал шәраитин мүәјјән стимулларына реаксијасыны өјрәнмәкдән ибарәтдир. Мүсаһибәдән әвәл респондент мүәјјән вәзијјәтлә бағлы шәраитә дахил едилир вә мүхтәлиф стимулларын тә'сиринә мә'руз галыр — филмә бахыр, һәр һансы бир радио верилишини динләјир, китаб вә ја мәгалә охујур, психоложи тәчрүбәдә вә ја һәр һансы бир нәзарәтсиз, лакин мүшаһидә олунан сосиал шәраитдә, мәсәлән, нүмајишдә иштирак едир. Бундан сонра тәдгигатчы фәрдә тә'сир көстәрән јухарыда көстәрилмиш стимулларын мүкәммәл сурәтдә јеринә јетирилмиш тәһлили әсасында мүвафиг мүсаһибә планы гурур. Сонракы мүсаһибә кедишиндә тәдгигатчы фәрдин мүәјјән сосиал шәраитин стимулларынын она тә'сирини нечә гаврадығыны, нәји јаддасахлајыб-сахламадығыны үзә чыхармаға чалышыр. Фокуслашдырылмыш мүсаһибә, мәсәлән, мүхтәлиф тәблиғат формаларынын сәмәрәлилији проблеми өјрәниилдикдә, һансы мә'луматын (гәзетләрдә, радио вә телевизија верилишләриндә вә с. алынмыш) фәрдә ән чох тә'сир көстәрдијини вә онун јаддашында ән дәрин из бурахдығыны дәгиг мүәјјән етмәјә имкан верир.

Истигамәтләнмәмиш мүсаһибә формаллашдырылмамыш мүсаһибәнин бир нөвүдүр вә бариз психотерапевтик вәзифәләри јеринә јетирир. Бу чүр мүсаһибәдә сөһбәтин апарылмасында бүтүн тәшәббүс тамамилә респондентә мәхсус олур. Мүсаһибә апаранын вәзифәси исә респондентә мүәјјән мөвзулар үзрә өз фикрини сөјләмәк үчүн ән јахшы имкан јаратмагдан ибарәт олур.Истигамәтләндирилмәмиш мүсаһибә респондентин өз һисс вә дахили һәјәчанларынын спонтан ифадәси васитәсилә дахили кәркинлијинин арадан галдырылмасында катализатор ролуну ојнајыр. Мүсаһибәнин мәгсәдинә јалныз о заман чатмаг олар ки, мүсаһибә апаран ән јүксәк е'тибарлылыг шәраитини јарадараг, респондентин үрәјини бошалда билмәсинә имкан версин.

2. Мүсаһибә апарма үсулу

Конкрет сосиоложи тәдгигатларда (күтләви сорғулар кечириләркән) мүсаһибә апармаг просеси ашағыдакы *мәрһәләләрдән* ибарәтдир: 1) мүсаһибәнин сорғу вәрәгәсинин һазырланмасы; 2) мүсаһибәнин апарылмасы (сорғу актынын өзү).

Мусаһибәнин сорғу вәрәгәсинин һазырланмасы. С
дартлашдырылмыш мусаһибә тәтбиг олундуғу һалда и
мувәффәгијјәтлә баша чатмасы, әсасән, һазырлыг мәрһә
синин ән мүһүм вә вачиб чәһәтләриндән бири олан с
вәрәгәсинин кејфијјәти илә мүәјјәнләшдирилир.

Јухарыда артыг гејд едилдији кими, сорғу вәрәгәси,
әјјән ардычыллыгла ифадә едилмиш суалларын вә б
фәрз едилән, еһтимали чавабларын сијаһысындан иба
дир. О, өзүнәмәхсус вә кифајәт гәдәр сәмәрәли станд
лашдырычы васитә вәзифәсини јеринә јетирир. Мәһз о,
саһибә аланлар групуна бир-бириндән асылы олмајараг
пондентә һәм форма, һәм дә мәзмунуна көрә ејни суал
мүәјјән ардычыллыгда тәгдим етмәјә вә онларын чавабл
ны стандартлашдырылмыш гајда илә гејд етмәјә имкан
рир. Бүтүн бунлар мусаһибә аланларын ишини әһәмијј
дәрәчәдә асанлашдырыр вә онлары респондентә һансы
һансы суаллары вә һансы ардычыллыгла вермәк лазым
дуғу һаггында дүшүнмәк зәрурәтиндән азад едир. Бу
башга, әкәр сорғу вәрәгәси әсасән гапалы суаллардан
рәтдирсә, бу һалда респондентләрин чавабларыны әвв
дән ифадә олунмуш, сорғу вәрәгәсиндә јазылмыш алте
тив чаваб вариантларындан биринин садәчә олараг ал
дан хәтт чәкмәклә вә ја ону даирәјә алмагла асанлыгла
етмәк олар.

Сорғу вәрәгәси нә гәдәр јахшы тәртиб едилмиш о
са, мусаһибә алма просеси бир о гәдәр чох стандартлаш
рылар вә сорғунун нәтичәләри дә бир о гәдәр е'тибарл
мүгајисә едилә билән олар. Тәсадүфи дејилдир ки, со
логлар мусаһибәнин сорғу вәрәгәсинин мүкәммәл вә
фијјәтли һазырланмасына бу гәдәр чох вахт вә диггәт
рырлар.

Сорғу акты. Мусаһибә алма техникасы. Сорғу-муса
алма актынын өзү мусаһибә аланла респондентин суал
мә вә чаваб алма әснасында билаваситә әлагә, гаршыл
сосиал-психоложи тә'сир просесиндә ифадә олунур. Со
нун ахыр нәтичәси хејли дәрәчәдә мусаһибә апаранын
пондентлә сых әлагә јаратмасындан, ону сәмими сөһ
разы сала билмәсиндән, ону мөвзу илә марагландырма
дан, суаллары дүзкүн гојмасындан вә чаваблардан, тәд
тын мәгсәдинә даһа чох ујғун олан мә'луматлары сечмә
дән вә нәһајәт респондентин чавабларыны гејдә ала
мәк бачарығындан асылыдыр. Мусаһибә алма просес
мусаһибә аланын һәм тәбии, фитри-психоложи габили

ори, нәм дә өздә етдији сырф техники вәрдишләри бариз шәкилдә ифадә олунур.

Мүсаһибәнин уғурлу олмасы мүсаһибә алмаг техникасындан чох асылыдыр. Бу техника ашағыдакы мәсәләләрин һәллиндә мүсаһибә аланын мүхтәлиф, дәјишкән, спонтан сорғу вәрәгәси илә програмлашдырылмамыш ситуатив *давраныш формаларыны* әһатә едир:

1) мүсаһибә просесиндә меһрибанчылыг, хејирхаһлыг вә сәмимилик шәраитинин јарадылмасында (өзүнү респондентә тәгдим етмәк, онунла сых әлагә јаратмаг вә бу әлагәни сөһбәтин сонуна гәдәр сахламаг);

2) суалларын дүзкүн гојулушу вә е'тибарлы чавабларын алынмасында;

3) чавабларын вә өзүнүн бүтүн гејдләринин там вә дәгиг протоколлашдырылмасында.

Мүсаһибә аланын илк андан респондентлә јахшы әлагә арада билмәк бачарығы мүсаһибәнин мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнәчәјини әһәмијјәтли дәрәчәдә мүәјјән едир.

Адәтән мүсаһибә алан өзүнү тәгдим етмәкдән башлајыр вә тәмсил етдији тәшкилатын адыны дејир, сорғунун, тәдгигатын һансы вәзифә вә мәгсәдләр наминә кечирилдијини изаһ едир. Баша дүшүлән тәрздә, ајдын вә садә ифадәләрлә, хүсуси техники дилә мүрачиәт етмәјәрәк, мүсаһибә апаран, респондентә сечмәнин маһијјәтини баша салмалы вә ону архајын етмәлидир ки, о, һансыса башга мәгсәдлә дејил, сырф тәсадүфи принсип үзрә сорғунун објекти сечилмишдир. Ону инандырмаг лазымдыр ки, сечмәнин нүмајәндәси кими онунла апарылан сөһбәт там, репрезентатив мә'лумат алмаг үчүн зәруридир.

Бә'зи адамларда мүсаһибә аланын көрүнмәси вә онун вердији суаллар мәнфи реаксија ојадыр. Онлар таныш олмајан адамла сөһбәт әрәфәсиндә дахили инамсызлыг кечирир, сөһбәтә еһтијатла вә ја габагчадан әмәлә кәлмиш јанлыш мәнфи фикирләринә мүвафиг һиссләрлә јанашырлар. Бу тәрии е'тимадсызлығы арадан галдырмаг үчүн мүсаһибә алан өзүнүн респондентә кириш сәчијјәли илк мүрачиәтиндә сөһбәтин мәхфи олдуғуну гејд етмәли, ону чавабларынын сирринин там горуначағыны инандырмалы вә сорғу нәтичәләринин кәмијјәт тәһлилинин статистик анонимлији бу зәманәт үчүн әсас олдуғуну нәзәрә чарпдырмалыдыр. Адәтән кириш мүрачиәтинин сонунда мүсаһибә апаран респондентә онун нә гәдәр вахтыны алачағыны билдирир.

ләри мүсаһибә аланы өз мәгсәдинә чатдырыр — респон
сөһбәтә башламаға һазыр олур, онда сөһбәтә мүәјјән м
вә һәвәс ојаныр.

Сечмәјә дүшмүш адамлардан мүсаһибә алма просе
дә мүсаһибә апаран респондент тәрәфиндән үч мүмкүн
аксија типи илә растлашыр — мүсбәт, лагејд вә мә
Мәһз сонунчу ики һалда мүсаһибә апарандан бөјүк мәһ
тәләб олунур. Мүсаһибә аланын вәзифәси онунла сөһ
вә әмәкдашлыға мејли олмајан адамлары мүсаһибә апа
ғын вачиб вә зәрури олдуғуна инандырмагдан ибарәтди

Мүсаһибә алан бу вә ја дикәр респондент үчүн сө
тин кечириләчәји вахтын мүнасиб олмајачағына, бә'зил
нин тәклиф едилмиш мөвзу һаггында сөһбәт апармаға һ
олмајачагларына вә ја үмумијјәтлә, сорғулара шәкк-ш
илә, мөнфи јанашачагларына һәмишә һазыр олмалыдыр.

Мүсаһибә апаран һәмчинин һәмишә јадында сахл
лыдыр ки, онун кәлиши рә'ји сорушулан адамларын а
вахтларынын мүәјјән бир һиссәсини алыр. Бә'зи адамла
барәдә өз наразылығыны ачыг ифадә едир, башгалары
сур, амма дахилән ачыгланыр вә сөһбәт етмәјә, вахт "и
мәјә" бир о гәдәр дә мејлли олмурлар. Белә һалларда м
һибә алан респондентдән ону нараһат етдији үчүн үзү
тәмәли вә бунунла белә инадла онунла сөһбәтин баш ту
сына чалышмалыдыр. Мүсаһибә алмаг практикасы көст
ки, тәчрүбәли мүсаһибә алан, адәтән, лагејд вә ја һ
ачыгчасына әдавәтли әһвал-руһијјәли респондентләрлә
гә јаратмаг јолунда растлашдығы бүтүн манеәләри мү
фәгијјәтлә дәф едир вә нәһајәт, онлардан мүсаһибә ал
наил олур.

Арзу олунан нәтичәләри әлдә етмәк үчүн мүса
апаран хејирхаһ, нәзакәтли, сөһбәтчил вә гәрәзсиз олм
дыр. Респондентлә көрүш заманы өзүнү чох сојут т
тәгдим едән, бир гәдәр ловғалыгла, рәсмијјәтлә давр
мүсаһибә алан тамамилә гәбуледилмәздир. Мүсаһибә
ран һәддән чох тәмкинли, чидди вә ја артыг дәрәчәдә
гун, олдугча чохданышан вә ја ағчијәр олмамалыдыр. О
мишә бу ифрат һаллар арасында нә исә оптимал бир м
тапмалыдыр. Респондентлә әлагәјә илк андан нә исә ш
бир шеј дахил етмәк үчүн мүсаһибә апарана мәсләһәт к
лур ки, билавасите мүсаһибәјә башламамышдан әввәл
һансы бир мүчәррәд мөвзуларда һава, аилә, ушаглар, и
һадисәләри һаггында сөһбәт апарсын.

Мүсаһибә апармаг просесинин тәбиилији мүсаһибә аланын сорғу вәрәгәсинин мәзмунуна нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән вә она бәләд олмасындан чох асылыдыр. О, суалларын нечә ифадә едилдијини, онларын ардычыллығыны аз гала әзбәр билмәли, онлары респондентә верәркән тәләсмәмәлидир. Мүсаһибә аланын нөвбәти суалы јадына сала билмәдијинә көрә, мүсаһибә просесиндә сорғу вәрәгәсини өјрәнмәјә башладығы үзүндән сөһбәтин кедишиндә сыхынтылы вә үзүчү фасиләләрин јаранмасына һеч бир вәчһлә јол вермәк олмаз.

Мүсаһибә апаран чалышмалыдыр ки, респондент сөһбәтин өзүндән емосионал вә интеллектуал разылыг һисси кечирсин. Мүсаһибә алан мүтләг респондентин рәғбәтини газанмалы, јахшы, сәбрли динләјичи олмалы, онун фикирләринә чиддиј мараг көстәрмәлидир. Респондентә, адәтән мүсаһибә алан шәхсдә ону баша дүшмәјә чалышан, онун фикирләрини тәнгид етмәјән вә писләмәјән, өз фикрини зорла гәбул етдирмәјән адамы көрмәк хош кәлир. Мүсаһибә алан һеч бир вахт тәрбијәчи вә ја һаким ролунда чыхыш етмәмәлидир.

О, елә бир шәраити јаратмалы вә горумалыдыр ки, бу шәраитдә респондент өзүнүн јахшы баша дүшүлдүјүнү, хүсуси олараг чәкинмәдән өз фикирләрини, рә'јини сәрбәст сурәтдә, һәр һансы бир писләмә вә ја мәзәммәтдән горхмајараг ифадә едә билдијини һисс етсин. Бунунла белә, мүсаһибә апаран сөһбәтин истигамәтини диггәтлә изләмәли, мөвзудан һәддән чох кәнара чыхылмасына јол вермәмәли вә респонденти һәр васитә илә һәр бир суал үзрә өз фикрини там, әсаслы сурәтдә вә сәмими билдирмәјә һәвәсләндирмәлидир, мүсаһибәнин мәгсәди исә мәһз буну тәләб едир.

Әсаслы сурәтдә формаллашдырылмыш мүсаһибә нәзәрдә тутуларса, ону кечирән заман суалларын билаваситә верилмәси просесиндә мүсаһибә апаран ашағыдакы *тәләбләри* һәмишә јадда сахламалы вә онлара әмәл етмәлидир: 1) суалларын ифадә олундуғу формада һеч бир дәјишикликә јол вермәмәли; 2) суалларын һәр һансы бир субјектив јозум вә изаһына јол вермәмәли; 3) суалларын сорғу вәрәгәсиндә нәзәрдә тутулмуш ардычыллыға чидди сурәтдә риајәт едәрәк вермәли; 4) сорғу вәрәгәсиндә көстәрилмиш суаллардан бә'зиләрини бирәкдән өтүрмәк вә ја үстүндән кечмәк гадағандыр.

Бүтүн бу гајдаларын көзләнилмәси ејни мүсаһибә шәраитинин јарадылмасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир, бу исә, артыг гејд олундуғу кими, күтләви сорғулар заманы хүсусилә вачибдир. Мүсаһибәнин сорғу вәрәгәсинә дахил

едилмиш, сынаг тәдгигаты кедишиндә һәртәрәфли ишлә
миш һәр бир суал өз мә'насына көрә олдугча мүәјјән, з
ри мә'луматларын алынмасы мәгсәдинә јөнәлмишдир. Б
көрә дә сualларын ифадә олундуғу формада һәр бир, һ
чүзи дәјишиклик белә онларын мә'насынын респондент
рәфиндән тамамилә башга чүр баша дүшүлмәсинә кәти
чыхара биләр ки, бу да чавабларынын дәгиглијинә тә
көстәрмәјә билмәз. Мүхтәлиф формаларда ифадә олун
ејни бир суал респондентләр тәрәфиндән мүхтәлиф мә
ларда баша дүшүлә биләр.

Әкәр респондент суалы баша дүшмүрсә, онда су
садәчә олараг аста-аста тәкрар едиб респондентә фи
ләшмәк имканы вермәк мәсләһәтдир. Суалы изаһ етмәј
нәлмиш һәр бир чәһд исә, суалларын ифадә олундуғу ф
манын дәјишдириләчәји тәгдирдә ола биләчәји кими, с
әсл, дәгиг мә'насына хәләл кәтирә биләр вә суал, буна
вафиг олараг, респондент тәрәфиндән һеч дә тәдгига
планлашдырдыгы мә'нада баша дүшүлмәјә дә биләр.

Јахшы нәтичәләрин әлдә едилмәси үчүн суалларын
дычыллыгы да һәмчинин вачибдир. Адәтән, сорғу вәрә
нин јарадылмасы вә ишләнилмәси кедишндә тәдгига
суаллары мүәјјән ардычыллыгла јерләшдирәркән, бир
рәфдән мөвзунун тәдричән кетдикчә артан дәринли
ачылмасы, дикәр тәрәфдән исә суалларын бир-биринә
сиринин гаршысынын алынмасы барәдә дүшүнүр. Буна к
дә, тәбиидир ки, бу тәләбин јеринә јетирилмәмәси рес
дентнн чавабларынын кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстә
вә онларын мүгајисәсини чәтинләшдирир.

Сорғу шәраитинин стандартлашдырылмасынын сон
рәчә мүкәммәл олмасы үчүн мүсаһибә апаран сорғу вәр
синдә нәзәрдә тутулмуш бүтүн суаллары вермәлидир.
ондадыр ки, бир чох һалларда мүсаһибәнин кедишиндә
саһибәни апарана елә кәлир ки, респондент әввәлки с
лара вердији чавабларында, сонракы суалларын биринә
риләчәк чавабдан алынмасы нәзәрдә тутулмуш мә'лум
артыг вермишдир. Бә'зи мүсаһибә апаранлар белә һалла
бу чүр суалы өтүрмәји мүмкүн һесаб едирләр. Бу чүр
лар јолверилмәздир, чүнки бу, сорғу шәраитинин ејни
тәләбини позур.

Әкәр алдыгы чаваба көрә мүсаһибә апаран суалын
ша дүшүлмәдијини һисс едирсә, суалы башга интона
илә вә даһа аста, јенә дә тәкрар етмәк лазымдыр. Белә
ларда бә'зән башга, јери кәлмишкән, кифајәт гәдәр сәм

и үсулдан да истифадә олунур: мүсаһибә алан садәчә олараг сусур вә респондентә бахыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу үр пауза јарандыгда респондент өзүнү даһа чох нараһат нисс едир вә мүсаһибә аланын мә'налы-мә'налы сусмасыын тә'сири алтында, адәтән, өз тәшәббүсү илә өнчә верилиш суала даһа дәгиг вә долғун чаваб вермәјә башлајыр.

Мүсаһибә алан үчүн ән чәтин мәсәләләрдән бири ресондентләрдән верилән суаллара там вә дәгиг чаваб алмагыр. Мүсаһибә просесиндә тез-тез респондентләрин чаваб ермәкдән имтина етмәләри, өз фикирләрини ифадә етмәкән јајынмалары, суалын мә'насыны дүз јозмамалары, јеримз мүбаһисәләрә башламалары, сөһбәтин әсас мөвзусунан јајынмалары, нәдә исә өзләринә зидд чыхмалары вә с. аллары олур. Бүтүн бу һалларда мүсаһибә апаран сон дәәчә диггәтли олараг, инад вә тә'кидлә лазым олан мә'лумаы алмаға чалышмалыдыр.

Мүсаһибә аланларын әксәријјәтинин респондентләрин аваблларыны стимуллашдырмаг, даһа долғун вә дәгиг мә'луат алмаг мәгсәди илә истифадә етдији чох кениш јајылыш *васитәләри* көстәрмәк мәгсәдәујғундур:

1. Разылыг ифадәси (диггәтли бахыш, разылыг әламәти лараг башын тәрпәдилмәси, тәбәссүм, сөзлә тәсдиг етмәк).

2. Гыса паузалардан истифадә етмәк.

3. Әсас суалы тәкрар етмәк.

4. Гисмән разылашмамаг. *Мисал*: "Сиз дејирсиниз ки,... акин чохлары башга чүр дүшүнүр..."

5. Изаһ тәләб етмәк. *Мисал*: а) "Мәним үчүн бу там ајын дејил. Нәји нәзәрдә тутдуғунузу изаһ едә биләрсиниз- и? б) "Беләликлә, Сиз индичә дединиз ки,...Хаһиш едирәм, әгигләшдирин".

6. Чавабын сәһв тәкрар етмәк јолу илә дәгигләшдирил- әси. *Мисал:* мүсаһибәни апаран: "Демәли, Сиз фикир вер- иниз кн, иш тапшырығы һаггында адәтән мүбаһисәләр ја- аныр". Респондент: "Хејр, мән дедим ки, бә'зән". Мүсаһи- әни апаран: "Бағышлајын, көрүнүр ки, јахшы ешитмәдим".

7. Чавабларда зиддијјәтин олдуғуну көстәрмәк. *Мисал*: Сиз бајағ дединиз ки, ...Инди исә нәсә башга шеј гејд ет- иниз. Бәлкә мән сизи сәһв баша дүшмүшәм?"

8. Респондентин сон сөзләринин тәкрар етмәк (бу чүр дланан "әкс-сәда" методу). *Мисал*: респондент: "Мән бу үаличә курсуну алты ај әрзиндә гәбул етмишәм вә һалыын јахшылашдығыны һисс етмирәм". Мүсаһибә апаран: Һалынызын јахшылашдығыны һисс етмирсиниз?".

9. Битәрәфликлә әлавә мә'лумат тәләб етмәк. *Мис*
"Бу марагльдыр. Мән сизин бу һагда фикриниз барәдә д
чох шеј билмәк истәрдим. Сиз буну даһа әтрафлы ишыгл
дыра биләрдинизми?"

10. Сон дәрәчә мүәјјән мә'луматын тәләб едилмә
Мисал: "Сиз нијә мәһз бу чүр фикирләширсиниз? Бу нә
чәјә Сиз нечә кәлмишсиниз? Нә заман?"

Респондентин чавабларынын доғурдуғу шүбһәнин вә разылашманын һәр дәфә сәмими ифадәсиндән вә она һагда әлавә изаһын верилмәсиндән сонра мүсаһибәни а ран өзүнүн баша дүшдүјүнү, разы олдуғуну, мәмнун гал гыны, бәраәтини гејд етмәлидир: "Бәли, бәли, Сиз һаглы ныз, инди мәнә ајдын олду ки, Сиз нәји нәзәрдә тутур нуз. Бу чох марагльдыр".

Әкәр мүсаһибә просесиндә "билмирәм" типли ча алынмышдырса, мүсаһибә апаран һәр шејдән әввәл бу ча бын архасында нәјин кизләндијини баша дүшмәлидир: а) һә ги хәбәрсизликми? б) суалын мә'насынын дәрк едилмәмә ми? в) өз фикрини сөзлә ифадә едә билмәмәсими? г) өз ш си фикрини чамаат гаршысында "учадан" билдирмәк горху му, д) вә ја садәчә олараг, "сәһв" чаваб вермәк горхусу?

Бүтүн бунлардан асылы олараг мүсаһибә апаран м јән респондентә нисбәтән һансы даһа мүнасиб страте давраныш хәттини сечмәли олдуғу һагда гәрара кәлир. сәлән, әкәр респондентин верилмиш суал үзрә сәришт олдуғуна шүбһә варса, онда бир нечә ачыг, даһа әтрафлы деталлашдырылмыш суал вермәк мәсләһәтдир. Лакин ә респондентдә суалын маһијјәтини садәчә олараг баша д мәдији һаггында фикир јаранарса, онда суалы тәкрар етм ону башга формада ифадә етмәк лазымдыр. Респонден өз шәхси фикрини ачыг, "учадан" сөјләмәкдән "горхду күман едилдикдә исә әсас суалы васитәли, шәхссиз фор да вермәк мәсләһәт көрүлүр.

"Билмирәм" чавабынын әсл мә'насынын ајдынлаш рылмасы заманы мүсаһибә апаран чох еһтијатлы олмалыд ки, өз шүбһәси илә әввәлчәдән јанлыш мә'лумат дашы һәр һансы бир әсассыз, ихтијари чавабын верилмәсинә бәб олмасын. Бә'зән исә елә олур ки, респондент мүсаһ аландан чәкинәрәк нәјисә билмәдијини е'тираф етмәјә нјр вә белә һалларда буну кизләтмәји үстүн тутараг мү һибә апаранын өз әлавә суаллары илә она гәбул етдирд илә разылашыр.

Тәбии, сәмими, мәһрәманә сөһбәт шәраити, мүсаһибә апаранын сөһбәти лазыми истигамәтә јөнәлдә билмәси, суаллары дүзкүн гојмаг бачарыгы әввәл-ахыр респондентдән һәр бир суал үзрә даһа там вә дәгиг мә'луматын алынмасыны тә'мин едир.

Мүсаһибә апарыларкән чавабларын јазылмасыны, адәтән, мүсаһибә аланын өзү јеринә јетирир. Амма, әлбәттә ки, даһа јахшы олардыки, сөһбәти бир адам апарырса, башга бириси чаваблары гејдә алсын. Мүсаһибәнин протоколлашдырылмасы һеч дә садә иш дејил вә мүсаһибә апарандан мүәјјән вәрдишләрин олмасыны тәләб едир: сөһбәти идарә етмәк вә ејни заманда онун кедишиндә сүр'әти позмајараг мә'луматлары гејдә алмаг лазымдыр. Бу заман мүсаһибә апаран чавабларын гејдә алынмасында сон дәрәчә диггәтли вә сәлигәли олмалыдыр, чүнки тәдгигатын нәтичәләри сөһбәтин нә дәрәчәдә әсаслы вә кејфијјәтли јазылмасындан чох асылыдыр.

Әввәлчәдән кодлашдырылмыш суаллар үзрә сөһбәт јапыларкән мүсаһибә апаранын вәзифәси респондентин чавабына даһа чох мүвафиг олан шифри мүәјјәнләшдириб рәмзи ишарә (даирә) илә гејд етмәкдән ибарәтдир.

Суал верәркән мүсаһибә апаран ејни заманда һәм суалын дүзкүн баша дүшүлмәсинә фикир вермәли, һәм чавабларын кифајәт гәдәр долғун вә мүәјјән олмасына диггәт јетирмәли, һәм дә сонракы суалын нәдән ибарәт олдуғуну дәгиг билмәлидир. Тәәччүблү дејилдир ки, belә бир шәраитдә мүсаһибә апаран, бә'зән респондентин мүәјјән бир чавабына мүвафиг олан лазыми шифри гејд етмәји унудур. Әкәр мүсаһибә апаран бундан әввәл артыг хејли адамдан мүсаһибә алмыш вә јорулмушдурса белә сәһвләрин еһтималы вә сајдары кәскин сурәтдә артыр.

Ачыг суаллара верилән чаваблары гејдә аларкән һәр бир мүсаһибә апаран, һәр шејдән әввәл, онларын олдуғу кими јазылмасы вачиблијини дәрк етмәлидир. Респондентин чавабынын мүсаһибә апаранын өз сөзләри илә јазылмасына, чавабларда һәр һансы бир үмумиләшдирмәләр апарылмасына, респондентин нитг үслубуну жаргон вә ја грамматика бахымындан дүзкүн олмајан ифадәләрдән тәмизләјәрәк онун јахшылашдырылмасына һеч бир вәчһлә јол вермәк олмаз. Чох вахт респондентин чавабларынын мәһз бу чүр, һәрфән гејдә алынмасы сорғунун тәһлили заманы тәдгигатчыја бу вә ја дикәр респондентин шәхси јөнүмләринин маһијјәтини даһа дәриндән дәрк етмәјә имкан верән һәлледичи амилләрдән бири олур.

Суаллара верилән чаваблардан башга, мүсаһибә апар
адәтән, протоколда респондентин мүсаһибә заманы заһ
давранышы, мүәјјән суаллара көстәрдији реаксијасы (
нүн ифадәси, данышанда әл-голунун, башынын һәрәкәт
ри, сәсинин тону вә с.) барәдә өз тәәссүратларыны
един, респондентин мүсаһибәјә мүнасибәтинин характер
(мүсбәт, битәрәф, еһтијатлы, дүшмәнчәсинә), көстәр
онун чаваблары нын е'тибарлылыг дәрәчәсини гијмәтлән
рир. Мүсаһибә апаран суаллара чавабларын әсас јазыс
өз шәрһләриндән нә гәдәр чох әлавә едәрсә, бир о гә
јахшыдыр, чүнки бу чүр әлавә мә'лумат соргунун јекунла
тәһлил едиләркән тәдгигатчыја даһа әсасландырылмыш
тичәләр чыхармаға имкан верәчәкдир.

Реал сосиал-психоложи гаршылыглы тә'сир просеси
мүсаһибә апаранла респондент арасында мүхтәлиф вә
дутча мөһкәм психоложи, мә'нәви вә сырф функсио
әлагәләр комплекси јараныр вә формалашыр. Надир сос
вә шәхси характеристикалара малик олан мүсаһибә апа
вә респондент билаваситә үнсијјәт актында бир-бир
көстәрдикләри тәбии тә'сирә мә'руз гала билмәзләр.

Конкрет сосиоложи тәдгигатларда мүсаһибәнин и
фадә олунма тәчрүбәси көстәрир ки, мүсаһибә апара
респондентин чинс, јаш, тәһсил сәвијјәси, сосиал мәнсу
јәти кими характеристикалары сөһбәтин кедиши хүсуси
тинә вә онун нәтичәләринә чох бөјүк тә'сир көстәрир.
чүр шәхси характеристикалар үзрә һәддиндән чох бө
фәргләрин олмасы гаршылыглы анлашманы олдугча чә
ләшдирир, бу исә мүсаһибә апаранла респондентин бү
гаршылыглы тә'сир просесинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Мүсаһибә иштиракчыларынын бир-бири һаггында
илк тәәссүратлары кими һәмин шәхси характеристика
мүсаһибә (һәмсөһбәтә) нисбәтән мүәјјән јөнәлишликләр
тәсәввүрләрин јаранмасына чох бөјүк тә'сир көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүсаһибә апаранла респ
дент арасында дәрин вә долғун үнсијјәт әксәр һалла
мәһз онларын бир-бири һаггында гаршылыглы тәсәввүр
ринин ајдынлығы вә дүзкүнлүјүнүн сајәсиндә тә'мин
нур. Лакин, дикәр тәрәфдән, онларда бир-бири һаггы
јанлыш тәсәввүрләрин јаранмасы еһтималы да исти
едилмир, бу исә е'тибарлы вә доғру мә'луматлар алмаг п
сесиндә мејдана чыхан мүхтәлиф тәһрифләрин ән әсас
бәбләриндән биридир. Мәсәлән, јашла вә пешә илә ба
габагчадан әмәлә кәлмиш јанлыш фикир респондентлә

авранылмасында мүәјјән стереотипләрин формалашмасына әјүк тә'сир көстәрәрәк мүсаһибә апараны мүтләг мүһакиәләриндә вә респондентин рә'јләринин шәрһиндә габагчаан һасил олмуш гәнаәтә әсасланмаг мејлинә кәтириб чыардыр. Әкәр мүсаһибә апаран респондентин һәр һансы ир хүсусијјәти вә ја ону әһатә едән мүһитә пис јанашырса, у онун суал вермәк тәрзиндә вә респондентин чавабларыа реаксијасында өзүнү көстәрмәјә билмәз. Адәтән, белә алларда респондентин чаваблары мүсаһибәни апаран тәрәиндән онун охшар типли шәхсләр һаггында малик олдуғу әсәввүрләр бахымындан изаһ едилир.

Мүсаһибәнин нәтичәләринин тәһриф олунмасы сәбәбәриндән бири мүсаһибә апаранын респондентә верилән уаллар барәдәки ашкар, кизләдилмәјән вә өзүнү, адәтән, ныг суаллар ифадә едилән заман респондентә чавабларын үәјјән гәдәр гәбул етдирилмәсиндә бариз шәкилдә көстәир. Бә'зән исә елә олур ки, респондентин артыг илк чавабарындан мүсаһибә апаран онун јөнүмләри һагда бә'зи мә'уматлар әлдә едир, сонра исә фикирләшмәдән онун бүтүн авабларыны буна ујғунлашдырыр.

Респондентин давранышы илә бағлы тәһрифләрә кәлдикә исә онларын маһијјәти һәгиги мә'луматларын тәгдим едилэсиндә ифадә олунур. Респондентин шүурлу вә ја гејри-ихијари олараг вердији јанлыш чавабларын әксәријјәти онун үсаһибә апаранын давранышы вә "сурәтинә" мүвафиг реакијасынын билаваситә нәтичәсидир. Мүсаһибә аланын көзүнә мәдәнијјәтсиз адам кими көрүнмәмәк үчүн респондент зүнүн театр, консерт залларына әслиндә олдуғундан даһа ох кетдијини вә с. сөјләјә биләр. Мүсаһибә апаранын е'тимаыны вә һөрмәтини газанмаг үчүн респондент бә'зән онун әр бир суал үзрә куман едилән фикри илә һәвәслә разылаыр. Лакин, тәбиидир ки, башга чүр, респондентин садәчә лараг өзү үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәјән һансыса һадисәәри унутмасы илә бағлы сәһвләр дә олур.

Мүсаһибә кедишиндә әмәлә кәлә билән тәһрифләрин үрла арадан галдырылмасына мүсаһибә апаранлары, онлаын һәм шәхси хүсусијјәтләринә көрә, һәм дә сечмә ваһидәринин характеринә, сырф тәснифат-техники әламәтләрә әрә бачарыгла сечмәклә наил олмаг олар.

3. Мүсаһибә апаранларын сечилмәси вә һазырлығы

Мүсаһибә апарылмасынын методожи вә техн
проблемләриндән башга мүсаһибә аланларын конкрет
сиоложи тәдгигатлар тәчрүбәси үчүн чох бөјүк әһәмиј
олан сырф практики сечилмәси вә һазырлығы проблемл
үзәриндә дә дајанмаг зәруридир. Сорғу кечирән заман
гәтини мүсаһибә методу үзәриндә чәмләмиш вә ону сечм
һәр бир тәдгигатчынын гаршысына бир сыра онун һәлл
мәли олдуғу суаллар чыхыр. Мүсаһибәни ким апара би
вә о һансы кејфијјәтләрә малик олмалыдыр? Дахили имк
ларына көрә ән габилијјәтли мүсаһибә апаранлары н
сечмәли? Онларда мүвафиг кејфијјәтләри инкишаф етд
мәк үчүн һансы тәдрис методларыны тәтбиг етмәли?

Мүсаһибәнин вәзифә вә мәгсәди өз-өзлүјүндә мүса
бә апаранын бир сыра арзу олунан шәхси кејфијјәтләр
артыг мүәјјән дәрәчәдә әввәлчәдән тә'јин едир. Әввәла
респондентлә илк көрүш заманы хош тә'сир бағышлама
нәзакәтли, әдәбли вә үнсијјәтли адам олмалыдыр. Икин
си, о, сәлигәли, вичданлы вә олдугча јорулмаз иши јеринә
тирмәји бачаран адам олмалыдыр.

Һал-һазырда мүсаһибә апаранын һансы кејфијјәтл
малик олмасынын зәруријинә даир кифајәт гәдәр мүх
лиф үмуми көстәришләр вардыр. Сорғу үчүн мүсаһибә а
ранларын сечилмәсиндә хүсуси стандартлашдырылмыш
лексија (сечки) тестләрини тәтбиг етмәк чәһдләринин
бирн уғурла нәтичәләнмәмишдир.

Тәчрүбә вә мүсаһибә методунун истифадә едилд
бир сыра конкрет сосиоложи тәдгигатлар көстәрир ки,
саһибә алан ишини апармаг үчүн сон дәрәчә парлаг иф
олунмуш интеллектуал габилијјәтләри олан адамларын
чилмәси даһа үстүн тутулмалыдыр.

Мүсаһибә апаранын тәһсили һансы сәвијј
олмалыдыр.? Онун јашы, чинси, сосиал статусунун әһә
јәти вармы? Бу суаллара тәдгигатчы һәр һансы бир кон
тәдгигат үчүн мүсаһибә апаранларын практик олараг сеч
мәси просесиндә чаваб вермәлидир. Тәчрүбә көстәрир
мүсаһибә апаранын тәһсилинин әһәмијјәти вар, лакин бу
вачиблијини һәддән чох шиширтмәк лазым дејил. Көрү
ки, али тәһсилли адамын өһдәсиндән орта тәһсиллинин
кәлә биләчәји ишдә истифадә олунмасынын һеч бир мә
сы јохдур. Мүсаһибә апаранын сәриштәлилијинә јөнәлм

ələbləрин сəвиjjəси тамамилə конкрет тəдгигатын мөвзусу лə мүəjjəнлəшдирилир.

Чинс, jаш, сосиал вəзиjjəт кими характеристикалара əлдикдə исə артыг гејд едилдији кими, онларын нəзəрə ынмасынын мүсаһибəни мүвəффəгиjjəтлə кечирилмəси үн бөјүк əһəмиjjəти вардыр. Мүсаһибə апаранларын бу аматлəр үзрə сечилмəси ики амиллə мүəjjəнлəшдирилир: иринчиси, мүсаһибəнин мəзмуну илə, икинчиси исə респондентлəрин мүвафиг характеристикалары илə.

Мүсаһибəнин əсасəн мүсаһибə аланын техники чəһəтəн нə дəрəчəдə јахшы һазырлашдырылмасындан асылы олуғуна чəтин ки, һансыса бир тəдгигатчы шүбһə етсин. Һəр ир мүсаһибə аланын мүсаһибə үсулу вə техникасы үзрə усуси тəдрис курсуну кечмəси фикри һамы тəрəфиндəн бул едилмишдир.

Мүсаһибə апаранлары *һазырлама просесиндə* ашағыдаылар зəруридир: 1) онлары үмуми өлчмə принсиплəри илə ныш етмəк, онлара илкин сосиоложи мə'луматлар топлағын ролу вə əһəмиjjəтини изаһ етмəк вə мүсаһибə апарма росесиндə əсас давраныш принсиплəрини мə'лум етмəк; 2) үсаһибə апармаг техникасыны өјрəнмəк; 3) мүсаһибə армагда бир аз тəчрүбə əлдə етмəк имканы вермəк; 4) үсаһибə үсулуну (процедурасыны) əсаслы сурəтдə тəһлил мəји вə гијмəтлəндирмəји өјрəтмəк.

Мүсаһибə апаранларын тəдрисиндə əсас мəсəлə онлаы садəчə олараг нə етмəк вə һəр һансы бир иши нечə даһа хшы јеринə јетирмəк лазым олдуғуну өјрəтмəкдəн дејил, нлара мүсаһибə апарамагын əсас елементлəрини тəчрүбəə баша салмаг вə өзлəрини бу ишдə сынамаг имканыны рмəкдəн ибарəтдир.

Мүсаһибə апаранларын һазырланмасында тəтбиг олунан ухтəлиф тəдрис методлары вардыр. Бу чүр олдугча сəмəəли методлардан бири "рол ојунудур". Бу методун маһиjjə бундан ибарəтдир: мүсаһибə апаранларын һазырлыг груңда үзвлəриндəн бири өзүнү она таныш олан һəр һансы р конкрет шəхслə ејнилəшдирəрəк респондент ролуну, шга бир үзвү исə мүсаһибə алан ролуну ојнаjыр. Групун лан үзвлəри исə мүшаһидəчи ролунда чыхыш едирлəр. Бу һнəчик гуртарандан сонра, кечирилмиш сүн'и мүсаһибəн јахшы чəһəтлəри вə гусурлары барəдə үмуми дискусси башланыр, мүсаһибə апаранын вə респондентин давраныы дəгигликлə тəһлил едилир вə мүсаһибə алмаг техникасы јмəтлəндирилир.

Мүсаһибә апармаг техникасы тәдрисинин әсас ку...
баша чатдырылдыгдан сонра хүсусилә фајдалы олан ди...
метод, мүсаһибә апаранын өз мүсаһибәсинин магнито...
васитәсилә гејдә алмасыдыр. Магнитофон јазысынын тә...
ли мүсаһибә апарана мүсаһибә просесиндә өзүнүн вер...
үнсијјәт хүсусијјәтләрини даһа јахшы баша дүшмәјә вә...
мәтләндирмәјә вә мүсаһибә техникасында јол вердији с...
ләри көрмәјә имкан верир. Әкәр јазы тәбии, сәһра шә...
тиндә апарылырса, респондентләр, адәтән бу барәдә хә...
дар едилир вә онларын буна әввәлчәдән разылығы алын...

Мүсаһибә апаранын ихтисасыны артырмағын чох ...
ниш јајылмыш методларындан бири мүсаһибә алмаг пр...
синдә експертин иштиракыны нәзәрдә тутан методдур...
експерт сонрадан мүсаһибә апарана өз гејдләрини ча...
рыр вә она мүәјјән төвсијјәләр верир.

Мүсаһибә апаранлар унутмамалыдырлар ки, фор...
тәдрис просесинин гуртармасы илә онларын усталығы...
тәшәккүлү баша чатмыр. Мүсаһибә апармаг техникасы ...
сиологларын бүтүн әмәли фәалијјәт дөврүндә даим онла...
диггәт мәркәзиндә галмалыдыр.

XX Фәсил.

СОСИОМЕТРИК СОРҒУ

Сосиоложи тәдгигатларда сорғу вәрәгәләри (анкет...
вә мүсаһибә илә јанашы *сосиометрик сорғу* адландыры...
(она бә'зән сосиометрик тест дә дејирләр) сорғу нөв...
тәтбиг едилир.

Сосиометрик сорғу мүхтәлиф вәзијјәтләрдә инса...
ону әһатә едән адамлара гаршы мүәјјән психоложи реа...
ја дәрәчәсини ашкара чыхармаг үчүн хүсуси сынаг мет...
дур. Дикәр ән'әнәви сорғу методларына нисбәтән онун ...
сусијјәти вә фәрги група чох сәчијјәви гаршылыглы р...
вә әдавәт һиссләринин ашкара чыхарылмасына мәгсәдј...
шәкилдә јөнәлмәсиндән вә алынан мә'луматларын тәфс...
нин характериндән ибарәтдир.

Бу методиканын јарадылмасы тарихи Америка псих...
гу Ч.Моренонун ады илә бағлыдыр. Онун тәклиф ет...
"сосиометрија" истилаһы ики латын сөзүндән "socius...
дост, јолдаш вә "metrum" - өлчү сөзләриндән јараныб...
јә'ни һәрфән "сосиометрија" достлуг әлагәләринин дәр...

ини, сәвијјәсини өлчмәк демәкдир вә групдакы фәрдләр расындакы шәхсләрарасы мүнасибәтләрин кәмијјәт гијмәтәндирилмәсинин өзүнәмәхсус үсулудур.

Сосиометрик тестин көстәричиләри групда фәрдләрин өвгеләри һаггында (мәсәлән, популјарлыг дәрәчәси, шәхсәрарасы мүнасибәтләрин типи, груп дахилиндә јарымгрупарын мөвчудлугу, групун мүтәшәккиллији вә с. һаггында) ахшы информасија верир. Мәһз онларын әсасында групун труктурундакы мүсбәт, мүнагишәли вә ја индиферент (биәрәф) саһәләри ашкара чыхармаг олар ки, бу да шәхсләраасы мүнасибәтләрин идарә олунмасы үчүн чох бөјүк әһәијјәтә маликдир.

Сосиометрик тест һәр шејдән чох *кичик* (12-15 нәфәрән) *групларын* өјрәнилмәси үчүн тәтбиг едилир. О, ән бөүк сәмәрәни бурада верир. Һәрчәнд ки, сон заманлар сoиометрик тестин нәтичәләринин тәһлилиндә статистик меодларын мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилмәси илә әлагәдар лараг о, ири груп вә тәшкилатларда мүнасибәтләр вә комуникатив әлагәләринин структурунун өјрәнилмәсиндә дә шләдилмәјә башланмышдыр.

Тест проседурасынын нәзәрдән кечирилмәсинә башламышдан әввәл сосиометрик тестин гаршысында гојулан ә илк дәфә Ү. Моренонун өзүнүн ифадә етдији хүсуси тәәбләрин гыса сәчијјәси үзәриндә дајанмаг мәгсәдәујғундур.), тест кечириләркән тәдгигатчынын риајәт етмәли олдуғу **алы гајда** тәклиф етмишдир: 1) тестин кечирилдији групун сәрәдләри ајдын мүәјјәнләшдирилмәлидир; 2) фәрдләр гејриәһдуд сајда сечмәләр етмәлидирләр; 3) фәрдләрин сечмәләини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә онларда сорғу мүәјјән ме'ара аид истилаһларда, дилдә апарылмалыдыр; 4) сосиометрик естин нәтичәләри сонрадан групу јенидән гурмаг үчүн истиадә едилмәлидир; 5) групун үзвләри тәрәфиндән бүтүн сечәләр мүстәгил сурәтдә едилмәлидир; 6) суаллар елә ифадә лунмалыдыр ки, онлар групун бүтүн үзвләри үчүн ејни дәрәәдә баша дүшүлән олсун.

Көстәрилән классик гајдалардан әлавә тәдгигатларда осиометрик тестин е'тибарлылыг дәрәчәсини јүксәлдән шағыдакы тәләбләрә дә әмәл олунмалыдыр: а) ме'јарлар руп үчүн әһәмијјәтли олмалыдыр; б) груп биркә фәалијјәт аһәсиндә мүәјјән тәчрүбәјә малик олмалыдыр.

проседурасы

Сосиометрик өлчмәләр проседурасы әсасән *дөрд ма*
ләдән ибарәт олур: 1) сечмәләрин вариантынын мүәјјән
дирилмәси (сосиометрик мәһдудијјәтләрин өлчүсү; 2)
үзвләри соргусунун ән сәмәрәли ме'јарларынын сечилм
3) сосиометрик соргунун тәшкили вә кечирилмәси; 4) гра
вә мигдар методларынын көмәји илә алынмыш мә'луматла
тәфсири. Бу методларын һәрә бирини ајрылыгда нәзәрдә
чирәк.

1. Мәһдуд вә гејри-мәһдуд сечмәләр проблеми.

Сосиометрик тестдән истифадә заманы тәдгигатчы
раст кәлдији илк проблем рә'ји сорушулан фәрдләрә
лиф едилмәли олан сечмә вариантларынын мәһдуд вә г
мәһдуд мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Група
сијјәтләрарасы мүнасибәтләр тәдгигатынын мәгсәд вә
фәләриндән асылы олараг сосиометрик тестин бир
нөвүнү гурмаг олар. Бу нөвләрдән һәр бири тәдгигатчы
рәфиндән тестин әсасы кими көтүрүлмәси гәрара ал
сечмә варианты илә мүәјјәнләшдириләчәкдир.

Бир һалда тәдгигатчы тәләб олунан сечмәләрин м
рыны дәгигләшдирмәдән групун һәр бир фәрдиндән мү
мигдарда дикәр фәрдләри сечмәји тәләб едә биләр.
групун дикәр үзвләринә өз мүнасибәтләрини билдирм
фәрдин әмәлләринә там азадлыг верә биләр. Бу, тәдг
чынын гејри-мәһдуд сечмә вариантыны сечдији һалын н
нәсидир. Дикәр һалда тәдгигатчы сечмәнин там мәһдуд
дырылмасы адланан вариант үзәриндә дајанараг, һәр
фәрддән групун һәр бир үзвүнә өз мүнасибәтини (му
мәнфи сечмә вә ја лагејдлик) билдирмәји тәләб едә би
Үчүнчү һалда тәдгигатчы тестдә рә'ји сорушуланлара се
нин чидди мәһдудлашдырылмыш вариантыны тәклиф
рәк, һәр бир фәрддән тамамилә мүәјјән сајда сечм
апармағы тәләб едә биләр.

Гејри-мәһдуд вариантда фәрд спонтан сурәтдә (г
ихтијари олараг) групун дикәр үзвләринә өз мүнасибә
ифадә едир, бу да групун һәр бир үзвүнүн емосионал
пансивлијини (чошғунлуғуну) дәгиг вә долғун шәкилдә
јәнләшдирмәјә имкан верир. Гејри-мәһдуд сечмә вари
өз гаршысына групдакы тәчрид олунмушларын мигдар

үәјјәнләшдирмәк вә бунунла да групун интеграсија дәрәәсини ајдынлашырмаг мәгсәдини гојмуш сосиометрик тәдигатда мәгсәдәујғундур. Бу вә ја дикәр фәрдин етдији сечәләрин мигдары фәрдин өзүнүн психоложи експансивлик әрәчәсиндән бирбаша асылыдыр: она көрә дә тәбиидир и, мүхтәлиф фәрдләрдә сечмәләрин бу мигдары мүхтәифдир.

Мәһдуд сечмәдә тәдгигатчы һәр бир фәрдин етмәли олугу сечмәләрин сајыны өзү көстәрир. Мигдар бахымындан ечмәләрин шәртләри тәдгигатчы тәрәфиндән стандартлашырылыр. Сосиометрик сечмәләрин тәдгигатчы тәрәфиндән үәјјәнләшдирилән өлчүсүнүн сосиометрик мәһдудијјәт вә а сосиометрик сечмә лимити адландырылмасы гәбул олунгушдур.

Сосиометрик тәдгигатлар тәчрүбәсиндә ән чох дәгиг әһдудлашдырылмыш сечмә варианты тәтбиг олунур. Буариантда сосиометрик мәһдудијјәтин өлчүсү 2-3 вә 5-ә әрабәрдир. Сосиометрик сечмә лимитинин белә өлчүсү лә апарылан тәдгигатларын башлыча үстүнлүјү ондан барәтдир ки, онлар тәдгигатчы тәрәфиндән даһа аз вахт ә зеһни әмәк сәрф едилмәсини тәләб едир (дәгиг мәһудлашдырылмыш сечмә заманы сосиометрик сорғу проедурасы кифајәт гәдәр садәдир, нәтичәләр асанлыгла шләнилир).

Сосиометрик мәһдудијјәтин груп үзвләринин сајына әрабәр олдугу һалда там мәһдуд сечмә варианты надир алларда тәтбиг едилир. Бу онунла әлагәдардыр ки, бу алда тәсадүфи сечмәләрин мигдары һәддән чох вә соиометрик тест мә'луматларынын ишләнилмәси хејли чәин олур.

Мәһдуд сечмәләр вариантынын (истәр там, истәрсә дә әгиг мәһдуд сечмә варианты) башлыча чатышмазлығы онан ибарәтдир ки, о, мүәјјән һалларда бә'зи фәрдләрә өзләинин тәбии, һәгигәтән мөвчуд олан емосијаларыны билдирәјә мане олур. Мәсәлән, дәгиг мәһдуд сечмә заманы чох ахт групун бә'зи үзвләринин фәал емосионаллығынын гарысы алыныр, чүнки кәскин ифадә олунмуш психоложи кспассивлијә малик фәрд өз сечмәләрини тәдгигатчынын үәјјәнләшдирдији лимитә мүвафиг шәкилдә сүн'и сурәтдә әһдудлашдырмалы олур.

Сечмәнин там мәһдуд еднлмәси шәраитиндә исә, әксиә, бә'зи фәрдләрин зәиф експансивлији тез-тез сүн'н сурәтдә күчләнир, чүнки зәиф психоложи експансивлијә ма-

лик фәрд артыг икинчи вә ја үчүнчү сечимдән сонра ө
експансивлијини там ифадә етсә дә, сосиометрик сорғу
ирәли сүрүлән шәртләринә көрә сечмәни давам етдир
мәчбур олачагдыр. Бу һалда сосиометрик мә'луматла
е'тибарлылығы тәсадүфи сечмәләрин кет-кедә артан е
малына мүтәнасиб шәкилдә азалыр.

Сосиометрик анкетдә сечмәләрдә үстүнлүк вермә
дасы тәләбинин нәзәрдә тутулмасы һәм групдахили гар
лыглы әлагәләрин типләрини, һәм дә фәрдләрин сосио
рик статусларыны даһа дәрин вә инчә шәкилдә тәһли
мәјә имкан верир.

2. Сосимометрик сечмәләрин ме'јарлары.

Сосиал фәалијјәтин о нөвүнү сосиометрик сечмәл
ме'јары сајмаг гәбул едилмишдир ки, бу фәалијјәти је
јетирмәк үчүн фәрд групун бир вә ја бир нечә үзвүнү
мәли вә ја рәдд етмәлидир.

Ме'јар, сосиометрик анкетин бир нөв фәрдләрин
шылыглы тә'сир вәзијјәтини мүәјјәнләшдирән (лаһијә
дирән) мүәјјән суал шәклиндә ифадә олунур.

Ме'јарлар мәзмунча формал (рәсми) вә гејри-фо
(гејри-рәсми) олур. Формал ме'јарлар үзрә фәрд тәрә
дән груп фәалијјәтинин һәр һансы формал вәзифәс
һәлли үчүн сечмә һәјата кечирилир. Мәсәлән, бу истеһ
бригадасында, мүәјјән истеһсалат әмәлијјатыны јерин
тирмәк үчүн партнјорун сечилмәси ола биләр. Бу һалд
вә ја дикәр фәрдин сечмәси груп үзвләринин формал,
күзар әлагәләри системиндә онун функсионал дәјәри
мүәјјәнләшир. Мөвчуд ме'јарла нәзәрдә тутулан гаршы
лы әлагә вәзијјәти өз характеринә көрә рәсми-ишкүза
зијјәтдир. Гејри-формал ме'јарлар үзрә фәрд тәрәфи
групун гејри-формал вәзифәләринин һәлли үчүн сечмә
та кечирилир. Мәсәлән, истираһәтин (биркә ојун, ки
театра кетмәк вә с.) кечирилмәси үчүн јолдашын сечи
си. Бу һалда бу вә ја дикәр фәрдин сечилмәси, онун с
шәхси кејфијјәтләри илә мүәјјәнләшдирилир. Гејри-фо
ме'јарла нәзәрдә тутулан гаршылыглы әлагә вәзијјәти ө
рактеринә көрә чох вахт психоложи һал олур, чүнки б
ман фәрдләрин мүнасибәтләри гаршылыглы рәгбәт при
пи үзрә пајланылыр.

Формасына көрә: а) *коммуникатив* (үнсијјәт, әлаг
б) гностик (идраки, зеһни) ме'јарларыны бир-бири
фәргләндирнрләр. Истәнилән ме'јар һәм коммуникатив,

дә гностик формада чыхыш едә биләр. Коммуникатив ме'јарларын көмәји илә групда мөвчуд олан гаршылыглы әлагәләрин типини ашкара чыхарырлар (мәсәлән, мүәјјән әмәлнјатда бригадада киминлә ишләмәк истәрдиниз вә ја истәмәздиниз?). Гностик ме'јарларын көмәји илә һәр бир фәрд тәрәфиндән групдакы мүнасибәтләрин дәрк едилмә сәвијјәсини ашкара чыхарырлар. Мәсәлән, "Тапын көрәк, мөвчуд әмәлијјатын јеринә јетирилмәси үчүн кимләр Сизи партнјор сечә биләрди (вә ја сечмәзди?)". Анчаг бир гностик ме'јар үзрә гурулан тести адәтән сосиометрик гавраіјыш тести адландырырлар. Даһа чох һалларда ејни бир сосиометрик анкет соргусу вәрәгәсиндә һәм коммуникатив, һәм гностик ме'јар формаларындан истифадә олунур.

Позитив (мүсбәт) вә ја негатив (мәнфи), јахуд да ејни заманда һәм позитив, һәм дә негатив сечмәјә јөнәлмәсиндән асылы олараг ме'јарлар биртәрәфли позитив ("Сиз киминлә турист сәфәринә кетмәк истәрдиниз?), биртәрәфли негатив ("Сиз киминлә турист сәфәринә кетмәк истәмәздиниз?") вә икитәрәфли ("Сиз киминлә турист сәфәринә кетмәк истәрдиниз?" (вә ја истәмәздиниз?") олур.

Фәрд үчүн ме'јарларын әһәмијјәт дәрәчәсиндән асылы олараг онлары күчлү вә зәиф ме'јарлара бөлүрләр. Мәсәлән, истеһсалат бригадасы үчүн формал ме'јарлар даһа күчлү, гејри-формал ме'јарлар исә даһа зәиф ме'јарлардыр, чүнки бу ме'јарларын бригада үзвләри үчүн әһәмијјәт дәрәчәси, онларын груп фәалијјәтинин әсас мә'насынын һәмин ме'јарларда адекват әкс олунмасы бахымындан мүхтәлифдир.

Бу вә ја дикәр сосиометрик тәдгигат үчүн јахшы, кифајәт гәдәр сәмәрәли ме'јарлар сечилмәси кими үмуми проблем үч гаршылыглы сурәтдә әлагәдар олан вәзифәнин һәллиндән ибарәтдир: а) даһа адекват вә мүһүм ме'јарларын сечилмәси; б) ме'јарларын тәләб олунан мигдарынын мүәјјәнләшдирилмәси; в) истифадә олунан ме'јарларын стандарт, мүәјјән типә ујғун олан формаларынын мүәјјәнләшдирилмәси.

Сосиометрик соргунун ме'јарларынын сечилмәси (онларын әһәмијјәти, миғдары, типләринин мүәјјәнләшдирилмәси) проблем проседурун ән вачиб һиссәсидир вә сосиометрик өлчмәнин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

3. Сосиометрик сорғунун тәшкили вә һәјата кечир-мәси.

Тестин әввәлки проседура мәрһәләләринин јекуну сиометрик сорғу вәрәгәсинин һазырланмасындан ибар дир. Илк ики мәрһәләнин тәләбләринин сорғу вәрәгәси нечә јеринә јетириддијини көрмәк үчүн нүмунә кими б сосиометрик сорғу вәрәгәләриндән бирини нәзәрдән чирмәк мәгсәдәујғундур. Тутаг ки, бизи һансыса тәл коллективиндәки гаршылыглы мүнасибәтләрин сәвијјәси характери марагландырыр (әсас кими һәм ајрыча тәл групу, һәм дә бүтөв бир курс көтүрүлә биләр). Белә һа сосиометрик тест кими ашағыдакы сорғу вәрәгәси тәр едилә биләр:

1. Сиз һәмкурсларыныздан киминлә јајда бир инш бригадасында бирликдә ишләмәк нстәрдиниз? (Онлар фамилијаларыны јазын. Истәдијиниз гәдәр фамилија көс рин. Ән чох киминлә ишләмәк истәјирсинизсә, ондан б ламагла бу фамилијалары мүәјјән гајдада дүзүн).

2. Сиз һәмкурсларыныздан киминлә јајда бир инш бригадасында ишләмәк истәмәздиниз? (Онларын фамил ларыны јазын. Истәдијиниз гәдәр фамилија көстәрин. чох киминлә ишләмәк истәмирсинизсә, ондан башлама фамилијалары мүәјјән гајдада дүзүн.)

3. Сизчә һәмкурсларыныздан кимләр јајда бир инш бригадасында ишләмәк үчүн Сизн өзләринә јолдаш сечә ләрләр? (чаваблары белә гајдада вермәк олар: а) фамил лары садаламаг: б) "Һеч кәс мәни сечмәз; в) "билмирәм".

4. Сизчә, һәмкурсларыныздан кимләр јајда бир инш бригадасында ишләмәк үчүн Сизи өзүнә јолдаш сечмәк тәмәз? (чаваблары белә гајдада вермәк олар: а) фамилија ры садаламаг; б) "беләләри јохдур"; в)"билмирәм").

Белә сосиометрик сорғу вәрәгәсиндә онун мәнт структуру үчүн зәрури олан бүтүн елементләр ајдын нәз чарпыр: 1) тест кечирилән групун (курсун) сәрһәдләрн әјјәнләшдирилир; 2) гејри-мәһдуд, спонтан сечмә тәк олунур; 3) сечмәләрдә үстүнлүк вермә гајдасына әмәл мәк барәсиндә көстәриш верилир; 4) мүсбәт вә мәнфи нүмдә олан ики биртәрәфли суала бөлүнмүш, һәм комму катив, һәм дә гностик формада ифадә олунмуш гејри-ф мал типли бир ме'јар тәклиф олунур.

Сорғу вәрәгәсинин нүмунәси ихтијари шәкилдә сеч мишдир (садәлик хатиринә анчаг бир ме'јар сечилмишд

а көрә дә тәләбә коллективиндә јаранан гаршылыглы му-
сибәтләрин бүтүн мүрәккәбликләринин өјрәнилмәсини
вәрәгә илә чәтин баша чатдырмаг олар. Лакин, бунунла
лә гејд етмәк лазымдыр ки, сырф практики вәзифәнин
лли, сорғу нәтичәләри вә сечмәләрдә мүвафиг истәклә-
н тәһлилинин әсасында тәләбә јај бригадасынын јарадыл-
сы үчүн бу сорғу вәрәгәсиндән истифадә етмәк олар.

Тәдгигатчы анчаг сосиометрик сорғу вәрәгәси тәртиб
иләндән сонра објектдә билаваситә сорғунун кечирилмә-
үзрә сырф тәшкилати вәзифәләрин һәллинә башлаја би-
р.

Сосиометрик тестин үчүнчү процедур мәрһәләси ики
дән ибарәтдир: 1) тест кечирилән групун тә'лиматланды-
лмасы вә 2) сосиометрик сорғунун өзү.

Билаваситә сорғуја башламамышдан әввәл тәдгигатчы
нлары етмәлидир: а) сосиометрик тестин һансы мәгсәдлә
нә үчүн апарылдығыны груп үзвләринә изаһ етмәк; б) ча-
бларда мүстәгиллик вә мәхфилијин вачиблији вә әһәмиј-
тини гејд етмәк; в) чавабларын мәхфилијинин горунмасы-
тә'минат вермәк; г) чавабларын јазылыш техникасыны
гиг вә ајдын шәкилдә көстәрмәк.

Әкәр сосиометрик сорғунун башланмасы әрәфәсиндә
упу кимсә мүвәггәти олараг тәрк етмишсә, онда тәдгигат-
рә'ји сорушуланларын диггәтини хүсуси олараг буна јө-
лтмәли вә гејд етмәлидир ки, групу мүвәггәти тәрк едән-
р дә групун бир һиссәси сајылмалыдыр вә онларла ајрыча
рғу кечириләчәкдир.

Тәдгигатчынын кириш сөзүнүн ән әсас мәгсәдләриндән
ри групла мүнасибәтләрдә сәмимилијин, е'тибарлылыг
һитинин јарадылмасыдыр. Нитг нәзакәтли олмалыдыр,
дгигатчы сорушуланлары шүбһәләндирән, онларда инам-
злыг вә дикәр һәр һансы мәнфи емосијалар доғура билән
адәләрдән чәкинмәлидир.

Сосиометрик сорғу, јериндәчә анкет пајламаг форма-
нда вә ја өзүнәмәхсус анкет-мусаһибә формасында апа-
ла биләр. Биринчи һалда тәдгигатчы садәчә олараг рә'ји
рушуланлара анкетләр пајлајыр вә бу анкетләрин долду-
лмасына нәзарәт едир, сонра исә онлары јығыр. Икинчи
лда тәдгигатчы сорғу вәрәгәсиндәки суаллары рә'ји сору-
ланлара охујур, онлардан һәр бири исә тәмиз вәрәгдә су-
лары нөвбә илә нөмрәләјәрәк дәрһал онлара чаваб верир.
сиометрик сорғунун икинчи үсулу садәлијинә көрә вә
ан ичра едилдији үчүн даһа чох тез-тез тәтбиг олунур,

чүнки, бу һалда тәдгигатчы анкетләр чап етмәјин гајғы
галмалы олмур.

Сосиометрик сорғу просесиндә тәдгигатчы:

1) Нәзарәт етмәлидир ки, рә'ји сорушуланлар чава
үзәриндә дүшүнәркән өз араларында үнсијјәтдә, тәм
олмасынлар; һеч бир данышыға, әл вә көз ишарәләрин
верилмәсин (һәрчәнд рә'ји сорушуланлара дөнмәјә, әт
нәзәр салмаға тамамилә ичазә верилир, чүнки онлар
исә сечә билмәләри үчүн тез-тез әтрафдакы јолдашла
нәзәр салмаг истәјирләр);

2) Ән ләнк тәрпәнән адамлары нәзәрдә тутараг т
мәмәли вә чавабларын дүшүнүлүб јазылмасы үчүн ки
гәдәр вахт вермәлидир (анкет-мүсаһибә кечирилән
анчаг һамынын чаваб вердијинә әмин олдугдан сонра н
ти суалы охумаға башламалы);

3) Һәмишә гејд етмәли вә рә'ји сорушуланлара х
латмалыдыр ки, онлар мүтләг бүтүн суаллара чаваб в
лидирләр;

4) Сорғунун сонунда бир даһа рә'ји сорушуланл
јадына салмалыдыр ки, онлар анкетдә вә ја чаваблары
дыглары вәрәгдә өз ад вә фамилијаларыны гејд етмәји
масынлар (јери кәлмишкән, гејд едәк ки, бу һалә
әрәфәсиндәки тә'минат заманы разылашдырылмалыдыр

Сорғу баша чатдыгдан сонра тәдгигатчы сон мәрһ
— сосиометрик тест мә'луматларынын ишләнилмәсинә
лајыр.

*4. Сосиометрик тест мә'луматларынын тәфсири
тодлары.*

Һал-һазырда сосиометрик тест мә'луматларынын и
нилмәсиндә тәдгигатчыларын истифадә етдикләри
мигдарда мүхтәлиф методлар мөвчуддур. Бунлары ики
бөлмәк олар: 1) график методлар (сосиограмлар) вә 2)
дар методлары (индексләр, статистик анализ, амил ана
Бизим бу ики груп методлары нәзәрдән кечирмәјими
сиометрик мә'луматларын интерпретасијасынын ән ч
јылмыш вә кениш тәтбиг олунан методлары кими со
рамлар вә мигдар индексләринин тәһлили илә мәһдуд
чагдыр.

1. Сосиограм. Сосиограм групда шәхсијјәтләрарас
насибәтләр структурунун график тәсвириндән ибарә
О, групун елә бир өзүнәмәхсус хәритәсидир ки, бурад
әјјән график символлар васитәси илә мөвчуд үзвләрин

ринә мүнасибәтдә апардығы позитив вә ја негатив сечмә-
р ншарә олунур.

Адәтән сосиограмларын гурулмасында ашағыдакы гра-
ик символлардан истифадә олунур:

1) Груп үзвләри арасында мүнасибәтләрин типини көс-
рән ишарәләр:

А ←———→ Б — гаршылыглы позитив сечмә;
А ———→ Б — биртәрәфли позитив сечмә;
А ← — — — → Б — гаршылыглы негатив сечмә;
А — — — → Б — биртәрәфли негатив сечмә;
А ← — — ——→ Б — зиддијјәтли сечмә
(Б А-ны рәдд едир, А исә Б-ни сечир)
А Б — гаршылыглы лагејдлик.

2) Груп үзвләринин чинсини, тестин кечирилмәси зама-
ы онларын иштирак етдијини вә ја иштирак етмәдијини
лдирән ишарәләр:

□ — киши;
○ — гадын;
∅ — иштирак етмәјән.

Сосиограм ашағыдакы шәкилдә олур:

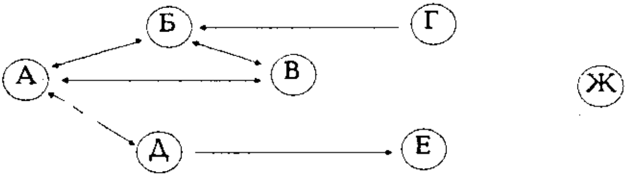

Нүмунә кими тәклиф едилән сосиограм ашағыдакы
ими тәфсир олуна биләр:

1) Чүт-чүт көтүрүлмүш үч *А, Б, В* фәрдләри арасында
ршылыглы мүсбәт сечмә мөвчуддур. Бу "үчбучаг" өзүнә-
әхсус нүвә вә ја јарымгруп тәшкил едир;

2) *А Д*-ни сечир, *Г, Е, Ж*-јә лагејддир;

3) *Б* исә *Г, Д, Е* вә *Ж*-јә лагејддир;

4) *В* исә *Г, Д, Е* вә *Ж*-јә лагејддир;

5) *Г Б*-ни сечир, *А, В, Д, Е, Ж*-јә лагејддир.

6) *Д А*-ны рәдд едир, *Е*-ни сечир, *Б, В, Г* вә *Ж*-јә лагејддир;

7) *Е* исә *А, Б, В, Г, Д* вә *Ж*-јә лагејддир;

8) *Ж* исә *А, Б, В, Г, Д* вә *Е*-јә лагејддир (тәчрид олунуб).

Сосиограм груп дахилиндә шәхсијјәтләрарасы мүнаси-
әтләрин структур елементләрини — лидери (лидерлијин
ипи), групун сајы вә бир нечә ола билән психоложи нүвә-
әрин (јарымгрупларын) вә онларын коммуникатив әлагәлә-

рини негатив вә позитив сечмәләрин сајыны вә нәһ
тәҹрид олунмуш фәрдләри ашкара чыхармаға имкан вер

Групун дахили структурунун бә'зи елементләрі
мәзмунунун ачылыб көстәрилмәси мәгсәдәујғундур.

Лидер-мүхтәлиф сосиометрик ме'јарлар шәраит
максимал мигдарда позитив сечмә газанан фәрддир.

Сосиометрик әдәбијјатда адәтән лидерлијин ики т
ни (*a*) "авторитар" вә (*б*) "демократик" типләрини фәрг
дирирләр. Бунлардан һәр бири сосиограм схемдә ашағ
кы шәкилдә олур:

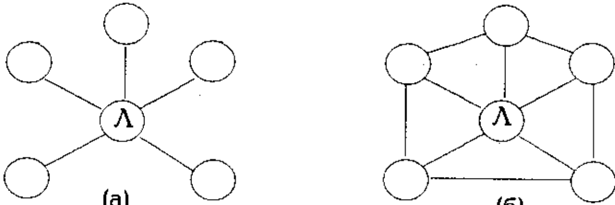

(а) (б)

Груп лидерләринин сәҹијјәси үчүн ишләдилән "авт
тар" вә "демократик" истилаһлары бурада сырф психоло
мә'нада ишләдилир.

Чыхарылмыш вә ја рәдд едилмиш о фәрд сајыла би
ки, максимал мигдарда негатив сечмә газанмыш олсун.
рид олунмуш шәхс сајылан исә һеч бир позитив вә һеч
негатив сечмә алмамыш, ејни заманда групун галан үзвл
нә лагејд галмыш фәрддир. Лакин бә'зән әдәбијјатда "
рид олунмуш" анлајыш алтында елә фәрд нәзәрдә туту
ки, бу фәрд өзү позитив вә негатив сечмәләр едир, ла
ејни заманда групун дикәр үзвләри тәрәфиндән лагејд
насибәт објектидир (јә'ни һеч бир позитив вә һеч бир н
тив сечмә газанмыр).

Сосиометрик тест нәтиҹәләринин тәһлили үчүн сос
рам методунун тәтбиги нәтиҹәсиндә груп (вә ја јарымгр
структурларынын ән сәҹијјәви хәритә-схемләри ашкара
харылмышдыр: тәкәр (*a*), зәнҹир (*б*), шахәләнмиш зән
(*в*), даирә (*г*), (шәклә бах.).

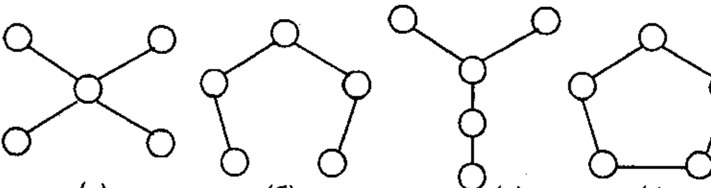

(а) (б) (в) (г)

Тестин көмәји илә нәтичәләри тәһлил едилән сосиогра-мын башлыча үстүнлүјү бундадыр ки, о, групун дахилиндә фәрдләрин мүнасибәтләринин структуру барәсиндә әјани тәсәввүр верир.

Гусурлара кәлдикдә исә, сосиограмын ики ашағыдакы чатышмајан чәһәти гејд едилир: а) фәрдләрин мүнасибәтлә-ри схеминин гурулмасында мүәјјән ихтијарилик вә б) "чә-тин охунаглылыг".

Биринчи чатышмамазлыг өзүнү онда көстәрир ки, һәр бир тәдгигатчы өз гаршысында сосиограмларын гу-рулмасы үзрә һәр һансы дәгиг вә һамынын гәбул етдији гајдалара малик олмадығы үчүн групдакы шәхсијјәтлә-рарасы мүнасибәтләринин мүвафиг хәритә-схемини ист-әдији кими чәкир. Әкәр ихтијарларында ејни бир сосио-метрик тестин материаллары олан бир нечә сосиолог вә ја сосиал психологдан сосиограм чәкилмәси хаһиш еди-ләрсә, һеч бир шүбһә јохдур ки, бизә бир-биринә аз ох-шајан мүхтәлиф вариантлар тәклиф едиләчәкдир. Схем-дә һәр бнр фәрдин мәвгеји тәдгигатчы тәрәфиндән, бир гајда олараг, ихтијари шәкилдә, тәдгигатчынын өзүнүн истәдији кими сечилир. Карандаш вә позанла силаһлан-мыш тәдгигатчы өзүнүн сон мәгсәдинә доғру ихтијари, сынаг вә сәһвләр јолу илә кедир. Гурулмуш сосиограм нә гәдәр јахшы көрүнсә дә сәһв етмәдән демәк олар ки, дикәр тәдгигатчы елә һәмин сосиометрик тес-тин нәтичәләриндән истифадә едәрәк, башга бир соси-ограм тәртиб едәчәк вә онун фикринчә кејфијјәт бахы-мындан бу һеч дә пис олмајачагдыр. Сосиограмын гу-рулмасы вә кејфијјәтинин гијмәтләндирилмәсиндәки субјективлик бу методун е'тибарлылығына мәнфи шә-килдә тә'сир көстәрән мүһүм чатышмазлыгдыр.

Сосиограмын икинчи чатышмајан чәһәти сосиометрик тест соргусундан кечирилән фәрдләрин сајы 15-дән чох ол-дугда даһа ајдын шәкилдә үзә чыхыр. Бу һалда сосиограм чох мүрәккәб вә "чәтин охунаглы" схемдән ибарәт олур. Схемдә фәрдләрин бир-биринә мүхтәлиф мүнасибәтләрини тәсвир едән символлар, хәтләр чох вахт дәфәләрлә бир-би-рини кәсәрәк һәддиндән артыг чәтин тәфсир олунан чох га-рышыг мәнзәрә јарадыр.

Сосиограмын јухарыда адлары чәкилән чатышмазлыгла-рыны арадан галдырмага чәһд едән тәдгигатчыларын әсас ниггәти сосиограмын тәртибинин һәр һансы стандартлашды-

үзәриндә чәмләшир.

Һал-һазырда сосиограмларын һәддән чох мүхтәл типләри мөвчуддур. Бунлардан һәр бири, бир тәрәфд тәдгигатын мәгсәдләри, дикәр тәрәфдән исә, тәдгигат нын јарадычылыг тәхәјјүлү вә габилијјәти илә муәјјән шир. Сосиометрик тест нәтичәләринин тәһлилинин бу бир сыра алтернатив сосиограм үсулларынын мөвчудлу нун мүмкүнлүјү вә дүзкүн олмасы, чәтин ки, кимсә тә финдән шүбһә алтына алына биләр, лакин, сосиограм рын гурулмасы үзрә мүәјјән кифајәт гәдәр чидди вә дә гајдаларын ишләнилиб һазырланмасы мәсәләси индијә ачыг галыр. Конкрет сосиал тәдгигатларда сосиограм тодунун уғуру вә сәмәрәлилији ән чоху бу мәсәлә һәллиндән асылыдыр.

2. Сосиометрик индексләр

Групдакы шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин хара рини тәсвир едән мигдар индексләринин сәчијјәләндир мәсинә башламамышдан әввәл сосиометрик матрисанын әјјән үмуми сәчијјәсини вермәк вә онун тәртиб етмә пр дуруну ачыб көстәрмәк лазымдыр. Мүхтәлиф индексләр матриса әсасында һесабланыр.

Сосиометрик тестин нәтичәләри сосиометрик матр адыны алмыш хүсуси чәдвәлдә гејд олунур. Сосиомет тестин материалларыны гејдә алмаг үчүн NxN тәрәфл олан чәдвәл гурурлар. Бурада N тестдән кечирилән ф ләрин сајыдыр. Беләликлә, һәр бир фәрдә үфүги хәтт рә бир сәтир вә шагули хәтт үзрә бир сүтун мүвафиг Үфүги сәтирдә мүәјјән фәрдин групун дикәр үзвләр нисбәтән позитив, негатив сечмәләри вә лагејд мүн бәтләри мүвафиг ишарәләрлә гејд олунур. Шагули сү да групун дикәр үзвләринин бу фәрдә мүнасибәтдә п тив вә негатив сечмәләри, һабелә лагејдлији гејд олу Өзүнүсечмәләр нәзәрә алынмадығындан диогонал олан дамалар адәтән штрихләнир.

Сосиометрик матриса ашағыдакы шәкилдәдир.

		Кими сечирләр							Едилмиш сечмәләрин мигдары		
		а	б	в	г	д	е	ж	T+	T−	Σ
Ким сечир	а		⊕	⊕					2	0	2
	б	⊕			+	+			3	0	3
	в	⊕	+						2	0	2
	г	+		+				−	2	1	3
	д	+						⊖	1	1	2
	е								0	0	0
	ж	−				⊖			0	2	2
Газанылмыш сечмәләрин мигдары	T'+	4	2	2	1	1	0	0			
	T'−	1	0	0	0	1	0	2			
	Σ'	5	2	2	1	2	0	2			

Ишарәләр:

\+ позитив сечмә;

⊖ негатив сечмә;

⊕ гаршылыглы позитив сечмә;

− гаршылыглы негатив сечмә

Фәрдләрин бир-биринә гаршылыглы лагејд мүнасибәти вәзијјәти, адәтән сыфырла ишарә олунур вә ја үмумијјәтлә, ишарә едилмир (онда чәдвәлдәки дама бош галыр).

Әкәр матриса анҹаг сосиометрик индексләрин hесабланмасы үчүн истифадә олунурса, фәрдләрин сәтирләр үзрә бөлкүсү ихтијаридир вә heч бир әhәмијјәтә малик дејилдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүәјјән hалларда матрисанын өзү групдакы шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин өјрәнилмәсинин чох јахшы үсулу кими чыхыш едә биләр.

Мөвҹуд hалда бу сосиометрик тест мә'луматлары тәhлилинин билаваситә чәдвәл үсулуну нәзәрдән кечирмирик, сосиометрик матрисаны исә сосиометрик индексләрин hесабланмасына доғру илкин аддым кими араштырырыг.

Һал-hазырда сосиометрик тәдгигатлар практикасында хејли мигдарда мүхтәлиф индексләр мә'лумдур ки, онларын көмәји илә сосиометрик тест мә'луматлары тәhлил едилир.

үзвләринә онун мүнасибәтини тәсвир етмәк үчүн нәзә тутулмуш индексләри фәрди индексләр, групу бүтөв там кими сәчијјәләндирән индексләри исә груп индексл адландырырлар.

Фәрди индексләр. Груп үзвүнүн груп дахилинд шәхсијјәтләрарасы мүнаснбәтләр системнндә мөвгеји характеристикасы а) сосиометрик статус вә б) психолс експансивлик индексләринин көмәји илә тәсвир едил Ашағыдакы ишарәләри гәбул едәк:

$\sum_{i=1}^{N} r\,(+)$ фәрдин етдији позитив сечмәләрин мигдар

$\sum_{i=1}^{N} r\,(-)$ фәрдин етдији негатив сечмәләрин мигдар

$\sum_{i=1}^{N} r'\,(+)$ фәрдин газандығы позитив сечмәләрин мигдары;

$\sum_{i=1}^{N} r'\,(-)$ фәрдин газандығы негатив сечмәләрин мигдар

а) Сосиометрик статус индекси, групун груп үзвләр дән биринә мүнасибәтини ифадә едир вә мөвчуд фәр һәгигәтән газандығы сечмәләрин онун групда ала биләч мүмкүн сечмәләрин сајына бөлүнмәсиндән алынан гис тиндән ибарәтдир.

Өз-өзүнү сечә билмәмәси нәзәрә алынмагла һәр фәрдин ола биләчәји сечмәләрин максимум сајы N-1-ә рабәрдир. Бурада N групдакы үзвләрин сајыдыр.

(S_i) сосиометрик статус индекси ашағыдакы дүсту һесабланыр:

$$S_i^{N} = \frac{\sum_{i=1}^{N} r'\,(+) + \sum_{i=1}^{N} r'\,(-)}{N-1}$$

Групдахили мүнасибәтләрин өјрәнилмәси заманы зән һәм позитив, һәм дә негатив сосиометрик статусу сабламаг зәрурәти мејдана чыхыр. Бу һалда ашағыдакы турлардан истифадә олунур:

$$S^{+}_{i} = \frac{\sum_{i=1}^{N} r'(+)}{N-1}; \qquad S^{-}_{i} = \frac{\sum_{i=1}^{N} r'(-)}{N-1}$$

Психоложи бахымдан сосиометрик статус индекси специфик ме'јарлар үзрә групдакы шәхсијјәтләрарасы үнсијјәт структурунда фәрдин мөвгејинин кејфијјәт хүсусијјәтләрини көстәрир. Групун бу вә ја дикәр үзвүнүн сосиометрик статусунун гијмәтләндирилмәси заманы јадда сахламаг лазымдыр ки, бу статусун гијмәти тамамилә конкрет ме'јар тәрәфиндән јарадылан гаршылыглы әлагә ситуасијасы илә мүәјјәнләшир. Она көрә дә фәрдин сосиометрик статусунун гијмәти сосиометрик тестин әсасында гојулмуш сечмә ме'јарларындан асылы олараг дәјишир.

Ејни бир фәрдләрдә сосиометрик статусун индекси һәм артан, һәм дә азалан тәрәфә дәјишә биләр. Бу гијмәт анчаг лидерләрдә мүхтәлиф сосиометрик ме'јарлар шәраитиндә мүәјјән сәвијјәдә галмаг мејлинә маликдир. Санкт-Петербурглу психолог И. П. Волков бу һадисәни групдакы лидерләрин шәхсијјәтләрарасы үнсијјәтин тәшкилинә јөнәлмиш сосиал давраныш вәрдишләринин сон дәрәчә гејри-сабит олмасы илә изаһ едир. Мәһз бу јөнәлмә сосиометрик сорғу заманы лидерләрә ән чох сајда позитив сечмә газанмаг имканы верир. Кечирилмиш сосиометрик тәдгигатлар кедишиндә мүәјјән едилмишдир ки, лидерләр бир гајда олараг, елә фәрдләрдир ки, онлара "јүксәк мә'нәвијјатлы давраныш нүмунәләри, идрактын пешә вә ишкүзар кејфијјәтләринин кифајәт гәдәр јүксәк инкишафы вә онлары әһатә едәнләрин реаксијасына емосионал чәһәтдән орта һәссаслыг"* хасдыр.

б) Психоложи експансивлик индекси групун һәр бир үзвүнүн галанларла әмәкдашлыг истәјини ифадә едир вә фәрдин јеринә јетирдији сечмәләрин сајынын едә биләчәји мүмкүн сечмәләр сајына бөлүнмәсиндән алынан гисмәтинә бәрабәрдир.

(Ei) психоложи експансивлик индекси ашағыдакы дүстурла һесабланыр:

* Волков И. Распределение поведенческих образцов в структурах межличностного общения. "Человек и общество", вып. IV, 1989, с.62.

$$E_i = \frac{\sum_{i=1}^{N} r(+) + \sum_{i=1}^{N} r(-)}{N-1}$$

Сосиометрик статус индекси кими психоложи експа
сивлик индекси дә тәдгигатын мәгсәдләриндән асылы о
раг һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи ишарә илә һесаблана билә

$$E^{+}_{i} = \frac{\sum_{i=1}^{N} r(+)}{N-1}; \qquad E^{-}_{i} = \frac{\sum_{i=1}^{N} r(-)}{N-1}$$

Психоложи експансивлик индекси, бир тәрәфдән ф
дин дикәр фәрдләрлә гаршылыглы тә'сирдә фәаллыг дә
чәсини, дикәр тәрәфдән исә бу гаршылыглы тә'сирин ти
вә интенсивлијини сәчијјәләндирир.

Груп индексләри. Групун мүәјјән бүтөв шәхсијјәтлә
расы мүнасибәтләр системи кимн характеристикасы б
сыра индексләрлә: груп бирлији, груп интеграсијасы, г
експансивлији индексләри илә ифадә олунур. Ашағыда
ишарәләри гәбул едәк:

$\sum_{=} r(+)$ групда едилмиш гаршылыглы позитив сечмәләрин мигдары;

$\sum |r|$ групда тәчрид олунанларын мигдары;

$\sum r(+)$ групда позитив сечмәләрин мигдары;

$\sum r(-)$ групда негатив сечмәләрин мигдары.

а) Груп бирлији индекси ($C_{гр}$) фәрдләрин гаршылы
бағлылыг дәрәчәсини, онларын емосионал әлагәләри
сыхлығыны ифадә едир вә групда гаршылыглы позитив
мәләрин үмуми сајынын мүмкүн олан гаршылыглы сечмә
рин сајына бөлүнмә гисмәтинә бәрабәрдир:

$$C_{гр.} = \frac{\sum_{=} r(+)}{\frac{1}{2} N(N-1)}$$

Биркә фәалијјәтин характери фәрдләрин гаршыль
әлагәсинин нә гәдәр чох сых олмасыны тәләб едирсә,
бирлији индекси бир о гәдәр бөјүк олур. Сосиометрик
гигатда фәрдләрин үнсијјәтинин сыхлыг дәрәчәси гар

лыглы позитив сечмәләрин сајында реаллашыр. Мигдар тәрәфиндән индекс 1-ә нә гәдәр чох јахынлашырса, групун бирлик дәрәчәси бир о гәдәр јүксәк олур.

б) Груп интеграсијасы индекси ($I_{гр}$) групун өз үзвләрини бүтөв бир там һалында бирләшдирмәк габилијјәтини сәнијјәләндирир. Бу индекс ваһидин бир сечмә белә газанмамыш фәрдләрин сајына нисбәти илә ифадә олунур вә

$$I_{гр} = \frac{1}{\sum | r |}$$ дүстуру илә һесабланыр.

в) Груп сабитлији индекси ($S_{гр}$) групун үзвләри арасында емосионал әлагәләрин сабитлији вә мөһкәмлији дәрәчәсини групун јаранмыш шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр структуруну узун мүддәт сахламаг габилијјәтини сәчијјәләндирир. Бу индекс групун заман вә мәканда вәзијјәтини тәсвир едир вә ваһидин групда јеринә јетирилмиш негатив сечмәләрин үмуми сајына нисбәти илә ифадә едилир:

$$S_{гр} = \frac{1}{\sum r(-)}$$

г) Групун үмуми психоложи фәаллыгыны сәчијјәләндирән груп експансивлији индекси ($E_{гр}$) (групун сосиал-психоложи һәјат динамикасынын көстәричиси) групда едилмиш сечмәләрин үмуми сајынын груп үзвләринин сајына нисбәтиндәи ибарәтдир.

$$E_{гр} = \frac{\sum r(+) + \sum r(-)}{N}$$

Јухарыда садаланан индексләрдән ән чох әһәмијјәтә малик оланы групун дахили сосиал-психоложи мүһитинин вә демәли һәм дә онун потенсиал имканларыны сәчијјәләндирән групун бирлијинин индексидир. Хејли сосиометрик тәдгигатлар нәтичәсиндә групун јүксәк бирлији илә бу групун фәрдләринин биркә фәалијјәт нәтичәләринин сәмәрәлилији арасында бирбаша асылылыгын мөвчуд олдугу мүәјјәнләшдирилмишдир. Групун јарадычылыг потенсиалы бирбаша групдахили шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин характер вә мәзмуну илә коррелјасија едилир.

Груп експансивлији индекси мүәјјән мә'нада групун сабитлији индексинә әлавә кими чыхыш едир. Әкәр сонунчунун көстәричиләри кифајәт гәдәр ашағыдырса, онда груп експансивлији индексинин јүксәк гијмәти групдахили мүнасибәтләрин кәркинлијинә дәлаләт едәчәк, бу исә өз нөвбәсиндә фәрди гаршылыглы әлагәләрин хүсусијјәтләринин кејфијјәтчә тәһлил едилмәси зәрурәтини доғурачагдыр.

јәркән һәмишә фәрдләрин бу вә ја дикәр шәхсијјәтләра
сы реаксијаларынын әсасында јерләшән мотивләрин кејф
јәтчә тәһлил олунмасы зәруретини јадда сахламаг лазы
дыр. Груп шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин динамикас
ны фәрдләрин ајры-ајры һәрәкәт вә реаксијаларынын а
топлусу илә ејниләшдирмәк олмаса да, һәр һалда ән мүһ
експериментал ме'јарларын бачарыгла сечилдији тәгдир
сосиометрик индексләр групун сосиал-психоложи дина
касынын јахшы көстәричиләри ола биләр.

3. Сосиометрик тестин е'тибарлылығы вә әсасландырылма дәрәчәси

Сосиометрик техниканын е'тибарлылығы мүәјјән ва
дан сонра ејни бир објектин тәкрарән гијмәтләндирилм
заманы охшар нәтичәләр вермәкдә тәзаһүр едир.

Е'тибарлылыг проблеминин тәһлили заманы сосиом
рик тестин е'тибарлылығынын ашағы дүшмәсинә, өлчмәл
дә вә мә'луматларын тәфсириндә сәһвләрә кәтириб чыха
билән ики ән мүһүм сәбәбә диггәт јетирмәк зәруридир.
ринчи сәбәб, тәдгигатчынын өзүндән онун шәхсләрара
сечмәләри гејдә алмаг үчүн вә сосиометрик мә'луматла
тәһлил етмәк үчүн ән адекват үсуллар сечмәк бачарығы
габилијјәти илә бағлыдыр. Икинчи сәбәб, тәдгигат објек
илә әлагәдардыр вә онун динамиклији вә дәјишкәнлији
бағлыдыр.

Истәнилән сосиометрик тәдгигат әввәлчәдән нәзә
тутур ки, ихтијарларында ејни бир сосиометрик тестин м
луматлары олан мүхтәлиф тәдгигатчылар мувафиг тәһ
дән сонра ејни нәтичәләрә кәлмәлидирләр. Лакин әсли
онларын өлчмәләри гејдә алмағын мүхтәлиф үсуллары
(матриса, шкала) вә сосиометрик мә'луматларын тәһлили
мүхтәлиф методларыны тәтбиг етмәләри нәтичәсиндә м
тәлиф тәдгигатчыларын мүлаһизәләри арасында әввәлчә
нәзәрдә тутулан ујғунлуг һеч дә һәмишә мүмкүн олм
Мүхтәлиф тәдгигатчыларын нәтичәләринин арасында
фәргләри, өлчмәләрдәки сәһвләри азалтмаг сосиомет
тестин е'тибарлылыг дәрәчәсини үмумијјәтлә јүксәлт
үчүн тәдгигатчылара мәсләһәт көрүлүр ки, әввәла шәх
рарасы сечмәләр вә онларын гејдә алынмасыны гијмәт
дирмәјин стандартлашдырылмыш үсулларыны тәтбиг ет
ләр, икинчиси исә, ејни заманда, сосиометрик мә'лума

илдә јүксәлтмәјә имкан верир. Мәсәлән, сосиограм метоуна кәлдикдә, артыг јухарыда гејд олундугу кими сосиограм гурмагын стандарт гајдаларынын ишләнилиб һазырланасы бу методун е'тибарлылығыны хејли дәрәчәдә јүксәлир вә сосиометрик мә'луматларын график тәфсириндә тәдигатчыларын субјективлијини минимума ендирир.

Сосиометрик тестин е'тибарлылығы да һәмчинин ән чоу тәдгигат објектинин тәбиәтиндән, групда мөвчуд олан естин гијмәтләндирилиб тәһлил етдији сосиометрик сечмәәрин сабитлијиндән асылыдыр. Тәдгигатчыларын әксәријтн сосиометрик техниканын е'тибарлылығы проблемини осиометрик тестин мүәјјән заман фасиләләри илә тәкрар ачмәләри заманы сабит нәтичәләр вермәси мәсәләси илә лагәләндирирләр.

Сосиометрик тәдгнгатлар објектинин өзүнәмәхсуслугу э хүсусијјәти мәһз заман кечдикчә онун бөјүк дәјишикикләрә мә'руз галмасындан ибарәтдир. Групдахили шәхсијтләрарасы мүнасибәтләр өз характерләринә көрә сон дәәчә дәјишкәндир, она көрә дә ејни бир групун тәкрар союметрик өлчүлмәләри заманы тестләрдәки ујғунсузлуглар ә'зән чох бөјүк олур. Чохсајлы тәдгигатлар нәтичәсиндә үәјјәнләшдирилмишдир ки, сосиометрик тестин е'тибарлыығы ашағыдакы һалларда јүксәлир: а)тест вә тәкрар араындакы вахт фаснләси кичик олдугда; б) фәрдләр кнфајәт дәр јашда олдугда; в) фәрдләр бир-бирини кифајәт гәдәр кшы таныдыгда вә артыг мүәјјән биркә фәалијјәт тәчрүбәинә малик олдугда вә нәһајәт, г) сечмә ме'јарлары груп үн ән мүһүм ме'јарлар олдугда вә груп фәалијјәтинин ас характерини даһа адекват шәкилдә әкс етдирдикдә.

Сосиометрик тестин әсасландырылма дәрәчәси дедик- онун фәрдләр арасында мөвчуд олан һәгиги, реал мүнабәтләри өлчә билмәк, гијмәтләндирмәк габилијјәти нәрдә тутулур. Әкәр тест фәрдләрин гаршылыглы әлагәсин ән мүһүм мәгамларынын бүтүн мәчмусуну кифајәт гәр долғун әһатә едирсә, тестин әсасландырылма дәрәчәси ксәлир. Фәрдләрин сосиометрик сечмәләрлә гејдә алынан рбал давранышы вә фәрдләрин реаллыгдакы ашкар давраншы арасында ујғунсузлуглар нә гәдәр аздырса, сосиометк тестин әсасландырылма дәрәчәси бнр о гәдәр јүксәкр. Тестин әсасландырылма дәрәчәси мүшаһндә мә'луматры илә јохланылыр.

ЕКСПЕРТ ГИЈМӘТЛӘНДИРМӘСИ МЕТОДУ

1. Експерт гијмәтләндирмәси методунун маhијјәти

Експерт гијмәтләндирмәси методу сосиоложи мә матларын експерт сорғусу кечирмәк јолу илә алынмасы ибарәтдир. Бу методун маhијјәтини експертләр тәрәфин проблемин, ону кәмијјәт вә ја кејфијјәт е'тибары илә мәтләндирәрәк тәhлили вә нәтичәләрин формал ишлә мәси тәшкил едир. Мүасир експерт гијмәтләндирмәси м дунун ону ән'әнәви, јахшы мә'лум олан експертиз фәргләндирән әсас хүсусијјәтләри бунлардыр: експерт ғусунун бүтүн мәрhәләләринин кечирилмәсинин елми ә лар үзәриндә тәшкил олунмасы (бу онун максимал дәр дә сәмәрәли олмасыны тә'мин едир) вә онун hәм тә линдә, hәм дә експерт рә'јләринин гијмәтләндирилмәс кәмијјәт методларынын тәтбиги.

Експертиза кечирмәк саhәсиндә топланмыш мет тәчрүбә көстәрир ки, експерт гијмәтләндирмәси методу сосиал, сијаси,игтисади саhәләрдә формалашдырылм бир чох проблемләри hәлл етмәк үчүн, сосиал-игтисади кишафын јөнәлдиҹи мәгсәдләрин мүәјјәнләшдирил үчүн (бурада hәмин метод јеканә мүмкүн олан метод тәтбиг едилмәси даhа чох сәмәрәлидир. Експерт гијмәт дирмәси методунун идарәетмәдә истифадә олунмасы х си әhәмијјәтә маликдир. Бу метод hәмчинин сосиоложи луматларын е'тибарлылығыны тә'мин едән васитә кими ры-ајры категоријаларын әмәлијјатлашдырылмасы вә с. дә тәтбиг едилир.

Експерт гијмәтләндирмәси методунун әсасыны екс сорғусунун кечирилмәси вә сорғунун апарылдығы саh олан мүтәхәссисләрин експерт рә'јләринин алынмасы кил едир. Експерт гијмәтләндирмәси методунун фәргл ричи хүсусијјәти ишин јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисл апарылмасындан ибарәтдир, буна көрә дә күтләви сор рын апарылмасында тәтбиг олунан методоложи вә тех үсулларын бир чоху експерт рә'јләринин алынмасы гејри-мәгбулдур. Експерт адәтән, тәдгигатын мәгсәд в зифәләриндән хәбәри олан иштиракчы кими чыхыш

у исә сорғу кечириләркән суал-ҹүрғулардан, пројектив техникадан вә с. истифадә олунмасыны сәмәрәсиз едир.

Експерт гијмәтләндирмәси методунун *әсас мәрһәләләри* унлардыр: 1) експертләрин сечилмәси; 2) сорғу кечирмә мероликасынын һазырланмасы вә алынмыш мә'луматларын ишәнилмәси методунун сечилмәси; 3) експертләрин сорғусунун әшкили вә билаваситә кечирилмәси; 4) тәдгигат нәтичәләриин ишләнилмәси вә лазыми шәклә салынмасы.

Експертләрин сорғудан кечирилмәсиндә експертләр груунун, јә'ни експертизанын објектилә билаваситә бағлы саһәә хүсуси билик вә тәчрүбәси олан сәриштәли адамлардан барәт групун сечилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Експертләрин сәриштәлилији дәрәчәсинин көстәричиләринә онарын тутдуғу вәзифә, елми дәрәчә вә ад, мүәјјән фәалијјәт аһәсиндә елми вә әмәли иш стажы аиддир. Експертләрин ринсипиаллыг, објективлик, проблемин тәһлилинә биртәрәфи јанашмаг бачарығы кими кејфијјәтләрә малик олмалары ох вачибдир. Експертләр групу үчүн *мүтәхәссисләр* сечкисиин ашағыдакы нөвләри мөвчуддур: 1) сәнәдли (сосиал-демогафик мә'луматлар әсасында); 2) експериментал (тест тәтбиг тмәклә, експертләрин әввәлки експерт фәалијјәтинин сәмәәлилијинин јохланмасы әсасында); 3) сәс вермә (аттестасија сасында); 4) өзүнә гијмәт вермә (експертиза саһәсиндә өз әриштәлилик дәрәчәсинин гијмәтләндирилмәси әсасында). ксперт групу үзвләринин сајыны мүәјјәнләшдирәркән конрет експертизанын, онун нәтичәләринин ишләнилмәсиндә стифадә олунан техниканын өзүнәмәхсуслуғундан, статистик сулларын тәтбиги имканларындан чыхыш етмәк лазымдыр.

Експерт сорғулары мүхтәлиф үсулларын узлашдырылмасына әсасланыр. Онлар әјани (експертләр арасында фиир мүбадиләси шәхси әлагәләр васитәсилә јеринә јетирииир) вә гијаби (експертләрин сорғусу гаршылыглы анонимик шәраитиндә јеринә јетирилир) олур. Експерт гијмәтләнирмәси методунун әсас нөвләри бунлардыр: ади ранжиовка методу, јүк әмсалларынын көстәрилмәси методу, гоа мүгајисә методу вә ардычыл мүгајисә методу.

Тәшкилати вә игтисади чәһәтдән ән садә үсул бирдәәлик аноним сорғунун кечирилмәсиндән ибарәтдир вә бувн әсасыны експертләрин анкет сорғусу јолу илә експерт ә'јләринин алынмасы тәшкил едир. Рә'јләрин коллектив үзакирәсини вә јени идејаларын ирәли сүрүлмәсини нәәрдә тутан деструктив әлагәләндирилмиш гијмәтләндирмә ӘГ) үсулу да кениш јајылмышдыр. Експертиза објекти

глобал фәнләрарасы сечијјә дашыдыгда бу метод даһа мәрәли олур.

Експерт гијмәтләндирмәсн методунун дикәр бир вар тыны да көстәрмәк олар ки, бу експертләрин 3-4 мәрһә гијабн сорғусунун кечирилмәсини нәзәрдә тутан делфа м дудур. Сорғу кедишиндә икинчи вә сонракы мәрһәлә експертләри сорғунун әввәлки мәрһәләләриндәки нәтичә илә таныш едирләр. Бу методун мүһүм хүсусијјәти екс гијмәтләринин ән аз дағыныглыгла алынмасындан ибарәт Ону сосиал прогнозлашдырмада тәтбиг едилмәси даһа м дәујғундур.

Експертизаја сәриштәли мүтәхәссисләрин чәлб еди си, тәдгигаты, мүхтәлиф аспектләр үзрә узлашдырыл експерт рә'јләринин алынмасы, сорғу нәтичәләринин ан тик вә ојун моделләринин гурулмасында истифадә олу сы, експерт гијмәтләндирилмәси методуну нүфузлу перспективли едир. Експерт сорғусу кедишиндә пеш мүтәхәсснсләрин бир нечә саат вә һәтта дәгигә әрзинд рәчәји вәзифәләрнн јеринә јетирилмәси үчүн нәзәрд тулмуш моделләшдиричи програмларын јарадылмасы хү илә перспективлидир.

2. Експерт гијмәтләндирмәси методунун әсас функсијалары

Ән үмуми һалда експерт гијмәтләндирмәси метод сосиолокијада *уч әсас функсијасыны* көстәрмәк олар: с ал керчәклијнн мүхтәлиф һадисә вә просесләринин н шаф тәмајүлләрининн прогнозу; күтләви сорғу нәтичә нин сәһиһлик дәрәчәснинин гијмәтләндирилмәси; груп коллективләрин аттестасијасы. Сосиал керчәклији мү лиф һадисә вә просесләрин прогнозлашдырылмасы фун јасында експерт гијмәтләндирилмәсинин күтләвн сорғу тичәснндә алынан информаснјадан олан фәрги өзүнү әјанн сурәтдә көстәрнр. Бу фәрг експертләрин сөлә фнкирләрнн, рә'јләрин узлашма вә ујғунлашма мејллә олмасындан ибарәтдир. Һәгигәтән, әкәр, 30 експертнн ләри арасында 5-7 бир-бирини нстисна едән прогноз ги оларса, бу рә'јләри практик мәгсәдләр үчүн нстифад мәк мүмкүндүрмү? Бундан башга, күтләви сорғунун му гәдәр орта статистик көстәричи кнмн чыхыш едән нә ләринин сәһиһлији, рә'ји сорушуланларын үмуми сајы дыгча даһа јүксәк олур. Експерт сорғусуна кәлдикдә

еjд етмәк лазымдыр ки, онда иштирак едән шәхсләрин јүк-әк сәриштәлилији илә әлагәдар олараг, һәтта бир експер-ин белә, хүсусән експертләр групуңун рә'ји кифајәт гәдәр сасландырылмыш вә сәһиһ ола биләр.

Үмумијјәтлә, прогноз експерт гијмәтләндирмәси һәр бир осиал һадисә вә просесләрә тәтбиг едиләрәк јеринә јетирилә иләр. Мәсәлән, експертләрдән әһалинин мүхтәлиф групплары-ын мә'нәви тәләбатларынын һансы истигамәтдә инкишаф едә-әјини гијмәтләндирмәји, өлкәнин мүстәгиллији мөһкәмләндик-ә дөвләт идарәсиндә халгын һансы иштирак формаларынын өн лана чыхмағы барәсиндә рә'ј сөјләмәји, елми-техники тәрәгги-ин шәхсијјәтин сосиал-психоложи кејфијјәтләринә тә'сири вә һагда фикир ирәли сүрмәји хаһиш етмәк олар. Лакин, елә дү-үнмәк олмаз ки, прогноз експерт гијмәтләндирмәси јалныз ырф ичтимаи, глобал проблемләрә тәтбиг едилмәлидир. Һәр ун әмәк коллективиндә өз ишини билән, һәмин саһәдә тәчрү-әли олан вә мәсәлән, әмәк мәһсулдарлығындакы дәјишкән-икләрин әсасландырылмыш прогнозуну вермәк, кадр һеј'әти-ин сабитлијини вә ја коллектив үзвләринин күндәлик практи-ја дахил едилмәси нәзәрдә тутулан јени базар мүнасибәтләри ормаларына јөнәлмиш марагларыны һәртәрәфли гијмәтлән-ирмәк игтидарына малик олан адамлар вардыр.

Тәтбиги сосиолокијада прогноз гијмәтләрин алынмасы үн истифадә едилән бир сыра експерт сорғусу үсуллары иләниб һазырланмышдыр. Ону да гејд етмәк јеринә дүшәр , күтләви сорғуларда кениш истифадә олунан бә'зи тех-ики вә методик үсуллар, експертләр кими спесифик ауди-ријанын сорғусу заманы өз әһәмијјәтини итирир. Адәтән, үтләви сорғулар аноним характер дашыјыр. Експерт сорғу-нда бу мә'насыны итирир, чүнки експертләр тәдгигатын едишиндә онларын көмәји илә һәлл едилән мәсәләләрдән бәрдар олмалыдырлар. Буна көрә експерт анкетиндә ва-тәли вә ја јохлама суалларыны, тестләри вә ја респонден-н "кизли" мөвгејини ашкар етмәк мәгсәдини күдән дикәр р һансы үсуллары тәтбиг етмәјә еһтијач јохдур. Бундан шга, бу чүр үсулларын тәтбиги експерт гијмәтләндирмә-нин кејфијјәтинә көзә чарпан дәрәчәдә зәрәр вура би-р. Експерт, сөзүн там мә'насында, елми тәдгигатын фәал тиракчысыдыр. Тәдгигатын мәгсәдини ондан кизләтмәк һди експерти пассив информасија мәнбәјинә чевирәрәк үн тәгдигатын тәшкилатчыларына олан е'тимадынын ити-лмәси тәһлүкәсини јарада биләр.

Експерт сорғусунун әсас васитәләри хүсуси прог
үзрә ишләниб һазырланмыш анкет вә ја бланк мүсаһиб
дир. Буна мүвафиг олараг сорғу процедурасы експертлә
ја анкет, ја да мүсаһибә илә ишләрин апарылмасындан
рәт ола биләр.

Күтләви сорғудан фәргли олараг, експертләрин п
нозлу сорғу програмы бир о гәдәр дә деталлашдыры
мышдыр вә әсасән концептуал характер дашыјыр.Бу
һәр шејдән әввәл прогноз едиләчәк һадисә бирмә'налы
килдә ифадә олунур, онун сонунун мүмкүн вариантлары
потеза шәкилиндә нәзәрдә тутулур.

Һипотезаларын нә дәрәчәдә ишләниб һазырланма
да, прогнозун истигамәтләринин бәлли олмасындан ас
олараг тәдгигат васитәләринә бу вә ја дикәр сорғу нөв
дахил едилир.Әкәр тәдгигатчынын сәрәнчамында јал
прогнозлашдырылан һадисәнин сонунун мүмкүн вариан
ры һаггында мә'лумат варса вә о, онларын сәбәбини
мә'налы шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирсә
експертә чаваб сечмәкдә там сәрбәстлик вермәклә ачы
аллардан истифадә етмәк даһа јахшыдыр.

Тутаг ки, тәдгигатчыны телевизија верилишләринә
мага сәрф олунан вахтын кәләчәк 10 илдә нечә дәјишә
ләчәји марагландырыр, лакин о, бу верилишләрә мара
артмасы вә ја азалмасы сәбәбләри һаггында һипотеза
ајырмагда чәтинлик чәкир. Онда експертә сәрбәст шәк
верилән суалларын ардычыллығы бу чүр ола биләр:"Сиз
чә һесаб едирсиниз, кәләчәк 10 илдә инсанын телеви
верилишләринә бахмаг үчүн сәрф етдији вахт артачаг,
лачаг, јохса дәјишмәз галачагдыр?" Чавабын вариантын
асылы олмајараг сонракы суал бу чүр гојулур:"Сизин
хардығыныз нәтичә һансы факт вә ја фәрзләрә әса
ныр?"

Лакин әкәр тәдгигатчынын сәрәнчамында прогн
нәтичәләринин сәбәбләри һаггында мүнасиб фәрзләр
дырса, прогноз һипотезаларыны онун өзү ифадә едә би
Бу һипотезалар мүддәалар шәклиндә експерт анкет
формалашдырылмасынын әсасыны тәшкил едир. Әвв
мисала мүрачиәт едәрәк експертә үнванланмыш га
прогноз суалынын нечә ола биләчәјини көстәрәк.

Сизин јахын 10 ил әрзиндә телевизија верилишлә
бахмага сәрф олунан вахтын еһтимал едилән дәјиш
һагда тәсәввүрүнүз:

Телевизија верилишләринә бахмаға сәрф олуиан вахтын дәјишмәси һаггында күман	Бу фикирлә разыјам	Бу фикирлә разы дејиләм
. Јахын 10 илдә телевизија програмларынын кејфијјәти јахшылашачаг, телевизијанын диапазону кенишләнәәкдир. Бу, һәмчинин әһалинин мәдәи сәвијјәсинин јүксәлмәси, үмумијәтлә, һәјат тәрзиндәки бүтүн дәјишикликләр телевизија верилишләринә марағын бундан сонра артмасына сәбәб лачагдыр. Буна көрә дә инсанын телевизија верилишләринә ајырдығы вахт артачагдыр.	001	002
2. Јахын 10 илдә телевизијанын имканларынын кенишләнмәси илә јанаы мәдәни сәрвәтләрә јијәләнмәјин икәр формаларынын да кејфијјәти вә лчатанлығы артачагдыр. Буна көрә дә инсанын телевизија верилишләринә јырдығы вахт азалачагдыр.	003	004
3. Јахын 10 илдә, һал-һазырда олдуғу кими, һәм телевизија верилишләринә марағын артмасына сәбәб олан амилләр, һәм дә диггәти онлардан јајындыран амилләр тәхминән ејни дәрәчәдә ә'сир көстәрәчәкдир. Бу амилләрин ә'сири бир-бирини таразлашдырачагдыр. Буна көрә дә фәрдин телевизија верилишләринә бахмағ үчүн итирдији вахт практик олараг дәјишәчәкдир.	005	006

Експертләрин сорғусу әјани вә ја ғијаби (почт васитәилә сорғу, телефон мүсаһибәси) үсулларла апарыла биләр. ксперт сорғусунун ән садә формаларындан бири фикир, ә'ј мүбадиләсидир. Бу үсул бүтүн експертләрин ејни заанда тәдгигатчы тәрәфиндән ифадә едилмиш мүзакирә лунан мәсәлә үзрә әсас мөвгејинин ајдынлашдырылдығы дәјирми маса" әтрафында олмасыны нәзәрдә тутур.

Үмуми гијмәт вә ја рә'ј јарадылмасынын бу чүр форасы һеч дә хаостик дејил. Мүзакирәјә гошулмуш ексерт групу мүәјјән ғајда үзрә тәшкил едилир. Бу група рогнозлашдырылан сосиал һадисә вә ја просес һаггында әал сурәтдә мүхтәлиф фәрзијјәләр ирәли сүрән, "идејаар һасил едән" јарымгруп, мүбаһисәнин хаотик сәчијјә

кәсб етмәсинә, објектив мүзакирә чәрчивәсиндә кечмә
вә тәрәфләрин бир-биринин сәриштәлилијинин гаршылы
гијмәтләндирилмәси мәчрасына дүшмәмәсинә нәзарәт е
"тәнзимләјичиләр" јарымгрупу, "идејалар һасил едәнләр
ирәли сүрдүјү ән әһәмијјәтли идејалары гијмәтләндирә
сечән "селексијачы" јарымгруп, јени-јени фәрзијјә
ифадә етмәк јолу илә "идејалар һасил едәнләри" мүхтә
рә'јләрин һазырланмасына һәвәсләндирән "стимуллашды
чы" јарымгруп вә нәһајәт, "дәјирми масанын" експерт
диггәтини дискуссијанын әсас мөвзусу үзәриндә сахл
президенти дахил олмалыдыр. "Дәјирми масанын" пр
денти кими тәдгигатын тәшкилатчысынын өзү дә чыхыш
биләр. "Маса" архасына дә'вәт олунмуш експертләрин
оптимал сајы исә 20-25 нәфәр олмалыдыр.

Проблемләрин мүзакирәси бир нечә турдан иба
олуб, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр разылашдырылмыш рә'ј
зырланана гәдәр давам едә биләр.

Тәтбиги сосиолокијада чох вахт експерт прогнозунун "
фа техникасы"* адланан методундан да истифадә олунур
метод биркә рә'јин ејни експертләрин дәфәләрлә тәкрар
нан сорғусу васитәсилә һазырланмасындан ибарәтдир. Бир
сорғудан вә нәтичәләрин үмумиләшдирилмәсиндән сонра
јекунлары експерт групу иштиракчыларына чатдырылыр.
дан сонра кечирилән икинчи сорғунун кедишиндә експер
ја өзләринин әввәлки мәрһәләдә ифадә етдикләри фикирл
ни тәсдиг едир, ја да рә'јләрини әксәријјәтин фикринә мува
олараг дәјиширләр. Бу 3-4 дәфә тәкрар едилир. Бу чүр пр
дуранын кедишиндә биркә рә'ј һазырланыр, лакин бу з
тәдгигатчы чохсајлы сорғудан сонра да өз мөвгејиндә гала
рын фикринә е'тинасызлыг көстәрмәмәлидир.

Артыг гејд едилдији кими, експерт гијмәтләндир
си методунун әсас функсијаларындан бири күтләви с
нәтичәләринин сәһиһлик дәрәчәсини гијмәтләндирмәк
ибарәтдир. Идарәетмә саһәсиндә сосиоложи тәдгигат
васитәсилә мүәјјән мәсәләләрин һәлли просесиндә
вахт күтләви сорғу нәтичәләринин сәһиһлији вә мува
олараг онларын әсасында чыхарылмыш нәтичәләрин
наујғунлуғу мәсәләси ортаја чыхыр. Бир сөзлә, сөһ
респондентләрин билдирдикләри рә'јләрин сәриштәли
дәрәчәсинин гијмәтләндирилмәсиндән кедир.

* Бу прогноз техникасынын ады гәдим Јунанстанда јерләшән
лә бизим ерадан әввәл һадисәләр һаггында габагчадан хәбәр верән
көз кими мәшһурлашмыш Делфа шәһәринин адындан алынмышды

Бунун үчүн експерт анкети тәртиб едилир вә бу анкедә әсасән гапалы, өз структуруна көрә респондентин анкетиндә ифадә едилмиш суаллара там охшар суаллар дахил олур. Експертин гаршысында дуран мәсәлә — објектив шәраити, тәдгигатчыны марагландыран амилләри нәзәрә алараг, гојулмуш суаллар үзрә гәрәзсиз, һәртәрәфли сурәтдә өлчүлүб-бичилмиш рә'ј сөјләмәкдән ибарәтдир.

Тутаг ки, һәр һансы бир мүәссисәдә кадрларын "ахычылыгы" проблеми өјрәнилир. Мүәсснсәнин ишчиләринә үнванланмыш анкетдә беләә бир суал ифадә олунмушдур: "Јеринә јетирдијиниз ишин мәзмуну Сизин әсас пешәнизә нә дәрәчәдә ујғундур?" Чавабларын вариантлары бунлардыр: "тамамилә ујғундур", "ғисмән ујғундур", "ујғун дејил", Нөвбәти суал: "Сиз јахын бир ил әрзиндә мүәссисәдән (ишдән) чыхмаға һазырлашмырсыныз ки?" Чавабларын вариантлары: "Бәли, һазырлашырам", "хејр, һазырлашмырам", "чаваб вермәјә чәтинлик чәкирәм".

Фәрз едәк ки, икинчи суала чаваб верәркән рә'ји сорушуланларын 33% "чаваб вермәјә чәтинлик чәкирәм" мөвгејини ғејд етмишдир. Рә'ји сорушуланларын икинчи суал үзрә бирмә'налы мөвгејини изһар етмиш (јә'ни ишдә галмаг вә ја ишдән чыхмаг фикриндә олдуғуну билдирмиш) үчдә икисинә әсасланараг ишчиләрин мүмкүн һәрәкәтинин мигјасы һаггында сәһиһ нәтичә чыхартмаг олдуғда рискли ишдир. Мүвафиг нәтичәнин сәһиһлик вә әсаслылыг дәрәчәсини јүксәлтмәк үчүн експерт сорғусу кечирмәк мүнасибдир.

Експертин анкетиндә јохлама суалы бу чүр ола биләр: "Зәһмәт олмаса, ашағыдакы ишчиләр групу арасында "ахычылыг" сәвијјәсини ғијмәтләндирин":

Чәдвәл 10

Ишчиләр	Јүксәк "ахычылыг"	Орта "ахычылыг"	Аз "ахычылыг"
Ишинин мәзмуну әсас пешәсинә тамамилә ујғун оланлар.	1	2	3
Ишинин мәзмуну әсас пешәсинә гисмән ујғун оланлар.	1	2	3
Ишинин мәзмуну әсас пешәсинә ујғун олмајанлар.	1	2	3

Әкәр, експертләрин вердији гијмәтләрә әсасән, "
чылыг" ишләринин мәзмуну әсас пешәләринә ујғун олм
ишчиләр арасында даһа јүксәкдирсә вә бу күтләви с
нәтичәсиндә ашкар едилмиш тәмајүллә дүз кәлирсә,
експертләрин чыхартдығы нәтичә бүтүн јохланылан и
ләр топлусу үчүн ганунаујғун олачагдыр. Експертләрин
јинин күтләви сорғуда ашкар едилмиш мә'луматларла
кәлмәдији тәгдирдә сәһиһлијин јохланылмасынын б
ме'јарларыны ахтармаг зәрурәти јараныр.

Әлбәттә, експерт рә'ји дә мүтләг һәгигәт дејил.
експертләр дә, нечә дејәрләр, инсандыр вә онлар да
шеји гијмәтләндирәркән сәһвә јол верә биләрләр. Л
бу, идарәетмә саһәсиндә мүәјјән мәсәләләрин һәлли
апарылан күтләви сорғу нәтичәләринин сәһиһлик дәрәч
нин гијмәтләндирилмәсиндә експертләрин иштиракынын
чиблијини шүбһә алтына алмыр.

Сосиоложи тәдгигатлар тәчрүбәсиндә експерт гиј
ләндирмәси методунун нөвләриндән бири олан аттеста
кениш тәтбиг едилир. Бу заман експерт ролунда коллек
ләрин, ичтимаи тәшкилатларын рәһбәрләри, мүдирију
вә ичтимаијјәтин нүмајәндәләри дахил олан хүсуси атт
сија комиссијасы чыхыш едир.

Експертләр тәрәфиндән долдурулан аттестасија в
синин структуру коллектив үзвү вә ја бүтөвлүкдә кол
тив гијмәтләндириләркән истифадә едилән көстәричи
системи илә габагчадан мүәјјән олунмушдур.

Аттестасија вәрәгәсинин, мәсәлән, ашағыдакы стру
ру ола биләр: аттестасијадан кечәнин сосиал демогр
көстәричиләри (чинси, јашы, тәһсили, ихтисасы); мүхт
фәаллыг нөвләринин көстәричиләри, онларын дәрәчәс
тәсвири вә һәр көстәричи үзрә гијмәтләндирмә кодлары

Белә бир методика експерт гијмәтләндирмәсини с
ләрин тәһлили әсасында (мәсәлән, јазылы характерис
лар) вә ја мүшаһидә методуну тәтбиг етмәк јолу илә,
сән тәдгигат објекти бүтөв бир коллективдән ибарәт о
да (мәсәлән, коллективин ичласында) һәјата кечирмәј
кан верир.

Тәдгигат планында аттестасијанын мәгсәди обје
ме'јарлара әсасән мүхтәлиф груп респондентләри ај
вә тәдгигат олунан проблеми респондентләрин өзлә
вердикләри гијмәтләрин експерт гијмәтләри илә мүт
әсасында тәһлил етмәкдән ибарәтдир.

Експерт гијмәтләндирмәси методундан ахтарыш вә сынаг әдгигатларында тәһлилин објекти, предмети һаггында илкин мә'луматлары алмаг, әсас тәдгигатын һипотеза вә мәсәләләрини дәгигләшдирмәк, експеримент кечирилмәси шәртләринин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн вә експериментин сәмәрәлилији ијмәтләндирилдикдә кениш истифадә едилир.

3. Експерт гијмәтләринин валидлик амилләри

Експертләрин чаваб вермәли олдуглары тәләбләр тәдигатын мәгсәд вә вәзифәләриндән әһәмијјәтли дәрәчәдә сылыдыр. Лакин онун һансы сәвијјә дашыдығындан асылы олмајараг сәриштәлилијин (експертизада иштнрак етмәк үчүн јарарлылығын) ашағыдакы чәһәтләрнни көстәрмәк лар:

— пешә сәриштәлилији — експертин һәмин саһәдә мә'луматлылыг дәрәчәси, експертиза објекти һаггында кифајәт гәдәр ајдын анлајыш јаратмаг бачарығы;

— гијмәтләрин мәзмунуну ачмаг, ону башга мүтәхәсисләрин баша дүшә биләчәји шәклә сала билмәк бачарығы;

— өз мүлаһизәләрини әсасландыра билмәк, башгаларын рә'јини динләмәји вә лазым кәләрсә өз фикринә дүзәиш вермәји бачармаг.

Валидлик, јә'ни експертләрин мүлаһизәләринин газанығы е'тимад, тәбии шәкилдә експертләрин сәриштәлилииндән вә һәлл едилән мәсәләнин чәтинлијиндән асылыдыр. ир чох сәбәбләр үзүндән експерт өз јарадычы вә интелектуал потенсиалыны һәјата кечирмәк игтидарында олмаја иләр. Бу сәбәбләрдән бә'зиләрини вә онлары арадан галырмаг јолларыны көстәрәк.

1. Мүлаһизәни онун мәнбәји илә ејниләшдирмәк инсаын инсан тәрәфиндән гавранылмасынын тәбии компонендир. Експертләр арасында билаваситә әлагәләр олмадыға, о, әһәмијјәтли дәрәчәдә арадан галдырылыр. Лакин, кәр груп әјани, билаваситә гаршылыглы тә'сир режиминдә шләјирсә, онда групу елә тәртиб етмәк лазымдыр ки, она ир-бирини јахшы таныјанлар, мүдир вә онун табелијиндә ланлар дахил олмасын. "Танынмыш" адамлары група дахил тмәк јалныз онун бүтүнлүкдә јүксәк дәрәчәли мүтәхәссисәрдән ибарәт олдуғу һалда мәгсәдәујғундур.

2. Мәркәзәгачан тәзјиг адамларын әксәријјәтинә хас лан өз мүлаһизәләрини битәрәф мөвге истигамәтиндә дәјиширмәк хүсусијјәтиндән ирәли кәлир. Мүәјјән едилмишдир

ки, експертин өз сәриштәлилијинә вердији гијмәт нә гә
јүксәк оларса, сөјләнилән фикирләрин сабитлији бир о
дәр чох олур. Експертләрин гијаби, васитәли гаршылы
әлагәләрә кечмәси өз-өзлүјүндә мәркәзәгачма тәзјиги
јаранмасыны истисна етмир. Лакин бә'зи информасија т
лама үсуллары (кејфијјәтли әкс әлагәли, фәрди әкс әлаг
үсуллар) бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлмәјә имкан верир

3. Експертләр групунун танынмыш лидер олмајан
ләриндә һаким мөвге тутмаг чәһдләри јарана биләр ки,
да потенсиал мүнагишә мәнбәјидир. Лидерлијә чох ме
мејли олан експертләри билаваситә гаршылыглы әлагә
жимли сорғулара чәлб етмәкдән чәкинмәк лазымдыр.

4. Експертләрин әксәријјәтинә објектлә танышлыг
гијмәтләри мүәјјәнләшдирмәјин илкин мәрһәләләри
формалашан рә'јләрин сәбатсызлығы сәчијјәвидир. Бу
сөјләнилән јеткинләшмәмиш фикирләр башгалары тәрәф
дән көзләнилән бир тәлгин кими гавраныла биләр. Бири
мәрһәләдә експертләрин информасија мәнбәләриндән
рнд олунмасы тә'мин едилмәлидир.

Експерт сорғусунун тәтбигиндә ашағыдакы сәһвләр
чәтинликләр ортаја чыха биләр:

- експертизанын мәгсәдләринин мүәјјәнләшдирил
синдә ајдынлығын олмамасы. Бу мәгсәдләрин експертлә
имканларына, истифадә едилән експертиза кечирмәк тех
касына ујғун олмамасы. Експертләрин сорғусу хүсуси
раг һазырланмыш програмсыз апарылыр;

- експертләрдән сәмәрәсиз истифадә етмәк. Експе
за башга, даһа садә јолла әлдә едилә билән мә'луматы
маг үчүн нәзәрдә тутулмушдур;

- експертләрин сечилмәсинин кифајәт гәдәр әсаслы
мамасы.

Експертлијә намизәд оланларын сәриштәлилијинин
мәтләндирилмәси биртәрәфли характер дашыјыр (вә ја
мијјәтлә јохдур), бу исә експертләр групуна тәсадүфи ад
ларын дахил олмасына кәтириб чыхарыр:

- сорғуја чәлб едилмиш експертләр експертизаја м
көстәрмирләр. Експертләрин бир һиссәси мә'луматла
тәһриф едилмәсиндә марағлыдыр;

- експертиза васитәләри әввәлчәдән апробасијадан
мәјиб. Суаллар кифајәт гәдәр дәгиг ифадә олунмајыб, о
рын әсас маһијјәти ајдын дејил. Чавабсыз галмыш суа
рын сајы чохдур;

- експертләр експертиза техникасыны тәтбиг етмәкдә нәтинлик чәкирләр;

- мә'луматлар хејли фәргләндијинә, јекчинс олмадығына көрә онларын тәфсириндә вә мүхтәлиф експерт груплардан алынан мә'луматларын мүгајисәсиндә чәтинликләр мејдана кәлир;

- експертизанын кедишиндә хејли кәмијјәт гијмәтләри алыныр, лакин онларын әсасландырылмасына диггәт јетирилмир. Алынмыш мә'луматларын изаһ едилмәсиндә чәтинликләр јараныр, орта гијмәтли чаваблар дүз оланлардан чох фәргләнир;

- сорғуну сүр'әтләндирмәјә јөнәлмиш сә'јләр проблемләрин експертләр тәрәфиндән сәтһи тәһлил етмәсинә кәтириб чыхарыр;

- сорғу нәтичәләринин гијмәтләндирилмәсиндә һәддән артыг никбинлик вардыр. Експертизанын нәтичәләри дикәр објектив мә'луматларла тәсдиг едилмир.

Сосиолоғун јухарыда көстәрилмиш мүмкүн сәһв вә чәтинликләрдән хәбәрдар олмасы експерт сорғусуну елә планлашдырмаға вә тәтбиг етмәјә имкан верир ки, сосиоложи мә'луматлары топламағын бу үсулунун ән јүксәк сәмәрәлилији әлдә едилә билсин.

XXII фәсил

СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТЛАРДА ЕКСПЕРИМЕНТАЛ МЕТОД

Сосиолокијада експеримент — сосиал објектин бә'зи идарә вә нәзарәт олунан амилләрин (дәјишәнләрин) тә'сири нәтичәсиндә фәалијјәт вә давраныш көстәричиләринин кәмијјәт вә кејфијјәтчә дәјишмәси һагда мә'лумат алмаг үсулудур.

Сосиоложи тәдгигатда експертләрин методоложи әсасыны сосиал детерминизм консепсијасы тәшкил едир. Буна көрә дә експериментал методун әсас нәзәри проблеми тәдгиг олунан сосиал һадисәни детерминасија едән әһәмијјәтә малик дәјишәнләри ајырмагдан ибарәтдир. Бу дәјишәнләрә тә'сир көстәрмәк вә сәбәб-нәтичә асылылыгларыны тәдгиг етмәклә тәдгигатчы һәмин һадисәнин детерминасијасы структуруну вә ајры-ајры дәјишәнләрин ролуну ајдынлашдыра биләр.

Əкәр тәбиәтшүнаслыгда апарылан тәчрүбә сынаг објектинә көстәрилән тә'сир, адәтән, експериментин өзүнүн вахт чәрчивәси илә мәһдудлашырса, сосиал објект үчүн тә'сирин заман е'тибарилә мәһдудлашдырылмасынын бу, олдугча вачиб шәрти јеринә јетирилмир. Сосиал објектин сәбәбијјәт дәјишәнләринин олдугча узун сүрән мүддәт әрзиндә көстәрдији тә'сири топлајан јаддашы вардыр ки, бу да објектә тә'сир үзәриндә нәзарәтин вә бунунла да сосиал експериментин имканларыны хејли мәһдудлашдырыр.

Сосиолокијада експериментин дикәр хүсусијјәти сосиал һадисәләрин сәбәбијјәт асылылығынын кејфијјәтчә даһа јүксәк дәрәчәдә мүрәккәб олмасындан ибарәтдир ки, бу да өзүнү, һәр шејдән әввәл, тәбиәтшүнаслыгда апарылан тәчрүбәләрә нисбәтән дәјишәнләрин сајынын әһәмијјәтли дәрәчәдә јох олмасында көстәрир. Башга сөзләрлә, сосиал експериментдә детерминасија мәканы чох өлчүлүдүр, бу исә сәбәбијјәт асылылыгларыны "халис шәкилдә" ајырмаға вә демәли, експериментин һәлл едәчәји мәсәләнин гојулушуну сон дәрәчә чәтинләшдирир.

Сосиал информасија алмаг методу кими експериментин фәргләндиричи хүсусијјәти һәм дә ондан ибарәтдир ки, онун кечирилмәси тәдгиг едилән һадисәләр арасында сәбәб-нәтичә әлагәләринин олмасы вә ја һәр һансы коллектив ја да фәрди фәалијјәт механизминин характери һаггында нәзәри вә тәчрүби биликләр әсасында мәнтиги јолла алынмыш һипотезанын ишләниб һазырланмасыны вә гојулушуну тәләб едир.

1. Експериментал дәјишәнләр

Һипотезанын гурулмасы вә онун јохланмасынын планлашдырылмасы, һәр шејдән әввәл, сосиал објектин давранышыны детерминасија едән дәјишәнләр системинин тәсвир олунмасыны тәләб едир. Əкәр сосиал објект һаггындакы биликләр мәһдуддурса вә дәјишәнләрин структуруну ајырмаг олмурса, онда експериментин кечирилмәси мәгсәдәујғун дејил.

Тә'сирин истигамәти вә интенсивлији, сосиолог тәрәфиндән әввәлчәдән һазырланмыш програм үзрә тә'јин едилән дәјишән, идарә олунан дәјишән адланыр. Əкәр бу интенсивлијин кејфијјәт вә кәмијјәт дәјишмәләри, һәмчинин онун тә'сир истигамәти сосиолог тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш һүдудлар дахилиндә керчәкләшдирилирсә, һә

интенсивлик нәзарәт алтында сахланан сајылыр. Сосиолог тәрәфиндән идарә олунан вә нәзарәт алтында сахланан дәјишән, сәрбәст дәјишән адланыр.

Сәрбәст дәјишән експериментал, тәчрүби амил (експериментал дәјишән) кими көстәрилир. Бу, верилмиш објект үчүн сосиологун дахил етдији јени амил вә ја мүшаһидә едилән објектин сосиолог тәрәфиндән идарә олунан вә нәзарәт алтында сахланылан амилләриндән бири ола биләр.

Мәсәлән, әкәр тәдгигат апарылмамышдан әввәл мүәссисәдә ишәмузд әмәк һагты олмамыш вә сосиолог мүдиријјәтин көмәји илә ону тәтбиг етмишсә, бу, һәмин објект үчүн јени, сәрбәст дәјишән кими чыхыш едән амил олачагдыр.

Лакин, әкәр мүәссисәдә ишәмузд әмәкһагты артыг тәтбиг олунурса вә сосиолог јалныз онун үсулуну дәјишдирмәји тәклиф етмишдирсә, онда да бу сәрбәст дәјишән олачагдыр. Фактын өз-өзлүјүндә әввәлләрдә мөвчуд олмасына бахмајараг, сосиолог онда өлчүлә билән дәјишиклик јаратмыш вә бунунла да ону експериментал амилә чевирмишдир.

Дәјишмәси сәрбәст дәјишән тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилән амил асылы дәјишән адланыр.

Ишәмузд әмәкһагтынын тәтбиг едилмәси, адамларын әмәјә мүнасибәтинин дәјишмәсинә тә'сир көстәрәр, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына кәтириб чыхарар, адамларын марагларыны үмуми вә ихтисас тәһсили истигамәтинә јөнәлдәр, коллективдә олан мүнасибәтләри дәјишдирә (ону бирләшдирәр, коллектив үзвләриндә башгасынын көрдүјү иш үчүн мәс'улијјәти артырар) виләр вә с. Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы, групун бирлији, тәһсил алмага јөнәлишлик вә с. бүтүн бунлар бурада асылы дәјишән кими чыхыш едир.

Тәдгигат објектини тәшкил едән амилләр сырасындан бу вә ја дикәринин асылы вә ја сәрбәст дәјишән кими сечилмәси, тәдгигатын һипотезасы (нәји ајдынлашдырмаг нәзәрдә тутулур), објектин тәтбиги вә маһијјәти (нә өлчүлү) илә мүәјјән олунур.

Мәсәлән, әкәр һипотезада тәһсил сәвијјәсинин јүксәлмәсинин әмәк мәһсулдарлығынын артмасына кәтирәчәји иддиа едилирсә, тәһсил сәрбәст (експериментал), әмәк мәһсулдарлығы исә асылы дәјишән олачагдыр.

Сәрбәст дәјишән експериментдә нисбәтән мүстәгил вә сосиал објектә мәһз өзүнәхас тә'сир көстәрән амил олмалыдыр. Буна көрә дә бүтүн сосиал објектләрә хас олан вә јалныз харичи тәзаһүрүнә көрә дәјишән һәр һансы бир хүсусијјәт сәрбәст дәјишән ола билмәз. Бу чүр "дәјишән" експери-

мент үчүн јарамыр, чүнки ону принсип е тиоарыю нети
етмәк вә ја "зәифләтмәк" мүмкүн дејил. Дикәр тәрәфд
мүхтәлиф шәртләрин тә'сириндән дәјишән, лакин өзү со
ал објектә сабит вә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмәјән тама
лә тәсадүфи бир амил дә сәрбәст дәјишән ола билмәз.

Бир там кими чыхыш едән сосиал објектин мүәјјән
рактеристикалары (мәсәлән, коллективин бирлији, колл
тив фәалијјәтин структуру, идарәетмә типи) вә ја билава
тә објектлә бағлы олмајан бә'зи дәјишәнләр (мәсәлән, к
лектив тә'сир үсуллары, һәвәсләндирмә вә чәза, коллек
вин фәалијјәтинин физики шәртләринин мүхтәлиф аспе
ләри, коллектив фәалијјәтин мәзмуну вә с.) сәрбәст д
шән кими көтүрүлә биләр.

Објектив характеристикалары өјрәниләркән, о, бир
кими нәзәрдән кечирилир вә мәсәлә тамы тәшкил е
елементләрдән биринин ја харичиндә ја да дахилиндә
верән дәјишикликләрин онун өзүнә һансы тә'сири көст
мәсиндән ибарәтдир. Адәтән, фәалијјәтин структур хар
теристикалары (мәһсулдарлыг, сәмәрәлилик, өјрәнилм
јарарлылыг вә с.) асылы дәјишән кими көтүрүлүр.

Структур дәјишәнләри фәалијјәт дәјишәнләринә тә'
көстәрән сәрбәст дәјишәнләр кими дә нәзәрдән кечир
биләр. Мәсәлән, коллектив бирлијинин онун фәалијјәти
сәмәрәлилијинә һансы тәрзлә тә'сир көстәрдијини өј
мәк олар. Коллективин бир там кими тәһлили заманы о
үзвләринин фәрди характеристикалары да һәмчинин,
бәст дәјишән ола биләр. Белә ки, фәрди мотивасија
коллективин мәһсулдарлығына нә тәрздә тә'сир көстәрд
ни вә ја фәрди јөнәлишлик вә рә'јләрин охшарлығы
коллективин бирлијинә нә дәрәчәдә көмәк етдијини нә
дән кечирмәк олар. Нәһајәт, коллективлә билаваситә б
олмајан амилләр дә һабелә, сәрбәст дәјишән ола биләр
амилләрин структур дәјишәнләринә вә ја коллективин
лијјәти илә бағлы олан дәјишәнләрә тә'сири һагғында м
лә гојмаг олар. Мәсәлән, коллективин гаршысында д
мәсәләнин мүрәккәблик дәрәчәсинин коллектив фәал
структуруна, јә'ни онун үзвләри арасында вәзифәләрин
лүнмәсинә нечә тә'сир етдијини тәдгиг етмәк олар.

Коллектив јөнәлишликләр, нормалар, дәјәрләр, рә'
вә онларын мүәјјән харичи вә дахили амилләрин тә'сир
тында дәјишмәси вә с. кими һадисәләри дә арашды
мүмкүндүр. Бунун үчүн експериментдә фәрди тәзаһү
тәдгиг едилир, лакин онлар бир там кими көтүрүлмүш

ектив нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирилир. Бу чүр харак-
еристикалар гејри-ашкар сәчијјә дашыдығындан, јә'ни би-
авасите ашкар олунмадығындан тәдгигатчы онларын дәјиш-
әсини изләмәк үчүн истифадә едәчәји әламәтләр системи-
и әввәлчәдән мүәјјән едир.

Експериментә башларкән мүтләг онун апарылдығы шә-
аит, һәјата кечирилмә шәртләри нәзәрә алынмалыдыр,
үнки бу шәртләр тәдгиг едилән сосиал објектин вәзијјәти-
ә вә ја фәалијјәтинә бирбаша вә ја васитәли тә'сир көстә-
әр вә бунунла да нәзарәтсиз експериментал дәјишән кими
ыхыш едә биләр.

Шәртләрин өзү ја сәрбәст дәјишән олдуга, ја да һәр
ансы бир шәкилдә сәрбәст дәјишәнлә гаршылыглы тә'сир-
ә олдутда, һәмин шәртләр өз тә'сирини билаваситә көстә-
ир. Истеһсал фәалијјәти шәртләринин (иш јеринин темпе-
атуру, ишыгландырма дәрәчәси, аваданлығын јерләшдирил-
әси вә с.) ишдән разылыг дәрәчәсинә тә'сиринин өјрәнил-
әси буна мисал ола биләр.

Әкәр шәртләр сәрбәст дәјишәнлә билаваситә гаршы-
ыглы тә'сирдә олмурса вә өзләри дә сәрбәст дәјишән де-
лсә, лакнн бунунла белә тәдгиг олунан сосиал објектин
әзијјәтинә вә ја фәалијјәтинә тә'сир көстәриләрсә, һәмин
әртләрин тә'сири васитәли олур. Мәсәлән, ишин характе-
инин фәһләләрин өз истеһсал фәалијјәтиндән разылыг дә-
әчәсинә тә'сирини өјрәнәркән (сәрбәст дәјишән ишин ха-
актеридир), аваданлығын сәмәрәсиз сурәтдә јерләшдирил-
әси вә ја вентилјасијанын јарарсыз олмасы кими шәраитин
илләрини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Гүсурсуз експеримент кечирмәк үчүн тәләб олунан
әрт, експеримент иштиракчыларынын онун кечирилмәсин-
ән хәбәрсиз олмаларыдыр. Бу онунла баглыдыр ки, експе-
имент иштнракчылары тәрәфиндән өз вәзијјәтләринин
үсусилијинин" дәрк едилмәси идарә олунмаз, нәзарәтсиз
спериментал дәјишән кими чыхыш едәр вә експеримен-
н нәтичәләрини дәјишдирә биләр.

Сәрбәст дәјишән елә сечилмәлидир ки, ону асанлыгла
үшаһидә етмәк вә ја өлчмәк мүмкүн олсун.

Сәрбәст дәјишәнин кәмијјәт өлчүсү онун тә'сиринии
тенсивлијинин вә ја мүддәтинин мигдарча мүәјјәнләшди-
лмәсини нәзәрдә тутур. Кејфијјәт гијмәтләндирмәси ја бу
јишәнин експериментдә олуб-олмамасынын мүәјјәнләш-
рилмәсини, ја да ејни бир дәјишәнин асанлыгла фәрглән-
рилән кејфијјәтләринин дахил едилмәсини нәзәрдә тутур.

Групларын дахранышыны бу груплары ... дерләрин олуб-олмамасы бахымындан гијмәтләндирәрәк ...
гајисә етмәк вә ја група мүхтәлиф мәсәләләри онлары ...
биг едилән мәнтиги әмәлијјатларын типләри бахымын...
гијмәтләндирәрәк тәгдим етмәк олар.

Експеримент објектинин характеристикаларынын ... чүлмәси исә даһа чәтин мәсәләдир. Сосиоложи тәдгиг... һипотеза адәтән билаваситә мүшаһидә олуна билмәјән д... шәнин мөвчудлуғуну нәзәрдә тутур. Бу чүр дәјишән... мисал олараг јөнәлишликләри, мотивасијалары, һәр һа... шәхси характеристикалары, дәјәрләрн, нормалары в... көстәрмәк олар. Бу дәјишәнләри дахил едән һипотез... һәмишә принсип е'тибарилә јалныз билаваситә јохлан... биләр, јә'ни бу јохлама, һипотезалардан чыхарыла б... мүшаһидәси мүмкүн нәтичәләрә әсасланачагдыр. Буна ... дә тәдгигатчыларын истифадә етдији дәјишәнләр мүша... олунан вә һәмин дәјишәнләрин мә'руз галдығы дәјиш... ликләр һагғында фикир сөјләмәјә әсас верән көстәрич... системиндә мүмкүн гәдәр даһа дәгиг мүәјјәнләшдирилм... дир. Адәтән бу чүр гејри-ашкар дәјишәнләрин өлчүл... үчүн мүхтәлиф шкала вә ја тестләр тәтбиг олунур ки, ... рын васитәсилә алынан гијмәтләр һәмин дәјишәнләрдә ... верән дәјишкәнликләрин характери вә истигамәти һагғ... нәтичә чыхармаг үчүн әсас олур.

Сәрбәст дәјишәнин (експериментал амилин) тәдгиг... лән сосиал објектә көстәрдији тә'сирин характерини ... күн гәдәр халис шәкилдә үзә чыхармаг үчүн тәдгигатч... сиал објектин өзүнүн вәзијјәти үзәриндә нәзарәти, ... мөвчуд олма шәраитини вә сәрбәст дәјишәнин тә'си... вердији мүәјјәнләшдирилән чаваблары нәзәрә алмалыд...

Сосиал објектин характеристикаларынын јалныз асыл... јишәнин әламәтләри кими сечилмиш оланларына дәјишмә... каны вермәклә, бүтүн галанларыны сабит сахламаг лазымд...

Експериментин конкрет сосиоложи тәдгигатда с... информасија алмаг методу кими тәтбиг едилмәси ш... риндән бири онун јенидән апарыла билмәси, јә'ни т... олунмаг имканындан ибарәтдир. Бу, јалныз мүшаһидә ... тини тәшкил едән амилләрин ајрылмасыны вә тәсвирин... јил, һәм дә објектин мөвчуд олма вә експериментин ... рилмә шәртләрнин мүмкүн гәдәр даһа чох долғун тәс... ни, о чүмләдән експеримент иштиракчыларынын реа... ларынын гејдә алынма үсулларынын тәсвиринн тәләб е...

Әкәр бүтүн амилләрин ајрылмасы вә онлара нәзарәт едилә билмәси тәдгигатын дәгиглијини јүксәлдирсә, експериментин кечирилмә шәртләринин там тәсвири онун нәтиәләринин е'тибарлығыны артырмыш олур.

Сосиал експериментин апарылмасына јөнәлмиш әсас тәләбләр бунлардан ибарәтдир: а) мүшаһидә објектинин ону тәшкил едән амилләр системи дахилиндә тәсвири (мәсәлән, әмәк функсијаларынын мүәјјән бөлүшдүрүлмәси апарылмыш, һәр бирисинин әлдә етдији мүәјјән ихтисас сәвијјәси, мүәјјән чинс-јаш структурлу беш нәфәрдән ибарәт, һансыса аваданлыгла, һансыса бир мәһсул истеһсал едән, үзвләри арасында мүәјјән мүнасибәтләр системинә малик вә с. истеһсалат бригадасы); б) тәдгигат објектинин мөвчудлуг шәртләринин тәсвири (истеһсалат саһәси, типи, әмәк шәраити вә с.); в) һипотезанын ифадә едилмәси (мәсәлән, әмәкһаггынын јени өдәниш системи әмәк мәһсулдарлығыны артырачагдыр); г) ифадә олунмуш һипотезанын мәфһумларынын мүәјјән едилмәси (мәһсулдарлығын мәһсулун кәмијјәти, онун кејфијјәти васитәсилә, аваданлығын көһнәлмәси вә с.); ғ) сәрбәст дәјишәнин ајрылмасы (мүкафатландырма системинин); д) асылы дәјишәнин ајрылмасы (бригаданын үмуми әмәк мәһсулдарлығы); е) спесифик шәртләрин тәсвири (заман, мәкан вә с.)

2. Експериментин нөвләри

Тәдгиг едилән објектләрин характеринә көрә експериментләр *игтисади, педагожи, һүгуги, естетик* вә башгаларына бөлүнүр. Бу експериментләрин бир-бириндән фәрги инсанын ичтимаи фәалијјәтинин мүәјјән саһәләринин өзүнә хас хүсусијјәтләрә малик олмасы илә шәртләндирилир. Мәсәлән, игтисади експеримент дедикдә, сосиолокијада игтисади шәраитин конкрет дәјишмәләринин инсанларын шүуруна, онларын марагларынын дәјишмәсинә билаваситә тә'сиринин тәдгиг олундуғу експеримент баша дүшүлүр.

Гаршыја гојулмуш мәсәләнин хүсусијјәтинә көрә експериментләр елми-тәдгигат вә практики експериментләрә бөлүнүр.

Елми-тәдгигат експериментинин кедишиндә, өзүндә јени, лакин, һәләлик өзүнүн кафи тәсдигини тапмамыш вә ја һәлә һеч сүбут едилмәмиш елми сәчијјәли мә'луматлар дашыјан һипотеза јохланылыр.

Практики експеримент өзүндә сосиал мүнасибәтләр
һәсиндә бир чох тәчрүбә апармаг просесләрини чәмләш
рир. Практики експериментин кедишиндә јениликләрин
јылмасы һаггында мәсәләнин јалныз бунун конкрет шәр
үчүн дә доғрулуғу тәсдиг олундугдан сонра, һәлл едилмә
ни тә'мин етмәк мәгсәди илә јерли шәраитин хүсусиј
үзә чыхарылыр.

Експериментләрин елмн-тәдгигат вә практики експе
ментләрә бөлүнмәси шәртидир, чүнки, бир чох һалла
практики експеримент елми сәчијјә дашыјан јени мә'лум
лар алмаға имкан верир. Елми експеримент исә ичтимаи
јатын бу вә ја дикәр саһәсндә төвснјәләрлә нәтичәләни

Һипотезанын сүбутунун мәнтиги структуруна көрә е
периментләр паралел вә ардычыл олур.

Паралел експеримент дедикдә тәркнбиндә һәм тәч
би, һәм дә нәзарәт групларынын олдуғу вә һипотезанын
бутунун ејни заманда ики мүшаһндә објектинин (тәчрүби
нәзарәт) вәзијјәтләринин мүгајисәсинә әсасландығы тә
ғат баша дүшүлүр.

Тәдгигатчынын сәрбәст дәјишән васитәсилә тә'сир к
тәрдији, јә'ни тәчрүбәнин апарылдығы груп експеримен
груп адланыр.

Өлчүләринә вә тәдгиг едилмәли олан дикәр харак
ристикаларына көрә експериментал груп илә ејни олан
експериментал дәјишмәләрин тә'сиринә мә'руз галма
(јә'ни експериментин апарылмадығы) груп нәзарәт групу
ланыр. Нәзарәт групунун јарадылмасынын үч методу к
дыр: гоша сечмә, тезликли бөлмә вә рендомизасија (ваһ
ләрин тәсадүфи сечим принсипи үзрә сечилмәси).

Гоша сечмә методу апарылачаг експериментал тәдгі
објектинин әламәтләрдән биринин олуб-олмамасы
фәргләнән (әмәк мәһсулдарлығы А әламәти) мүшаһндә
һидләри чохлуғу кими (мәсәлән ичәрисиндән һипотеза
хымындан әһәмијјәтли олан мүвафиг әламәтләрә көрә
ејни групун сечиләчәји адамлар) нәзәрдән кечирилмәс
дән ибарәтдир.

Сечмәнин илк нишанәси адамлар чохлуғунун әлам
ләрдән бири үзрә, мәсәлән, чинсә көрә ики јарымчохл
бөлүнмәсидир. Бундан сонра јарымчохлугларын бирин
бир фәрд сечилир вә дикәр јарымчохлугдан онун үчүн б
ға бир әламәтә, мәсәлән, јаша көрә тај тапылыр.

Сечилмиш фәрдләр һәмин әламәтә вә елементләри
сајына көрә бир-биринә бәрабәр олан ики јенн јарымчох

н елементләри олур. Башга јарымчохлугда тајы тапылма-
н адамлар сонракы тәдгигатдан кәнар едилир. Ејни әмәлиј-
т һәр јени дәјишән үзрә јенидән јаранан јарымчохлутлар
лә апарылыр. Тәбиидир ки, таразлашдырылма нә гәдәр чох
јда дәјишән үзрә апарылырса, групллар бир о гәдәр чох
чилир. Тәдгигатчы диггәт јетирмәлидир ки, сечмәнин со-
унда групун өлчүләри репрезентативлик (тәмсил едә бил-
эк) тәләбләринә чаваб версин.

Тезликли бөлмә методу елә бир чохлугун јарадылма-
ындан ибарәтдир ки, бу чохлут тәдгиг едилән објектин тәч-
үбәчини марагландыран әламәтләрә көрә (мәсәлән, чинс,
ш, пешә, миллијјәт вә с.) модели ола билсин. Нәтичәдә ја-
нмыш групллар илкин чохлугу гоша сечмә нәтичәсиндә ол-
тундан даһа адекват, там ујғунлугла моделләшдирилир.
акин әламәтләрин фаизләр үзрә "ујғунлашдырылмасы"
росесинин өзү кифајәт гәдәр әсасландырылмамыш вә тә-
б олунан објективлији тә'мин етмәјән сајыла биләр.

Нәзәри-еһтимали анлајышлара әсасланан сечкили ја-
ымчохлуглар, формалашдырмаг методу олан рендомизасија
һа чох әсасландырылмыш методдур. Рендомизасијанын
тбиги тәләб едир ки, јарымчохлугун әсас өлчүләри бөјүк
әдләр гануну тә'сиринин тәзаһүрү үчүн кифајәт гәдәр бө-
к (300 нәфәрдән аз олмајараг) олсун.

Експериментал вә контрол групларын гоша-гоша сечмә
ја тезликли бөлмәнин рендомизасија илә бирләшдирил-
оси јолу илә јарадылмасы експериментин ән јүксәк дәгиг-
јини тә'мин едир. Таразлашдырылмыш (бәрабәрләшдирил-
иш) групллар көтүрүлүр вә һәр бир шәхс тәсадүфи гајдада
әсадүфи әдәдләр чәдвәли үзрә) јенидән формалашдыры-
н ики групдан биринә јерләшдирилир. Әкәр бу заман екс-
рриментин кедиши вә нәтичәләринә тә'сир көстәрә билә-
к һәр һансы бир әһәмијјәтли амил нәзәрдән гачырылыр-
, бу амилә малик олан шәхсләрин тәсадүфи пајланма га-
нуна көрә һәр ики група тәгрибән бәрабәр сајда дүшәчә-
нәзәрдә тутулур.

Експеримент башланмамышдан әввәл експериментал вә
нтрол групларда һипотезанын јохланылмасы үчүн лазым
ан бүтүн амилләрин (әмәјин үмуми вә фәрди мәһсулдар-
гынын, ихтисас сәвијјәсинин, групдахили вә групларара-
мүнасибәтләрин, груп үзвләринин јөнәлишлик вә дәјәр
мтләшмәси үнсијјәтләринин вә с.) өлчүлмәси апарылыр.

Експериментал групда амилләрин өлчүлмәси сәрбәст
јишәнин тә'сириндән әввәл вә сонра јеринә јетирилир.

Әкәр тәдгигатчынын бир контрол групу вардырса, онда
групда да амилләрин өлчүлмәси сәрбәст дәјишәнин е
риментал група тә'сириндән әввәл вә сонра апарылыр.
периментал тәдгигат нәтичәләринин хүсусилә дәгиг ол
тәләб едилдији һалларда ики там охшар, ејни нәзарәт
көтүрүлүр вә бунларын бириндә амилләрин өлчүлмәси
бәст дәјишәнин тә'сириндән әввәл, дикәриндә исә бу
сирдән сонра јеринә јетирилир.

Ардычыл експериментдә нәзарәт групу олмур. Ејн
груп бурада сәрбәст дәјишән дахил едилмәмишдән
нәзарәт групу кими вә сәрбәст дәјишән нәзәрдә туту
тә'сирини көстәрәндән сонра (вә ја көстәрә биләчәј
сонра) експериментал груп кими чыхыш едир. Белә ол
һипотезанын сүбуту мүшаһидә објектинин мүхтәлиф
лардакы ики һалынын мүгајисәсинә әсасланыр.

Белә вәзијјәт кифајәт гәдәр васитәнин олмамасы
експериментин һазырланмасы вә ја һәјата кечирил
мүддәтләринин гысадылмасы зәрурәти сәбәбиндән ол
тез-тез јараныр.

Јерли вәзијјәтлә бағлы сәһра тәдгигаты үчүн мак
дәрәчәдә тәбии шәраит (истеһсалат мүһити, синиф ота
с.) сәчијјәвидир, онун васитәсилә тәдгиг олунан објек
адәтән, өз ади әлагәләрини сахлајырлар.

Сәһра експериментләри нәзарәт олунан вә тәбии
рүбәләрә ајрылыр. Нәзәрдә тутулур ки, тәдгигатчы с
објекти тәшкил едән амилләрин вә онун мөвчуд олма
раитинин тәсвиринә маликдир вә кәләчәкдә фәрз ед
дәјишикликләрин һипотетик сәбәби кими сәрбәст дәј
һәрәкәтә кәтирир.

Тәбии експеримент дедикдә елә бир тәчрүбә нә
тутулур ки, бурада тәдгигатчы сәрбәст дәјишәни әвв
дән сечмәмиш, һазырламамыш вә онунла експерим
група тә'сир көстәрмәмиш олсун. Тәдгигатчы бунунла
ади кедишинә фәал сурәтдә гарышмајараг, јалныз мү
дә едир вә тәдгиг едилән просеслә ону марагландыран
бәст дәјишән ролуну ојнајачаг ајдын ифадә олунмуш
шиклијин өз-өзүнә баш вермәсини көзләјир. Белә екс
ләр јалныз сәјјар ола биләр.

Тәбии експериментин гүсурлары, мүвафиг шәраит
ранмасынын надирлији вә бу чүр експериментин тәш
нин гаршыдакы мүмкүнлүјү барәдә мә'луматы әввәл
алмагын чәтинлијиндән ибарәтдир. Дәјишәнләрин тәб
латына тә'сир көстәрә биләчәк амилләрин мүәјјәнл

лмәси чәтинлији вә онларла һәр һансы бир әмәлијјат апарылмасынын практик олараг гејри-мүмкүнлүјү дә әсас ҝүрлара аиддир.

Беләликлә, сосиолог әслиндә експериментал тәдгиган һипотезаны јохлајан заман вахт удулмасы кими үстүнјүндән мәһрум олур. Експеримент бүтүнлүклә һадисәлән тәбии ҝедиши инкишафынын јахшы һазырланмыш хүсу- бир мүшаһидәсинә јахынлашыр. Бунунла белә, тәбии сперимент конкрет сосиоложи тәдгигатын, хүсусилә бир х тәбии амилләрин нәзәрә алынмасыны тәләб едән мүккәб ичтимаи һадисәләрин тәдгигаты саһәсиндә олдугча һүм шәртдир.

Лабораторија експерименти һәр һансы бир сүн'и шәрадә апарылан тәдгигатдан ибарәтдир. Сүн'илик бурада онн ирәли ҝәлир ки, мүшаһидә објекти өзүнүн ади, тәбии һитиндән онун давранышыны јүксәк дәгигликлә мүшаһи- етмәјә имкан верән шәраитә кечирилир.

Лабораторија експериментинин кечирилмәсиндә експементал шәраитин јарадылмасы вә онун ндарә едилмәси суси јер тутур. Експериментал шәраит тәбии вә ојун шәити шәклиндә олур. Лабораторија експерименти иштиракусы үчүн бу шәраит, адәтән, хүсуси бир ојун сәчијјәсини шыјыр.

Сәһра експерименти илә мүгајисәдә лабораторија експериментинин һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләри варр. Бу експериментләрин һәр бириндән онларын ҝүввәтли рәфләринин өзүнү даһа чох, мәнфи чәһәтләрини исә, әкнә, ән аз дәрәчәдә ҝөстәрә биләчәји шәраитдә истифадә мәк лазымдыр.

3. Експериментал мә'луматларын ишләнмәси

Експеримент апаран заман тәдгигатчы, адәтән, бир чох хтәлиф мә'луматлар әлдә едир. Онларын тәһлилинә кечмишдән әввәл алынмыш материалын низама салынмасы, ни алынмыш нәтичәләрин тәснифаты вә сырф визуал гијтләндирилмәси мүмкүн вә раһат едилмәси мәсәләсини лл етмәк лазым ҝәлир.

Експериментләрин нәтичәләри адәтән чәдвәл вә ја граик һалында ҝөстәрилир. Мә'луматларын һәчми бөјүк олгда статистик ишләнмә тәтбиг етмәк лазым ҝәлир.

Експерментин дүзҝүн апарылмасы алынмыш нәтичәлән статистик тәһлили методларын адекват тәтбиги илә бир-

ликдә тәчрүбәдә өјрәнилән дәјишәнләр арасында експ
мент кедишиндә ашкар едилмиш әлагәнин тәсадүфи дә
өз тәбиәтинә көрә сәбәб-нәтичә әлагәси олачағыны тә
едә биләр.

Тәдгигатчы експериментин кедишиндә дәјишәнләр сында сәбәб-нәтичә әлагәсини мүәјјән етдикдән вә б дикәр фәалијјәт типинин әсасында јерләшән механизми дыгдан сонра онун гаршысында тапылмыш әлагәнин ек римент чәрчивәсиндән нә гәдәр кәнара чыхмасы, ба сөзләрлә, һәмин әлагәнин мөвчудлут фактынын дикәр јект вә шәраит үчүн нә гәдәр догру олмасы һаггында јараныр.

Бу мәсәләнин һәлли олдутча вачибдир, чүнки алын нәтичәләрин әсассыз олараг експериментал шәраит һү ларындан кәнар јајылмасы инсан фәалијјәти вә давран илә баглы сәһв гәнаәтә кәлмәјә вә јанлыш ганунаујғун ларын чыхарылмасына сәбәб ола биләр. Сосиоложи тә гатын нәтичәләринин үмумиләшдирилмәси проблеминә нечә нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг олар. Сөһбәт, експерим дә тапылмыш әлагә вә ја механизмин нә дәрәчәдә үм сәчијјә дашыдығындан кедә биләр.

Азсајлы експериментләр кечирилдикдә тәдгиг олу әлагәнин јалныз ишарәләмәк, онун мөвчуд олмасыны етмәк вә истигамәтләнмәси һаггында тәхмини фикир се мәк олар. Јалныз, дәфәләрлә тәкрар олунмуш, мүхтә чүр сәрбәст дәјишәнләрин өјрәнилән асылы дәјишәнә сирини нәзәрдә тутан експеримент тәдгиг олунан әлаг маһијјәти һаггында үмумиләшдирилмиш нәтичәјә кәл имкан верә биләр.

Експериментин апарылдығы шәраит тамамилә сүн' бүтүнлүклә тәбиилијә гәдәр дәјишә биләр. Тамамилә ај дыр ки, тәдгигатчынын ајырдығындан башга, бүтүн дәји ләрин тә'сиринин мүмкүн гәдәр нејтраллашдырылдығы бораторијада алынан мә'луматлар јалныз бу чүр шәр адекват ола биләр. Бу һалда експериментин нәтичәләр тәбии шәраитә кечиртмәк олмаз, чүнки бу шәраитдә е нилән асылы дәјишәнә тәдгигатчынын истифадә етдији бәст дәјишәндән башга бир чох дикәр амилләр дә тә көстәрир. Әкәр сөһбәт тәбии шәраитдә јүксәк дәгигл гојулмуш експериментдән кедирсә, ајдындыр ки, апа мыш тәчрүбәләр әсасында алынмыш нәтичәләри бу чүр зијјәтләрин бүтөв бир синфинә аид етмәк мүмкүндүр, ј

урда нәтичәләрин үмумилик сәвијјәси лабораторија експериментиндәкиндән јүксәк олачагдыр.

Експериментал сурәтдә өјрәнилән мүшаһидә објектләи һәмишә бүтүн мүмкүн вариантларын јалныз бир гисми олачагдыр. Әкәр тәдгигат кедишиндә онларын әсас характеистикалары дәјишдирилирсә, експериментал јолла алынмыш нәтичәләрин адекват олачагы вәзијјәтләрин һүдудларыны мүәјјән етмәк олар.

Бу нәтичәләрин експериментал шәраит һүдудларындан кәара шамил едилмәси мүмкүнлүјүнү артырмаг үчүн бөјүк сосиа групун мүһүм хүсусијјәтләринин пајланмасы характеринин кспериментал групда әкс олунмасы зәруридир, јә'ни експериентал груп репрезентатив, тәмсил едә билән олмалыдыр. Експериментал групун репрезентативлији алынмыш нәтичәләрин ашга објектләрә шамил едилмәсини тә'мин едир.

Експеримент апарыларкән, һәтта тәчрүбәли тәдгигатчыын белә сәһвләрдән вә мә'луматларын тәһрифиндән гоунмуш олдуғуна тә'минат вермәк олмаз. Әкәр експеримен-ин гурулмасына даһа әсаслы сурәтдә јанашыларса, бу сәһв ә тәһрифләрин бир гисмини арадан галдырмаг олар. Онлаын дикәр гисми исә, үмумијјәтлә, дүзәлән дејил. Лакин әһвләрин мүмкүнлүјүнүн өзүнүн нәзәрә алынмасы, лазыми үзәлишләр апармаға имкан верир.

Һәр шејдән әввәл, сәһвән, әслиндә һеч дә експеримент олмајан мүәјјән бир вәзијјәт бу чүр адландырыла биләр. аралел експеримент кечирилән заман, мәсәлән, бир завод ригадасында әмәкһаггынын өдәнилмәсини дәјишдирмәк, кәриндә исә олдуғу кими сахламаг олар вә бу заман ашр ола биләр ки, биринчи бригадада әмәк мәһсулдарлығы тмышдыр. Әкәр һәр ики групун бә'зи мүһүм характерискалары нәзәрә алынмазса вә онлар үзәриндә нәзарәт тә'и едилмәзсә, бу чүр вәзијјәтләр һеч бир вәчһлә експериентал ола билмәз.

Експериментал вә нәзарәт бригадалар үзвләринин сајы, фәалијјәт нөвүнә, истеһсалат функсијаларынын бөлүшрүлмәсинә, рәһбәрлик типинә вә ја һипотеза нөгтеји-нәриндән дикәр мүһүм характеристикаларына көрә бәрабәр малыдыр. Әкәр һәр һансы вачиб групун хүсусијјәтләри размашдырылмырса, онлары мүәјјән бир үсулла нејтралшдырмаға, гејд етмәјә вә нәтичәләр тәһлил едилән заман зәрә алмаға чалышмаг лазымдыр.

Сосиолог бүтүн бунлары јеринә јетирә билмәдији һалда онун јаранмыш вәзијјәти експериментал адландырма-

ға вә мәһсулдарлығын дәјишмәсини әмәкһаггынын өдән-
мәси системинин дәјишмәси илә изаһ етмәјә һаггы јохд
чүнки мәһсулдарлығын дәјишмәсинә әмәкһаггынын өдән
мәсинин дәјишмәси дејил, һәр һансы бир дикәр тәсаду
амил сәбәб ола биләр. Тәдгигаты експериментал адланд
мамышдын әввәл тәдгигатчы бунун үчүн әсасын олуб-ол
дығыны, башга сөзләрлә, зәрури шәраит јарадыб-јаратмад
ғыны вә өлчмә илә нәзарәтин лазыми сәвијјәсини тә'м
едиб-етмәдијини мүәјјәнләшдирмәлидир.

Һипотезаны ифадә едән заман вә үмуми фәрзијјәд
операсионал дәјишәнләрә кечдикдә јүрүдүлән мүһакимә
рин мәнтиги илә бағлы олан сәһвләрә јол верилә биләр.

Тапылмыш механизм вә әлагәләр һипотеза ифадә е
лән заман сәһвән үмумиләшдиричи сәбәб кими мүәјјәнл
дирилә биләр. Бу, адәтән, аз мә'лум олан һадисәләр ө
ниллдикдә баш верир вә бу заман експериментдә алынм
мәнфи нәтичәләр мүшаһидә објектинин нәзәри модели
һазырланмасына мүсбәт тә'сир көстәрир, чүнки онлар
мин механизм вә әлагәнин баш верән просесләри шәртл
дирмәдијинә шәһадәт едир.

Һипотетик әлагәнин мүәјјәнләшдирилмәсиндән о
емпирик көстәричиләринин тәсвиринә кечдикдә дә сәһв
мәк мүмкүндүр. Дүз сечилмәмиш көстәричиләр експе
ментин нә дәрәчәдә әсаслы кечирилмәсиндән асылы ол
јараг ону тамамилә дәјәрсизләшдирир. Вәзијјәтин һәм е
перимент иштиракчылары, һәм дә тәдгигатчы тәрәфин
субјектив гавранылмасы илә бағлы сәһвләр дә мүмкүн
Тәчрүбәчијә чох вахт тәдгиг едилән дәјишәнин тә'сир
һәддән чох шиширтмәјә мејл хас олур вә бу, һәр бир и
мә'налы фактын тәдгигатчы тәрәфиндән онун үчүн а
олунан истигамәтдә изаһ едиләчәји еһтималыны јарадыр.

Експериментал групун үзвләри дә вәзијјәти субјек
изаһ едә биләрләр: онлар експериментал вәзијјәтин мүә
чәһәтләрини тәчрүбәчинин тәсәввүр етдијн кими дејил,
ләринин јөнәлишликләринә ујғун олараг гавраја биләр
Вәзијјәтин ғавранылмасында бу чүр фәргләрин олма
әкәр експеримент планлашдырылан заман бу нәзәрә ал
маса, нәтичәләрин тәһлили кедишинә мүтләг өз тә'сир
көстәрәчәк вә онларын е'тибарлылығыны азалдачагдыр.

Нәзарәтин зәифләмәси вә експериментин "тәмизл
дәрәчәсинин азалмасы, әлавә дәјишәнләрин вә ја тәсад
амилләрин експеримент гуртарандан сонра нәзәрә алын
сы вә ја гнјмәтләндирилмәси мүмкүн олмајан тә'сир көс

әк имканыны артырыр. Бу өз нөвбәсиндә чыхарылмыш нәтичәләрин е'тибарлылығыны хејли дәрәчәдә азалдыр.

Кифајәт гәдәр тәчрүбәси олмајан тәдгигатчыны статистик методларын тәтбиги илә бағлы тәһлүкә көзләјир. О, тәдгигатын вәзифәсинә мүвафиг олмајан методлары тәтбиг едә биләр., Бу еһтимал һәм експериментал групун јарадылмасына, һәм дә нәтичәләрин тәһлили үсулуна аиддир.

Сосиолокијада експериментин тәтбиги тәбиәтшүнаслыгда апарылан експериментләрә хас мүкәммәллијә наил олмаға манечилик јарадан бир сыра чәтинликләрлә бағлыдыр, чүнки тәбиәтшүнаслыгдан фәргли олараг, бурада тәдгиг едилән објектдән кәнарда мөвчуд олан әлагәләрин тә'сирини арадан галдырмаг, лазыми нәзарәти һәјата кечирмәк, експериментин кедиши вә нәтичәләрини олдуғу кими тәкрар етмәк мүмкүн дејилдир.

Сосиолокијада апарылан експеримент билаваситә конкрет шәхсијјәтә тохунур, бу исә бир сыра етик проблемләри мејдана чыхарыр, експериментин тәтбиг едилмә һүдудларыны даралдыр вә тәдгигатчыдан јүксәк мәс'улијјәт тәләб едир.

XXIII фәсил

ЕМПИРИК МӘ'ЛУМАТЛАРЫН ИШЛӘНМӘСИНИН СТАТИСТИК МЕТОДЛАРЫ

Сосиологун һәмишә гаршылашдығы емпирик материал, сосиоложи тәдгигат просесиндә алындығы шәкилдә чәтинликлә нәзәрдән кечирилир вә билаваситә нәзәри тәһлил үчүн јаранмыр. Илкин мә'луматларын мәзмунлу тәһлилә јарарлы олмасы вә нәтичәләрин әсасы кими чыхыш етмәси үчүн онлар мүвафиг шәкилдә гајдаја салынмалы вә ишләнилмәлидир. Бунун үчүн статистиканын ишләјиб һазырладығы *методлар* (груплашдырма, мүхтәлиф көстәричиләр вә орта кәмијјәтләр, нисбәтләр, корреләсија вә дисперсија тәһлилләри вә с.) тәтбиг олунур. Бә'зи һалларда нисбәтән садә әмәлијјатларла (дәрәчәләрә бөлмәк, груплашдырма, чәдвәлләрин тәртиби) кифајәтләнирләр, дикәр һалларда исә даһа мүрәккәб методлара мүрачиәт едирләр. Амма тәдгигатын һансы методларла апарылмасындан асылы олмајараг, онун әсасында, башлыча олараг, статистик груплашдырма вә статистик чәдвәлләрин тәртибинин көмәји илә әввәлчәдән гајдаја салынмыш илкин информасија јерләшир.

чәдвәлләр һалына салынмасы

Өјрәнилән топлунун әсас әламәтләри (характеристилары) үзрә групплара бөлүнмәси статистик *групплашдырма* ланыр. Групплашдырма методунун башлыча мәсәләси г әламәтләринин дүзкүн сечилмәсидир. Ола билсин ки, ә мә'луматлар алынсын, лакин онларын групплашдырылма дүзкүн апарылмаса һәмин мә'луматлар тамамилә һәдәр дә биләр. Она көрә дә бир типли һадисәләри башга ти һадисәләрдән ајырмаг мәгсәди илә әламәтләрин сечил синдә субјектив моделләри јох, сосиал һадисәләрин м мунлу тәһлилини, тәдгигатын вәзифәләрин, һабелә тәдги чынын мүрачиәт етдији әламәтләрин нөвүнү рәһбәр тут зәруридир. Әсас групплашдырылмалар артыг сосиоложи т гигат програмынын тәртиби заманы ишләнилиб һазырлан лы вә әсас һипотезалары мүтләг әкс етдирмәлидир.

Мүшаһидә ваһидләринин һәр һансы бир әламәт ү групплашдырылмасынын нәтичәси статистик сыра адлан Груп әламәтини х-лә ишарә едәк. Гој бу, верилмиш сија да һәр бир адамын тәһсил сәвијјәси олсун. Онда ајры-а мүшаһидәләрин нәтичәләринин низамсыз сырасыны (10 7, 8, 10, 10, 10 -синифләр) аларыг. Әкәр ајры-ајры мү һидәләри јухарыдакы әламәтин гијмәтинин артмасына м фиг сурәтдә дүзсәк, бу заман 5, 7, 8, 10, 10, 10, 10 риасија сырасыны аларыг.

Кәмијјәт әламәтинин вариасија сырасына көрә бу әла тин һәр бир гијмәтинин топлуда нә гәдәр тәкрар олундуı сајмаг олар. Нәтичәдә, бу әламәт үзрә тезлик бөлкүсүнү рыг. Бә'зән буна *емпирик* вә ја *статистик бөлку* дә дејил

Јухарыда чәкилән мисал үзрә тезлик бөлкүсү ашагы кы кими олачагдыр:

Әламәтин ајры-ајры гијмәтләри (x_i)	5, 6. 7, 8, 9,
Тезлик (x_i)	1 0 1 2 0
Топлунун һәчми (чәмиси *n* адам)	8

Шәртләшәк ки, *х* әламәтинин һәр бир ајрыча гијмәт $x_1, x_2, x_3,...,x_k$ илә (јухарыдакы мисалда 5, 7, 8, 9, 10-чу нифләр) ишарә едәчәјик.

х әламәтинин бу вә ја дикәр гијмәтинин нечә дәфә рарландығыны көстәрән мүтләг рәгәм тезлик адланыр мүвафиг олараг $n_1, n_2, n_3,...,n_k$ илә ишарә едилир.

Әламәт гијмәтләринин мүшаһидәләрин үмумн сајындакы пајы нисби тезлик адланыр вә $m_1,...,m_k$ илә ишарә едилир.

Мәсәлән, јухарыда көстәрилмиш тезлик сырасында әламәтин ән јүксәк (10 синиф) гијмәтинин тезлији 4-ә, нисби тезлик исә 0,5-ә бәрабәрдир (m_5=4/8=0,5). Нисби тезлији адәтән фаизлә ифадә едирләр (m_5=50%).

Бир гајда олараг, сонракы статистик әмәлијјатлар үчүн вә ја мә'луматларын даһа әјани сурәтдә тәмсил едилмәси наминә әламәтләрин ајры-ајры гијмәтләри груплар (интерваллар) һалында бирләшдирилир. Бу һалда тезликләр, әввәлки мисалда олдуғу кими, артыг әламәтин hәр бир ајрыча гијмәти илә дејил, ајрыча бир интервала дүшмүш гијмәтләр сырасы илә узлашдырылыр. Мәсәлән, јухарыда кәтирилмиш мисалда тәһсил сәвијјәсинин бөлкүсү, интервал сырасы шәклиндә ашағыдакы кими көрүнә биләр:

Тәһсил (синифләр)	5-7	8	9-10
Тезлик	2	2	4

Груплашдырылмамыш гијмәтләрин тезлик бөлкүсүнү бә'зән бөлкүнүн дискрет сырасы адландырырлар.

Интервал сыраларынын дүзүлмәсиндә типин, мигдарын вә интервал өлчүләринин сечилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу сечкијә үмуми тәләб ондан ибарәтдир ки, о груплашдырма бөлкү сыраларынын мүһүм хүсусијјәтләрини ән долгун шәкилдә ашкара чыхармалыдыр.

Бөлкүнүн интервал сыралары бәрабәр вә гејри бәрабәр интерваллapла гурула биләр. Гејри-бәрабәр интерваллар һадисәләрин кејфијјәтчә фәргләнән типләрини ајырмаг мәгсәди илә груп әламәти гијмәтләри тезликләринин бәрабәр бөлүшдүрүлмәдији һалда тәтбиг едилир.

Әкәр бу вә ја дикәр әламәт үзрә бөлкүнүн характери һаггында тәдгигатчынын әлиндә илкин информасија јохдурса, онда дүзкүн интерваллар гојмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әламәтләрин һәр бири үчүн 20-дән артыг груп интервалы көтүрмәк лазым дејилдир.

Објектләрин һәр бир әламәт үзрә тәдгигат програмында нәзәрдә тутулан груплашдырылмасы, илкин мә'луматлары үмумиләшдирән *статистик чәдвәлләрин* әсасыны тәшкил едир.

Даһа сонра бөлкү сыраларыны мүгајисә етмәјә имкан верән даһа мүрәккәб чәдвәлләр вә ән нәһајәт, үч вә даһа ...х әламәтин чарпазлашдырылдығы комбина...

бинасија чәдвәлләри тәртиб олунур. Белә чәдвәлләрә әс
сән тәдгиг олунан објектләр топлусу мүәјјәнләшдирили
өлчүлүр вә тәһлил едилир.

Чәдвәлләрин гурулмасы мүәјјән гајдалара табе еди
мишдир. Чәдвәлин әсас мәзмуну (нәзәрдән кечирилән м
сәләләрин даирәси, статистик топлунун чоғрафи һүдудлар
вахт өлчү ваһиди) онун адында әкс олунмалыдыр.

Чәдвәлләр садә, груп вә комбинасијалы олур.

Садә чәдвәлләр топлунун ајры-ајры ваһидләринин си
һысыны вә бу ваһидләрин һәр биринин ајрыча кәмијјәт (
ја кејфијјәт) характеристикасыны әкс етдирир.

Груп чәдвәлләриндә топлу ваһидләринин бир, комби
сијалы чәдвәлләрдә исә ики вә даһа чох әламәт үзрә гру
лашдырылмасы әкс олунур.

10-чу чәдвәл статистик чәдвәлин комбинасијалы ш
килдә ишләниб һазырланмасы нүмунәси ола биләр.

Чәдвәл

**Бакыда вә Азәрбајчанын рајонларында ишә кирән кәнч фәһләләри
јаш үзрә бөлкүсү.**

Јаш иллә	Рајонлар үзрә		Бакы үзрә	
	Оғланлар	Гызлар	Оғланлар	Гызлар
18 јашадәк	7,4	3,8	12,9	4,7
18-20 јаш	48,1	43,7	59,3	56,5
21-23 јаш	44,5	52,5	28,8	38,8
	100%	100%	100%	100%

Белә бир чәдвәл мә'луматларын садәчә садаланмас
нисбәтән даһа чох гијмәтә маликдир. О, мүәјјән мә'лумат
рын мүәјјән шәкилдә тәшкил едилмәсинин үсулу вә бун
ла јанашы һәм дә нәтичәсидир. Јахшы гурулмуш чәдвәл т
гигатчыја өјрәндији сосиал һадисәни даһа дәгиг тәсәв
етмәјә, онун мә'на вә маһијјәтини даһа дәгиг тәсвир етм
имкан верир.

Статистик материалын груплашдырылмасы вә чәд
һалына салынмасы материалы ишләмәк үчүн мүәјјән имк
лар јарадыр, материалы даһа әјани, асан көрүнән ед
онун тәһлилини садәләшдирир. Лакин бүтүн бунлар мә
матларын статистик ишләнмәсини бүтүнлүклә, долғун
илә әһатә етмир. Ән садә вә тамамилә зәрури олан бу

тод јеканә, ән јахшы вә универсал бир метод дејилдир. (әлагәнин мөвчуд олдуғуну гејдә алмаға имкан верир, лаки бу әлагәни кәмијјәтчә өлчмәк, мүәјјәнләшдирмәк имкан вермир.

2. Орта гнјмәтләр. Сәпәләнмә өлчүләрн

Өјрәнилән һадисәләрин маһијјәт вә хүсусијјәтләрин ачыб көстәрмәк үчүн онларын үмуми сәчнјјәләрини тапм вә бунлары кәмијјәтчә ифадә етмәк лазым кәлир. Бу сәчи јәләрә илк нөвбәдә сыранын сәвијјәси, јә'ни әламәтин ба га гијмәтләринин әтрафында вариасија етдији (дәјишдиј орта гијмәти вә орта гијмәт әтрафындакы гејдә алынмы гијмәтләрин рәгс амплитуду аиддир. Сыра сәвијјәсини көстәричиләри орта гијмәтләр (орта әдәди медиан, мода в б.) рәгс амплитудунун көстәричиләри исә сәпәләнмә ваһид ләридир (вариасија мигјасы, орта квадрат јајынма, диспе сија, орта мүтләг јајынма, вариасија әмсалы вә б.).

Сыранын орта әдәд (садә) көстәричиси бүтүн вариан ларын чәминин онлары сајына бөлүнмәсинин гијмәтиди Орта әдәд көстәричиси $\vec{x}$ вә ја M-лә ишарә олунур вә

$$\vec{x} = M = \frac{x_1 + x_2 + ... + x_n}{n} = \frac{\sum x}{n} , \qquad (1$$

дүстуру илә мүәјјәнләшдирилир. Бурада $x_1 + x_2 + ... + x$ — вариантлар, Σx — вариантларын чәми, n — мүшаһидәләри сајыдыр.

Садә орта әдәд көстәричисини о сыра үчүн мүәјјә ләшдирирләр ки, һәмин сырада әламәтин гијмәтләри груп лашдырылмамышдыр. Мәсәлән, тутаг ки, бнр груп фәһлә нин орта ихтисас дәрәчәсинин мүәјјәнләшдирилмәси тәлә олунур (11-чи чәдвәлә бах).

Чәдвәл 1

(1) дүстуру үзрә ихтисас дәрәчәсинин орта әдәд көстәричисинин һесабланмасы

фәһләинн №-си	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	n=10
Ихтисас дәрәчәләри (вариантлар). x	4	5	5	6	5	3	5	6	6	4	Σx =49

(1) дүстуруна көрә:

$$\vec{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{49}{10} = 4{,}9 \text{ дәрәчә олачагдыр.}$$

Дискрет сыранын орта әдәд гијмәти, бүтүн дикәр о гијмәтләр кими, мүчәррәд бөјүклүјә маликдир. Мәсәлән, мисалда ихтисас дәрәчәсинин гијмәти (4,90) онлуг кәси алыныб, һәрчәнд ки, дәрәчә анчаг там әдәдлә ифадә ол биләр.

Медиан әламәтин дәрәчәләнмиш сыранын ортасы јерләшән гијмәтидир. Мәсәлән, 120, 125, 130, 135, сырасында медиан 130-а бәрабәрдир. Чүтрәгәмли сыра медианыны тапмаг үчүн вариант ики орта варианта ајры вә јекун јарыја бөлүнүр. Мәсәлән, 8,10,12,16,20,28,30 сырасында медиан 4-чү вә 5-чи вариантларын арасы олуб $M_e = (16+20):2 = 18$-ә бәрабәрдир.

Интервал сырасынын медианыны тапмаг үчүн әвв медиан интервалыны тапыр, сонра тапылмыш интерва медианын ән јахын гијмәтини мүәјјәнләшдирирләр.

Медиан интервалы бөлкү сырасыны јығылмыш тез ләр сырасына чевирмәк нәтичәсиндә ашкар едилир, мед исә

$$M_e = x_0 + k \; \frac{\frac{\sum p}{2} - \sum m_{-1}}{p_m} \qquad (...)$$

дүстуру илә һесабланыр.

Бурада: x_0 - медиан интервалынын ашағы һәдди,

k - синфин (дәрәчәсинин) гијмәти,

$\sum p$ - тезликләрин чәми (сыраүзвләринин са...

$\sum m_{-1}$ - медиан интервалындан әввәл кәл... интервалларын тезлик јекуну,

p_m - медиан синфинин (дәрәчәсинин) тезлији...

Бу заман беләһесаб едилир ки, медианын јерләш интервалын дахилиндәки әламәтин гијмәти бәрабәр бө дүрулмушдур.

Нүмунә үчүн бир груп зәһмәткешин һәфтәлик а вахт бүдчәсинин медианыны мүәјјәнләшдирәк (12-чи вәл).

Чәдвәл 12

Һәфтәлик бош вахт бүдчәси медианын һесабланмасы

Һәфтәлик бош вахт бүдчәси, саатларла (вариантлар), x	Зәһмәткешләрин сајы (тезлик), p	Топланылмыш тезлик
5-10	6	6
10-15	11	17
15-20	12	29
20-25	20	49
25-30	31	80
30-35	27	107
35-40	18	125
40-45	11	136
45-50	22	158
50-55	14	172
k=5	$\sum p=172$	

172 әдәд вариант топлусунда орта вариант (әввәлдән 6-чысы) медианын дахил олдуғу медиан интервалында јерләшдијини үчүн јени сыраны-топланмыш тезликләр сырасыны раг. Бу сыра һәр бир синфин (дәрәчәнин) тезликләринин вәлки синифләрин (дәрәчәләрин) јекуну илә ардычыл араг топланмасы јолу илә алыныр. Мәсәлән, икинчи синин тезлијинә (*11*) биринчи синфин тезлији (*6*) әлавә олур вә алынмыш нәтичә (*17*) јени-топланылмыш тезликләр афасында икинчи синфин сырасында јазылыр, сонра үнчү синфин тезлији (*12*) үзәринә әввәлки синифләрин зликләринин чәмини (*17*) кәлир вә нәтичәни (*29*) нөвбәти трә јазырыг вә и. Сонунчу топланылмыш тезлији (*17*) сончу синфин сәтринә гејд едирик. 172 гијмәтдән ибарәт ранын 86-чы варианты медиан интервалы олан 30-35 инрвалындадыр.

Медианын әдәдлә ифадә олунан гијмәти (2) дүстурла әјјәнләшдирилир.

$$M_e = 30 + 5\,\frac{\frac{172}{2} - 80}{27} = 30 + 5\cdot 0{,}22 = 31{,}11 \text{ саат.}$$

Moga сырада даһа тез-тез раст олунан әламәтин гијмәир. Модал вариант ән бөјүк тезлијә малик...

46 нәфәр мүһәндис-техники ишчидән 6-сы ахшам вә гі
тәһсил мүәссисәләриндә, 24-ү бизнес мәктәбләриндә,
техники дәрнәкләрдә, 11-и халг университетләриндә
јурса, 2 нәфәр һеч бир јердә охумурса, онда модал вар
ты бизнес мәктәбиндә тәһсилдир. Ишчиләрин мөвчуд к
горијасында бу тәһсил формасына дикәрләриндән даһа
тез раст олунур. Беләликлә, дискрет вариасија сырас
Мо-ну тапмаг асандыр; бунун үчүн чәдвәлә бахыб ән б
тезликли варианты тапмаг лазымдыр.

Интервал сырасында ән чох мүшаһидәнин олдуғ
ниф модалдыр, модалын гијмәти бу синфин һүдудлары
хилиндә јерләшир. Мода ашағыдакы дүстурла һесаблан

$$M_0 = x_0 + k \frac{P_2 - P_1}{2P_2 - P_1 - p_3}$$

Бурада: X_o - модал синфин ашағы һүдуду;

k - синфин бөјүклүјү;

P_1 - модал синифдән әввәлки синфин тезл

P_2 - модал синфин тезлији;

P_3 - модал синифдән сонракы синфин тезлиј

Зәһмәткеш групларынын һәфтәлик бош вахт бу
сырасынын модасыны мүәјјәнләшдирәк: Ән јүксәк (*31*
лијә малик олан 25-30 синфи модалдыр. (3) дүстура к

$$M_{0=} 25+ 5 \frac{31 - 20}{2 \cdot 31- 20- 27} = 25+ 5 \cdot 0{,}733 = 2$$

саат олачагдыр.

Бу о демәкдир ки, тәдгиг олунан груп үчүн типик
вахт бүдчәси 28,66 саата бәрабәр олан бүдчәдир. Һал
орта бүдчә 31,95 саата, медиан бүдчәси исә 31,11
бәрабәрдир.

Мүшаһидә материалынын ишләнилмәси вә тәһли
маны орта әдәд көстәричисиндән даһа тез-тез ист
олунур. Бүтүн бөлкүнүн характеристикасы олмаг үчү
һесаб көстәричиси бүтүн мүшаһидәләрә әсасланма
Маһијјәтинә, хүсусијјәтләринә вә алынма үсулларына
бу көстәричи садәдир. Ади һәјатда чох тез-тез орта
һаггы, орта јаш вә и. а. орта көстәричиләриндән ист
олунур. Она көрә дә әкәр башга орта көстәричиләрин
рилијини тәсдигләјән санбаллы дәлилләр јохдурса, о
һәмишә х-лә һесабланыр.

Кејфијјәт әламәтләри үчүн сечмә топлусунда м
кејфијјәтин пајы, хүсуси чәкиси һесабланыр. Лакин б
ра һалларда медиан, мода вә дикәр көстәричиләр дә тап

Дәјишән әламәтин чох бөјүк рәгәләри олдуғу һалларда медиан сыра сәвијјәсинин характеристикасы кими тәтбиг олунмалыдыр. Бу һалда әламәтин ән кәнар ифрат гијмәтләри $\vec{x}$-ә күчлү тә'сир көстәрәчәкдир, һалбуки медиан әламәтин ифрат кәнар гијмәтләринә гаршы аз һәссасдыр. Медиана әламәтин гијмәтләриндәки рәгсдән чох бу вә ја дикәр сәвијјәдә һадисәләр сајынын рәгси, дәјишкәнлији тә'сир көстәрир.

Вариасија сырасынын кәнар интерваллары гејри-мүәјјән олдуғу һалда медианы һесабламаг мәгсәдәујғундур. Чүнки, орта әдәд көстәричисинин һесабланмасында олдуғу кими интервалларын орта гијмәтләри дејил, онларын тезлији мүһүмдүр. Јох, әкәр кәнар интервалларын бөјүклүјү гоншу интерваллара мүвафиг олараг мүәјјәнләшдирилирсә вә орта һесаб көстәричиси һесабланырса, онда она медиан әлавә олунмалыдыр. Хејли азалдылмыш бөлкүләрдә дә медиан орта әдәд көстәричисинә әлавә кими зәруридир.

Мода ән чох анчаг чохсајлы топлуларда истифадә олунур. Ән бөјүк тезликли вә ја сыхлыглы интервалы садәчә олараг көстәрмәклә модал һагтында мүәјјән фикир јаратмаг олар.

Әкәр кејфијјәт әламәтләри өјрәнилирсә, модалы тәтбиг етмәк хүсусән әлверишлидир. Кәмијјәт әламәтләри өјрәниләркән мода, адәтән, орта әдәди көстәричијә әлавә кими һесабланыр вә ону әвәз етмир.

Моданы икизирвәли (ики гүтблү) бөлкүләр заманы һесабламаг мәгсәдәујғундур. Моданын һесабланмасы үчүн бәрабәр интервалларын олмасы зәруридир. Әкәр интерваллар гејри-бәрабәрдирсә, онда мода бөлкүнүн сыхлығы әсасында мүәјјәнләшдирилир.

Симметрик бөлкүдә орта әдәди көстәричи, медиан вә мода бир-биринә бәрабәрдирләр, бир нөгтәјә дүшүрләр, јә'ни әламәтин орта гијмәти ејни заманда һәм дә $\vec{x}$, M_e вә M_o-дур.

Сағтәрәфли гејри-симметрик бөлкүдә һәмишә медиан вә мода орта әдәди көстәричијә нисбәтән кичикдирләр. Солтәрәфли гејри-симметрик бөлүнмүш сырада исә медиан вә мода орта әдәди көстәричидән бөјүкдүрләр.

Ассимметрик бөлкүдә медиан мода вә орта әдәди көстәричи арасында јерләшир. Орта әдәди көстәричи, медиан вә мода арасында мө'тәдил ассимметрик бөлкүләрдә олан тәхмини мүвафиглик мөвчуддур: $M_o = \vec{x} - 3\ (x - M_e)$ јә'ни медиан орта әдәди көстәричидән сонра модајадәк олан мәсафәнин үчдә бириндә јерләшиб орта әдәди көстәричијә јахындыр.

кими истифадә олунмасы тәдгиг едилән сосиал про... дәриндән өјрәнмәјә имкан верир. Мәсәлән, АБШ аи... ринин иллик кәлир сәвијјәсинә көрә бөлкүсүнү көтү... бу кәлирин орта һесаб көстәричиси кафи характерис... ролуну ојнаја билмәз, чүнки аиләләрин 70%-и орта к... сәвијјәсиндән ашағы вә анчаг 30%-и орта кәлир сәв... синдән јухары кәлирә маликдир. Она көрә дә орта к... ричи медиан кәлиринин (бу исә топлуну ики бәрабәр... сәјә бөлүр) көстәричиләри әсасында тәһсис олунм... дыр. Медиан кәлири исә орта кәлирдән 20% ашағы... чагдыр. Модал кәлир исә (јә'нн аиләләрнн даһа чох... сәсинин алдығы кәлир) орта кәлирдән тәхминән 2... ашағы олачагдыр.

Беләликлә, орта көстәричиләр топлунун мүһүм х... теристикаларыдыр. Лакин орта көстәричиләрин архас... әламәтин онлардан вә бир-бириндән фәргләнән фәрд... мәтләри кизләнир. Орта көстәричиләр, әламәтин дәји... лијини, рәгси вә онун сәпәләнмә амплитудасыны кизлә...

Сәпәләнмәнин ән садә өлчүсү вариасија өлчүсүдү... риасија өлчүсү вариасија едән әламәтин гијмәтләри... сында ән бөјүк вә ән кичик гијмәтләр арасындакы фә... ибарәтдир. Белә ки, әкәр сечмә топлусунда ән кичик... тәлик асудә вахт büдчәси 5 саата, ән бөјүјү исә 55... бәрабәрдирсә, онда вариасија өлчүсү:

$$R = X_{\max} - X_{\min} = 55 - 5 = 50 \text{ саат олачагдыр.}$$

Бу сәпәләнмә өлчүсү, әламәтин вариасијасынын т... ни характеристикасыдыр. Мәсәлән, әкәр тәсадүфи с... ләр үзүндән кәнар гијмәтләр һәддән артыг кичик вә ја... дән артыг бөјүкдүрсә, онда бу көстәрилән сәпәләнмә... сүнә һәддән артыг тә'сир едир.

Материалын статистик чәһәтдән ишләнилмәси пр... касында адәтән орта квадратлы (стандарт) јајынмада... дисперсијадан истифадә едирләр.

Орта квадратлы (стандарт) *јајынма* әламәтин ајры... гијмәтләринин орта әдәд көстәричисинә нисбәтән јај... ларынын орта квадратынын квадрат көкүдүр:

$$\sigma = \frac{\sum (x - \vec{x})^2}{n}$$

Бурада: x - вариантлар;

$\vec{x}$ - орта һесаб көстәричиси;

n - мүшаһидәләрин сајыдыр.

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \vec{x})^2}{n}$$

ијмәти исә дисперсија адланыр.

Дүстур вә сүбутлар кәтирмәдән *дисперсијанын* бә'зи мүһүм хүсусијјәтләрини садалајаг:

1. Әкәр бүтүн вариантлар ејни A гијмәти гәдәр артырылса (вә ја азалдылса) дисперсија вә орта квадрат јајынма дәјишилмәз галачагдыр.

2. Әкәр бүтүн вариантлар ејни k әдәди дәфә артырылса (вә ја азалдылса) дисперсија k^2 дәфә, орта квадрат јајынма исә k дәфә артачагдыр.

3. Әкәр бүтүн вариантлар ејни чүрдүрсә, онда σ^2 вә σ 0-а бәрабәрдир.

σ-нүн һасил, чәм вә фәрг үсуллары илә һесабланмасы бу хүсусијјәтләрә әсасланыр.

Орта әдәд көстәричиси, топлу барәдә там тәсәввүр јаратмыр. Ејни орта әдәди көстәричили ики топлуда әламәтин максимал вә минимал гијмәтләри арасында фәрг мүхтәлиф бир топлуда әламәтин вариасија өлчүләри дикәр топлудакына нисбәтән бөјүк ола биләр. Она көрә дә орта рәгәмләр архасында әслиндә мүхтәлиф мәнзәрәләр кизләнә биләр. Мәсәлән, һәфтәлик бош вахт бүдчәләринин өјрәнилмәси кедишиндә сечмә топлусу үзрә һесабланмышдыр ки, фәһләләр ичәрисиндә орта квадрат јајынма ($\sigma = 17,5$ саат) мүһәндис техники ишчиләр арасындакына ($\sigma = 11,7$ саат) нисбәтән хејли бөјүкдүр. Бу көстәрир ки, МТИ-нин һәфтәлик бүдчәләри әсасән бу категоријанын орта әдәди, һәфтәлик бүдчә гијмәтинин јахынлығында јерләшир. Әксинә, фәһләләр арасында көрүнүр ки, нисбәтән һәм бөјүк, һәм дә кичик һәфтәлик бүдчәјә малик адамлар вар. Јә'ни мүһәндис-техники ишчиләр ичәрисиндә бош вахтын ајры-ајры фәрдләр арасында бөлкүсү даһа јахшы, даһа мүтәнасибдир. Она көрә дә орта әдәд көстәричисини *орта квадратлы (стандарт)* јајынма илә (бу јајынма топлунун һәр бир вариантынын орта әдәди көстәричисиндән орта һесабла нә гәдәр јајындығыны көстәрир) тамамламаг лазымдыр.

Орта квадратлы јајынмадан данышаркән иш заманы чох фајдалы олачаг ашағыдакы емпирик гајдаја диггәт јетирмәк лазымдыр. Нормал бөлкү тәгдириндә бүтүн мүшаһидә олу-

нан гијмәтләрин 99,73% и квадратлы јајынманын 3 мис-
нә бәрабәр олан аралыгда јерләшир.

Ики топлунун орта квадратлы јајынмаларыны мүгај-
едәркән (һәр ики топлуда σ ејни ваһидләрлә өлчүлүр)
бир вәзијјәт јарана биләр ки, кичик өлчүјә, кичик рәгсә
та әдәд көстәричисинин кичик гијмәтләри ујғун кәл-
Она көрә дә һәгиги рәгсләр барәсиндә сәһв тәсәввүр ја-
на биләр. Бу һалларда вариасијанын нисби өлчүсүнү — ва-
риасија әмсалыны һесаблајырлар.

Һәр һансы бир адландырылмыш ваһидләрдә ифадә
олунмајан вариасија әмсалы һәм дә әламәтин мүхтәлиф ва-
һидләрлә өлчүлдүјү һалларда тәтбиг едилир. Мәсәлән, К-
лә машынгајырма заводунда мүхтәлиф амилләрин (әмәк-
гы, стаж, јаш, тәһсил вә б.) истеһсал нормасынын јеринә
тирилмәси фаизинә тә'сири өјрәнилмишдир. Тәдгигатын
дишиндә нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әламәтин (истеһ-
нормасынын јеринә јетирилмәси) дәјишкәнлији вә бу
јишкәнлијә тә'сир көстәрән амилләр тәһлил едилмишд-
Бу заман, һәмчинин, бу амилләрин өзләринин мүһүм х-
сијјәтләрини, о чүмләдән, дәјишкәнлијини билмәк зәру-
дир. Бу амилләрин һәр бири мүхтәлиф ваһидләрлә өлчү-
јүндән вариасија әмсалларынын һесабланмасы мәгсәдәуј-
дур. Онларын гијмәтләри 13-чү чәдвәлдә әкс олунмушдур.

Чәдвәл

Сечмә топлуда фәһләләрин статистик сәчијјәләри

Әламәт	Орта һесаб көстәричиси $\vec{x}$	Орта квадрат јајынма σ	Вариасија әмсалы $V = \frac{\sigma}{\vec{x}} \cdot 10$
Әмәкһаггы, рублла	104,33	33,00	31,63
Стаж, илләә	9,08	6,04	66,52
Јаш, илләә	27,14	6,12	22,55
Тәһсил, синифлә	7,50	1,70	22,22
Фәһләнин јијәләнмиш олдугу јахын ихтисасларын сајы	1,77	1,21	68,36
Иш нормасынын јеринә јетирилмәси фаизи	111,30	6,75	6,07

Бурадан көрүнүр ки, јахын ихтисасларын сајы, иш ста-
ы кими әламәтләр ән бөјүк рәгс амплитудуна маликдир.
мәкһаггы, јаш вә тәһсил орта әдәд көстәричиси әтрафын-
а даһа сых јерләшибләр, јә'ни онларын вариабиллији (дә-
шкәнлији) аздыр. Әкәр әлавә етсәк ки, иш нормаларынын
ринә јетирилмәси вариасијасынын әмсалы 6,07%-ә бәра-
әрдир, онда ајдын олар ки, нәтичә е'тибары илә сәмәрәли
ламәтә нисбәтән амилләр даһа чох дәјишкәндир. Бурадан
елә бир нәтичә чыхармаг олар ки, амилләрин өзләри даһа
санлыгла дәјишкәнликләрә уғрајырлар, лакин онлары орта
дәд көстәричисинин гијмәтләри һүдудларында сахламаг да-
а чәтиндир.

Иш нормасынын јеринә јетирилмәсини дәјишдирмәк
чүн көстәрилән амилләри дәјишдирмәк лазымдыр.

Орта гијмәтләр вә сәпәләнмә өлчүләри топлуларын мү-
ум характеристикаларыдыр. Онлар ајры-ајры топлулары
утушдурмаға вә бә'зи нәтичәләр чыхармаға имкан верир.
акин әламәтин вариабиллик (дәјишкәнлик) өлчүләрини
илмәк кифајәт дејил, бу дәјишкәнлијә тә'сир едән амилլә-
и мүтләг ашкара чыхармаг лазымдыр. Она көрә дә ријази
татистик әламәтләр арасындакы әлагәнин гијмәтләндирил-
әсинә бөјүк диггәт јетирир.

3. Коррелјасија тәһлили

Груплашдырма вә статистик чәдвәлләр гурмаг методу,
милләри вә нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әламәтләр ара-
ында әлагәләрин олуб-олмамасы ашкара чыхармаға, ашка-
а чыхарылмыш әлагәләри тәсвир етмәјә вә бә'зи кәмијјәт
арактеристикаларыны (орта гијмәтләри вә онлардан јајын-
алары) мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир, Тәдгигатын кеди-
индә бундан башга һәм дә бу әлагәнин формасы вә сых-
ыг дәрәчәсини ашкара чыхармаг зәруридир. Бу мәгсәдлә
оррелјасија тәһлили тәтбиг едилир.

Коррелјасија асылылығы, әламәтләр арасындакы ғаршы-
ыглы әлағәдир. Бу гаршылыглы әлагәнин мәгзи ондан иба-
әтдир ки, бир әламәтин дәјишмәсиндән асылы олараг, ди-
әр әламәтләрин гијмәтләринин орта көстәричиси дәјишир.
үнксионал асылылыгдан* фәргли олараг, бурада ајры-ајры

* Функсионал асылылыг дедикдә әламәтләр арасында елә гаршы-
глы әлагә баша дүшүлүр ки, бу әлагә, бир әламәтин мүәјјән гијмәти-
дикәр әламәтин гәти мүәјјәнләшмиш бир вә ја бир нечә гијмәтинин
вафиг кәлдији һалда бирмә'налы ујғунлуг принсипини тә'мин едир.

һалларда бир әламәт мүәјјән гијмәтә малик олдугда, ди
әламәтләр мүхтәлиф гијмәтләр гәбул едир.

Керчәклијин бир сыра дикәр саһәләриндә олдугу кими тимаи һәјатда да гаршылыглы әлагәдә олан һәр ики әламә ја онлардан бири тез-тез дикәр амилләрин тә'сиринә мә'руз лыр. Она көрә дә әламәтләрин бири дәјишәркән о бириси ларын орта гијмәтинә јахын олан мүәјјән мигдарда гијмә алыр. Мәсәлән, әкәр тәдгигатын кедишиндә мүәјјән едилм дирсә ки, зәһмәткешләрин тәһсил сәвијјәсини бир синиф сәлдилмәси илә асудә вахт бүдчәси орта һесабла 2,47 саа тыр, онда асудә вахт анчаг ајры-ајры һалларда мүәјјән ми (2,47 саат) һәчминдә, дикәр һалларда исә 2,47 саатдан аз в чох артар. Ајры-ајры фәрдләрдә асудә вахтын һәтта, азалм белә мүшаһидә олунур. Бу онунла изаһ олунур ки, асудә вә тәһсил сәвијјәси өзү-өзлүјүндә мүхтәлиф амилләрин тә' алтындадырлар. Она көрә дә корреләсија әлагәләрини а бөјүк мигдарда һадисәләрин тәдгиги заманы өјрәнмәк олар.

Еһтимали күтләви һадисәләрин, әлагәләрин өјрәнилм заманы тәдгигатчы амил вә нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әл арасында олан мүхтәлиф нисбәтләрә раст кәлир. Надир һал да бизи марагландыран сәбәб вә нәтичәни ајырмаг, сырф һ онларын гаршылыглы әлагәсини изләмәк олур. Әксәр һалл исә, биз буну едә билмирик, белә ки, инсан вә ја коллек гаршылыглы әлагәләрин мүрәккәб зәнчиринә гошулмушдур әлагәләри мәһдудлашдыран һәр һансы сүн'и шәраитин јара масы исә чох вахт тамамилә гејри-мүмкүн олур. Доғрудур, дисәләрин сајынын чох олдугу һалда ганунаујғунлуг кифајә дәр ајдын шәкилдә өзүнү көстәрә биләр.

Лакин чох һадисәдән дә тәдгигатчы һеч дә һәмишә тәсәввүр алмыр, белә ки, хејли сәбәб вә нәтичәнин гар лыглы әлагәси шәраитиндә чох вахт сәбәб вә нәтичәлә топлулары арасында мүәјјән ујғунсузлуг олур.

Белә һадисәләрин корреләсија тәдгиги методу мүә амил вә гијмәтләр үзрә дикәр, билаваситә мүшаһидәси тин вә ја гејри-мүмкүн олан амил вә гијмәтләри һесабла тапмаға имкан верир. Статистик материалы ријази үсул ла ишләјәрәк, дәгигликлә мүәјјән амилләри тәдгигат ајырмаг вә дикәр амилләри исә нәзәрә алмамаг олар.

Корреләсија тәдгигинин әсасыны тип, форма вә сыхлы әлагәсинин хүсусијјәти олмасы һаггында фикир тәшкил еди

Типинә көрә корреләсија әлагәләрини *бирбаша вә әлагәләрә* бөлмәк олар. Бирбаша әлагәдә бир әламәтин мәтинин артмасы (азалмасы) илә әлагәдар олараг дикәр

тин орта гијмәтләри дә артыр (азалыр). Әкс әлагәдә бир амәтин артмасы (азалмасы) дикәринин азалмасына (арты) кәтириб чыхарыр.

Формасына көрә коррелјасија әлагәләри *дүзхәтли* әтти) вә *әјри хәтли* (гејри хәттн) олур. Дүзхәтли әлагә рмасы елә әлагәдир ки, бу заман амилин һәр дәфә бир һид артмасы нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әламәт орта һе-бла ејни гәдәр артыр вә ја азалыр.

Әјри хәтли әлагә формасы елә әлагәдир ки, бу заман х у координатлары нөгтәләр әјри хәттин әтрафында елә уплашыр ки, бир әламәтин мүәјјән нисби артымына (азалсына) икинчи әламәтин гејри-бәрабәр дәјишмәси (артымы азалмасы) мүвафиг кәлир.

Коррелјасија нәзәријјәсиндә әлагәләрин *сыхлығы* мүһүм лајышдыр. Бу анлајыш алтында ики һадисә, әлагә вә гијмәт асында баглылыг дәрәчәси баша дүшүлүр. Бир әламәтин р бир гијмәтинә дикәр әламәтин бир-биринә, даһа јахын ан, өзләринин орта гијмәти јахынлыгында даһа сых јерлән гијмәтләри мүвафиг кәлдикдә әлагә даһа сых сајылыр.

Бу гијмәтләр өзләринин орта гијмәтиндән хејли сапынгда, фәргләндикдә, тез-тез дәјишдикдә әлагәнин сыхлы аз һесаб едилир.

Коррелјасија *гоша* вә *чохтәрәфли* олур. Гоша коррелја-ја ики әламәт арасында типи, әлагәнин формасы вә сыхгыны ашкара чыхарыр. Чохтәрәфли коррелјасија икидән х, бир нечә әламәт арасында гаршылыглы әлагәни ашкара харыр. Мәсәлән, биз фәһләләрин иш нормасыны јеринә ирмәси, стажы вә јашы арасындакы гаршылыглы әлагәни зәрдән кечирәрәк ашкара чыхармышдыг ки, јаш вә иш рмасынын јеринә јетирилмәси арасында, стаж вә иш норсынын јеринә јетирилмәси арасында коррелјасија вар. кин, ејни заманда мә'лум дејилдир ки, јашмы иш норамазынын јеринә јетирилмәсиндә билавасситә мүсбәт тә'сир стәрир, јохса бурада бирбаша коррелјасија јаш артдыгча аж вә стажла иш нормасынын јеринә јетирилмәсинин гарылыглы тә'сиринин јаш вә иш нормасынын јеринә јетирилси арасындакы гаршылыглы әлагәсини көлкәдә гојмасы сабына мүшаһидә едилир. Сечмә топлусунда бу үч әламәт асында гаршылыглы әлагәни тәдгиг едәркән мүәјјәнләшдик ки, сырф, "тәмиз" һалда јаш вә иш нормасынын јенә јетирилмәси арасында мүәјјән әкс әлагә мөвчуддур.

Әлагәнин тип, форма вә сыхлыгы *коррелјасија әмсалы*, *орелјасија мүнасибәти*, *регрессија* (тәнәззүл) әмсалы ки-

ми вә өз‘и дикәр статистик характеристикаларын к...
илә ашкара чыхарылыр.

Корреласија әмсалы хәтли корреласијада әлагә... сыхлығы өлчүсүдүр.

Корреласија әмсалы дүстуру үмуми шәкилдә беле... зыла биләр:

$$r = \frac{\sum (x - \vec{x}) \sum (y - \vec{y})}{n\, \sigma_x\, \sigma_y}$$

Бурада: $\frac{\sum (x - \vec{x})}{\sigma_x}$ биринчи х әламәтинин нормала... дырылмыш јајынмасы;

$\frac{\sum (y - \vec{y})}{\sigma_y}$ - икинчи у әламәтинин нормала... дырылмыш јајынмасы;

σ_x вә σ_y - әламәтләринин орта квадратлы ... јајынмалара;

n - мүшаһидәләрин сајыдыр.

Корреласија әмсалынын гијмәти −1 вә +1 арас... рәгс едир. "Мүсбәт" ишарәси бирбаша, "мәнфи" иша... исә әкс әлагәнин мөвчудлугуну көстәрир. r ишарәси ... тин ишарәси үзрә мүәјјәнләшдирлир. r -1 вә ја +1-ә б... бәр олдугда функсионал әлагә әкс вә ја бирбашадыр. Ә... олмадыгда $r = 0$ олур.

Регрессија (тәнәззүл) хәтти вә *регрессија әмсалы* ... хәтли вә әјрихәтли әлагә формаларынын көстәричиләри... ми чыхыш едирләр.

Функсијанын (нәтичә е'тибари илә сәмәрәли у әлам... нин) аргументин (х амилинин) дәјишмә ваһиди гәдәр ... дәјишмәси *регрессија* адланыр. Регрессија һәм дә у-ин... мәтләриндән асылы олараг х-ин дәјишмәсини көстәрә... ләр. Мәсәлән, тәһсил мүддәтинин бир саат артмасы (х)... асудә вахтын орта һесабла нечә саат артдығыны (у), һа... асудә вахтын бир саат артмасы (у) илә тәһсил мүддәт... нечә саат (х) артдығыны һесабламаг олар. Регрессија х... үзрә асудә вахтын һансы гијмәтинин (у) тәһсил мүддәт... верилмиш гијмәтинә (х) ујғун кәлдијини [һалбуки експ... ментдә бу гијмәтә (х) раст кәлинмәмишдир] мүәјјәнләш... мәк мүмкүндүр.

Корреласија әлагәсинин типи мәнтиги јолла да мүә... ләшдирилә биләр. Мәсәлән; иш стажынын мүәјјән һ... дәк артымы заманы әмәк мәһсулдарлығы да артыр, бу ...

ән пәддән сонра исә әмәк мәһсулдарлығы дәјишмәз гала вә ја азала биләр. Бирбаша вә ја әкс әлагәни чәдвәл формасы үзрә вә ја коррелјасија саһәсинин формасы үзрә графикдә мүәјјәнләшдирмәк олар.

Хәтти асылылыг заманы бирбаша бәрабәрлик регрессија бәрабәрлијидир:

$$y = a + bx$$

Бурада: y - нәтичәли әламәтин гијмәти;
x - амилин гијмәти;
a вә b - әмсаллардыр.

Конкрет мә'луматлар үчүн бу тәнлик әсасында гурулмуш график регрессија хәтти адланыр.

Бир гијмәтин дәјишмәсинин дикәр гијмәтин дәјишмәсинә ујғун шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәси үчүн *регрессија әмсалы* тәтбиг едилир. Бу әмсал асылылығы тәсвир едән маили дүз хәттин абсис охујла јаратдығы бучағын танкенсинә мувафигдир.

Регрессија әмсалынын дүстуру ашағыдакы кимидир:

$$R_{x/y} = r\ \frac{\sigma_x}{\sigma_y} \quad ; \qquad R_{y/x} = r\ \frac{\sigma_y}{\sigma_x}$$

Бурада: $R_{x/y}$ — x - нин y -ә нисбәтән (y -ә нисбәтән x) регрессијасынын әмсалы;
$R_{y/x}$ — y -ин x -ә нисбәтән (x-ә нисбәтән y) регрессијасынын әмсалы;
σ_x — x әламәти үзрә орта квадратлы јајынма;
σ_y — y әламәти үзрә орта квадратлы јајынма;
r - коррелјасија әмсалыдыр.

Әкәр коррелјасија әмсалынын кичик сыфра јахын гијмәти алынмышдырса, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, амил вә нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әламәт арасында әлагә јохдур вә у әлагә чох зәифдир. Ола билсин ки, онларын арасында коррелјасија әмсалынын әкс етдирмәдији әјрихәтли әлагә формасы мөвчуддур. Әјрихәтли әлагә формалары заманы *коррелјасија мунасибәтиндән* истифадә етмәк вә параметрләрн дәрәәли гијмәтләрә малик олан коррелјасија бәрабәрликләрини тәтбиг етмәк зәруридир.

Коррелјасија мүнасибәтинин дүстуру үмуми шәкилдә беләдир:

$$\eta_{y/x} = \frac{\sigma_{(\overline{y}_x)}}{\sigma_y}; \qquad \eta_{x/y} = \frac{\sigma_{(\overline{x}_y)}}{\sigma_x}$$

Бурада $\sigma_{(\bar{y}_x)}$ орта квадрат јајынмасы у-ин анчаг х-ин т...
сири алтындакы дәјишиклијини көстәрир. σ_y орта квадр... јајынмасы нәзәрдән кечирилән һалда мөвчуд олан бүт... шәртләрин тә'сири алтында баш верән рәгси көстәрир.

Она көрә дә $\frac{\sigma_{(\bar{y}_x)}}{\sigma_y}$ нисбәти у-и (нәтичәли әламә... шәртләндирән х-ин (амилин) малик олдуғу пај сајылыр. ... ләликлә, бу нисбәт мәһз х-дән (амилдән) асылы олараг у-... (нәтичәли әламәтин) әлагә сыхлығыны сәчијјәләндирир.

Корреласија методларыны тәтбиг етмәздән әввәл ... кин мәзмун тәһлили јолу илә сосиолокијанын малик олду... методлар әсасында нәтичә е'тибарилә сәмәрәли әламәт а... сында әлагә имканыны мүәјјәнләшдирмәк зәруридир. Бе... ликлә, кејфијјәтли, сосиоложи јанашма нөгтеји-нәзәринд... мәсәлән, бә'зи сосиологларын инсанларын әгли имканла... вә онларын тәвәллүд ајлары арасында әлагәнин олдуғ... мүәјјәнләшдирмәјә јөнәлмиш чәһдләри әсассыздыр.

Илкин вә јекун кејфијјәт тәһлили вә гејдә алынм... әлагәнин кејфијјәтли шәкилдә шәрһи, һәм дә она көрә ... руридир ки, корреласија методларынын көмәји илә әла... нин форма вә мигјасы да гејдә алыныр вә мүәјјәнләшдирил...

XXIV фәсил

СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТ НӘТИЧӘЛӘРИНИН ТӘҺЛИЛИ ВӘ ҮМУМИЛӘШДИРИЛМӘСИ

1. Мә'луматларын компүтердә тәһлил едилмәси үчүн ... һазырланмасы

Сосиоложи тәдгигатын јекун мәрһәләсинин башл... вәзифәси алынмыш *мә'луматларын тәһлили*, тәфсири, ... тичәләрин үмумиләшдирилмәси, өјрәнилән сосиал механ... мин тәкмилләшдирилмәси вә дәјишдирилмәси үзрә мәс... һәтләрин верилмәсиндән ибарәтдир.

Сосиоложи тәдгигатын емпирик материал јығылма... мәрһәләсиндә әлдә олунмуш мә'луматлар, бир гајда олар... *компүтердә* ишләнир. Мүасир ишләнмә технолокијасы ... сыра мәрһәләләрдән ибарәтдир. Информасија топланыл... сынын һәр бир методу һәмин информасијанын ишләнил... синин аз вә ја чох дәрәчәдә өзүнәмәхсус процедурасы...

огурдуғундан конкретлик наминә биз шәрһи анкет сорғуларынын материаллары үзрә ғурачағыг.

Ашағыдакы *мәрһәләләри* фәргләндирирләр: мә'луматларын редактәси, мә'луматларын коддлашдырылмасы, мә'луматлара нәзарәт вә сәһвләрин дүзәлдилмәси, дәјишәнләрин (индексләрин) ғурулмасы, мә'луматларын тәһлили.

Редактә мәрһәләсинин мәгсәди сорғу вәрәгиндә олан информасијанын машын апарычысына кечирилмәси үчүн һазырланмасыдыр.

Сорғу нәтичәсиндә алынмыш анкетләрдә чохлу сәһвләр, дәгигсизликләр вә һәр чүр хырда чатышмамазлыглар ола биләр. Имкан дахилиндә онлардан јаха гуртармаг зәрурдидир. Бунун үчүн билаваситә тәдгигат просесиндә тәдгигатын гуртармасындан сонра вә ја һәтта информасија компүтерә дахил едилдикдән сонра һәр бир сорғу вәрәги јохланылыр вә редактә олунур. Дүзәлдилмәли олан ән *сәчијјәви сәһвләри* ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Сәһра сорғу просесдурасынын позулмасы: бир нечә сорғу вәрәги формасынын олдуғу һалда лазыми формадан истифадә едилмәмишдир; лазыми респондент әвәзинә башгасы (мәсәлән, атанын јеринә оғул) сорушулмушдур; сорғу вәрәгәсини индентификасија едән шифрләр (мүәссисәнин, шәһәрин вә с.-нин шифри) јохдур.

2. Сорғу вәрәгәләринин там доллдурулмамасы: ајры-ајры суаллар вә ја суаллар групларына чаваблар јохдур; сорғу вәрәгәләри (мүсаһибә бланклары) ајдын доллдурулмамышдыр.

3. Чавабларын зиддијјәтлилији: мәнтиги зиддијјәтләр (мәсәлән ишләјән адам суалларын "Анчаг ишләјәнләр үчүн" блокуна чаваб ьерир); чавабларын мөвчуд олмајан кодлары; суалларын респондент вә ја мүсаһибәчи тәрәфиндән дүзкүн тәфсир едилмәмәси.

Әкәр бу сәһвләр мә'лумат топланылмасы мәрһәләсиндә ашкара чыхарылыбса, онларын бир һиссәси мүсаһибәчи илә сөһбәт нәтичәсиндә, бир һиссәси исә тәкрарән респондентә мүрачиәт едилмәси јолу илә дүзәлдилә биләр. Әкәр бунлары етмәк мүмкүн дејилсә, чох вахт мөвчуд анкетин мә'луматларыны сонракы ишләнилмәдән кәнар етмәк барәсиндә гәрар гәбул етмәк лазым кәлир.

Суаллара чавабларын олмамасы (буна бә'зән бурахылмыш мә'луматлар дејирләр) статистик тәһлил заманы тәдгигатчы үчүн чох әнкәлләр төрәдир ("Билмирәм" типли чаваблары вә үмумијјәтлә чавабын олмамасыны да бу категоријаја аид етмәк лазымдыр). Әкәр мүмкүндүрсә, бурахылмыш

јерләри бош сахлајырлар. Әкс налда доланы методлара
атырлар (мәсәлән, тәсадүфи әдәдләр чәдвәлиндән, кечм
тәдгигатларын мә'луматларындан верилмиш дәјишәнин б
галары илә әлагәдар бөлкүсүндән истифадә едирләр вә с

Бә'зи тәдгигатларда (адәтән, бөјүкләриндә) мә'лума
рын редактәси чох узун, мүрәккәб вә чохмәрһәләли,
кәрләриндә исә анкетләрин адичә нәзәрдән кечирилмәс
дән ибарәт ола биләр. Лакин, истәнилән һалда ачыг фор
да сәнәд редактә үзрә тә'лимат ишләниб һазырланмалыд
Тә'лиматда һансы сәһвләрә диггәт јетирилмәси вә он
ашкара чыхарыларкән нә етмәк лазым олдуғу көстәрил
лидир. Редакторун анкетдә етдији дүзәлиш вә гејдләр
пондентләрин анкети долдурмаг үчүн ишләтдикләри мү
кәбин рәнкиндән фәргләнән мүрәккәблә апарылмалыды

Кодлашдырма мәрһәләсинин мәгсәди топланылмыш
формасијаны рәгәм формасына салмагдан ибарәтдир.
нунчу исә өз нөвбәсиндә компүтерин охуја билдији фор
да һәмин компүтерин јаддашында сахланылмасы үчүн
зәрдә тутулур.

Әксәр һалларда анкетләр онларын тәртиб един
мәрһәләдә кодлашдырылыр вә респондент дә өзүнүн ч
бына ујғун кәлән коду гејд едир. Лакин, елә бу анкетлә
дә ачыг формалы, сонрадан кодлашдырма тәләб едән с
лар ола биләр. Мүсаһибә бланклары бүтүнлүклә ачыг с
лардан ибарәт ола биләр вә сорғунун апарылмасындан
ра хүсуси кодлашдырма тәләб едә биләр.

Бир чох һалларда кодлашдырма вә редактә просесл
ејни заманда апарылыр.

Анкетләрдәки информасијанын кодлашдырылмасы
чохлу үсул мөвчуддур. Бу үсуллардан бири вә ја дикәри
сечилмәси, башлыча олараг, мә'луматларын тәһлили зам
тәдгигатчынын ихтијарында олан компүтерин програмы
хүсусијјәтиндән асылыдыр.

Кодлашдырма просеси бүтүн сосиоложи мә'лума
топланылмасы процедурасында чох мәс'улијјәтли мәрһ
дир. Бүтүнлүкдә алынан мә'луматларын кејфијјәти дә
лашдырманын кејфијјәтиндән асылыдыр.

Јығым сәнәдиндәки информасијанын сонракы чеври
просеси, кодларын дашыјычысына-перфокартлара көчү
мәси вә мә'луматларын компүтерин јаддашына дахил е
мәсиндән ибарәтдир.

Мә'луматлар үзәриндә һәртәрәфли нәзарәт вә та
мыш сәһвләрин дүзәлдилмәси, мә'луматларын тәһлилә

ырланмасынын мүһүм тәркиб һиссәсидир. Сәһвләрин мәнбәләри информасија јығылмасындан онун компүтерә дахил едилмәсинәдәк бүтүн әввәлки тәдгигат мәрһәләләриндә кизләнир.

Мә'луматлардакы бүтүн сәһвләрин дүзәлдилмәси, хүсусән дә әкәр бу кифајәт гәдәр кениш тәдгигатдырса, практики олараг чох чәтиндир. Тәдгигатчы, һансы нөв јохламаларын вә дүзәлишләрин даһа вачиб олдуғуну, һансы сәһвләри нәзәрә алмамағын мүмкүн олдуғуну гәрарлашдырмалыдыр.

Мә'луматларын дүзәлиши проседурасы үч мәрһәләдән ибарәтдир: сәһвләрин ашкара чыхардылмасы, илкин сәнәдләрдә-анкетләрдә, бланкларда мә'луматлар вә ја кодларын һәгиги өлчүләринин тапылмасы, мә'луматларын дүзәлиши.

Өзүнә мүвафиг диггәт тәләб едән чохлу сәһвләр ичәрисиндән икисинин адыны чәкәк. Анкетләрин кодлашдырылмасы үзрә тә'лиматларда олмајан кодларын мејдана чыхмасы. Мәсәлән, ишдән разылыг дәрәчәсини гијмәтләндирмәк үчүн 1,2,3,4,5,6,7 дәрәчәләри вә әлавә 0 (чавабын олмамасы) вә 9 (респондент ишләмир вә суал она аид дејилдир) кодлары олан шкаладан истифадә едилмишдир. Онда 8,10,11 вә и.а. рәгәмләри дүзәлдилмәси зәрури олан јаланчы кодлар олачагдыр.

Дикәр сәһв, сорғу вәрәгәсинин мәнтиги һүдудундан кәнара чыхаран кодларын мејдана чыхмасыдыр. Мәсәлән, јухарыда кәтирилән мисал үчүн ајдындыр ки, суала анчаг ишләјәнләр чаваб вермәлидирләр вә бу факт мә'луматлара нәзарәт заманы јохланылмалыдыр. Бә'зән нәзарәтин бу типини мә'луматларын мәнтиги ујғунлуғунун јохланылмасы адландырырлар.

Мә'луматларын тәһлили әрәфәсиндә вә онларын тәһлили просесиндә анкет сualларынын илкин формасы дәјишикликләрә мә'руз галыр. Бу дәјишикликләрин типи тәдгигатын һипотезалары, алынмыш информасијанын тәһлил програмы вә емпирик мә'луматларын јығылмасы нәтичәсиндән алынан хүсусијјәтләри илә мүәјјәнләшир.

Дәјишәнләрин чеврилмәси, јаш барәсиндә ачыг суал үчүн мүәјјән јаш груплашдырылмасы тәтбиг едилдикдә вә ја 7 дәрәчәли шкала үч дәрәчәли шкала һалынадәк ихтисар едиләндә, чох садә, асан вә бир нечә дәјишән әсасында јени индекс јарадыланда (мәсәлән, аиләнин мүхтәлиф пул кәлири мәнбәләри вә аиләнин тәркиби һаггында суаллар әсасында индекс бу аиләнин һәр бир үзвүнә дүшән орта кәлир һесабланыр) чох мүрәккәб, чәтин олур.

Индексләрин гурулмасы үчүн мүхтәлиф ... тистик методлар: фактор тәһлили, кластер тәһлили, рег... сион тәһлили вә и.а. методлары, дәјишмәнин мүхтәлиф ... тиги вә нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш евристик ... седуралары тәтбиг едилә биләр.

Сосиоложи тәдгигатын кедишиндә алынмыш емпи... мә'луматларын тәһлилә һазырланмасы кифајәт гәдәр зә... тәләб едән узун просесдир.

Мә'луматларла ишин нөвбәти мәрһәләси тәһлил өзүд...

2. Сосиоложи тәдгигатда тәсвир вә изаһат

Емпирик мә'луматларын нәзәри вә практики әһәми... сосиал керчәклији дәрк етмәк васитәләринин бүтүн топл... ну өзүндә бирләшдирән тәдгигат методолокијасы илә мүә... ләшир. Нәзәријјә сосиал амилләрин гаршылыглы әлагәлә... ашкара чыхармаға көмәк едир вә кәләчәк тәдгигатларын ... ракы кедишини истигамәтләндирир. О, сосиал фактл... әһәмијјәт вә вачибликләринә көрә сечилмәсинин, бу фа... рын тәһлили вә гајдаја салынмасынын әсасыны тәшкил ... Ејни заманда фактларын өзләри дә тәдгигатчы фикринин ... рүбәдән нәзәријјәјә вә әксинә кедән фасиләсиз һәрәкәт... дишиндә сосиоложи нәзәријјәјә дәјишдиричи тә'сир к... рир. Она көрә дә тәдгигатын кедишиндә алынмыш емп... материал ики чәһәтә: 1) тәдгигатын әсасында гојулмуш ... ријјә вә һипотезалар системи илә шәртләндирилән нәзәр... һәтә вә 2) емпирик чәһәтә маликдир.

Һипотезалар (һәм тәдгигат програмында тәртиб ... муш фәрзијјәләр, һәм дә анализ мәрһәләсиндән олан и... фәрзијјәләрин јохланылмасы вә тәкзиб едилмәси просе... дә мејдана чыхан фәрзијјәләр) емпирик сосиал фактл... тәһлилинин методоложи аләти функсијасыны јеринә ... рир. Фәрзијјәнин методоложи ролу, биринчиси, мәһз... шыја гојулмуш проблемин һәлли үчүн лазым олан фа... даирәсинин мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк етмәсинд... икинчиси, һәмин фактларын ән јахшы шәкилдә тәшки... имкан верән истигамәти мүәјјән мә'нада гејдә алма... өзүнү көстәрир.

Сосиоложи тәдгигатын емпирик мә'луматларынын т... ли просесинин тәшкилинин шәрти олараг ашағыдакы *мәр... ләрини* фәргләндирмәк олар: тәсвир, изаһат вә прогноз.

Елми тәсвир ишарәләрин сечилмиш системинин к... илә емпирик сосиоложи тәдгигатын нәтичәләринин

алынмасы вә бу нәтичәләрин елми анлајышларла ифадәсиндән ибарәтдир. Башга сөзләрлә дејилсә, емпирик мә'луматлар елми биликләр системинә дахил едилир. Бу мә'нада тәсвир вә мә'луматларын сосиоложи нәзәријјә контекстиндә һәјата кечирилән јердә алынмасындан ибарәтдир. Лакин тәсвир, өз гаршысына билаваситә објектләрин ганунаујғун әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәк маһијјәтини вә зәрурилијини ачмаг вәзифәсини гојмур вә она көрә дә бизи емпирик идракын һүдудларындан кәнара чыхара билмәз вә чыхармыр.

Тәсвир, тәчрүбә вә нәзәри процедуралар арасында јерләшән, мәгсәди тәдгигатын емпирик мә'луматларыны мүхтәлиф нәзәри әмәлијјатлар, мәсәлән, изаһат үчүн јарарлы вә әлчатан һала салмагдан ибарәт олан кечид мәрһәләсидир. Тәсвир просесиндә материал елми изаһат үчүн һазырланыр. Лакин ејни заманда тәсвир просесинин өзү дә онун изаһы үчүн нәзәрдә тутулмуш нәзәријјә тәрәфиндән детерминасија едилир (шәртләндирилир).

Тәсвир үч компонентдән: тәдгигатын емпирик мә'луматларындан; тәсвирә гәнаәтбәхш, чидди формалар вә бир сыра һалларда исә әјанилик (графикләр, чәдвәлләр, схемләр вә и. а.) верән ишарәләр системиндән вә бу ишарәләр системләри илә бағлы олан елми анлајышлардан јараныр. Бунлара мувафиг олараг вә тәдгигат тәчрүбәсинә әсасланараг бир нечә тәсвир методуну фәргләндирмәк олар. Бу методлардан бири сосиал информасијанын груплашдырылмасыдыр. Бу метод охшар вә ја фәргли әламәтләр үзрә мә'луматларын тәснифаты вә ја гајдаја салынмасындан ибарәтдир. Фактларын систем һалына салынмасы, груплашдырылма вә ја тәснифатын апарычы әламәти һаггында тәсвири һипотезаја мувафиг шәкилдә һәјата кечирилир. Сосиал груплашдырманын мәгсәди бир нечә дәјишән арасында гаршылыглы әлагәләрин ашкара чыхарылмасыдыр (мә'луматларын гаршылыглы нәзарәти, структур сәчијјәси, әлагәләрин сыхлығы вә истигамәтинин мүәјјәнләшдирилмәси, хүсусијјәтләрин сабит узлашмаларынын, бирликләринин ахтарышы).

Груплашдырма үсулларынын мүхтәлифлији бир тәрәфдән сосиал информасија әламәтләринин рәнкарәнклији, дикәр тәрәфдән исә сосиал тәдгигат програмынын мүәјјәнләшдирдији мәгсәд вә вәзифәләрлә шәртләнир. Груплашдырма, бу вә ја дикәр мүәјјәнләшдиричи әламәтләр сырасы әсасында тәсвири һипотезаја мувафиг олараг сосиал фактлары ваһид систем һалында бир-биринә бирләшдирмәјә имкан верир.

рылмасы сосиал информасијанын тәсвиринин илк вә ән
дә үсулудур. Дикәр үсул, типләрә бөлкүдән (типолокија
рә бөлкү) ибарәтдир. Сонунчу үсулу сосиал објектләрин
ја һадисәләрин) дәјишәнләринин биткин системиндә бу
ја дикәр објектә (һадисәјә) аид олан сабит хүсусијјәт б
ләшмәләринин ахтарышы кими сәчијјәләндирмәк олар.

Емпирик вә нәзәри типолокија бөлкүсүнү бир-бирин
фәргләндирирләр. Емпирик типолокијалашдырманын нәтич
конкрет нәзәри әсасы олмајан типолокијадыр. Һал-һазы
чох өлчүлү статистик тәһлил методларынын инкишафы вә
милләшдирилмәси, һабелә компүтерләрин тәтбиги илә әл
дар олараг бу методун имканлары хүсусән кенишләнми
Фактор, латент, дисперсија тәһлилләри, образларын таны
сы, кластер тәһлили вә с. методлар бир чох һалда дәјишә
рин сабит груплары фәргләндирмәјә вә бу јолла да ем
рик типолокијаны һәјата кечирмәјә имкан верир.

Сосиал һадисәләрин әламәтләринин тәсвири мүә
нәзәри консепсијалар (консептуал модел) әсасында да һ
та кечирилә биләр. Бу нәзәри типолокијалашдырмадыр
һалда мүшаһидә олунан һадисәләрин парчаланмасы (ј
сабит групларын ајрылмасы) априори шәкилдә (тәчрүбә
асылы олмајараг) һәјата кечирилир.

Мөвчуд тәдгигатын әсасында дуран нәзәри[illegible]нин (
консептуал моделин) мөвчудлуғу нәзәри типолокијалаш
манын һәјата кечирилмәси үчүн зәрури шәртдир, һәр
ки, һеч дә һәр бир консептуал метод емпирик мә'лума
рын-тиположи груплашдырмасыны тә'мин едә билмәз.

Емпирик вә нәзәри типолокијалашдырма изаһат пр
дурасына мүнасибәт бахымындан да әсаслы сурәтдә ф
ләнирләр.

Илк тәсвир просе дурасынын нәтичәләрини ики
ајырмаг олар: сосиал фактлар вә сосиал ганунлар. Тәд
тын вәзифәләриндән асылы олараг тәсвирин нәтичә
һәм ајры-ајры фәрди, һәм дә үмумиләшдирилмиш фак
ола биләр. Үмумиләшдирилмиш фактларын мөвчудлуғу
ныз сосиоложи идрака хас олан үстүнлүк дејил, башга
ләр дә ондан истифадә едир. Лакин сосиолокијанын өз
мәхсус хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о ән чох чохөл
статистик фактларла ишләјир. Беләликлә, тәсвир прос
расы елә бир јени нәзәри објектин формалашмасына
риб чыхарыр ки, бу објект артыг билаваситә емпирик т
гат објекти кими чыхыш едә билмәз.

Тәсвир мүәјјән ганунаујғунлугларын дүрүст ифадә
илмәсинә мүгајисә едилән вә билаваситә мүшаһидә об-
ти олан кәмијјәтләр арасында бә'зи функсионал мүнаси-
ләрин мүәјјән олунмасына кәтириб чыхара биләр. Бу
унаујғунлуглар сосиолокијанын мүәјјәнләшдирдији гану-
јғунлугларын иерархијалы тәртиби структурунда ән аша-
пилләни, сәвијјәни тәшкил едир. Онларын хүсусијјәтлә-
бундан ибарәтдир ки, бу ганунаујғунлуглар, биринчиси,
аваситә тәчрүбә мә'луматларынын үмумиләшдирилмәси-
нәтичәсидир, икинчиси, мүшаһидә олунан һадисәләри
аваситә сәчијјәләндирирләр.

Изаһат-емпирик мә'луматлар вә үмуми сосиоложи нә-
ијјә әсасында мүшаһидә објектинин маһијјәтинин ачыл-
ы, онун мүәјјән објектив ганунa вә ја ганунлар топлусу-
табечилијини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Истәнилән изаһатын конкрет нөвү әсаслы сурәтдә ән
үч амилә: изаһедичи мүддәаларын характери, изаһеди-
мүддәаларын характери изаһедичи вә изаһедиләнин
шылыглы әлагәсинин характери јә'ни изаһат механизми
шәртләнир. Изаһедилән мүддәаларын характери билава-
ә сосиоложи тәдгигатын илк мәрһәләсинин тәсвиринин
ичәси олан изаһат објектләринин характери илә мүәјјән-
ир. Бураја әввәлләр гејд олундуғу кими, сосиал фактлар
рди вә үмумиләшдирилмиш фактлар) вә емпирик сосиал
унлар аиддир. Изаһат проблемини топлунун, бирлијин
јүксәк сәвијјәсиндә, мәрһәләсиндә, нәзәри ганунлар
а нәзәријјәнин өзүнүн изаһедиләнә чеврилдикләри вахт-
а нәзәрдән кечирмәк олар.

Артыг гејд олундуғу кими, изаһатын әсасында мүәјјән
нал ганун вә ја ганунлар системи дурур. Ганунлары әкс
ирән әлагә вә мүнасибәтләрин мүхтәлиф типолокијасы
һедичи мүддәаларын характеринә көрә мүхтәлиф олан
ат типләрини доғурур. Бунлардан анчаг икисинин үзә-
дә әтрафлы дајанаг.

Објект, онун заманча өзүндән әввәлки објектләрлә вә
әмин објектин дикәр нисбәтләри илә ганунаујғун әлагә-
(вә ја мүнасибәтини) мүәјјәнләшдирмәк јолу илә изаһ
дә биләр. Бу нөв изаһат кенетик изаһат адланыр. Иза-
арын бу синфиндә ән кениш јајыланы сәбәб изаһаты-
Бу изаһатын маһијјәти, о сәбәби вә о гануну көстәр-
дән ибарәтдир ки, бу сәбәб һәмин ганунa әсасланараг
олунан објекти доғурур. Өзү дә сәбәб нәтичәдән јал-
садәчә олараг заманча әввәл кәлмир, мүәјјән мә'нада

сәбәб һәм дә нәтичәдә, онун маһијјәтиндә өз тәбиәтин
тәбиәтин бу вә ја дикәр тәрәфини һәкк едир. Белә к
хәтт үзрә мүәјјән маһијјәт хүсусијјәтләри өтүрүлүр.
ликлә, сәбәб изаһаты објектин кенезисини даһа дәри
вијјәдә, бу кенезисин дахили механизмләринин н
алындығы сәвијјәдә тәсәввүр етмәјә имкан верир.

Сәбәб изаһатына (үмуми һалда исә кенетик из
мә'руз галмалы олан објектләрин әсас һиссәсини прос
вә һадисәләр тәшкил едир. Лакин һадисәләрин бүтүн т
рини һадисә кими гијмәтләндирмәк олмаз. Чох вахт
тин изаһы заманча сонра кәлән објектә (вә ја бу обј
вәзијјәтинә) мүрачиәт етмәк јолу илә һәјата кечирили
һалда нәтичә изаһатлары ән бөјүк изаһат күчүнә малик

Нәтичә изаһаты објектин елә изаһыдыр ки, бу из
о, нәтичә вә о ганун көстәрилир ки, бу гануна мүвафиг
һәмин нәтичә изаһ олунан објект тәрәфиндән доғулму
Белә изаһатын онтоложи әсасы бундан ибарәтдир ки, һ
објект бирдәфәлик сәбәб-нәтичә әлагәсинә дејил, сәб
тичә әлагәләринин сонсуз зәнчиринә гошулмушдур, о, б
јектин нәтичәси олмагла јанашы өз нөвбәсиндә дикәр б
јектин сәбәбинә чеврилир. Әкәр сәбәб өз маһијјәтинин
јән чәһәтләрини нәтичәдә "һәкк едирсә", онда һәр би
чуд објект ону доғуран сәбәбин мүһүм хүсусијјәтләрин
сән алыр" вә өз нөвбәсиндә өзүнүн мүһүм хүсусијјәтл
"ирсән" доғурдуғу нәтичәјә өтүрүр. Буна көрә дә об
маһијјәти тәкчә онун сәбәбинин дејил, һәм дә нәтичә
тәһлили јолу илә ачыла биләр.

Функсионал изаһат нәтичә изаһатларынын мүһүм
суси һалыдыр. Функсија дедикдә инвариант шәкилдә
чуд објектә хас олан вә һәмин објектин горуну́б сах
масына шәраит јарадан мүәјјән һәрәкәт үсулу (нәтичә
баша дүшүлүр.

Мүасир елм функсионал изаһатдан кетдикчә да
ниш истифадә едир. Бу илк нөвбәдә онунла шәртлән
мүрәккәб функсионал системләр (мәсәлән, чәмијјәт)
гат објектинә чеврилмишдир. Лакин, функсионал иза
сосиолокијада мүтләгләшдирилмәсинә е'тираз едәрә
етмәк лазымдыр ки, сосиал институтлар ән али дә
мүрәккәб, чохсаһәли објектләрдир вә онларын ма
анчаг функсионал изаһатла бүтүнлүклә әһатә олуна б

Објектин ән мүһүм характеристикаларындан бир
структурудур. Структуру дәрк етмәк објектин маһиј
ән мүһүм чәһәтини ачыб көстәрмәк демәкдир. Мәһз

фәнин һәлли структур изаһатынын мәғзини тәшкил едир. труктур изаһат, ја објектин дахили елементләринин вә онарын бүтөв бир ваһид һалында бирләшмәси үсулунун изаиндан, ја да өјрәнилән објектин мүәјјән бөјүк системдә јенин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Буна ујғун олаг дахили вә харичи структур изаһатларыны бир-бириндән әргләндирирләр.

Структур изаһатынын бу јарымнөвләрнин һәр биринин јәри хејли дәрәчәдә изаһат објектинин мухтаријјәтиндән үстәгиллијиндән) вә мүтәшәккиллијиндән асылыдыр.

Сосиоложи тәчрүбәдә, бир гајда олараг, мүрәккәб комнә едилмиш вә гарышыг изаһатлар верилир. Белә ки, соал һадисәләрин чохчәһәтлилији үзүндән онларын маһијјәнин ачылмасы анчаг изаһатларын кејфијјәтчә мүхтәлиф пләри топлусунун (сәбәб, функсионал, структур вә с. изатлар) тәтбиги јолу илә һәјата кечириләр биләр.

3. Һипотезаларын јохланылмасы үсуллары

Һипотезаларын ишләнилиб һазырланмасы вә јохланылсы елмдә көһнә вә сыналмыш тәдгигат методудур. Јан вахтларадәк бу метод сосиолокијада ајдын шәкилдә сбәтән надир һалларда тәтбиг едилсә дә, ичтимаи елмләр үн онун мәһсулдарлығы, сәмәрәлилији, тәбиәт елмләрин олдуғу гәдәр јүксәкдир. Һипотезалар бизим әввәлләр гандығымыз биликләрдән доғур вә һәлә намә'лум олан һасәләрә тохунан мүәјјән елми еһтималлардан ибарәтдир. мә'нада һипотезалар нәзәријјәнин билаваситә кенишләнси демәкдир.

Сосиоложи тәдгигатын дәгиг ифадә олунмуш һипотезарын јохланылмасына јөнәлдилмәси, бу тәдгигатын кечилмәси заманы анчаг зәрури әлагәләрин јохланылмасы илә фајәтләнмәјә, јә'ни диггәти ән мүһүм дәјишәнләрә јөлтмәјә имкан верир. Һипотезанын кејфијјәтинин сосиолои тәдгигатын уғурлу олмасына нә гәдрә мүһүм тә'сир көсрмәси ајдындыр. Лакин мүасир сосиоложи тәдгигат һәдн зијадә баһа баша кәлдијиндән онун мәһсулдарлығыны әли сүрүлмүш һәр һансы бир һипотезанын еффектлијинн асылы етмәк олмаз. Она көрә дә конкрет бир проблен өјрәнилмәсиндә һәмишә бу проблеми там әһатә едән төв бир сыра һипотезаларын (вә ја даһа дәгиг дејиләрсә,

бир сыра алтернатив фәрзиjjәләрин) ирәли сүрүлмәсин
тутурлар.

Бунунла әлагәдар олараг һипотезанын мүчәррәдли
рәчәси мүһүм әһәмиjjәт кәсб едир. Һәддән артыг кон
һипотеза тәдгигатын програмы вә методикасыны өзүнә
едәрәк, бир гаjда олараг, ән jахшы һалда һипотезанын е
дә олан мәһдуд мә'луматлары ифадә едән тривиал (ади
jағы) нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

Һипотезанын һәртәрәфли, практики олараг jохланы
сы просеси, мәнтиги нөгтеjи-нәзәрдән, бу һипотезала
ирәли кәлән нәтичәләрин тәчрүбәдә тәсдиг едилмәси
сеси кими чыхыш едир. Өзү дә jохлама әсас һипотез
тәрәфиндән мүәjjәнләшдирилмиш һәр бир алтернатив
үзрә апарылмалыдыр. Бу алтернатив јоллар мүхтәлиф,
зән дә бир-бирини истисна едән ола биләр. Лакин о
мүтләг өзләринин һипотеза нәтичәләри илә бирликдә
тиги бир бүтөвлүк тәшкил етмәлидирләр.

Дикәр тәрәфдән әсас һипотезанын һәр бир аjрыча
тичәсинин емпирик јолла тәсдиги һипотезанын өзүнүн
гилиjинә дәлаләт едә билмәз. Бу нәтичәнин һәгигилиjи
әсасән, сәбәбин һәгигилиjинә доғру кедән сәһв нәтичә

Ола билсин ки, бу нәтичә тәкчә бу һипотезадан д
һәм дә башга бир фәрзиjjәдән доғур. Лакин һипотезаны
гәдәр чох мүхтәлиф нәтичәси тәчрүбәдә тәсдиг олун
онларын һамысынын дикәр фәрзиjjә вә jа фәрзиjjәлә
ирәли кәлмәси еһтималы о гәдәр аз олур.

Сосиоложи нәзәриjjә ичтимаи практиканы, инсанл
ичтимаи фәалиjjәтини тәдгигатын нәтичәләринин һәги
jини jохламағын ән сәмәрәли васитәси саjыр. Она көр
алим, һипотезанын һәртәрәфли, практики олараг jохла
заманы нәтичәләрдән әсаса доғру јөнәлән, мүлаһизәл
садә топлусуна нисбәтән даһа мүһүм бир шеjлә — мә
мәчмусу илә һадисәләрин кениш даирәсини изаһ едән,
һадисәләри әввәлчәдән хәбәр верән, әввәлләр әлагәси
jылан саһәләри әлагәләндирән мүддәалар системинин
рүбәдә тәсдиг едилмәси илә мәшғул олур.

Сосиал експеримент фәрзиjjәнин емпирик чәһ
jохланылмасынын ән күчлү үсулу кими чыхыш едир. С
потезаны jохламағын ән е'тибарлы методу олмагла jан
һәм фәрзиjjәләрин өзләри, һәм дә сосиоложи тәдги
васитәләри гаршысында сәрт тәләбләр гоjур. Буна көр
о, сосиолокиjада һәләлик чох мәһдуд шәкилдә тәтбиг

р. Лакин сосиал просесләрин дәрк едилмәси дәринләш-
кчә експериментал методларын нүфузу артыр.

Һипотезанын тәклиф етдији бә'зи мүмкүн гијмәтлә-
н алынмасына имкан верән статистик методлар сосно-
кијада ән чох јајылмышдыр (мәсәлән дејәндә ки, ики
амәт $r = 0,5$-лә коррелјасија олунур, онда адәтән гејд
ирләр ки, бу, $1 - \alpha$ еһтималы илә мүмкүндүр; бурада α
ын мүһүмлүк сәвијјәсидир).

Һипотезаларын доғрулуғунун әсасландырылмасынын
и үсулу орта мејлләрин һесабланмасындан, гаршылыглы
ылылыг әмсалларынын тапылмасындан вә с-дән ибарәт-
р. Лакин бу јолда тәдгигатчынын гаршысына хејли көзлә-
лмәзликләр чыхыр.

М. Кендалл вә А. Стүарт* АБШ-ын 16 шәһәриндә чина-
карлыг һаггында тәдгигатын нәтичәләрини тәһлил едәрәк
кара чыхармышлар ки, һәр мин нәфәр сакинә дүшән чина-
ин сајы илә өлчүлән чинајәтин сәвијјәси (x_1) илә әһалинин
р 100 нәфәринә дүшән 13 јашлыларын сајы илә өлчүлән
лсә үзвлүјү (x_5) арасында (13 јашындан јухары јашлы әһали
үн) коррелјасија 0,14-ә бәрабәрдир. Ачыг-ашкар нәтичә он-
н ибарәтдир ки, диндарлыг чинајәткарлыгдан чәкиндирир.
кин даһа дәрин тәдгигат башга шеј көстәрир.

Тәһлил схеминә даһа бир сыра дәјишән дахил едилир: x_2
ши әһалисинин фаизи, x_3 бүтүн әһали ичәрисиндә харичи
ншәли кишиләрин фаизи, x_4 15-44 јашлы һәр мин евли га-
нын пајына дүшән 5 јашынадәк олан ушагларын сајы.

x_1-ә нисбәтән регрессија бәрабәрлији беләдир:

$$x_1 - 19,9 = 4,51(x_2 - 49,2) - 0,88(x_3 - 30,2) - 0,072(x_4 - 48,14) + 0,63(x_5 - 41,6);$$

бә'зи коррелјасија әмсаллары исә бәрабәрдир:

$$r_{15} = -0,14; \; r_{15,3} = -0,03; \; r_{15,4} = +0,25; \; r_{15,34} = +0,23.$$

Регрессија тәнлијиндән көрүнүр ки, ајры-ајры дәјиш-
в әламәтләрин мөвчудлугу шәраитиндә x_1 вә x_5 кәмијјәт-
ри мүсбәт чәһәтдән әлагәдардырлар, јә'ни килсә үзвлүјү
најәткарлыгла мүсбәт әлагәдәдир. Бәс онда r_{15} мәнфи
релјасијасыны вериб бу еффекти пәрдәләјән нәдир?

Һәр шејдән әввәл, әкәр x_3 кәмијјәтинин (харичиләр) тә'-
ри кәнар едиләрсә чинајәткарлыг вә килсә үзвлүјү арасын-

---

* Кендалл М., Стьюарт А. Статистические выводы и связи. М.,
3, с. 442.

да $r_{13,3}$ коррелјасијасы сыфра јахын олачагдыр. Әкәр x_4
x_3 вә x_4 -үн тә'сири кәнар едиләрсә һәмин коррелј
мүсбәт олачаг.

Беләликлә, бир сыра әлавә дәјишәнләрин ишә го масы әлагәнин бирбаша гијмәтләндирилмәсинин гејри-а ватлығыны ашкара чыхармаға вә килсә мәнсубијјәтини најәткарлығын гаршысыны алмадығы барәдә илкин еһт лын һаглылығыны сүбут етмәјә имкан верди.

Јухарыда истифадә едилән нәзарәт дәјишәнләрини хил едилмәси методу кими кениш танынылан бу үсул г експериментал шәраитдә статистик әлагәләрин тәһлил көмәји илә билаваситә вә васитәли сәбәб вә мүшајиәт гәләринин мөвчудлуғу, бу әлагәләрин кәркинлији һагг дәлилләрин нечә әлдә олунмасы мәсәләсинә тохунур.

Контрол дәјишәнинин дахил едилмәси заһирән га лыглы әлагәләрин ахтарышы үзрә сырф емпирик просе кими чыхыш едир, лакин әслиндә о, көклү шәкилдә бир ра алтернатив сәбәб моделләринин априор ифадә олу сына әсасланыр*. Беләликлә, ријази моделләрин гурул илкин һипотезалары јохламағын даһа бир е'тибарлы ме кими хидмәт көстәрә биләр. Чох аз-аз олур ки, һипот мувафиг кәлән һаллар олмасын. Сосиоложи тәдгигат ч вәсиндә бу факт һипотезада ифадә олунмуш фәрзиј тәкзиби үчүн әсас ола билмәз. Ајдындыр ки, нәтичәл биринин тәсдиг олунмасынын, әсасән ики сәбәби ола ләр: бу, ја илкин күман, еһтимал дүзкүн дејилдир, керчәклијә ујғун дејил, ја да сәһв һипотезадан нәтич дүзкүн чыхарылмамасында, анлајышларын дүзкүн тә олунмамасында, һипотеза үзәриндә иш просесиндә хылмыш дикәр мәнтиги нөгсанларда ола биләр.

Үмуми ганунаујғунлугдан кәнара чыхан һалларын т ги, тәсдиг олунмамыш һипотезаларын тәһлилиндә дигг тирилмәли олан әлавә амилләрин ашкара чыхарылмас бөјүк көмәк көстәрә биләр. Бу, ашағыдакы мисалда сурәтдә көрүнүр. Бир груп тәдгигатчы мүрәккәб ол метод тәтбиг едәрәк, стимул тәтбигинә гәдәр вә онун бигиндән сонра бир тәблиғат тәдбиринин сәмәрәлил гијмәтләндирмишдир.** Нәзарәт амилинин дахил едил нәдәк һәм експериментал, һәм дә нәзарәт групларı

* Статистические методы анализа информации в социоло ких исследованиях. М. 1979. гл.15.

** Good W.S. and Hatt P.K. Methods in social research. N.Y.,

мент групуна тәблиғатла тә'сир көстәрилмишдир. Сонра о ики груп јенидән тәдгиг олунмушдур. Демәк олар ки, гпларын һеч бириндә һеч бир дәјишиклик ашкара чыхалмамышды. Нәтичәдә, тәблиғатын мәгсәдләрә тә'сир етси һаггында һипотеза, көзләнилдији кими, тәсдиг олунмащдыр. Лакин, белә бир мәсәлә гојулмушдур: әкәр орта сабла дәјишиклик јохдурса, онда истисналар һаггында нә мәк олар?

Истисналар, јә'ни өзләринин әввәлки јөнәлишликләри дәјишәнләр тәһлик едилмишдир. Мә'лум олмушдур ки, спериментал групда дәјишиклик чох олмушдур, лакин онры әввәлчәдән она көрә гејдә алмаг мүмкүн олмамышдыр ејни мигдарда олан фәрдләрдә дәјишикликләр һәр ики тигамәтдә баш вермишдир. Бу факт көстәрмишдир ки, ил- һипотеза сәһв олмамышдыр, лакин бу, даһа кениш тәдат тәләб едирмиш. Нәзәрдә кечирилән һалда һәм дә аш- едилмишдир ки, өз мәгсәд вә нијјәтләринә көрә дәјинләрин һамысы ики (әкс истигамәтли) група бөлүнәрсә, да групларда бири әсасән кишиләрдән, дикәри исә әкән гадынлардан ибарәт олачаг. Бу фактын мүәјјәнләшмәөз ардынча һипотезанын дәјишдирилмәси вә онун тәкрајохланылмасы зәрурәтини доғурмушдур.

Бу мисал көстәрир ки, һипотезада һәддән чох ујғунсузлар ашкара чыхарылдығы һалда һипотеза ја рәдд олунма- ја да тәзәләнмәлидир. Бунунла јанашы статистик харак- ли һипотезаны үмуми характерли фәрәзијјәдән фәргләнмәк зәруридир. Әкәр биринчи һипотезаны анчаг она шы чыхан чохсајлы фактлар рәдд едә биләрсә, һалбуки нчиси үчүн јеканә факт кифајәтдир.

Бундан башга һипотезада әкс олунан белә һалларын лизи бә'зән тәдгигат үчүн даһа һәссас көстәричиләрин илмәси ишиндә көмәк едир.

4. Тәдгигатын нәтичәләри һаггында һесабат

Сосиоложи тәдгигатын нәтичәләри һесабат шәклиндә тиб едилир. Бу һесабат гаршыја гојулмуш вәзифәләрин нә јетирилмәси барәсиндә изаһат гејдиндән вә она әла- әрдән ибарәт олур.

Изаһат гејдләриндә сосиал тәдгигат програмынын јери- јетирилмә ардычыллығы шәрһ олунур, материаллар, һе- ламалар вә әсасландырмаларын хүласәси верилир. Гејд-

ләрә әлавәләрдә рәсм, график вә с. кесторичиләр вә
нәдләр, һабелә, бүтүн формалар, анкетләр, бланклар,
вә с. чәмләшдирилир.

Һесабат директив гәрарлар вә монографијалар, кол
тив нәшрләр, китаблар, топлулар, мәгаләләр, диссерта
лар вә и. а. шәкилдә әдәбијјат материаллары һазырл
үчүн илкин сәнәд ролуну ојнајыр.

Һесабатын характери ән чоху тәдгигатын типи
(тәдгигат һансы елми вә ја тәтбиги-мәгсәдләрә мүвафи
килдә апарылмышдыр?) асылыдыр. Елми тәдгигат үзрә һ
бат тәртиб олунаркән диггәт илк нөвбәдә проблемләри
јулушуна, онларын концептуал ишләнилмәсинә вә тәд
вәзифәләринин дәгиг ифадә олунмасына јөнәлдилир.
дан әлавә, һал-һазыркы дөврдә проблемин ишләнилм
зијјәти вә она мөвчуд мүнасибәт ишыгландырылыр. Һе
тын хүсуси бөлмәси методолокија проблемләри, тәдгига
ситәләринин сечилмәси вә әсасландырылмасы, сечм
сосиал информасија јығылмасы методларынын типоло
сы үчүн ајрылыр.

Сосиоложи тәдгигатын һәјата кечирилдији васитәл
ашкар чатышмамазлыглары да бурадача гејд олунур. Бу
дә проблемин сонракы тәдгиги үчүн методоложи чәһ
вачибдир. Тәдгигатда алынмыш нәтичәләрин мәзмунлу
лили (мүтләг ајрыча бөлмә шәклиндә) һесабата јекун в
Гаршыја гојулмуш вәзифәләр јеринә јетирилибми (вә һ
јолла)? суалына чаваб верилир. Өзү дә јеринә јетир
миш вәзифәләр јеринә јетирилмәјәнләрлә бәрабәр н
дән кечирилир, чүнки вәзифәнин гејри-дәгиг гојулмас
ја вахтында гојулмамасы бу вәзифәләрин фајдасызлы
көстәрмир. Бундан башга, ирәли сүрүлмүш вәзифәләри
ринә јетирилмәсинә мане олан сәбәбләр, истәр бу вәз
ләрин ифадәси олсун, истәр тәдгигатын кедишиндә
рын мәчбурән дәјишдирилмәси олсун вә и. а. тәһлил
лир. Һесабатын бу бөлмәси, әкәр мүмкүнсә, тәдги
практики вә конкрет нәтичәләринин көстәрилмәси ил
ша чатыр.

Һесабата әлавәдә сечмәнин әсасландырылмасы вә
кејфијјәт характеристикалары да дахил олмагла бүтү
вәлки бөлмәләри мүддәаларыны әкс етдирән матери
верилир. Мә'луматлар јығыларкән әсасландырылмыш
методики материаллар, бөлкүләр вә табулограмларын
вәлләри дә бураја салыныр.

Һесабатын јухарыда тәклиф олунан формасы "сифаришлә" апарылан тәдгигатлар заманы да тәтбиг олуна биләр. Лакин онларын тәртибиндә шүбһәсиз ки, башлыча дигәт илк нөвбәдә практики нәтичәләр вә конкрет мәсләһәтләрә јөнәлдилмәлидир. Бундан башга, сифаришчи үчүн нәзәрдә тутулан һесабат мүвафиг фәалијјәт саһәсинин хүсусијјәтинә чаваб верән вә демәли, сифаришчи үчүн даһа јахшы баша дүшүлән дилдә јазылмагы тәләб едир. Ичрачы адәтән там һесабатла бәрабәр јеринә јетирилән вәзифәләрин әсас мәзмунуну вә онларын реаллашдырылмасы јолларыны әкс етдирән гыса һесабат вариантыны да һазырлајыр.

Сосиоложи тәдгигатын нәтичәләри үзрә һесабатын тәртиб едилмәсинә көстәрилән тәләбләр ичәрисиндән икисини гејд етмәк лазымдыр: биринчиси, кечирилмиш тәдгигатын бүтүн мәрһәләләри, онун бүтүн һәлгәләринин гаршылыглы әлагәлилији вә елми ахтарышын мәнтиги, мүмкүн гәдәр там, кениш вә дәрин шәкилдә әкс олунмалыдыр. Мәһз бу баxымдан јеринә јетирилмиш ишин күчлү тәрәфләри, бурахылмыш сәһвләр вә һәлл едилмәмиш проблемләр даһа ајдын көрүнүр. Ишин сонунда тәдгигатчыда ирәли сүрүлмүш ахтарыш вәзифәләринин һәллиндә она көмәк едән һипотезаларын мүдафиәси вә рәдд олунмасы үчүн дәлил вә аргументләр зәнкинләшир.

Һесабата көстәрилән дикәр тәләб програмда ишләниб һазырланмыш методоложи тәдгигат апаратына чидди әмәл етмәкдән ибарәтдир.

Програмда апарылмыш дәјишикликләрин хејринә кифајәт гәдәр чидди аргументләр вә алынмыш нәтичәләрин чидди әсасландырылмасы олмадан һесабатда методоложи принсипләрин бу вә ја дикәр шәкилдә јенидән нәзәрдән кечирилмәси јолверилмәздир. Һесабатда јеринә јетирилән проседураларын мәнтиги ардычыллыгынын әкс олунмасы јени билликләрин топланылмасы вә тәфсириндә бу проседураларын һәр биринин јери вә ролунун көстәрилмәси, емпирик мә'луматларын вә сосиоложи фактын тәфсири јолунда нәзәри әсасландырмаларын гајдаја салынмасы үзрә јеринә јетирилән бүтүн әмәлијјатларын дәгиг сурәтдә һиссәләрә ајрылмасы вачибдир.

Тәдгигатын нәтичәләри һесабатда һәм јеринә јетирилән вәзифәләр вә ирәли сүрүлән фәрзијјәләр бахымындан, һәм дә планлара (ахтарыш, тәсвир вә експериментал планлара) мүвафиг шәкилдә тәшкилати бахымдан нәзәрдән кечирилир. Бу, һесабат гаршысында гојулан үчүнчү тәләбдир. Бу

матчы кадрларын тәркиби вә һазырланмасы гајдасыні тәдгиг олунан ваһидләрлә ишин форма вә методларын (тә'лимат вә изаһедичи фәалијјәтин дикәр нөвләри һара нә вахт, нечә вә кимлә кечирилмишдир) көстәрилмәсі нәзәрдә тутур. Материалын јығылмасынын тәшкилинин јүк дәгнгликлә әкс олунмасы вә тәдгигат заманы истифа олунмуш бүтүн сәнәдләрин нүмунәләринин әлавәјә салі масы вачибдир. Бундан әлавә тәдгигатчы информасијан коддлашдырма системләринин вә бу информасијанын шынла ишләнилмәси үзрә истифадә едилмиш методларын һесабатда дүзкүн ишләнилмәси үзрә истифадә едилмиш тодларынын һесабатда дүзкүн әкс етдирилмәсинә диг вермәлидир.

Тәтбиги тәдгигатлардан сонра тәртиб олунан һесаб ларда тәдгиг олунан идарәчилик саһәси аз вә ја чох сыхл ла әкс олунур. Бу мәгсәдлә тәдгигатчынын ихтијары олан бүтүн кәмијјәт вә кејфијјәт көстәричиләринин топ сундан истифадә олунур. Бу заман һесабатда әсасландыр лан мәсләһәтләр тәкчә алынмыш нәтичәләрлә ујғунлашд рылмыр, онлар һәм дә тәдгигатда ирәли сүрүлмүш пробле ләрин һәллинин практикада мөвчуд үсуллары илә мүгајі едилир. Нәзәри тәдгигатлара кәлдикдә исә, сосиолог со ал објектин, ирәли сүрүлмүш фәрзијјәләрин фонунда һа сә вә ја просесләрин инкишафынын ашкара чыхарылм мејлләрини е'лан етмәк үчүн јени нәзәри конструксија ахтарышынын вачиблијини әсасландырмага имкан верән положи гијмәтләрини ишләјиб һазырлајыр.

Һесабат мә'луматларынын тәһлилиндән ирәли кәл әсас тәклифләрин сијаһысындан ибарәт олан төвсијә рин һазырланмасы һәр бир һесабатын мүтләг тәркиб һ сәсидир. Мәсләһәт-төвсијәләр сырф тәсдиг характери шыјыр вә онлара анчаг елми вә ја практики фәалијјә тәтбиг олунмалы олан шејләр дахил едилир. Бу заман зәрә алмаг лазымдыр ки, мараглы шәхсләр ирәли сүр мүш төвсијәләрин дүзлүјү вә ја зәрурилијиндән шүб ләндикдә һесабатын мәтниндә бу барәдә лазыми әсасл дырмалар тапмаг имканына малик олмалыдырлар. Әк һансы сәбәбләр үзүндәнсә аналитик бөлмәләрә лазы һесабламалар вә ирәли сүрүлмүш практики тәклифләр әсасландырылмасы салынмамышдырса, онда һансы әла тәдгигатларын кечирилмәсинин зәрури олдуғу көстәр мәлидир.

нәзәринә чатдырылмалыдыр. Бу заман ишин нәтичәләринин көстәрилмәсиндә күтләви информасија васитәләриндән истифадә олуна биләр вә олунмалыдыр. Бундан әлавә өјрәнилмиш тәшкилат вә ја мүәссисәләр үзрә төвсијәләрә ујғун шәкилдә сәрәнчам характерли мүвафиг сәнәдләрин бурахылышы мәгсәдәујғундур.

XXV фәсил

СОСИОЛОКИЈА ЕЛМИНИН ВӘ СОСИОЛОЖИ ХИДМӘТЛӘРИН ТӘШКИЛИ

1. Сосиоложи тәдгигатларын әлагәләндирилмәсинин әсас истигамәтләри

Азәрбајчанда сосиолокијанын нәзәри вә нәзәри-тәтбиги проблемләрини академик вә саһә елми-тәдгигат мүәссисәләри, али мәктәбләр, дөвләт вә ичтимаи-сијаси тәшкилатларын сосиолокија мәркәзләри, һабелә мүәссисәләрин сосиоложи хидмәтләри өјрәнир.

Бу мүәссисәләрин ишини *Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы* (АСА) әлагәләндирир. Нәзәри вә тәтбиги тәдгигатларын пешәкарлыг сәвијјәсинин јүксәлдилмәси вә практики тә'сирлилијинин артырылмасы АСА-нын диггәт мәркәзиндә јерләшир. Сосиолокија ассосиасијасы сосиоложи тәдгигатларын үстүн истигамәтләринин ишләнилмәсинә, онларын нәтичәләринин идарәчилик практикасында истифадәсинә, сосиолог алимләрин сосиоложи тәблиғата чәлб олунмасына көмәк көстәрмәлидир.

Азәрбајчан вә харичи өлкә сосиологлары арасында елми әлагәләр вә әмәкдашлығын инкишафы, мүәссисә вә тәшкилатларын сосиоложи хидмәтләринә һәртәрәфли көмәк көстәрилмәси, өлкәдә сосиоложи тәһсил системинин јарадылмасына јардым едилмәси, сосиологларын мүхтәлиф ихтисасартырма формаларынын инкишафы вә с. сосиоложи ассосиасијанын һәлл етдији вәзифәләрә аиддир.

Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы ашағыда көстәриләнләри һәјата кечирир:

- ассосиасијаја дахил олан үзвләрин фәалијјәтинин әлагәләндирилмәсини вә онларын әсәрләринин нәшрини;
- конфранс, мүшавирә, симпозиум, сосиоложи оху, семинар вә мәктәбләрин тәшкили вә кечирилмәсини;

- ән јахшы сосиал инкишаф хидмәти тәчрүбәсинин үм милләшдирилмәси вә јајылмасыны;

- өлкәнин сосиоложи мәркәзләриндә сосиологлар мәсләһәт вә тәчрүбә кечмәләринин тәшкилини;

- ассосиасија үзвләринә Азәрбајчанда сосиоложи тәд гатларын нәтичәләри барәсиндә мә'лумат верилмәсини вә с.

Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы милли ассоси сијалар, тәдгигат мәркәзләри вә институтлары, һабелә с сиолокија проблемләри илә мәшғул олан ајры-ајры шәхсл рин бирлији олан Бејнәлхалг Сосиолокија Ассосиасијас нын (БСА) үзвүдүр. Бејнәлхалг Сосиолокија Ассосиасија ЈУНЕСКО-нун көмәји илә 1949 илин сентјабрында Ослод кы бејнәлхалг сосиолокија конгренсиндә јарадылмышды Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы Бејнәлхалг Соси локија Ассосиасијасынын үзвү кими бејнәлхалг сәвијјә сосиологларын ишиндә, тәдгигат комитәләринин фәалиј тиндә, сосиолокија әсәрләринин нәшриндә иштирак едир.

Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы коллекти фәрди вә фәхри үзвләрдән ибарәтдир. Азәрбајчан Соси локија Ассосиасијасынын коллектив үзвләри сосиолож тәдгигатларла мәшғул олан елми тәдгигат институтла (ЕТИ), али тәдрис мүәссисәләри, сәнаје мүәссисәләри бирликләри, тәшкилат вә мүәссисәләр, лабораторијалар, к федралар, сосиоложи груплар вә бүролардан ибарәтдир.

Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы јанында соси локијанын мүәјјән истигамәтләринин тәдгигиндә алимләр фәалијјәтини бирләшдирән вә әлагәләндирән, актуал про лемләрин даһа сәмәрәли тәдгигинә тәдгигат нәтичәләрин практикада тәтбигинә, өлкә сосиологлары арасында ел әлагәләрин тәшкилинә јардым көстәрән тәдгигат бөлмәлә вә комитәләри фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчан Сосиолоки Ассосиасијасында сосиоложи тәдгигатларын методикасы техникасы, әмәјин сосиолокијасы, кәнчләрин сосиолож проблемләри, аиләнин сосиолокијасы, мәдәнијјәтин соси локијасы, нормадан кәнар давранышын сосиолокијасы и.а. бөлмәләр тәшкил олунмушдур.

Сосиолокија ассосиасијасы бир нечә јарымсистемд ибарәт олан *сосиоложи мә'луматлар банкыны* јарадыр даим она јени мә'луматлар әлавә едир. Емпирик сосиолож тәдгигат мә'луматлары архивинин јарымсистеми бу банк нүвәсидир. Онун әсас вәзифәси сосиоложи информаси нын тәкрар вә мүгајисәли тәһлили мәгсәдләринә хидмәт е

мәкдән ибарәтдир. Мүхтәлиф вахтларда вә мүхтәлиф обектләрдә кечирилмиш тәдгигатларын нәтичәләринин тәһлили, сосиал просесләрин динамикасыны даһа ајдын ашкара чыхармаға имкан верир, нәтичәләрин вә демәли, ајрылыгда һәр бир тәдгигатын әһәмијјәт саһәсини кенишләндирир.

Тәдгигатын нәтичәләринин тәһлилинин максимум там олмасы үчүн архивдә илкин мә'луматлар массивләри, јә'ни сәһра мәрһәләсиндә алынмыш илкин информасија вардыр. Тәдгигатларын нәтичәләринин, мәсәлән, табулограмлар, графикләр вә бунлара бәнзәр ишләнилмиш материаллар формасында дејил, бу һалда сахланылмасы тәдгигатда потенсиал шәкилдә мөвчуд олан истәнилән информасијаны әлдә етмәјә имкан верир. Елә һәмин табулограм вә графикләрин өзләри јенидән әлдә едилә биләр. Бундан башга тәдгигат мүәллифләринин тәтбиг етмәдикләри ишләмә методларынын тәтбиг едилмәси дә мүмкүндүр. Сосиоложи тәдгигатларын мә'луматлары информасија массивләри шәклиндә компүтерләрдә јерләшир.

Илкин мә'луматларла јанашы компүтерләрдә бу мә'луматларын нечә алынмасы, тәдгигатларын нә вахт вә һарада кечирилмәси, мә'лумат топланылмасынын һансы методларла апарылмасы вә с. һаггында информасија сахланылыр. Тәдгигатлар һаггында бүтүн бу үмуми мә'луматлар сосиоложи тәдгигат паспортунда гејдә алыныр. Архивә дахил едилән һәр бир тәдгигат үчүн мүтләг белә паспорт доллурулур. Паспортун истәнилән һиссәсинин мәзмуну һаггында мә'луматы компүтерә хүсуси сорғу етмәк јолу илә алмаг олар.

Тәдгигат паспорту вә емпирик мә'луматлар массивләри илә јанашы компүтерә бу тәдгигатын сорғу вәрәгәсиндә истифадә едилмиш бүтүн суаллар да јерләшднрилир. Ахтарышын өзү ја анкет суаллары вә паспорта дахил олан сөзләрин (мәсәлән, "иш" вә "әмәк" сөзләрн олан анкет суаллары тапмалы), јахуд да онларын индикаторларынын (мәсәлән, сосиал фәаллыг һаггында суаллары тапмалы) көмәји илә апарылыр. Сонунчу типдән олан сорғуларын јеринә јетирилмәси үчүн анкетләрин бүтүн суаллары хүсуси шәкилдә кодлашдырылыр.

Сосиолог информасија сорғуларына чаваб кими анкет суалларынын верилән тәләбләри өдәјән мәтнләрини алыр. Бу мәтнләрдә һәмин суалларын һансы тәдгигатларда истифадә олундуғу көстәрилир. Сорғулара чаваб алынмасы бир нечә санијәдән артыг чәкмир.

Сосиоложи мә'луматлар банкында сахланылан инфор
сија лајларыны онлардан ичазәсиз истифадә едилмәсинә
шы мүхтәлиф сәвијјәли мүдафиәнин олмасыны нәзәрдә тут

Азәрбајчан Сосиолокија Ассосиасијасы сосиоло
тәдгигатларынын нәтичәләринин практикада тәтбиг едил
си үзрә ишин әлагәләндирилмәси илә дә мәшғул олур.

Тәдгигатын нәтичәләринин практикада тәтбиг олунма
нын ән мүһүм формаларындан бири китаб, журнал вә гә
нәшрләридир. Бу нәшрләрдә башлыча елми нәтичәләр вә т
гигат мөвзусу үзрә мә'луматлар шәрһ олунур, үмуми јекун
вә онларын практики мәгсәдләрлә истифадәси үчүн нәзә
тутулан тәдбирләр әкс етдирилир. Елми нәтичәләрин мәтбу
да нәшр олунмасынын башлыча вәзифәси мөвчуд сос
проблемләр вә онларын мүмкүн һәлли јоллары һаггында ич
маијјәтә кениш мә'лумат вермәкдән ибарәтдир.

Сосиоложи тәдгигатын нәтичәләринин практикаја т
биг едилмәсинин сосиоложи тәдгигатын нәтичәләри ба
сындә конфранс, симпозиум, "дәјирми масалар" вә ди
елми вә практики форумлардакы мә'рузә вә чыхышлар
һабелә тәдгигатчы сосиологларын мүһазирәләриндә мә'
мат верилмәси кими формасы да буна јахын олан бир в
фәни һәлл едир.

Демократија вә ашкарлығын инкишафы сосиоложи т
гигат нәтичәләринин практикада тәтбиг едилмәсинин ана
тик вә мә'лумат вәрәгәләринин дөвләт, тәсәррүфат вә
кәр идарәчилик органларына көндәрилмәси кими форма
нын кениш јајылмасына имкан јарадыр. Белә вәрәгәләр т
чә мараглы органлары мөвчуд проблемләр һаггында мә'
матландырмагла кифајәтләнмир, һәм дә һәмин проблем
рин даһа дәриндән өјрәнилмәси вәзифәсини гаршыја гоју

Сосиоложи тәдгигатын јекун сәнәдинин — һесаба
тәркиб һиссәсини тәшкил едән, практики фәалијјәтдә т
биг едилмәли олан әсас тәдбирләрин сијаһысындан иба
конкрет мәсләһәтләр дә сосиоложи тәдгигатын нәтичәлә
нин практикада тәтбигинә көмәк едир. Конкрет төвсијә
гаршысында гојулан зәрури тәләбләр: шәрһин анлашыг
лығы, дәгиглик, үнванлылыг, конкрет мүддәтләрдә тәт
үчүн мәс'ул олан бөлмә вә хидмәтләр көстәрилмәклә т
биг планынын олмасындан ибарәтдир. Бир гајда олараг, к
крет мәсләһәтләрин практикада тәтбиги сосиоложи тәдги
тын мүстәгил мәрһәләсидир. Тәтбиг планынын билавас
реаллашдырылмасынын мүхтәлиф тәшкилат формалары
биләр. Мүәссисәнин өзүндә сосиал инкишаф хидмәти ол

ту һалда тәтбиги идарәчилик органлары тәрәфиндән бу хидмәтләрин көмәји илә һәјата кечирилә биләр. Әксәр һалларда исә конкрет тәклифләр кәнардан чағырылмыш сосиолог вә сосиал-психологларын көмәји илә тәтбиг едилир. Бу һалда онларла мүгавилә бағланылыр.

Мәсләһәтләр реаллашдырылдыгча конкрет рәһбәр тәдбирләр формасы алыр. Әкәр бир сыра сәбәбләр үзүндән тәдгигат просеси баша чатмајыбса, онда тәклиф едилән мәсләһәтләр һипотетикдир (фәрзијјә характерлидир) вә експеримент јолу илә апробасија едилмәлидир (сынагдан кечирилмәлидир). Белә шәраитдә тәдгигатчылар програм тәдбирләрини тәдгигат нәтичәләринин практикада тәтбигинин мүмкүн формаларындан бири кими ишләјиб һазырлајырлар.

Сонракы сосиал експериментин кедишиндә нәтичәләрин е'тибарлылығы вә төвсијәләрин әмәлилији дәгигләшдирилир. Зәрури дүзәлишләр едилир вә анчаг бундан сонра онларын тәтбиги вә јајылмасы үчүн даһа конкрет төвсијәләр верилир.

2. Мүәссисәләрдәки сосиоложи хидмәтләрин ишинин тәшкили

Азәрбајчанын сәнаје мүәссисәләриндә сосиоложи *мәркәзләр, лабораторијалар, групплар* вә дикәр бөлмәләр фәалијјәт көстәрир. Онларын күчү илә тәтбиги сосиолокијанын актуал проблемләри үзрә тәдгигатлар һәјата кечирилир.

Мүәссисәләрдә сосиоложи тәдгигатларын тәшкилинин ән тәкмилләшдирилмиш формасы *сосиал инкишаф хидмәти* адланан хидмәтдир. Онун үзәриндә даһа әтрафлы дајанаг. Сосиал инкишаф хидмәти әмәк коллективинә, бөлкә, саһә мигјасында сосиал просесләрин идарәсинин тәкмилләшдирилмәси үзрә иш апаран хүсуси бөлмә вә ја бир сыра функсионал структур бөлмәләриндән (шө'бәләр, лабораторијалар, бүролар, бөлмәләр, групплар) ибарәтдир. Онлар әмәк коллективләринин јахындан иштиракы шәрти илә ичтимаи тәшкилатларла бирликдә истеһсалын сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинин сосиал-психоложи амилләриндән һәртәрәфли истифадәсини, ишчиләрин сосиал фәаллығынын идарә олунмасынын тәкмилләшдирилмәсини тә'мин едән тәдбирләр ишләјиб һазырлајыр вә һәјата кечирир.

Сосиал инкишаф хидмәти бөлмәләринин тәркибинә мүхтәлиф профилли мүтәхәссисләр-сосиологлар, психологлар, пешәјөнүму, истеһсалын тәшкили вә идарәси (һәр 1-2

ләр дахил олурлар. Ишчиләрин сајы 25 мин нәфәрдән олан коллективдә сосиал инкишаф хидмәти билавасите б лик (мүәссисә) рәһбәринә вә ја онун мүавининә, ишчи рин сајы бундан чох оланда исә баш сосиолога табе ол Баш сосиолог вәзифәси баш мүтәхәссис вәзифәси һүгуг да штат чәдвәлинә дахил едилә биләр.

Сосиал инкишаф хидмәтинин әсас вәзифәләри аша дакылардыр: әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы вә теһсалын интенсивләшдирилмәсинин сосиал еһтијатла нын ашкара чыхарылмасы, ишчиләрин әмәји, мәишәти истираһәтинин тәшкилинин сосиоложи вә психоложи пр лемләринин өјрәнилмәси, сосиал инкишафын идарә олун сы үзрә ишин тәшкили, сосиал инкишаф план вә програм рынын ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси тәшкилати-методик чәһәтдән тә'мин едилмәси, тәрбијә и нин форма вә методларынын тәкмилләшдирилмәси.

Сосиал инкишаф хидмәтинин фәалијјәти беш әсас тигамәт үзрә апарылыр: 1) әмәк коллективләринин сос инкишафынын планлашдырылмасы вә идарә олунмасы са синдә сосиал инкишаф үзрә мәгсәдли комплекс програм рынын, иллик, бешиллик вә узунмүддәтли планларын ла һәләри үчүн тәклифләрин һазырланмасы, ЕТТ-нин сос аспектләринин өјрәнилмәси, сосиоложи вә сосиал-психо жи тәдгигатлар апарылмасы, сосиоложи вә психоложи ликләрин тәблиғи; 2) сосиал структурун тәкмилләшдир мәси вә әмәк коллективләринин сабитләшдирилмәси са синдә сосиал просесләрин прогнозлашдырылмасы, к ахычылығы сәбәбләринин өјрәнилмәси, пешә јөнүмүнүн сиал-психоложи тә'минатынын һәјата кечирилмәси, ида чилијин орта вә ашағы пилләләри үчүн рәһбәр кадрлар тијатынын һазырланмасында иштирак вә и.а.; 3) әмәјин т килинин мүтәрәгги формаларынын тәтбиги саһәсиндә ам дән разылыг дәрәчәсинин артырылмасы, иш јерләринин тестасијасы вә сәмәрәләшдирилмәси үзрә тәдбирләр; ишчиләрин әмәк вә ичтимаи-сијаси фәаллығынын јүкс дилмәси саһәсиндә шәхсијјәтин сосиал ролунун јүксәлд мәси, оптимал сосиал-психоложи иглимин јарадылма әмәк вә истеһсалат интизамынын мөһкәмләндирилмәси с. үзрә тәдбирләр; 5) сосиал хидмәт саһәсиндә сосиал фраструктурун инкишафы вә зәһмәткешләрин сосиал-мә ни вә мәишәт тәләбатынын тә'мин едилмәси үчүн шәраит јарадылмасы үзрә тәклифләрин ишләниб һазырланмасы,

ирәпәтинин тәшкилинин тәпһили вә бош вахтдан истифадә-
нин јахшылашдырылмасы, хидмәтин мәишәти, мүаличәви,
анаторија вә дикәр нөвләринин инкишаф етдирилмәси вә
үзрә тәклифләрин ишләнилиб һазырланмасы.

Сосиал инкишаф хидмәти чәрчивәсиндә әкс-әлагәнин
перативлијинин јүксәлдилмәсинә, әхлаги-психоложи иглин
ин оптималлашдырылмасына, сосиал һәјатын мүхтәлиф тә-
әфләринә, зәһмәткешләрин мүнасибәтинин ашкар едилмиш
үхтәлиф тәшкилати гурумлары ("Е'тибар телефону", "Бирба-
а әлагә", "Сизин әһвал-руһијјәниз" вә с.) јарадылыр.

Мүасир шәраитдә ашкарлыг вә демократијанын кениш-
әнмәси илә сосиал инкишаф хидмәтинин ролу, хүсусән дә
нун ичтимаи рә'ји өјрәнмәк мәгсәди кими ролу хејли артыр.

Сосиал инкишаф хидмәтләриндә, һабелә сосиоложи мәр-
әз, лабораторија вә групларда мәркәзи сима завод сосиоло-
удур. Апарылан сосиоложи тәдгигатларын сәмәрәлилији әсас
тибарилә онун билик вә ихтисасындан асылыдыр.

Завод сосиологунун фәалијјәтинин пешә мәзмуну, ис-
еһсал коллективләриндә сосиоложи тәдгигатларын апарыл-
асы бу коллективләрин инкишаф кестәричиләринин план-
ашдырылмасы вә прогнозлашдырылмасы, һабелә сосиал
роблемләрин һәллинә јөнәлдилмиш тәдбирләрин лајиһә-
әндирилмәси вә тәтбигинин тәшкилиндән ибарәтдир.

Завод сосиологу пешәсинин мејдана чыхмасы сәнаје-
ин идарәси практикасында сосиал планлашдырманын спе-
ифик мәгсәд вә вәзифәләри олан нисбәтән мүстәгил саһә
ими кениш јајылмасы илә әлагәдар олуб, бу ишин елми
саслаңдырма вә методик камиллик тәләбләри сәвијјәсиндә
әшкили зәрурәти илә әсасландырылырды. Мүәссисәнин
дарә олунмасында завод сосиологунун ролу барәсиндә ики
үхтәлиф ногтеји-нәзәр формалашмышды. Бунлардан би-
инчисинә көрә, завод сосиологу сосиал проблемләрин
әлли үчүн мүәссисә рәһбәрләрини зәрури информасија,
әсләһәтләр вә төвсијәләрлә тә'мин етмәјә борчлу олан ел-
и мәсләһәтчи ролунда чыхыш едир. Белә тәшкилати модел
нун сәчијјәви чәһәт сосиал идарәчилик саһәсинин бүтүн
әсәләләри үзрә сосиологларын универсал сәлаһијјәтли ол-
асы вә онларын бирбаша мүәссисә директорларына табе
лан елми-тәдгигат бөлмәләри (лабораторијалар, бүролар)
әклиндә ајрылмасыдыр. Дикәр ногтеји-нәзәрә көрә завод
осиологу тәкчә тәдгигатчы, мәсләһәтчи дејил, һәм дә ида-
әчилик гәрарларынын гәбул едилмәсинин фәал иштирак-
ысыдыр. Бу һалда завод сосиологунун ишинин тәшкили со-

ишə гəбулу вə ишдəн азад едилмəси процедураларынын
ринə јетирилмəси) үзрə ихтисаслашма вə идарəнин оп
тив дөврəсиндə кениш иштирак принсиплəри үзрə гуру
Бу да завод сосиологунун əн'əнəви идарəчилик структ
бөлмəлəринин штатына дахил едилмəсинин вə ја əввəл
бу хидмəтлəрин ишчилəри тəрəфиндəн јеринə јетири
бə'зи функсијаларын (мəсəлəн, кадрларын хидмəти, ə
һагғы, əмəк мүһафизəси вə с.) əвəз едилмəсинин кө
илə əлдə олунур. Сосиоложи групларын əмəјин елми т
кили хидмəтинə табе едилмəси кими бир сыра назирлик
дə гəбул олунмуш вариант сəмəрəсиздир, бу, алимлəр
сосиолог-практиклəр тəрəфиндəн тəнгидə мə'руз галыр.

Завод сосиологу ишинин əсас мөвзусу вə истигамə
рини перспектив вə чари сосиал инкишаф планлары илə
әјјəнлəшдирир. Бу планларын структуру вə көстəричи
системиндə тəтбиги сəнаје сосиолокијасынын ашағыд
проблемлəри өз əксини тапмышдыр: а) мүəссисəдə техн
тəрəггинин сосиал нəтичəлəри; б) кадр проблемлəри (к
ларын сосиал, пешə вə əрази һəрəкəти мəсəлəлəри) в)
чилəрин мараг вə тəлəбатларынын формалашмасы вə с
рəли сурəтдə өдəнилмəси проблемлəри; г) зəһмəткешлə
тəрбијəси вə сосиал фəаллығынын инкишаф етдирилм
проблемлəри. Завод сосиологунун фəалијјəти əмəјин со
амиллəринин өјрəнилмəси вə истифадə едилмəсиндə, һ
лə идарəчилик гəрарларынын гəбул едилмəсиндə компл
лилијə наил олунмасы һесабына ичтимаи истеһсалын с
рəлилијинин јүксəлдилмəсинə јөнəлмəлидир.

Мүəссисəлəрдə тəтбиги сосиоложи тəдгигатлар т
завод сосиологларынын күчү илə апарылмыр. Истеһсал
даһа мүрəккəб сосиал проблемлəри ири јарадычы кол
тивлəрин ишə чəлб олунмасыны тəлəб едир. Белə вəзи
лəрин јеринə јетирилмəси үчүн елми тəдгигат институтл
вə ја али мəктəблəрлə тəсəррүфат мүгавилəси бағлан
вə тəсəррүфат мүгавилəли сосиоложи груп јарадылыр
груп да мүəссисəдə тəдгигат апарыр.

Белə груп тəрəфиндəн мүəссисəлəрдə апарылан тə
гатларын əсас мəгсəди мүəссисəнин фəалијјəтинин сəм
лилијинин јүксəлдилмəсинə шəраит јарадан конкрет тə
јəлəр верилмəсиндəн, һабелə сосиал идарəнин даһа ак
мəсəлəлəринин һəллиндə мүəссисəлəрин рəһбəрлијин
ичтимаи тəшкилатларына фəал јардым көстəрилмəси
ибарəтдир.

Тәсәррүфат мүгавиләли сосиоложи групун ашағыдакы *ункснјалары* фәргләндирилир.

1. Аналитик-тәдгигат фуксијасы, проблемин мүәјјәнәшдирилмәси, тәдгигат програмынын ишләниб һазырланмасы, методик васитәләрин сечилмәси, сосиоложи информасијанын јығылмасы вә ишләнилмәси, әлдә едилмиш мәлуматларын тәфсири вә тәһлили, һесабатын тәртиби вә тәкслифләрин һазырланмасындан ибарәтдир.

2. Тәтбиги функсија. Бу функсија тәдгигатын нәтичәләринин практикада тәтбиги үзрә ишләрин јеринә јетирилмәсиндән (бир чох һалларда сосиал тәдгигатларын нәтичәләрини тәтбиги тәдгигатчыларын өзләринин иштиракы олмадан һәјата кечирилә билмәз) ибарәтдир.

3. Мәсләһәт функсијасы. Тәсәррүфат мүгавиләли сосиоложи групун ишчиләри өз тәклифләринин реаллашдырылмасы заманы мәсләһәтчи кими чыхыш едәрәк, методик мәсләһәтләр, көстәришләр, нәзарәт вә с. илә мүдиријјәтә вә ичтимаи тәшкилатлара көмәк көстәрир, хүсуси олараг бу вә ја дикәр конкрет проблемин һәлли үчүн јарадылмыш комиссијаларда иштирак едирләр. Мәсләһәт функсијасы сосиал планлашдырманын бүтүн мәсәләләри вә истеһсалат коллективләринин идарә олунмасынын сосиал проблемләри үзрә мүәссисә рәһбәрләринә мәсләһәт верилмәси формасында тәзаһүр едә биләр.

4. Тәблигат функсијасы. Бу функсија коллектив үзвләринин тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләри илә таныш едилмәси зәрурәти, онларын көмәји илә мовчуд мүәссисәнин сосиал проблемләрини һәлл етмәк имканы илә әлагәдардыр. Бунун үчүн мүәссисәләрдә фәалијјәт көстәрән ихтисасартырма системиндән, рәһбәр ишчиләр үчүн ичтимаи тәшкилатларын фәаллары үчүн даим фәалијјәт көстәрән (вә ја хүсуси тәшкил едилмиш) семинарлардан, дивар мәтбуатындан, јерли радиодан, мүһазирәләрдән вә с. дән истифадә етмәк лазымдыр.

Тәсәррүфат мүгавиләли сосиоложи групларын елми-тәдгигат фәалијјәти ашағыдакы актуал вәзифәләри јеринә јетирмәлидир: кадрларла ишин (кадрларын сечилмәси, јерләшдирилмәси, мөһкәмләндирилмәси, һәрәкәти, кадр ахычылығынын гаршысынын алынмасы, онларын пешә јөнүмү, истеһсалата адаптасијасы (алышдырылмасы), коллективләрин комплексләшдирилмәси вә и. а.) тәшкили, һабелә кадрларла аналитик ишин әсасларыны гојмалы олан информасија системинин ишләнилиб һазырланмасы вә тәшкили; истеһсалат фәалијјәтинин мухтәлиф тәрәфләриндән (истеһсалын

тәшкили, әмәјин мәзмуну вә шәраити, әмәкһаггы, мадди мә'нәви һәвәсләндирмә системи, коллективдәки мүнасиб... ләр вә и. а.) ишчиләрин разылыг дәрәҹәсинин өјрәнилм... коллективин вә ајры-ајры адамларын идарәси (идарәчи... үслубу, рәһбәр ишчинин шәхси вә ишкүзар кејфијјәтл... нин гијмәтләндирилмәси, мүхтәлиф сәвијјәли рәһбәр и... ләрин аттестасијасы, онлара адамларла ишләмәк бачары... нын ашыланмасы, рәһбәр кадрлар еһтијатынын сечилм... вә һазырлығында иштиракы).

Тәсәррүфат мүгавиләли сосиоложи групун иши... әсас истигамәтләринин реаллашдырылмасы онларын с... рәли фәалијјәти үчүн шәраитин тә'мин едилмәси, о чү... дән, тәдгигатларын кечирилмәси үчүн әлверишли шәр... мүдиријјәт вә ичтимаи тәшкилатларла контакт јарадылм... илә бағлыдыр. Бунун үчүн ишин мәзмуну вә көзләнилән... тичәләринин әсас болмә рәһбәрләри вә ичтимаи тәшк... нүмајәндәләри илә мүзакирәсини тәшкил етмәк; тәдгига... тәшкилати тә'минат имканлары (сәнәдләрлә ишләмәјә ... зә, отаг, лазыми аваданлыг вә с.) барәсиндә разылаш... тәдгигатын кедиши һаггында мүәссисә рәһбәрлијинә мү... зәм мә'лумат верилмәсини низамламаг; тәдгиг олунан ... лективин ичтимаи тәшкилатлары гаршысында дуран ... план вә тапшырығлардан хәбәрдар олмаг зәруридир.

Тәсәррүфат мүгавиләли сосиоложи групларын тәрки... мүхтәлиф истигамәтли ихтисаслы кадрлар-сосиологлар, ... хологлар, игтисадчылар вә б. дахил едилирләр. Тәсәрр... мүгавиләли сосиоложи груп адәтән ики груп ишчиләрдә... даими вә мүвәггәти (әвәзчи) ишчиләрдән комплектләшд... лир. Даими әмәкдашларын сајы нисбәтән аз (3-5 нәфә... демәк олар ки, дәјишмәз олур. Әвәзчиләрин тәркиби ... дејилдир. Елми ишчиләр, али мәктәб мүәллимләри, мүхт... саһәләр — игтисадијјат, сәнајенин идарәсинин тәшкили, ... зијјат вә с. үзрә мүтәхәссисләр әвәзчи ола биләрләр.

3. Сосиоложи тәһсил вә тәблиғат системи

Сосиоложи тәһсил — сосиолокија елминә јијәлән... пешәкар сәвијјәдә сосиоложи тәдгигат апармаг имкан... рән хүсуси билик, бачарыг вә вәрдишләрин газаныл... даим тәзәләнмәси системи вә просеси олмадан сосиол... елминин вә практикасынын сәмәрәли фәалијјәти вә ј... лән инкишафы мүмкүн дејилдир. Сосиоложи тәһсил пр... синдә кәләчәк сосиолог сосиолокија вә она јахын ел...

анысында үмумнəзəри вə методоложи биликлəрин (идракын предмети вə објекти, ганунлары, категоријалары, үмуми методлар вə с.) кəлəчəк пешəкар фəалијјəт үчүн зəрури олан һəчмини кенишлəндирир, сосиоложи тəдгигатын методикасы, техникасы, проседуралары вə тəшкили үзрə биликлəр алыр, бир сыра сосиоложи нəзəријјəлəри, һабелə ичтимаи вə харичи өлкəлəр сосиолокијасынын тарихини, дүнјанын апарычы сосиоложи мəктəблəринин консепсијаларыны өјрəнир. Хүсуси сосиоложи тəһсилин сəвијјəси хејли дəрəчəдə демографијанын əсаслары, сосиал еколокија, мүхтəлиф хүсуси сосиоложи, ријази, тəшкилати-идарəчилик нəзəријјəлəри кими хүсуси фəнлəрин мəнимсəнилмəси илə мүəјјəнлəшир. М. Рəсулзадə адына Бакы Дөвлəт Университетиндə, Бакы Сосиал Идарəетмə вə Политолокија Институтунда ичбари гајдада идарəстмəнин сосиолокијасы, сијасəтин сосиолокијасы, игтисади сосиолокија, əмəјин сосиолокијасы, шəхсијјəтин сосиолокијасы, коллективин сосиолокијасы, елм, мəдəнијјəт вə тəһсилин сосиолокијасы, аилəнин сосиолокијасы, һүгугун сосиолокијасы, əхлаг вə инчəсəнəтин сосиолокијасы, шəһəр вə кəндин сосиолокијасы вə б. кими хүсуси сосиоложи нəзəријјəлəр өјрəнилир. Көнүллү гајдада исə кəнчлəрин сосиолокијасы, күтлəви рабитə vаситəлəринин сосиолокијасы, мəишəт вə истираһəтин сосиолокијасы, демографик сосиолокија, бəдəн тəрбијəси вə идманын сосиолокијасы, тəбабəт вə сəһијјəнин сосиолокијасы, ичтимаи рə'ј вə тəрбијəнин сосиолокијасы, болкə сосиолокијасы, сосиал инкишаф, һəјат тəрзи нəзəријјəси, инкүзар ојунлар нəзəријјəси, сосиал информасија тəһлилинин методлары, сəнаје сосиолокијасы, аграр сосиолокија, театр, кино сосиолокијасы вə и. а. кими хүсуси фəнлəр өјрəнилə билəр. Көнүллү гајдада чəмијјəтин, болкəлəрин, шəхсијјəтин, коллективлəрин сосиал һəјатынын əн актуал проблемлəринин (мəсəлəн, əмəјин елми тəшкилинин, гејри-формал һəрəкатын, милли мəдəнијјəтин, чинајəткарлыға гаршы мүбаризəнин вə с.-нин проблемлəри) хүсуси олараг өјрəнилмəси һəјата кечирилə билəр. Хүсуси фəнлəрин һəм ичбари, һəм дə көнүллү сурəтдə өјрəнилмəси кəлəчəк пешəкар фəалијјəт үчүн сечилмиш ихтисасдан, һабелə мүдавимлəрин елми вə дикəр марагларындан асылы шəкилдə һəјата кечирилир.

Сосиологун јүксəк пешəкарлыгы тəкчə үмуми вə хүсуси фəнлəрин өјрəнилмəси кедишиндə формалашмыр. Чох шеј игтисадијјат, фəлсəфə, политолокија, үмуми вə сосиал статистика, али ријазијјат, еһтимал нəзəријјəси вə ријази статистика, педагокика вə психолокија, тарих, игтисади чог-

рафија вә башга саһәләр үзрә биликләрин сәвијјәси
мүәјјәнләшир.

Пешәкар фәалијјәти һәјата кечирмәјә имкан верән сосиоложи тәһсили, бир гајда олараг, хүсуси али тәһсил мүәссисәләри (сосиолокија факүлтәләри, шө'бәләри) верир.

1991-чи иләдәк Азәрбајчанда belә тәһсил мүәссисәләри јох иди. Кәләчәк мүтәхәссисләр сосиоложи тәһсили фәлсәфә, игтисад, һүгугшүнаслыг вә тарих факүлтәләриндә вә ја мүстәгил тәһсил јолу илә алырдылар. 1991-чи илдән башлајараг Азәрбајчанда систематик сосиоложи тәһсил системи инкишаф етмәјә башлады. М. Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетиндә, Бакы Сосиал Идарәетмә вә Политолокија Институтунда пешәкар сосиолог кадрлары, Азәрбајчан Игтисадијјат Институтунда игтисадчы-сосиологларын һазырлығына башладылар. 1993-чү илдән исә республиканын бүтүн али мәктәбләриндә 36 саатлыг "Сосиолокија" фәнни тәдрис едилмәјә башлады.

Али сосиоложи тәһсил тәдгигатчылыг, мүәллимлик вә елми-мәсләһәтчилик фәалијјәти һүгугу верир.

Мүвәффәгијјәтли әмәк фәалијјәти үчүн тәсәррүфат рәһбәрләри, дөвләт идарә органлары башчылары, партија вә һәмкарлар ишчиләри, журналистләр, философлар, игтисадчылар, политологлар, тарихчиләр вә башгаларына сосиоложи биликләр зәруридир. Онлар белә биликләри али мәктәбләрдә тәһсил дөврүндә хүсуси тәдрис курсларынын мәнимсәнилмәси кедишиндә вә хүсуси семинарларда ала биләрләр. Онлар илк нөвбәдә сосиоложи тәдгигатларын методикасы вә техникасыны, сосиал идарәетмәнин әсасларыны, ичтимаи рә'ј сосиолокијасыны, сосиоложи тәдгигатлар вә мәтбуат, партија ишиндән сосиоложи тәдгигатлар курсларыны, һабелә сосиал идарәетмә практикасында сосиоложи тәдгигат материалларындан истифадә технолокијасыны өјрәнирләр.

Пешәкар сосиологларын тә'лими али мәктәбләрин сосиолокија факүлтәләринин базасы әсасында тәшкил едилән хүсуси кадрларын јенидән һазырланмасы шө'бәләриндә дә апарыла биләр. Там али тәһсилә малик вәтәндаш назирликләр, идарәләр, бирликләр, мүәссисә вә тәшкилатларын көндәриши илә бу шө'бәләрдә хүсуси тәдрис планы вә хүсуси програмлар үзрә (он ај вә ја ики ил мүддәтиндә) тә'лим кечәрәк вә јекун елми иши мүдафиә едәрәк сосиолог ихтисасы ала биләрләр.

Сосиоложи тәһсили һәмчинин халг университетләри,
ли мәктәбләрин ичтимаи пешәкар факултәләриндә дә ал-
аг олар. Белә тәһсил тәсәррүфат, дөвләт вә сосиал идарә-
тмә органлары тәрәфиндән кечирилән сосиоложи тәдги-
атларда ичтимаи әсасларла иштирак етмәк, пешәкар сосио-
оглара көмәк етмәк, мухтәлиф истигамәтләр, о чүмләдән
осиал прогноз вә диагноз саһәсиндә сосиоложи тәдгигат-
ардан истифадә етмәк һүгуту верир.

Сосиоложи тәһсил фасиләсиз просесдир. Она көрә дә
ешәкар сосиологлар, мүнтәзәм олараг мүтәхәссисләрин
хтисасартырма институтларында, һабелә кадрларын јени-
ән һазырланмасы вә ихтисасартырма (идарә вә идарәләра-
асы) курсларында тәкмилләшмә курсу кечирләр. Сосиоло-
ки биликләрин фасиләсиз олараг артырылмасы ән сәмәрә-
и шәкилдә оз-озүнә тәһсил алма јолу илә һәјата кечири-
ир. Бунун үчүн дә јүксәк ихтисаслы сосиолог-педагоглар
әрәфиндән тәдрис-методик төвсијәләр вә вәсаитләр ишлә-
илиб һазырланмалы вә бунлар мүнтәзәм олараг тәзәләнмә-
идир.

Јүксәк ихтисаслы мүтәхәссис сосиологлар докторанту-
а вә аспирантураларда хүсуси һазырлыг кечирләр. Доктo-
антура вә аспирантуралар бунун үчүн шәраити олан, о чүм-
әдән белә һазырлыг үзәриндә елми рәһбәрлик тә'мин еди-
ән елми-тәдгигат институтларында фәалијјәт көстәрир. Со-
иолокија елминин мүвәффәгијјәтлә өјрәнилмәси, ичтимаиј-
этин кениш тәбәгәләринин онун инкишафы вә истифадәси-
ә чәлб олунмасы бөјүк тәблигат иши тәләб едир.

Сосиоложи тәблиғат, чәмијјәтин сосиоложи мәдәниј-
әтинин јүксәлдилмәси вә сосиоложи биликләрин сосиал
росесләрин идарәетмә практикасында һәртәрәфли истифа-
ә мәгсәди илә сосиоложи биликләр вә сосиолокија елми-
ин наилијјәтләринин јајылмасы үсулудур.

Сосиоложи тәблиғатын вәзифәси кениш халг күтләлә-
и үчүн мараг кәсб едән сосиоложи нәзәријјәләрин, кон-
енсијаларын изаһ едилмәсиндән; нәзәри вә емпирик тәдги-
атларын нәтичәләри әсасында актуал сосиал проблемләрин
әлли јолларынын тәклиф вә изаһ едилмәсиндән, чәмијјә-
ин, ајры-ајры бөлкәләр вә әмәк коллективләринин сосиал
нкишаф мејлләринин тәһлилиндән; чәмијјәтин мухтәлиф
осиал тә'сисатларынын (аилә, мәктәб, мәдәнијјәт мүәсси-
әләри вә и. а.) фәалијјәтинин сәмәрәлилији һаггында ичти-
аи рә'јлә таныш етмәкдән; синифләр, милләтләр, пешәкар
рупылар вә әмәк коллективләринин һәјат тәрзинин сосиал

дирилмәси јолларынын көстәрилмәсиндән ибарәтдир.
сиоложи тәблигат мухтәлиф әһали тәбәгәләринин нүма
дәләрини сосиоложи тәдгигатларын методикасы вә тех
касы илә, сосиоложи мүәссисәләрин фәалијјәтинин нәт
ләри илә, мухтәлиф сосиал һадисә вә просесләрин и
шаф мејлләри илә, сосиал зиддијјәтләри һәлл етмәјин м
күн јол вә васитәләри илә кениш шәкилдә таныш ет
үчүн тәшкил олунур.

Бу вә ја дикәр сосиал тәбәгә вә ја групларын мәнас
наминә ичтимаи рә'јә тә'сир көстәрилмәси мәгсәди илә и
фадә едилән сосиоложи тәдгигат нәтичәләринин сахталаш
рылмасынын, ичтимаи рә'ј статистикасында суи-истифадә
сосиал керчәклијин објектив характеристикасынын сахтал
дырылмасынын ифша едилмәси сосиоложи тәблигатын му
вәзифәсидир.

Сосиоложи тәдгигатын бу вәзифәләринин реаллаш
рылмасы: кениш күтләләрин сосиоложи информасија
алынмасы, ишләнилмәси вә истифадәси методикасы илә
ныш етмәк; инсанларын шүурунун мүтәрәгги дәјәрләрә
нәлтмәк мәгсәди илә ајры-ајры груп вә сосиал тә'сиса
рын һәјат фәалијјәтинин конкрет мәсәләләри үзрә фор
лашмыш ичтимаи рә'ји һаггында мә'лумат вермәк; тәсәр
фат рәһбәрләри, һәмкарлар фәаллары вә халг депутатл
ичәрисиндә идарәстмә барәсиндә информасија алмаг м
ду кими сосиолокијанын имканларынын тәблиги јолу
һәјата кечирилә биләр.

Сосиоложи тәблигат *пешә, сосиал* вә *күтләви* тәбл
та бөлүнүр. Сосиоложи пешә тәблигаты да өз новбәси
ашағыдакылара бөлүнүр:

- пешә јөнүмү тәблигаты (бу кәнчләр арасында сос
лог пешәсинин тәблигини, али мәктәб, халг университе
ри вә гијаби курсларда сосиоложи биликләрин верилм
ни әһатә едир);

- ахтарыш-информасија тәблигаты (өзүнәмәхсус па
ахтарышы мәгсәди илә сосиолокијанын һарада вә һансы
тичәләрә наил олмасы барәсиндә);

- сәмтләшмә-прогноз тәблигаты (пешәкар фәалијјә
нәтичәләри вә перспективләри барәсиндә);

- пешә-публисист тәблигаты (сосиоложи-тәдгигатлар
сосиологларын фәалијјәтинин мәзијјәтләри барәсиндә);

Хүсуси сосиоложи тәблигат әсасән мухтәлиф сос
групларa, хүсусән дә рәһбәр ишчиләр вә идарәчилик ор

ына информасија вә елми-ахтарыш характерли көмәк стәрилмәсинә јөнәлмишдир. Күтләви сосиоложи тәблиғат үн әһали үчүн анлашыглы формада үмуми вә хүсуси соложи биликләри јајыр, ичтимаи рә'јин тәдгигинин нәтиләрини вә сосиологларын прогнозларыны тәблиғ едир, ән ернатив мәсәләләр барәсиндә дүшүнмәк үчүн материал- верир, мүтәрәгги сосиал тәфәккүрүн формалашмасыны мулладырыр, чәмијјәтин һәјатында демократик әсасла- н инкишафыны мөһкәмләндирир, сосиал микромүһитин нәви әсасыны формалашдырыр вә с.

Сосиоложи тәблиғатын хүсусијјәти ондан ибарәтдир о, "өз диггәтини идеја вә көрүшләрин өзүндән чох, һә- тәрзи, әмәк вә истираһәт режими, сон нәтичәдә исә чә- јәтин сијаси вә идеоложи системи һаггында тәсәввүрлә- әкс етдирилмәсинә јөнәлдир. Инсанларын дүшүнчә вә фтарына дикәр тә'сир формалары кими тәблиғатын бу вү дә һәјати дәјәрләр барәсиндә мүәјјән мүнасибәти рмалашдырмаға гадирдир"* Сосиоложи тәблиғат адамлар- чәмијјәтин игтисади системи, чәмијјәтин үстгурумунун — мин, инчәсәнәтин, әхлагын, һүгугун, динин инкишафы вә алијјәти барәсиндә мүәјјән тәсәввүрләр формалашды- р. Онун сәчијјәси сосиоложи биликләр вә сосиоложи ид- кын һәр јерә нүфуз едән характериндән ирәли кәлир.

Сосиоложи тәблиғатын әсас принсипләри: елми әсас- лыг, објективлик, гәрәзсизлик, анлашыглылыг, е'тибарлы- , һәр бир охучу вә ја динләјичинин сосиоложи хидмәтин клифләринин реаллашдырылмасында иштиракына истига- тләнмәк, тәблиғ едилән сосиоложи тәдгигатын нәтичәлә- нин ајдын вә парлаг сурәтдә әсасландырылмасындан иба- тдир.

Сосиоложи тәблиғат ашағыдакы функсијалары јеринә ирир: дәркетмә-тәһсил, маарифчилик, дәјәр јөнүмү, сә- б-дәјишдиричи, сосиал коррексија, һабелә ичтимаи мүна- бәтләр системиндә әкс әлагә функсијасы.

Сосиоложи тәблиғат мүһазирә тәблиғаты, мәтбуатда очләр, радио, телевизија, елми вә елми-практик кон- ансларда, мүхтәлиф јығынчаг вә мүшавирәләрдә чыхыш- о вә с. кими ән'әнәви формаларда һәјата кечирилир. Со- оложи тәдгигат нәтичәләринин практики тәтбиги мәгсәди ә бүтүн бу формалардан тәблиғат објектинин сосиоложи

---

* Тощенко Ж. Т. Идеологические отношения: опыт социологи- кого аналнза. - М.: Мысль, 1988, с. 218-219.

мədəнijjət сəвijjəси нəзəрə алынмагла истифадə олун
дыр.

Сосиоложи тəблиғатын сəмəрəлилиjи тəблиғатчы
ларын дəрин пешəкар сəриштəлилиjи, онлар тəрəф
тəблиғатын həjата кечирилмəсинин психоложи-пед
əсасларына риаjəт олунмасы, тəблиғат субjектинин с
еhтисасынын олмасы, онун актуал идеjалары дəрhал
етмəк, динлəjичилəрин суалларына мəнтиги шəкилдə
закəтлə чаваб вермəк, бу вə jа дикəр мулаhизəлəрин
чəлəрини габагчадан дуjмаг бачарығы илə тə'мин ед
Сосиоложи тəблиғатын сəмəрəлилиjинин башлыча м
адамларын шүуру вə өзүнүдəркиндə баш верəн мүсб
мүтəрəгги дəjишикликлəр, чағдаш дөврүн актуал с
проблемлəри үзрə мүтəрəгги күтлəви ичтимаи рə'jин
малашмасы, рəhбəрлəр вə мүтəхəссислəр тəрəфиндə
рəчилик гəрарларынын сосиоложи тəдгигатларын нəти
ри нəзəрə алынмагла вахтында гəбул едилмəсидир.

ӘДӘБИЈЈАТ

а) АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ

1. *Бајрамов Ә. С. Әлизадә Ә. Ә.* Сосиал психолокијаын актуал мәсәләләри. Б., Азәрнәшр, 1986.

2. *Бајрамов Ә. С.* Шәхсијјәтин тәшәккүлүнүн актуал сихоложи проблемләри. Б., Азәрнәшр, 1981.

3. *Бајрамов Ә. С, Әлизадә Ә. Ә., Сејидов И. Ә., Тәhмаıб Ч.* Сосиал психолокија. Б., АДУ, 1976.

4. *Богданович Л.* Һиссләрин ојанмасы. Б., "Кәнчлик", 983.

5. *Гасымзадә Ф., Ширәлијев Һ.* Диалектик материализм. ли мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити. Б. 1972.

6. *Гасымзадә Ф.* Идман, көзәллик вә естетика. Б., 970.

7. *Гасымлы Ш. А.* Јенидәнгурма вә шәхсијјәтин инкишаы. Б., 1990.

8. *Әhмәдли Ч., Пашајев В.* Буржуа сосиолокијасы вә чтимаи ганунлар. Б., 1968.

9. *Әhмәдли Ч.* Ганун категоријасынын формалашмасы арихинә даир. Б., 1974.

10. *Әhмәдли Ч.* Материалист диалектикасынын ганун атегоријасы. Б., 1963.

11. *Әhмәдли Ч., Согомонов Ј.* Сосиолокијаја даир сөhәтләр. Б., 1972.

12. *Иманов Һ., Гасымзадә Ф.* Тарихи материализм. Али әктәбләр үчүн дәрс вәсаити. Б., 1969.

13. *Әсәдов. А.* Инсан тәфәккүрү: гајнаглары, тарихи ипләри, перспективләри. Б., "Елм", 1992.

14. *Көчәрли. Ф.* Дин вә онун мәншәји. Б., 1964.

15. *Көјушов З. Б.* Дахилә пәнчәрә: (өзүнүдәркетмә). Б., 978.

16. *Көјушов З. Б.* Сәадәт дүшүнчәси (Монографија). Б., 983.

17. *Ленин В. И.* Бөјүк тәшәббүс. Әсәрләринин там күлијјаты, ч. 39, Б., 1983, с. 1-31.

18. *Маркс К.* Муздлу әмәк вә капитал. *Маркс К. вә Енелс Ф.* Сечилмиш әсәрләри үч чилддә, ч.I., Б. 1978, с. 59-184.

19. *Маркс К.* Капитал. ч. I., китаб I, Б., 1949.
20. *Сталин И. В.* Марксизм вә милли мәсәлә. Әсә-
ри, ч. 2, Б., 1946, с. 322-406.
21. Үмуми психолокија. Б., "Маариф", 1982.
22. *Хәлилов С. С.* Елми-техники тәрәгги: бу күн вә
баһ. Б., 1988.
23. *Ширәлијев Һ. И.* Јени истеһсал мүнасибәтләри
суллар гүввәләрин инкишафында башлыча гүввәдир.
1960.
24. *Шакирзадә Ә.* Әмәк кечмишдә вә инди. Б., 196
25. *Шакирзадә Ә.* Халг тарихин јарадычысыдыр.
1955.
26. *Ширәлијев Һ. Ваһидов Ф.* Аһәнкдар инкишаф
миш шәхсијјәтин формалашмасы. Б., 1987.
27. *Ширәлијев Һ. И. Аббасов Ф.Ф.* Политолокија. Д
лик. Б., 1993.

б) ХАРИЧИ ДИЛЛӘРДӘ

28. *Абдикеев Р. З.* Социально-политическая активн
молодежи: проблемы, противоречия и тенденции разви
Б., БГУ, 1990.
29. *Арон Р.* Этапы развития социологической мы
М., "Прогресс", 1993.
30. *Ахмедов А. П., Антонов В. А.* Предвидение буду
го. Б., 1975.
31. Американская социология: перспективы, пробле
методы. М., "Прогресс", 1972.
32. *Афанасьев В. Г.* Человек в управлении общест
М., 1977.
33. *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и уп
ление обществом, М., 1975.
34. *Афанасьев В. Г.* Научное управление общест
(Опыт системного исследования). М., 1973.
35. *Антипина Г. С.* Теоретико-методологические пр
лемы исследования малых социальных групп. Л., 1982.
36. *Андрианова Т. В.* Методологические проблемы
ганизации информации в области общественных наук.
примере англо-американской социологии. М., 1980.
37. *Беккер Г., Босков А.* Современная социологичес
теория в ее преемственности и изменении. М., 1961.
38. *Бестужев-Лада И. В.* и др. Моделирование в со
логических исследованиях. М., 1978.

М., 1968.

40. *Батыгин Г. С.* Обоснование научного вывода в прикладной социологии. М. Наука, 1986.

41. *Бритвин В. Г.* Социологическая служба предприятий и проблемы повышения эффективности социологических исследований. — "Социологические исследования", 1980, № 4.

42. *Бурдье П.* Социальное пространство и генезис классов. — "Вопросы социологии", 1992, т. 1, с. 17—33.

43. *Волков И.* Распределение поведенческих образцов в структурах межличностного общения. "Человек и общество", вып. IV., 1989.

44. Введение в промышленную социологию. М., "Мысль", 1973.

45. *Вебер М.* Исследования по методологии науки. ч. I, . М., 1980.

46. *Вебер М.* Избранные произведения. М., "Прогресс", 1990.

47. *Величко А. Н.* Изучение и использование общественного мнения в повышении трудовой и общественно-политичекой активности трудящихся. М., "Знание", 1983.

48. Вопросы методики и техники социологических исследований (Методы сбора информации). М., 1975.

49. *Вятр Е.* Социология политических отношений. М., 1979.

50. *Грушин Б. А.* Анализ содержания материалов центральных и местных средств массовой коммуникации по проблемам международной жизни. — "Информационный бюллетень ЦКСИ АН СССР", 1969, № 25.

51. *Гарднер М.* Теория относительности для миллионов. М., 1965.

52. *Гасанов Ф. Ш.* Трудовая активность личности в условиях радикальной экономической реформы. М., 1992.

53. *Глезерман Г. О* законах общественного развития. М., 1960.

54. *Глинский Б. А.* и др. Моделирование как метод научного исследования. М., 1965.

55. *Гелбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество. М., 1969.

56. *Гумплович Л.* Социология и политика. М., 1992.

57. *Дюркгейм Э.* Метод социологии. М., 1993.

Очерки . Л., 1971.
59. *Ефимов В. М., Комаров В. Ф.* Введение в управ ческие имитационные игры. М., Наука, 1980.
60. *Ерунов Б. А.* Мнение в системе человеческого нания. Л., 1973.
61. *Здравомыслов А. Г.* Методология и процедуры циологических исследований. М., 1969.
62. *Ивлева Л. А., Сивоконь П. Е.* Социальный эксп мент и его методологические основы. М., 1970.
63. *Кун Т.* Структура научных революций. М., 197
64. *Кон И. С.* Социология личности. М., Политиз 1967.
65. *Кендалл М., Стьюарт А.* Статистические вывод связи. М., 1973.
66. *Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М.* Психология лой группы; теоретический и прикладной аспекты. М., М 1991.
67. *Кутырев Б. П.* Стратегия социального разви коллектива. Новосибирск, "Наука", 1990.
68. Краткий словарь по социологии. М., 1988.
69. *Казаков И. М.* Система обработки социологичес исследований. ДИКСИ — 2.2. М., 1988.
70. *Куприян А. П.* Методологические проблемы со ального эксперимента. М., МГУ, 1971.
71. *Кемеров В. Е.* Проблема личности: методология ледования и жизненный смысл. М., 1977.
72. *Култыгин В. П.* О. Конт и Г. Спенсер — осново ложники социологической науки. М., 1991.
73. Количественные методы в социологии. М., 1976
74. *Коробейников В. С.* Пирамида мнений. М., 1981
75. Логика социологического исследования. М., На 1987.
76. *Малиновский Б.* Научная теория культуры (ф менты). "Вопросы философин". 1983, № 2. с. 116—124
77. Методические аспекты стандартизации эмпири ких индикаторов исследований брака и семьи. М., 1986.
78. *Михайлов С.* Эмпирическое социологическое ледование. М., "Прогресс", 1975.
79. *Маркович Д.* Социология труда. М., "Прогре 1988.
80. Математические методы и компьютеры в социо гических исследованиях. М., 1988.

циологических данных. М., "Наука", 1989.
82. Методика и техника статистической обработки овичной социологической информации. М., "Наука", 68.
83. *Морено Дж.* Социометрия. М., 1958.
84. Математические методы в социологических исследованиях. М., 1984.
85. Методика использования анализа документов в соологическом исследовании. М., 1989.
86. *Маслова С. М.* К вопросу о проектировании социогических анкет. — "Социологические исследования". 81, № 1.
87. *Ноэль Э.* Массовые опросы. М., 1978.
88. Новые направления в социологической теории. М., 78.
89. Общественное мнение и пропаганда. М., "Мысль", 80.
90. Основные концепции в зарубежной социологии уки (Великобритания, США, ФРГ). М., 1980.
91. Очерки методологии познания социальных явлений. , Мысль. 1970.
92. Опыт сбора, обработки и аналнза социальной инрмации и некоторые вопросы координации социологиских исследований. — М., 1975.
93. *Парсонс Т.* Общетеоретические проблемы социологи. — "Социология сегодня: проблемы и перспективы". М., 65.
94. Программы социологических исследований молой семьи. М., 1986.
95. *Пэнто Р. Гравитц М.* Методы социальных наук. М., рогресс", 1972.
96. *Парыгин Б. Д.* Основы социально-психологической ории. М., Мысль, 1971.
97. Панорама буржуазной социологии XX в. (Франция, алия). М., 1980.
98. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллекв. М., 1982.
99. *Петров Э. П.* Метод наблюдения в социологичесх исследованиях. — Социологические исследавания". 975, №2.
100. Рабочая книга социолога. М.6 "Наука", 1983.
101. Решлен М. Шкалы установки. М., 1966.

социология. Б., 1967.

103. *Реньи А.* Письма о вероятности. М., "Мир", 1

104. *Рывкина Р. В., Винокур А. В.* Социальный экс мент. Новосибирск, "Наука", 1968.

105. *Риккерт Г.* О системе ценностей. Логос, 1 вып. I, т. 1.

106. *Рукавишников В. О.* и др. Опросы населения тод, опыт. — М., 1984.

107. Структурно-функциональный анализ в совре ной социологии. Информационный бюллетень ССА, Вып. 1. Серия: переводы и рефераты. М., 1968.

108. *Стивенс С.* Экспериментальная психология 1974.

109. *Саганенко Г. И.* Эксперимент на сопостав различных методов ранжирования качественных призн — "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 1 № 19.

110. Статистические методы анализа информации циологических исследованиях. М., 1972.

111. Советский экран, 1971, № 10, 12.

112. Социология: Словарь-справочник. т. 1, 2 "Наука", 1990.

113. Социологический словарь. Минск, "Универси кое", 1991.

114. Социологическая лаборатория на предприяти "Лениздат", 1972.

115. Социология и научная организация труда. Л. низдат", 1973.

116. Социология и современность. т. 1, 2, М., "На 1977.

117. Социологические проблемы образования и в тания. М. 1973.

118. Современная западная социология. Словарь 1990.

119. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество 1992.

120. Социальные проблемы труда и производства ветско-польское сравнительное исследование. Мос Варшава, 1969.

121. Социология. М., Мысль. 1990.

122. *Спенсер Г.* Сочинения, т. 4. Основания сиц гии. С-Пб, 1994.

123. Социологическая информация в ЭВМ. Л., Наука
1983.

124. *Тернер Дж.* Структура социологической теори
М., 1985.

125. Теоретическое обоснование системы переменны
социологических исследований брака и семьи. М., 1986.

126. *Тощенко Ж. Т.* Идеологические отношения: опы
социологического анализа. М., Мысль, 1988.

127. *Тавокин Е. П.* Эффективность социологическог
исследования: вопросы методологии и методики. М., 1989.

128. *Тард Г.* Социальные законы. С-Пб, 1994.

129. *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. М., 1992.

130. *Тягушев А. Ф. Федотова А. П.* Социологическа
служба. Л., Лениздат. 1985.

131. *Уледов А. К.* Социологические законы. М.
"Мысль", 1975.

132. Философская энциклопедия. М., 1970.

133. *Фирсов Б. М.* Ваше мнение о телевидении. М.
1969.

134. *Харчев А. Г.* Предмет и структура социологичес
кой науки. "Социологические исследования", 1981, № 2.

135. *Хагуров А. А.* Социальный эксперимент. Ростов
на-Дону, 1989.

136. *Цыба В. Т.* Математико-статистические основы со
циологических исследований. М., 1981.

137. Человек и его работа. Социологическое исследо
вание. М., 1967.

138. *Чередниченко В. В.* Применение экспертных оце
нок в социологических исследованиях. — "Социологичес
кие исследования", 1981, № 3.

139. *Шубкин В. Н.* Социологические опыты. М., 1970.

140. *Шестопал Е. Б.* Личность и политика. М., Мысль
1988.

141. *Шляпентох В. Э.* Социология для всех. М., 1970.

142. *Шляпентох В. Э.* Проблемы репрезентативност
социологической информации. М., "Статистика", 1976.

143. *Шибутани Т.* Социальная психология. М., 1969.

144. *Шошин П. Б.* Метод экспертных оценок. М
1987.

145. *Ядов В. А.* Социологическое исследование. Мето
дология, программа, методы. М., "Наука", 1972.

146. *Ядов В. А.* Методология и процедуры сoциологи
ческих исследований. Тарту, 1968.

дика и организация. М., 1969.
148. *Bales R. F.* Interaction process analysis. A method f the study of small groups. Cambridge Mass, 1980.
149. *Berelson B.* Content Analysis in Communication R search. N. Y., 1982.
150. *Blumer H.* Sociological implications of the thought G.-H. Mead. American Journal of Sociology. 1966. V. 7 No. 5, p. 510-556.
151. *Cooley C. H.* Social organization. New York, 1989.
152. *Cooley C. H.* Human Nature and Social Order. Ne York, 1982.
153. *Dewey John.* Human Nature. Encyclopaedia of tl Social Sciences. N. Y., 1987.
154. *Erkal M. E.* Sosyoloji (toplum bilimi). Istanbul, 199
155. *Gorrow B. J.* The comparative study of revolutio "Midwest sociologist", 1985, vol. XYII.
156. *Goldthorpe J.* The sociology of the third world. eg. Cambridge. England; Cambridge University Press. 1985.
157. *Good W. S., Hatt P.K.* Methods in social researc New York, 1982.
158. *Hovt H.* The structure and growth of Resident Neighborhoods in American cities. Washington, 1989.
159. *Kardiner A.* The psychological frontiers of societ New York, 1986.
160. *Kerbo H.R.* Sociology: social structure and soc conflict. New York, 1989.
161. *Lasswell H. D.* Analysing the Content of Mass co munication: A. brief introduction. N. Y., 1982.
162. *Lowenthal L.* Biographies in popular magazines. "Public and communication." N.Y., 1983.
163. *Lundberg G.A., Schrag C.C., Larsen O.N.* Sociolog N. Y., 1984.
164. *Lutynski J.* Spoleczne funkcje badan spolecznyc "Przeglad socjologuczny:, XVII/2, 1963.
165. *Mac-Iver R.M. and Page C. H.* Society. Lond 1961.
166. *Macionis J.J.* Third edition sociology. New Jerse 1991.
167. *Madge J.* The tools of social science. London, 198
168. *Merton R. K* and oth., ed. Reader in Bureaucra Free Press. 1983.

169. Merton R. K Social theory and social structure. Glencoe. 1964.

170. *Merton R. K.* The unanticipated consequences of purposive social action. New York: Free press. 1976.

171. *Oppenheim A.N.* Questionnaire design and attitude measurement. New York, 1966.

172. *Park R.E. and Burgess E.W.* The City. Chicago, 1985.

173. *Ritzer G.* Sociology. A multiple paradigm science. Boston. 1976.

174. *Rose A.M.* Sociology. New York, 1986.

175. *Selznick Ph.* An Approach to a Theory of Bureaucracy. "American Sociological Review", 1983, VIII.

176. *Sarbin R.* Handbook of social psychology, New York, 1989.

177. *Sorokin Pitirim.* Contemporary sociological theories. N. Y., 1988.

178. *Sorokin Pitirim.* Social mobility. New York, 1987.

179. *Thomas W., Znaniecki F.* The Polish Peasant in Europe and America. N. Y., 1988.

180. *Thurstone L., Chave E. I.* The measurement of attitudes. Chicago. 1989.

181. *Wiese L. V.* System der Allgemeinen sosiologie. Munchen, 1988.

182. *Znaniecki F.* Social groups in the modern world. in: Freedom and control in modern society. Princeton, 1984.

МҮНДӘРИЧАТ

ӨН СӨЗ 3

БИРИНЧИ ҺИССӘ

I фәсил. СОСИОЛОКИЈА ЕЛМ КИМИ 6
- 1. Сосиолокијанын предмети вә тәдгигат саһәси 6
- 2. Сосиал ганунлар вә категоријалар 9

II фәсил. СОСИОЛОЖИ ИДРАКЫН НӘЗӘРИ-МЕТОДОЛОЖИ МОДЕЛЛӘРИ ....
- 1. Фактуалист парадигма ....
- 2. Дефисионист парадигма ....
- 3. Сосиал биһевиоризм парадигмасы ....

III фәсил. ИЧТИМАИ ҺӘЈАТЫН ӘСАСЛАРЫ ....
- 1. Ичтимаи һәјатын тәбии шәртләри ....
- 2. Ичтимаи һәјатын игтисади әсаслары ....
- 3. Мәдәнијјәт ичтимаи һәјатын амили кими ....

IV фәсил. ШӘХСИЈЈӘТИН СОСИОЛОЖИ КОНСЕПСИЈАСЫ ....
- 1. Инсанын маһијјәти анлајышы ....
- 2. Шәхсијјәт вә онун тәркиб елементләри ....
- 3. Шәхсијјәтин елементләринин интеграсијасы ....

V фәсил. СОСИАЛ ӘЛАГӘ ....
- 1. Мәкан, психики вә сосиал контактлар ....
- 2. Сосиал гаршылыглы тә'сирләр ....
- 3. Сосиал мүнасибәтләр вә асылылыглар ....

VI фәсил. СОСИАЛ ТӘ'СИСАТЛАР, НӘЗАРӘТ ВӘ ТӘШКИЛАТЛАР СИСТЕМИ ....
- 1. Сосиал тә'сисатлар ....
- 2. Сосиал нәзарәт ....
- 3. Сосиал тәшкилатлар ....

VII фәсил. СОСИАЛ ГРУПЛАР ....
- 1. Сосиал групларын гурулушу вә функсијалары ....
- 2. Сосиал групларын нөвләри ....

VIII фәсил. СОСИАЛ ТОПЛУЛАР 113
1. Мәгсәдли бирликләр 113
2. Әрази бирликләри 120
3. Сосиал тәбәгәләр вә синифләр 125
4. Етник топлулар 130
5. Глобал чәмијјәт 135
IX фәсил. СОСИАЛ ПРОСЕСЛӘР 138
1. Сосиал просес анлајышы 138
2. Сосиал мобиллик 147
X фәсил. СОСИАЛ ИНКИШАФ 150
1. Техниканын вә мәдәни системләрин инкишафы 151
2. Ичтимаи һәрәкатлар 154
3. Сосиал инкишаф вә сосиал тәрәгги 161

ИКИНЧИ ҺИССӘ

XI фәсил ЕМПИРИК СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТ СОСИОЛОЖИ ИДРАКЫН АЛӘТИ КИМИ 164
1. Емпирик сосиоложи тәдгигатын функсијалары 164
2. Емпирик сосиоложи тәдгигатын мәрһәләләри 174
XII фәсил. СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТЫН ПРОГРАМЫ 181
1. Тәдгигатын проблеми, објекти вә субјекти 182
2. Тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләринин мүәјјәнләшдирилмәси 186
3. Тәдгигат објектинин илкин систем тәһлили 188
4. Һипотезаларын ифадә едилмәси 191
5. Програмын процедур һиссәси 195
6. Програма даир үмуми тәләбләр 197
XIII фәсил. МӘФҺУМЛАРЫН ТӘФСИРИ ВӘ ӘМӘЛИЈЈАТЛАШДЫРЫЛМАСЫ 200
1. Мәфһумларын нәзәри вә емпирик тәфсири 200
2. Сосиоложи тәдгигатларда мәфһумларын әмәлијјатлашдырылмасы 203
3. Консептуал модел 204
XIV фәсил. СОСИАЛ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫН ИЛКИН ӨЛЧҮЛМӘСИ 209
1. Сосиал характеристикаларын өлчүлмәси просесинә көстәрилән әсас тәләбләр 209
2. Шкалалар вә онларын тәснифаты 211
3. Характеристикаларын өлчүлмәси әмәлијјатынын е'тибарлылығынын јохланылмасы үсуллары 222

XV фәсил. СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТДА
СЕЧМӘ ҮСУЛУ...
1. Сечмә үсулунун илкин шәртләри..........................
2. Садә тәсадүфи сечмә...
3. Систематик вә серијалы сечмәләр............................
4. Стратификасијалы сечмә..
5. Сечмә топлусуну формалащдырмағын
чохпилләли вә комбинә едилмиш үсуллары..................
6. Сечмәнин гејри-тәсадүфи методлары..........................
7. Сечмә гаршысында гојулан програм тәләбләри.......
XVI фәсил. СӘНӘДЛӘР СОСИОЛОЖИ
МӘ'ЛУМАТЛАР МӘНБӘЈИ КИМИ.........................
1. Сәнәдләрин нөвләри..
2. Сәнәдли мә'луматларын е'тибарлылығы......................
3. Сәнәдләрин кејфијјәт-кәмијјәт тәһлили үсуллары..
XVII фәсил. МҮШАҺИДӘ МЕТОДУ.............................
1. Мүшаһидә анлајышы..
2. Мүшаһидә програмы..
3. Мүшаһидәнин нөвләри..
XVIII фәсил. АНКЕТ СОРҒУСУ....................................
1. Анкет вә онун тәртиб гајдалары...............................
2. Анкетләщдирмә үсуллары...
XIX фәсил. СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТДА
МҮСАҺИБӘ...
I. Мүсаһибәләрин тәснифаты...
2. Мүсаһибә апарма үсулу..
3. Мүсаһибә апаранларын сечилмәси вә һазырлығы...
XX фәсил. СОСИОМЕТРИК СОРҒУ..............................
1. Шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин
өлчүлмәси проседурасы..
2. Сосиометрик индексләр...
3. Сосиометрик тестин е'тибарлылығы
вә әсасландырылма дәрәчәси..
XXI фәсил. ЕКСПЕРТ ГИЈМӘТЛӘНДИРМӘСИ
МЕТОДУ...
1. Експерт гијмәтләндирмәси методунун маһијјәти..........
2. Експерт гијмәтләндирмәси методунун
әсас функсијалары...
3. Експерт гијмәтләринин валидлик амилләри.............

XXII фәсил. СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТЛАРДА ЕКСПЕРИМЕНТАЛ МЕТОД....347
1. Експериментал дәјишәнләр....348
2. Експериментин нөвләри....353
3. Експериментал мә'луматларын ишләнмәси....357
XXIII фәсил. ЕМПИРИК МӘ'ЛУМАТЛАРЫН ИШЛӘНМӘСИНИН СТАТИСТИК МЕТОДЛАРЫ....361
1. Статистик материалын груплашдырылмасы вә чәдвәлләр һалына салынмасы....362
2. Орта гијмәтләр. Сәпәләнмә өлчүләри....365
3. Коррелјасија тәһлили....373
XXIV фәсил. СОСИОЛОЖИ ТӘДГИГАТ НӘТИЧӘЛӘРИНИН ТӘҺЛИЛИ ВӘ ҮМУМИЛӘШДИРИЛМӘСИ....378
1. Мә'луматларын компүтердә тәһлил едилмәси үчүн һазырланмасы....378
2. Сосиоложи тәдгигатда тәсвир вә изаһат....382
3. Һипотезаларын јохланылмасы үсуллары....387
4. Тәдгигатын нәтичәләри һаггында һесабат....391
XXV фәсил. СОСИОЛОКИЈА ЕЛМИНИН ВӘ СОСИОЛОЖИ ХИДМӘТЛӘРИН ТӘШКИЛИ....395
1. Сосиоложи тәдгигатларын әлагәләндирилмәсинин әсас истигамәтләри....395
2. Мүәссисәләрдәки сосиоложи хидмәтләрин ишинин тәшкили....399
3. Сосиоложи тәһсил вә тәблиғат системи....404
ӘДӘБИЈЈАТ....411

Мәтни компүтердә сәһифәләмишдир **Елдар Чәфәров**

Бурахылышына мәс'ул **Һачы Гулијев**

КУЛИЕВ Р. М. Социология: теория и методология исследования. (Монография). Баку, Издательство Бакинского Института Социального Управления и Политологии "Siyasət" ("Политика"). 1995, с. 424.

Нәшријјат редактору **Сакит Әлијев**
Рәссам **Хасај Мирзәјев**
Техники редактор **Сәлим Әһмәдов**
Коррректор **Күлданә Пәнаһова**

Чапа имзаланмыш 26.IX.95. Формат 84x1081/32. Офсет чап үсулу.
Нәшр.- һ. ч. в. 26,5. Тираж 5000. Сифариш № 122.
Гијмәти мүгавилә илә.

Һазыр плјонкадан "Шәрг–Гәрб" мәтбәәсиндә
(Бакы, Әһмәдли, Ашыг Әләскәр күчәси, 17.) чап едилмишдир.